

Т.Ў. Салимов

ЖАҲОН ТАРИХИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Салимов Т.У.

Жаҳон тарихи

(Европа мамлакатлари V - XV асрларда)

Тошкент
“Университет”
2014

УДК 9(4/9). (075,8)

63.3(0)

C 26

Салимов Т. Жаҳон тарихи (Европа мамлакатлари. V-XV асрларда).

Тошкент: «Университет», 2014. 296 б.

КБК. 63. 3(0)

Мазкур дарслик республикамызда фаолият курсатаётган барча олий ўқув юртлари бакалавр-тарихчилари томонидан жаҳон тарихини ўрганиш учун мулжалланган. Дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми Европа мамлакатларининг V-XV асрлардаги тарихига бағишланган.

Тақризчилар: **Мавлонов У.М. т.ф.д., профессор.**
Ғафитбаев А.С. т.ф.н., доцент.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2012 йил 14 мартдаги 107-сонли буйруғига асосан дарслик сифатида тавсия этилган.

Салимов Турсун Усарович

Жаҳон тарихи
(Европа мамлакатлари V - XV асрларда)
(Дарслик)

Мухаррирлар: Д.Акмалова, С.Қурбонов

Босишга рухсат этилди 23.06.2014 й. Бичими 60x84 1/16.
Офсет босма усулида босилди. Нашриёт босма табағи 21.3.
Шартли босма табағи 31,0.
Баҳоси шартнома асосида. Адади 200 нусха. Буюртма № 92.

“Университет” нашриёти. Тошкент-100174,
Ғафитбаев шаҳарчаси. Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУнинг
маъмурий биноси.

ЎзМУ босмаҳонасида босилди.

ISBN-978-99-43-305-97-7

КИРИШ

Урта асрлар воқеаларга бой катта тарихий давр – V-XV асрларни ўз ичига олади. Жаҳон тарихининг ушбу даври хронологик чегараларида Европа, Осиё, Африка ва Америка мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг нотекис ривожланиши кузатилади. Европанинг аксари мамлакатларида илк ўрта асрлар даври XI аср ўрталарига қадар давом этса, Византияда XII асрга қадар булган. Хитойда ер эгаллигига асосланган жамиятга ўтиш III асрда, Ҳиндистонда IV асрда, Фарбий Европада V асрда бошланади. Урта асрларнинг ривожланган даври IX асрга (Араб ҳалифалиги, Урта Осиёдаги Сомонийлар давлатлари) тўғри келса, Европада XI асрнинг ўрталаридан бошланади. Дарсликнинг ҳажми имконият бермаслиги ва университетлар укув дастурларида Европа тарихи алоҳида ўтилиши кўзда тутилганлиги мазкур китобда фақат шу китбанинг V-XV асрлардаги ўтмишини ёритишимизга асос булди.

Унда тарихшуносликдаги янги қарашлар, ўрта асрлар тарихини (медиевистика) тадқиқ этишдаги сўнги ютуқлар мужассамлашган. Шунингдек, тарихий жараёнларга цивилизацион ёндашув билан биргаликда, формация назарияси ютуқлари ҳам инкор этилмаган. Муаллиф ҳар иккала ёндашувнинг ижобий ва салбий жиҳатларини танқидий таҳлил этишга интилди. Урта асрлардаги барча воқеаларни биргина дарсликда баён этиш мушкул. Шунинг учун биз ўрта асрлар жамиятининг муҳим жараёнлари ва тараққиёти қонуниятларини айрим мамлакатлар тарихини ёритиш орқали кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Дарсликни тайёрлашда Европанинг Филипп де Коммин, Фернан Бродель, Франко Кардини каби тарихчи олимларидан ташқари Россиянинг таниқли медиевистлари П.Г. Виноградов, Д.М. Петрушевский, Е.А. Косминский, С.Д. Сказкин ва бошқаларнинг асарлари, дарсликлари ҳамда хрестоматиялардан кенг фойдаланилди.

БИРИНЧИ ҚИСМ. ЕВРОПА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА

І БОБ. “ЎРТА АСРЛАР” ВА “ФЕОДАЛИЗМ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МОҲИЯТИ

Ҳозирги Европа халқлари ва мамлакатлари аксари кўпчилигининг тарихи адабиётларда шартли равишда “урта асрлар” деб номланган даврдан бошланади. “Европа” атамаси антик даврда пайдо бўлиб, семит тилида “Эреб” – Ғарб деган географик тушунчани англатса, Осиё (“Асу” сузи негизидан) Шарқни англатган. Амалда Европа атамаси маълум халқлар ва мамлакатларининг худудий яхлитлигини ўзида мужассамлаб, уларнинг тарихида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий умумийлик, бирлик мавжуд эканлигини ифода этади. Айни пайтда, қитъа ғарбий қисмининг ўзига хослиги ўрта асрлардаёқ сезиларли тус олиб, Ғарбий Европани локал цивилизация, яъни Европа цивилизациясининг бир қисми сифатида шаклланишига олиб келди. Ҳақиқатда Ғарбий Европа тушунчасининг географик мазмуни, унинг тарихи билан боғлиқ бўлмасдан, Евроосиё қитъасининг бир қисми – майин иқлимли ғарбий денгиз соҳилини англатган, халос.

Ғарбий Европа тарихий худуди. Ўрта асрларда Ғарбий Европа тарихий минтақаси таркибига Англия, Франция, Германия, Испания, Скандинавия мамлакатлари ва Византия империяси, ғарбий, жанубий ва шарқий славянлар давлатлари – Польша, Чехия, Болгария, Киев Руси ҳам кирган.

“Ўрта асрлар” ва “феодализм” атамалари ҳақида. Европада тарихшуносликнинг юксалиши давомида ушбу атамалар мазмун-моҳияти ўзгариб боради. Ўрта асрлар лотинчадан “medium аeuum” (Ўрта аср) тарзида илк бор илмий адабиётларга Италия гуманистлари томонидан киритилган. XV асрда яшаган тарихчи Флавио Бионьдо ўзининг “Рим империясининг қулашидан буёнги тарихи” асарида 410-1410 йилларни “Ўрта аср” деб номлаб, уни гуманистларнинг илҳом манбаи бўлган антик даврдан ажратган. Гуманистлар наздида, ўрта асрлар антик маданиятнинг ёввойиллашган, варварлашган даври туюлган ва тарихга бу ҳилда ёндашув кейинги асрларда ҳам сақланиб қолади.

Германиядаги Галл университети профессори Й. Келлер жаҳон тарихини антик давр, ўрта асрлар ва янги даврга бўлади. Унинг фикрича, ўрта асрлар Рим империясининг 395 йилда бўлинишидан то 1453 йилда турқлар томонидан Константинополни эгаллаганига қадар давом этади.

XVII-XVIII асрларда рационал фикрлаш ва табиий фанларнинг ривожланиши таъсири остида жаҳон тарихини даврлаштиришга қарашар ҳам ўзгариб, маданият тараққиёти дин ва черковга нисбатан муносабатдан муҳимроқ кўрсаткичга айланади. Ўрта асрлар тарихидаги салбий омиллар – виждон эркинлиги бўлмаганлиги, диний ақидапарастликнинг

устунлигига эътибор қаратилган. Уз навбатида, янги тарихнинг бошланишида китоб босиш дастгоҳининг ихтиро этилиши, Американинг кашф қилиниши, реформация (черковни ислох қилиш) ҳаракатлари инсонлар дунёқарашини кенгайтирган ижобий воқеалар эди.

Тарихшуносликда XVI аср бошларидан вужудга келган янги романтик йўналиш маърифатчилик мафқурасига, янги буржуа дунёси кадриятлари тизимига қарши бўлиб, у ўрта асрлар тарихига қизиқишни орттириб, ҳатто маълум муддат уни идеаллаштиришга ҳам сабаб бўлади. Табиат ва жамиятни англаб етишдаги ўзгаришлар ўрта асрлар Европа кишинининг бундай қарашларига асос бўлади.

“Ўрта асрлар” тушунчасини нисбатан чуқурлаштирган методологик хусусиятдаги икки ютуққа XVIII-XIX асрлар чегарасида эришилади. Улардан бири христиан динидаги “охир дунё” ғоясини инкор этган антик даврдан қолган тараққиётнинг даврий хусусиятга эга эканлиги жамият тараққиёти узлуксизлиги ғояси эди. Бу эса Ғарбий Европа ўрта асрлар жамиятининг инкироздан иқтисодий ва маданий юксалиши эволюциясини кузатиш имконини беради. Айни шу туфайли, Европа ўрта асрларига дастлабки “зулмат асри, қоронғулик асри” деб баҳо беришдан чекиниш бошланади.

Иккинчи муҳим жиҳат, бу – тарихни фақат воқеалар ва сиёсий жараёнлар орқали тавсифлашдан, ижтимоий жараёнларга ҳам эътибор қаратиш томонга бурилиш бўлди. Бундай ёндашув “ўрта асрлар” атамасининг “феодализм” тушунчаси билан бир хил мазмун қасб этишига олиб келади. Ушбу ёндашув илк бор Франциядаги 1789 йилги инқилоб арафасида матбуотда пайдо бўлди. XII-XIII асрлардаги ҳуқуқшуносликка оид ҳужжатлардан “феод” атамасидан, (яъни сеньор томонидан ҳарбий хизмат эвазига берилган ер-мулк тушунчасидан) вужудга келади. Уни герман ерларидаги номи “лен” атамасидир. Шундан сўнг, Европадаги ўрта асрлар тарихи феодаллар – ер эгалари орасидаги ёки лен тизимидаги ижтимоий муносабатлар ҳукм сурган давр сифатида тушунила бошланади.

Таҳлил этилаётган атамалар мазмунини нисбатан чуқурлашуви, XIX асрнинг иккинчи ярмида тарих фалсафасидаги янги йўналиш–позитивизмнинг муваффақиятлари билан боғлиқдир. У янги методология асосида тарихни фанга айлантиришдаги дастлабки муваффақиятли ҳаракат бўлди. Айни позитивизм тарихни айрим қаҳрамонлар ҳаёти ҳақидаги оммапоб ҳикоялардан халқ тарихига айлантиришга; тарихий жараённи, хусусан, жамиятнинг ижтимоий–иқтисодий ҳаётини ҳар томонлама чуқур ўрганишга интилиш, ёзма манбаларга эътибор билан ёндашиш, уларни таҳлил этишнинг танқидий методини яратиш ва бу орқали жараёнлардаги ҳақиқатни ҳолисона ёритилишига эришишга интилади. Позитивизмнинг тараққиёти XIX асрнинг 30 – йилларидан бошланиб, О. Кант (Франция), Ж.С Милль ва Г.Спенсерлар (Англия) асарларида ўз аксини топади. Лекин у тарихий тадқиқотларга ўз таъсирини XIX асрнинг иккинчи ярмидангина

курсата бошлайди. Шу уринда, туркий халқлар тарихи жадид мактабларида XIX асрнинг охиридан ўқитила бошланганини эсламок ҳам жоиз.

XIX аср тарихшунослигига (историографиясига) назар солсак, куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- тарихий жараённинг хилма-хиллигини эътиборга олсак, унинг тадқиқотчилар яратган абстракт модель билан тавофутлари бўлиши табиийлигини тан олмоғимиз лозим. Бунда тарих фанида маълум жараён ёки тараққиёт йўли “классик” усулда бўлганлиги тавсифидан фойдаланилади. Бу борада моделнинг реал воқелик ёки жараён билан тўлиқ мос келиши тушунилади. Хусусан, қадимги тарихда классик қулчилик давлати татабларига Рим империяси мос келса, Қушон давлати аксинча, айрим тамойиллар бўйича, унга тўғри келмайди.
- тараққиётнинг босқичларга бўлиниши тамойили: ҳукмрон ижтимоий тизимнинг ҳар бир босқичда кўп укладли эканлигини тан олиниши билан тўлдирилиши лозим. Файласуфлардан бири ҳар бир янги жамият қуртаклари инкирозга учраган жамият ичидан униб чиқади, деб бежиз айтмаган. Бу борада укладларнинг мавқеи, уларнинг ушбу тарихий босқичдаги етакчи ишлаб чиқариш соҳаси билан алоқадорлиги, ўз умрни яшаб бўлган жиҳатларининг ҳаётдан суриб чиқарилиши баъзида тарихий босқичнинг вақт чегараларидан чиқувчи аниқ шарҳ-шароитларга боғлиқдир. Жумладан, Европа саноат ишлаб чиқариш билан боғлиқ янги давр босқичига XVI-XVIII асрларда ўтилган бўлса, Осиё мамлакатларининг аксарияти, Африка, Лотин Америкасида саноатлаштириш ва миллатларнинг шаклланиши жараёнлари ҳали-ҳануз давом этмокда. Ҳозирги глобаллашув даврида “бой Шимол” ва “камбағал Жануб” деган географик атамаларнинг пайдо бўлиши долзарб сиёсий-иқтисодий муаммога айлангани ҳам ушбу жараён маҳсулидир.
- тарихий жараённинг босқичларга бўлиниши узоқ муддатли таъсир омиллари (табиий-иқлим шароити, этногенези ва ижтимоий психологияси хусусиятлари, дин, жамоанинг тури: шарқ, юнон, рим, герман, славян ва х.к.) даврнинг ўзига хосликлари билан бевосита уйғунлашуви лозим.

1 §. Феодал дунёси. Худудларни бошқариш. Ижтимоий гашкилотлар

Худудларни бошқариш. Феодал жамияти илк босқичида аҳолининг кўпчилиги қишлоқларда яшаши, зироатчилик билан шуғулланиши худуд бошқарувини ҳужалик асосида ташкил этиш омили бўлган. Аҳоли яшайдиган худудлар асосий қисмида экинзорлар, ўтлоқлар ва яйловлар жойлашган. Қишлоқларда эса унчалик баланд бўлмаган уйлар, ҳужалик эҳтиёжлари учун молхона, омборхоналар маҳаллий ашёлар: ёғоч, паҳса,

тош, гувала, сомонли лойлардан қурилган. Қишлоқларнинг катта-кичиклиги эса табиий иқлим шароити (тоғ ёки водийда эканлиги), ернинг унумдорлиги, аҳоли хўжаликнинг қайси соҳаси билан (деҳқончилик, чорвачилик ва ҳ.к.о.) шуғулланганлигига бевосита боғлиқ бўлган.

Ер юзига кескин ўзгаришлар киритган баланд меъморчилик иншоотлари IX-XI асрлардан биноан кенг қурила бошланиб, Ғарбда улар феодал қасрлари, Шарқда – масжид, мадраса ва миноралар қурилишида бўлган. Европа меъморчилигида роман, гот усуллари қўлланса, Шарқда – араб меъморчилиги кенг ёйилади. Асрлар ўтиб, шаҳарлар қиёфаси ўзгариб боради. Тошдан қурилган мудофаа деворлари уларни ташқи душмандан сақлашга хизмат қилади. Аҳолининг тобора кўпайиб бориши уйларни зич, кейинчалик баланд қилиб қурилишига олиб келади. Сиёсий – иқтисодий юксалиш шаҳарларда тозалик ва санитария талабларига риоя қилинишини, аввалги тартибсиз қурилишлардан режали-лойихали меъморчиликка ўтишни тақозо этади. Техниканинг юксала бориши асосий ишлаб чиқариш воситаси (деҳқончилик омили) – ер билан бирга, шаҳарларнинг кўпайиши, кенгайишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ана шу тарзда ўрта асрлар жамиятининг ижтимоий-иқтисодий эволюцияси ўзида хўжалик -техник ва маъмурий ландшафтни мужассам этиб боради.

Вотчина ва жамоа. Ерга нисбатан феодал ҳуқуқнинг шаклланиши жамият хўжалик ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўзгаришларга олиб келди. Агар Ғарбий Европада уруғчилик жамияти ва илк ўрта асрларда хўжалик ва ижтимоий бирлик асоси жамоа бўлса, XIII аср охиридан **вотчина** (Францияда – сеньория, Англияда - манор) ер эгалиги шаклланган. Вотчина ўзида йирик ер эгалигининг барча: хўжалик юритиш, солиқ йиғиш, мажбурий меҳнат ўташ ва бошқа хусусиятларини мужассамлаган. Вотчина, яъни йирик ер эгалиги хўжайиннинг домени ҳамда деҳқонларга ижарага бериладиган ерлари бўлиши билан хусусиятланган. Домен таркибига сеньорнинг ҳовли-уй-жойи ва хўжалик бинолари, ўрмон, ўтлоқ ва экин экиладиган ерлари кирган. Сеньорнинг бевосита бошқарувидаги ернинг (доменнинг) ҳажми, бевосита хўжалик юритишдаги фаоллиги, ижарага берган еридан оладиган солиқ тури (рента)га боғлиқ эди. Ердан фойдаланиш тизими ва экин майдонларининг унумдорлиги асосида сеньорнинг экинзорлари тасма шаклида деҳқонлар ерлари (Францияда - манса, Германияда - гуф) билан аралаш жойлашган. Қолаверса, илк ўрта асрларда вотчина хўжалик фаолияти тури сифатида меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш кучларини юксалтиришга хизмат қилган. Ривожланиш деҳқонларни мажбурий меҳнатга тортиш, янги ерларни ушлаштириш, янги хўжалик усулларини жорий этиш билан таъминланган. Ушбу шароитда вотчина, деҳқон хўжалиги иқтисодий барқарорлигини таъминлабгина қолмасдан, сиёсий тарқоқлик шароитида сеньор хомийлиги унинг оиласи хавфсизлигини таъминлаган, давлатнинг ортиқча солиқ ва гуловларидан ҳимоялаган.

Вотчина эгасининг хужаликдаги мавкеи жамиятнинг юксалиши ва солиқ тизимининг такомиллашиб бориши билан белгиланади. Озиқа ва пул рентасига ўтилиши билан сеньорлар ўз доменларидаги экин майдонларини ҳам дехқонларга ижарага бера бошлайдилар. Ишлаб чиқариш воситаларининг юксалиши, ерга ишлов бериш куроллари ва усулларининг такомиллашуви, меҳнат унумдорлигининг ўсиши, пул солиғига ўтилиши, пировард натижада, ҳосилдорликни ошиши ва қўшимча маҳсулот етиштиришга имконият яратади. Дехқонларнинг иқтисодий мавкеи ўса бориши билан уларни шахсий қарамликнинг оғир турларидан озод этадилар. Лекин мажбурий меҳнатга асосланган жамият шароитида феодал ва дехқон орасидаги ўзаро муносабатларнинг бузилиши ҳоллари ҳам учраб турган. Феодаллар томонидан зулм ўтказилиши дехқон хужаликларини хонавайрон бўлишига, қўзғолонларга олиб келган. Демак, вотчинанинг хужалик ва ҳаётдаги ўрни, унинг қишлоқ аҳолиси, дехқонларнинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётини бошқарувчи маъмурий вазифалари билан белгиланган бўлган.

Ер эгаллигига асосланган жамиятда вотчина ижтимоий-хужалик бирлигига айлансада, дехқонлар жамоалари сақланиб қолади. У устқуртма сифатида сиёсий-ҳуқуқий вазифаларни бажарувчи маъмурий ва суд тизимига эга бўлса-да, бирламчи хужалик ташкилоти сифатида ўз мавқеини сақлаб қолади. Жамоа эса дехқонларнинг ерга муносабатларини мувофиқлаштириш, бошқариш, алмашлаб экишни ташкил қилишни давом этади. Ер эгаллиги жамиятнинг илк босқичида ўзининг аввалги ижтимоий мавқеини йўқотган жамоа дехқон хужалиги иқтисодий мавқеининг ошиши, дехқонларнинг шахсий қарамликдан озод бўлиши жараёнида ўзининг ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий вазифаларини қисман тиклайди. Франция, Италия, Испания каби мамлакатларда жамоалар сайланадиган бошқарув ташкилотлари коммуналар – тузиб, жамоавий юридик шахс мақомини олишади. Қишлоқ коммунаси жамоа мулкидан фойдаланган, солиқларни йиққан, сеньорларнинг суд фаолиятини назорат қилган. Дехқонларнинг сеньорларга қарши кураши, охир оқибатда, рақиб томонлар орасида қонун ва ҳуқуқга асосланган ёзма шартномалар тузилишига олиб келади. Ушбу шароитлар жамоага вотчина доирасидан чиқиб, шикоят билан давлат судларига мурожаат қилиш имконини беради. Лекин қишлоқ жамоалари коммунага тўлиқ эриша олмаган аксари ҳолларда сиёсий-юридик ҳуқуқларни қўлга киритиш билан чекланганлар ҳолос.

2 §. Урта асрлар шаҳарлари. Давлат, ҳуқуқ ва черков. Урта асрларни даврлаштириш

Урта асрлар шаҳри. Ер эгаллигига асосланган жамият ҳаётида шаҳар муҳим ўрин тутган. Ушбу жамият қаъридан етилиб чиққан шаҳарлар, унинг кейинги тараққиётининг етакчи омилига айланган. Шаҳарлар ўзида иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёт омилларини мужассамлаган, уларнинг кейинги юксалиши жамият истиқболини таъминлаган. Шаҳарларнинг хунармандчилик ва савдо марказлари сифатида ўзининг ер эгаллиги жамиятига хос хусусиятлари: қўл меҳнатига асосланган майда ишлаб чиқариш, савдода мулкчиликнинг корпоратив шакли (цеҳлар ва савдогарлар гильдиялари, сеньор ва давлат солиқларига жалб этилиши) уларнинг вассаллик тизимига алоқадорлигида намоён бўлади. Айни пайтда, жамиятнинг техника тараққиётида мануфактура ишлаб чиқаришига йўл очган ҳал этувчи юксалишда шаҳарлар етакчи ўрин тутди.

Ғарбий Европа шаҳарлари эришган имтиёз ва эркинликлар шаҳарликлар тоифаси учун маҳаллий ва умумдавлат даражасидаги ташкилотларда Бош (Генерал) штатлар, Парламент, Кортеслар)да иштирок этиш имкониятини яратди. Шаҳарликларнинг сиёсий жиҳатдан тан олинishi жамиятда инсон ҳуқуқлари имтиёзли тоифага мансублиги билангина ўлчанмайдиган янги кадриятлар тизимини шакллантиради. Шаҳарлар сеньорлардан эркинликка эришиши, дунёвий ва диний сеньорларнинг авторитар бошқарувидан фарқли ўлароқ сайлов тамойилларига асосланган жамоавий ҳокимиятни вужудга келтиради.

Қолаверса, шаҳарларда инсон тафаккури, тажриба ва илмга асосланган фан тараққиёти жадаллашган. Улардаги янги маънавий муҳит маданиятнинг янги турларини вужудга келтиради. Шаҳарларда ташкил этилган университетлар фан ва маорифнигина эмас, хурфикрлик марказларига ҳам айланади. Ғарбий Европада ўрта асрлар ва илк янги давр чегарасида шаклланган гуманизм ғояси ва Уйғониш маданияти ҳам бевосита шаҳарлар ҳаёти ва маданияти билан боғлиқ эди.

Давлат, ҳуқуқ ва черков. Урта асрлар жамияти сиёсий тизими ўз тараққиётида қатор босқичларни бондан кечирган. Тарихдан маълумки, ер эгаллиги муносабатларининг шаклланиши шароитида, ўрта асрларга ўтиш ва дастлабки сиёсий бирлашмалар узок ҳукм сурмаган даврда варвар кироликлари ҳамда илк феодал давлатлари бўлган. Ушбу давлатларда маълум даражада “ибтидоий демократия”нинг белгилари сакланиб, қирол ҳокимияти чекланган эди.

Юқорида кўрсатилган сабабларга қўра, Ғарбий Европа ўрта асрлар тарихи ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт жиҳатидан бир-бирдан кескин фарқланадиган икки даврга бўлинади.

Илк ўрта асрлар даври (V аср охири – XI аср урталари)/ Бу даврда феодал жамияти ижтимоий тизим сифатида шаклланган. Бу жараёнда антик кулчилик ва ибтидоий уруғ-қабилачилик тузумларидан сакланиб қолган ижтимоий гуруҳларнинг қоришиб, трансформациялашиб бориши, ижтимоий жараёнларнинг ута мураккаб кечишини таъминлаган. Жамият иктисодида аграр соҳа етакчи бўлиб, унда натурал хужалик муносабатлари устунлик қилган. Фақат Ўрта Ер денгизи атрофидаги шаҳарларгина Шарқ билан савдо туфайли, узининг иктисодий марказ сифатидаги мавқеини саклаб қолади. Варварлик кироликлари ва илк феодал давлатларида (Византия империясидан ташқари) кулчилик феодал жамиятига ўтмиш даври хусусиятларини саклаб қоладилар.

Ғарбий Рим империясининг ҳалокати ва варварлар босқини антик маданиятни инкирозга олиб келса-да, маълум вақт ўтиб уларнинг синтези асосида янги ўрта асрлар маданияти шаклланиб, юксала бошлайди. Ушбу жараёнда антик маданият ва христиан дини, латин ёзуви ҳал қилувчи вояга етди. Христиан черковининг жамият мафқураси, маданияти, маорифидаги етакчи таъсири айни шу даврда бошланади.

Ривожланган ўрта асрлар даври (XI аср урталари – XV аср охири). Ўрта асрларнинг бу даври ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, хунармандчиликнинг ривожланиши, пул-товар муносабатларининг тараққиёти, шаҳарларнинг юксалиши, шаҳарликлар тоифасининг шаклланиши давридир. Феодал тарқоқлик тугаганидан сўнг Европанинг кўпчилик ҳудудлари сиёсий ҳаётида муҳим воқеа – марказлашган давлатлар ташкил топа бошлайди. Давлатнинг янги тури – тоифавий монархиялар, тоифа вакиллари йиғинлари (парламентлар) шаклланиб, улар марказий ҳокимиятнинг кучайишига хизмат қилади. Ушбу жараён, энг аввало, шаҳарликларнинг фаоллашуви таъсирида рўй беради.

Ривожланган ўрта асрлардаги маданий ҳаёт инсонинг ички маънавий дунёсини бойитиб, рационал тажрибага асосланган, шаҳар маданияти тараққиёти тарзида намойён бўлади. Ушбу жараёнлар Уйғониш маданияти мафқураси ва илк гуманизм ғоялари билан бойиб боради.

II БОБ. ЕВРОПА ФЕОДАЛИЗМИНИНГ ТАРИХИЙ ҶУРНИ

3 §. Европада ер эгалиги жамиятининг ўзига хосликлари

Бугунги кунда ер эгалиги жамияти (феодализм) ўзининг кенг универсал маъносида, дунё тарихий жараёни, инсоният цивилизацияси таракқиётини таъминлаган қонуний зарур босқичи, деб баҳоланмоқда. Табиийки, ушбу юксалиш жараёни зиддиятли ва мураккаб кечган. Ривожланиш жараёни баъзида турғунлик ёки инкироз билан алмашиб турган. Урушлар, турли юқумли касалликлар, эпидемиялар, қурғоқчилик ва очарчиликлар инсонларга катта зарар етказаса-да, ҳаётнинг турли жабҳалари – иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда таракқиёт давом этиб, муҳим ютуқларга эришилади. Таракқиёт омиллари жамиятдаги асосий ишлаб чиқарувчи куч – деҳқоннинг қул ва колонга нисбатан ҳаётда юқориқоқ ижтимоий мавқега, моддий манфаат ҳамда меҳнат қуролларига эга эканлиги билан ифодаланади.

Европа халқлари ўрта асрлар даври тарихига муҳим, ўзига хос ва бетакрор ҳисса қўшган. Тарихий жиҳатдан Европа цивилизацияси антик дунё мероси ҳисобланса-да, айтилиши мумкин ўрта асрларда ўзининг яхлитлигига христиан дини мафқураси асосида эришган. Қолаверса, Европа цивилизацияси антик Рим ва варварлар (германлар, кельтлар ва ҳ.к.) маданиятларининг уйғунлашуви орқали шаклланади. Ундан ташқари, Европа ўзида сўнгги Рим жамиятининг таракқий этган давлатчилиги, ҳуқуқий тузилмалари, тенгсизлик муносабатлари, қулчиликнинг мавжудлиги, маданиятнинг кучли таъсирини мужассам этган эди. Синтез Европа ўрта аср давлатларида янги ижтимоий муносабатларни шаклланишини тезлаштиради.

Ушбу хусусиятлар XI-XV асрлардан яққол намоён бўлиб, Ғарбий Европада, ўрта асрларнинг илк босқичига нисбатан юксак даражада ривожланиш ҳамда Шарқ мамлакатларини таракқиётда ортда қолдириш имконини беради. Бу босқичда муваффақиятти таъминлаган омиллардан бири, шаҳарларнинг Европа учун хусусиятли қурилишдаги юксалиши бўлди. Таракқиёт суръатлари жамиятнинг биқиклиги ва ҳаёт тарзининг анъанавийлигини енгишни таъминлайди. Бу ютуқлар Европада бозор иқтисодиётига асосланган жамиятни қуришда дунёда етакчи ўринга чиқиб олиб, Осиё ва Америкага мустамлакачилик босқинларини уюштириш имконини яратди. Бундай имконият Европа жамиятининг мустақкам ички алоқалари ва ўзаро таъсирини таъминлаганини, ушбу цивилизациянинг муҳим жиҳатларидан бири эканлигини тасдиқлайди. Европа ўрта асрлардаёқ ижтимоий таракқиётнинг ўзига хос тажрибаси билан жамият ва давлат орасидаги муносабатларда маълум мувозанатни, тоифалар жипслигию, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини таъминлаган. Ушбу фаоллик ижтимоий тоифалар вакилларининг ваколатли ташкилотлари

тизимда (парламент, генерал штатлар, кортеслар, ландтагларда) ўз аксини топган. Бу жараён умумевропа феномени бўлса-да, айти Г'арбий Европада вакиллик муассасалари сиёсий ҳаётнинг муҳим тузилмалари сифатида янги давр Европа парламентаризми пойдевори бўлди.

Европа аҳолиси христианликни қабул қилган, унинг диний ва маънавий ҳаёти асрлар давомида Рим католик черкови томонидан йўналтирилган ва назорат қилинган. Византия ҳамда ундан динни қабул қилган мамлакатларда православия черкови етакчи ўрин тутган. Католик ва православ черковлари орасида ғоявий жиҳатдан муайян тафовутлар ҳам бўлган. Лекин ҳар икки мазҳаб ҳам оламни Худо яратган борлиқ сифатида қабул қилиб, унга буддавийликка нисбатан фаолроқ муносабатни ёклаган. Қолаверса, айти Европада шахс концепцияси ишлаб чиқилган бўлиб, у рационализм, гуманизм ғояларига, ҳуқуқлар тизимига асосланган. Ушбу назария бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Биздан юзлаб йиллар аввал ўтган ўрта асрлар тарихи фақат жаҳон халқлари хотирасида ёки ёзма манбаларда сақланиб қолмаган. У билан инсонларнинг бугунги ҳаёти қўплаб жонли иллар орқали боғланган. Ўрта асрларда Европа, Осиё, Африка, Америка мамлакатларида қўплаб шаҳарлар ва давлатлар вужудга келиб, миллий тил, маданиятлар ва миллий менталитет тушунчалари шакллана бошлаган. Ўрта асрларнинг ижтимоий ва сиёсий тажрибаси замонавий парламентлар, демократик ва ҳуқуқий ташкилотларга асос бўлиб хизмат қилди. Ҳозирга қадар адабиёт, санъат, фалсафа, сиёсат, тарихий онгнинг, тафаккурнинг ўрта асрларда яратилган юксак намуналари дунё маданияти ва маънавий ҳаёти ривожига илҳом бермоқда. Европа шаҳарларида бунёд этилган роман, гот, араб, византия меъморчилик услубларида қурилган саройлар, ибодатхоналар, қаср ва қалъалар ўз даврлари руҳини намоён этади. Ўрта асрлар тарихи бизда фақат ўтмишга қизиқиш ўйғотибгина қолмасдан, бугунги кундаги муаммоларни ечишимизга ҳам ёрдам беради. Медиевистиканинг ушбу жиҳати уни фақат тарихий билимларнинг қизиқарли соҳасигина эмас, балки амалий аҳамияти ҳам катта эканлигидан далолат беради.

4 §. Ўрта асрларга оид манбалар (V-XV асрлар)

Биз тарихий манбалар деб, инсон фаолияти ва унинг таъсирида яратилган барча нарсалар – ашёлар, буюмлар, иншоотларни тушунамир. Шунинг учун тарихий манбалар ранг-баранг ва чексиздир. Муаммо тарихчи олимлар томонидан уларни ўрганиб, таҳлил этиш, холисона баҳолаб, илмий адабиётлар, дарсликларга киритишидадир.

Манбалар таснифи

Ўрта асрлар тарихига оид манбалар, маълумотларни қайд этиш усулларига қараб, бешта турга бўлинади. Улар қуйидагилар.

1. **Табийий-географик манбалар.** Улар орқали атроф-муҳит, экологиянинг ўсимликлар ва инсон фаолияти таъсирига учраган ёки аниқ географик хусусиятларини ифодалайдиган жиҳатлари ўрганилади.

2. **Этнографик манбалар.** Улар қаторига бизга қадар сақланиб қолган анъанвий технологиялар, уй-жойлар, кийим-кечаклар, таомлар, идишлар ёки улар ҳақидаги ёзма маълумотлар қиради. Фольклор, лингвистикага оид маълумотларни таҳлил этиш ҳам маълум аҳамиятига молик.

3. **Моддий манбалар.** Уларга асосан ўрта асрлардан сақланиб қолган саройлар, ибодатхоналар, қасрлар, қалъалар ёки уларнинг қолдиқлари қиради. Бундан ташқари археологик қазилмалардан топилган буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, транспорт воситалари, кийим-кечаклар, тақинчоқлар, уй-рўзғор буюмлари ва ҳ.к.лар ҳам моддий манбалар ҳисобланади.

4. **Бадийий-тасвирий ашёлар** сирасига ўз даврининг бадийий асарлари, меъморчилик иншоотлари безаклари, расмлар, ҳайкаллар ва амалий санъат буюмлари қиради.

5. **Ёзма манбалар:** йилномалар, солномалар, турли матнлар, ёзма ҳужжатлар, ҳисоботлар, ёзишмалар ва ҳ.к.лар.

Ўрта асрлар жамияти ҳақида бизга ушбу манбаларнинг барча турларидан фойдаланишгина тўла ва мукамал маълумот беради. Лекин медиевистлар учун бу манбалардан бир хилда тўла фойдаланиш мушкул, албатта. Шунинг учун илк ўрта асрларни ўрганишда моддий ашёлар муҳимроқ ҳисобланса, кейинги ўрта асрларни ўрганишда фольклор, ва этнографик манбаларнинг аҳамияти каттадир. Сабаби, авлоддан-авлодга ўтиб келган, этнографик маълумотлар инсонлар хотирасида қиёсан кейинги воқеаларни аниқроқ ва тўлароқ сақлайди. Ўрта асрларнинг барча даврлари учун асосий манба ёзма маълумотлардир. Қўлёзмаларни сақлаш шароитларининг яхшилана бориши, уларнинг сони, хилма-хиллиги, маълумотларни асрдан-асрга қўпайиб боришини кузатамиз.

Ўрта асрлар ёзма манбалари учта турга бўлинади:

1) **Қиссалар** – мавжуд ёки ҳаёлий ҳаёт энг майда жиҳатлари билан эркин усулда тасвирланган ёзма ашёлар;

2) **Ҳужжатлар** – маълум ижтимоий-ҳуқуқий ва ижтимоий-сиёсий воқеалар ёки уларнинг муҳим жиҳатлари махсус қондалар асосида битилган расмий қоғозлар;

3) **Қонунларга оид манбалар** ўз тури бўйича ҳуқуқшуносликка мансуб бўлса-да, улардан мазкур жамият тарихини ёритиш учун эмас, аксинча, қонун чиқарувчи ҳукмдорларнинг ижтимоий муносабатларни барқарорлаштириш, вазиятни тартибга солишга қаратилган ҳаракатларини тавсифлашда фойдаланилади.

Уйғониш даврида қиссалар, маълум даражада қонунлар доирасида, янги илмий адабиётлар тури сифатида шаклланиб, уларда аввалги назарий таҳлил орқали воқеалар моҳиятини ифодалаш, ўз ўрнини оддий

тавсифларга бушагиб беради. Натижада, киссалар XV асрда ёзма манба туридан воқеа ва ҳодисаларни бадий образлар орқали тавсифлаб берадиган бадий адабиёт соҳасига айланади.

Асрлар утиб, биз қайд этган манбалар турлари яна ҳам майда соҳаларга бўлинади. Жумладан, киссаларнинг маълум йўналишида тарихий воқеалар ифодаланса; биографик киссаларда авлиё-анбиёлар ҳаёти ва мужизалари; эпистоляр ижод намуналарида эса ваъзлар ва ибратли ҳикमतлар асосий ўрин тутган. Шу сабабдан киссалар маълум даврга қадар илмий ва бадий соҳаларга бўлинган. Санаб ўтилган соҳалар яна ҳам майда туркумларга бўлиниши мумкин. Масалан, ўрта асрларда таржимаи ҳол ва солномалар, шажаралар маълум даврни ёки воқеани тасвирловчи тарихий асарлар, монографиялар яратилган. Ўрта асрлар тарихини ўрганишда йилномалар алоҳида ўрин тутади. Улар ўз хусусиятларига кўра, умумбашарий ва маҳаллий, насрий ёки шеърӣ, дунёвий ва диний туркумларга бўлинади. Қайд этилган манбаларнинг ҳар бирини, ўз навбатида, туркумчаларга бўлиш мумкин. Жумладан, дунёвий мазмунидаги йилномаларни кироқлар аристократ-зодагонлар, шаҳарликларникига ажратиш мумкин. Сўнгги йилларда медиевистикада ҳам манбалар тахлилининг статистик услуги тобора кенг қўлланилмоқда. Хусусан, маълумотлар базасини яратиш, электрон матнлар, луғатлар, маълумотномаларни тайёрлаш бугунги кунда одатий ҳолга айланишидан ташқари, юқори малакали тарихчиларни тайёрлашнинг муҳим шартларидан бирига айланди.

5 §. V-XV асрлар тарихига оид манбалар

Илк ўрта асрларга (V-XI асрлар) оид манбалар. Ушбу даврнинг асосий хусусияти, антик дунё ва варварликдан янги, ер эгаллиги муносабатларига асосланган жамиятга ўтилишидир. Илк ўрта асрлар (V-XI асрлар) озми-кўпми ёзма манбаларда ҳам ўз аксини топган. Бу даврда давлат тузуми, ташкилотлари нисбатан содда кўринишда бўлган, мамлакатлар ва ҳатто бир мамлакатдаги вилоятлар орасида савдо ва иқтисодий муносабатлар суст ривожланган, Осиёдан ташқари барча қитъаларда натурал ҳужалик ҳукм сурган, саводхонлик даражаси паст бўлиб, маданиятда диннинг таъсири кучли бўлган.

Европанинг ғарбий ва жанубий ҳудудлари аҳолиси илк ўрта асрлардаги янги шароитларга тобора мослаша бораётган бўлса-да, уларнинг кўпчилиги Рим қонунлари бўйича яшаганлар. Византия императори Юстиниан I нинг фармони билан Рим қонунлари VI асрда тўлатилиб, тартибга келтирилади. Ўз даврининг таникли ҳуқуқшунослари Дикеста, Пандекталар II-VI асрлардаги Рим қонунларини изоҳ-иловалар билан тўлдириб, новеллалар – “Янги қонунлар”ни тўплашган, у кейинчалик “Юстиниан қонунлари” номи олади. Айни пайтда, ҳуқуқшунослик бўйича махсус қўлланма “Институция” ҳам ёзилади.

Буларнинг барчаси кейинчалик, XII асрдан “Юрис цивилис корпус” (“Фукаролик қонунлари тўплами”) деб атала бошланади. Ушбу даврда черков қонунчилигининг энг муҳим ҳужжатларини ўз ичига олган “Юрис каноницис корпус” (“Каноник қонунлари тўплами”) яратилиб, унда черков масалаларидан ташқари, диндорларнинг қундалик ҳаётларига оид кўплаб муаммоларни ҳал этиш йўллари кўрсатилган.

Қадимги Рим қонунлари, Юстиниан даврининг қонунчиликка оид асарлари, “Новеллалар”, шунингдек, “Фукаролик қонунлари тўплами” VI аср тарихига оид қимматли ёзма манбалардир. Бу қонунлар кейинчалик Византияда бир неча бор қайта ишланиб, (жумладан, 726-йили “Эплог”, 886-912-й. – “Васийликлар”) тўпламлари илк ўрта асрлар қонуншунослигининг асоси бўлиб хизмат қилган. Ғарбий Европага XI-XII асрларда, яъни пул-товар муносабатининг юксалиши, қироллар ҳокимиятининг кучайиб боришига қадар, Юстиниан қонунлари деярли таниш бўлмаган. Унга қадар ҳуқуқшунослар Юстиниандан бир аср аввал император Феодосий II (438) даврида яратилган Рим қонунлари тўпламидан фойдаланиб келишган. Варварлик қиролликларида, унинг асосида, VI асрнинг бошларида романлашган аҳоли учун махсус Рим қонунлари битилган. Романлашган мамлакатлар ва ҳудудлар аҳолиси кейинчалик ҳам Рим қонунлари бўйича яшаган.

Илк ўрта асрлар ёзувчилари асарлари ўз даври маорифи ва маданияти тарихидан муҳим маълумотлар беради. Табиий, бу борада қўлёзмалар сифати. улардаги маълумотларга танқидий ёндашиш лозим. Сабаби, кўпгина антик муаллифлар асарлари бизгача айни илк ўрта асрлар Византия ва Ғарбий Европа тарихчилари томонидан қучирилган нусхалар шаклида етиб келган. Илк ўрта асрлар бадий адабиётига ҳам айни шу нуқтаи назардан ёндашиш маъқул, уларнинг аксари тақлид тарзида ёзилган. Улардан сарой ҳаёти, ҳарбий, ижтимоий-сиёсий, баъзида ҳўжалик ҳаётига оид кўплаб маълумотларни олиш мумкин.

Халқ адабиётига ўз даврининг фольклори, қаҳрамонлик қиссалари ва қўшиқлари билан узвий боғлиқлик хусусиятлидир. Немисларнинг “Хильдебрант ҳақида қўшиқ”, инглизларнинг “Беовульф” қиссалари IX-X асрларда битилган нусхаларда, францияликларнинг “Роланд ҳақида қўшиқ”, исландларнинг қиссалари XI-XIII асрлардаги қўлёзмалар тарзида сақланган. Қандай бўлмасин, бу илк ўрта асрлар қиссалари жамиятнинг ранг-баранг жонли ҳаётини тасвирлаб, турли масалалар ечимини топишда қимматли, баъзида ягона манбалардир.

XI-XV асрлар тарихига оид манбалар. Янги даврнинг бошлангани ишлаб чиқариш қучларининг тараққиёти, шаҳарларнинг юксалиши, марказлашган давлатларнинг вужудга келиши, ер эғалигига асосланган жамият ва маданият тараққиёти манбалар мазмунида ҳам намоён бўлади. Улар фақат сон жиҳатидан юксалибгина қолмасдан, турлари кўпайиб, мураккаблашиб боради. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви,

пул-товар муносабатларининг тараққиёти, шартнома ва олди-сотди ишларини ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш, бошқарув маъмуриятини такомиллаштириш, унинг ваколатларини кенгайтириш эҳтиёжлари расмий иш юритиш ва уни ҳужжатлаштиришга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Дипломатик муносабатларга оид ҳужжатлар кўпайиб, расмий ва хусусий турларга бўлинади. Расмий ҳужжатлар сирасига императорлар, киро́ллар, зодагонлар, эркин шаҳар коммуналари ва сеньориялар, шунингдек диний бошқармалар бошлиқлари – Рим папалари, патриархлар ва епископлар ёрлиқлари ва ҳужжатлари киради. Муҳрланган ёрлиқлар айрим ҳолларда ҳужжатнинг номига айланган. Жумладан, Византияда императорлар тақдимлари олтин муҳрли ёрлиқлар тарзида бўлиб, хрису́вл (олтин муҳрли сўз) номини олган. Папа девонида кўрғошин муҳр – булла ишлатилгани сабабли, “апостоллик мурожаатлари” буллалар номини олган.

Хусусий ҳужжатларни императорлар, киро́ллар ёки папалар инъом этган мақомга эга бўлиб, ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган нотариуслар тузган. Улар ҳар бир ҳужжатни махсус битилган намуна бўйича, қатъий тартибда тайёрлаганлар. Ўзаро келишилган шартлар бузилганда жабрланган томон судга расмий ҳужжат сифатида кўриб чиқиши учун нотариус томондан тасдиқланган ҳужжатни топширган. Мол-мулкнинг олди-сотдиси, қарз мажбуриятлари, ижарага бериш, юкларни манзилга элтиш бўйича шартномалар, кемалар ижараси, тижорат ишлари бўйича келишувлар, савдо гильдияларини тузиш, мерос васиятлари, инъом, қулга эркинлик бериш ҳужжатлари ва ҳ.к.лар нотариал тасдиқланган. Бизга бу ҳужжатлар, кўчирма нусха ёинки қискача қайдномалар шаклида ёки шаҳар архивларига топширилган нусхалар сифатида етиб келган. Бу турдаги ҳужжатлар айниқса, Италия архивларида кўплаб сақланиб қолган. Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги мамлакатларда нотариуслар институти XII-XV асрларда шаклланган ва кенг тарқалган.

Ўрта асрларнинг эпистоляр (ёзма) мероси ҳам юз минглаб, турли хил ва мазмундаги расмий, дипломатик ёзишмалар ва макгублардан тортиб, бадий мазмундаги ёзишмаларгача бўлиб, улар ҳам маълум қийматга эгадир.

Адабиётга оид манбалар – рицарлар жангномалари, трубадур ва вагантлар шеърлари, халқ қушиқлари ва қиссалардан иборат бўлиб, улар ҳам ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

III БОБ. ЕВРОПА АНТИК ДУНЁ ВА ЎРТА АСРЛАР ЧЕГАРАСИДА

Европа ер эгаллиги жамияти антик қўлчилик тизмининг -герман, кельт, славян ва бошқа варварларнинг уруғ-қабилачилик тузумлари тўқнашуви ҳамда ўзаро таъсири шароитида вужудга келади.

6 §. Халқларнинг буюк қўчишлари

Қўчишлар сабаблари. Герман қабилаларининг қўчишларини шарқий герман қабилалари бошлаб, бу борада готларнинг силжишлари диққатга сазовор. Дастлаб готлар Болтвк денгизининг жанубий сохилларида яшаган. Кейинчалик уларнинг бир қисми Скандиванияга қўчиб ўтади. Милодий аср бошларида эса готлар Висла дарёси бўйларига келиб ўрнашади. Улар II-III асрларда жанубий-шарққа силжийди. Готлар III асрнинг биринчи ярмида Шимолий Қора денгиз бўйларига келиб, Дунай ва Днепр дарёлари қуйи оқимида жойлашади. Днепрдан ғарбда яшаган “Ўрмон аҳолиси” ғарбий готлар – вестготлар, Днепр бўйи даштларида ва улардан шарқий томонда жойлашган қабилалар остготлар номини олади. Қора денгиз сохилларида готлардан ташқари **гепид, герул, тайфал** каби герман қабилалари ҳам яшаган. Готлар кейинчалик маҳаллий славян, скиф-сармат қабилалари билан аралаша боради.

Рим империясига чегара ҳудудларда жойлашган готлар Болқон ярим сродидаги ҳудудларга ҳужумлар уюштириб, уларни талон-ғарож қилиб турганлар. Готларнинг 250-251 йиллардаги ҳужумлари пайтида Фракия ва Македониялар харобага айлантирилиб, император Деций варварлар билан жангда халок бўлади. Император Клавдий 269 йилда шимолий қўшниларига зарба бериб, готларнинг бир қисмини Рим қўшинида ёлланма ҳарбий хизматга қабул қилган, қолганлари Римни ҳимоялаш мақсадида чегара вилоятларида федератлар (иттифокчилар) сифатида жойлаштирилади. Бу тадбир кейинги юз йилга Дунайбўйи чегара вилоятларида нисбатан осойишталикки таъминлайди. Римликлар III асрнинг иккинчи ярми ва IV асрда империянинг ғарбий қисмида франклар, алеманлар, бургундлар ҳужумларига қарши кураш олиб боради.

Европа тарихига IV-VI асрлар “Халқларнинг буюк қўчишлари даври” номи билан қирган, сабаби миграция жараёнлари айни шу асрларда кенг тус олиб, бутун китъанинг этник, маданий ва сиёсий қиёфасини ўзгартириб юборади. Ушбу давр антик маданиятининг инкирози ва янги ер эгаллигига асосланган жамиятнинг вужудга келиши даври бўлади.

Варварларнинг экспанцияга мойиллиги уларни улкан ҳудудларни истило қилишларига, герман қабилалари орасидаги мулкий ва ижтимоий тенгсизликнинг қучайишига туртки беради. Шарқдан қўчманчи қабилалар тазйиқи ҳам жараёнга ўз таъсирини ўтказади. Лекин турли қабилалардан ташкил топган омманинг улкан оқими бир пайтда ҳаракатлана

бошланининг асосий сабаби иклимдаги кескин ўзгаришлар бўлган. Европада ҳавонинг совуши II асрдан бошланиб, V асрга келганда курғокчил тупроқларни янада қуриши, сернам тупроқлар эса ботқоқларга айланиши кузатилади. Бу жараёнлар Евроосиё даштларидаги қучманчи халқларнинг ҳужалик ҳаётига, шунингдек Европанинг шимолидаги ўтрок аҳолисига бир хил салбий таъсир кўрсатиб, уларнинг жанубий кенгликлардаги яшаш учун қулай жойларга силжишига олиб келади.

Китъанинг кўпгина варвар қабилалари учун иклимнинг совуши, улардаги уруғ-қабилачилик тузумининг инкирози билан бир пайтда рўй беради. Ишлаб чиқаришнинг экстенсив юксалиши, унга мос равишда аҳолининг қўлайши, милодий аср бошларида китъанинг ўрмон, қисман дашт ҳудудларида Ўрта Ер денгизи атрофларидаги ҳудудларга нисбаган табиий захираларнинг чекланганлиги ҳам қўчишларнинг асосий омиллари бўлади. Миграция жараёни асосий сабаблари қаторида ташқи сиёсий омил – Рим империясининг заифлашгани туфайли қаршилик кўрсатишга ожизлиги ҳам бўлган. Оқибатда, антик дунё ўзининг қучайган қўшнилари ҳужумларига дош бера олмайди. IV-V асрлардаги буюк қўчишларда германлар, турклар, кейинроқ славян, фин-угор қабилалари етакчи ўрин тугган.

Хуннлар босқини. Адрианополь жанги. Остготларнинг Эрманарих бошчилигидаги қабилалари 375 йили шарқдан силжишни бошлаб, Баламбер этакчилигидаги хуннлар зарбасига учрайди. Қўчманчи хуннлар қўшинига қаршилик кўрсатишга ожизлик қилган Эрманарих, жонига қасд қилганидан сўнг, остготлар хуннларга таслим бўлиб, уларнинг ғарбга юришларида кўштирок этакдилар.

Хуннлар ҳужуми ҳавфи остида қолган вестготлар, Римдан Фракия ва Мезияга қўчиб ўтиб жойлашишга руҳсат сўрайдилар. Император Валент розилиги билан 376 йили улар Дунай дарёсининг жанубий соҳилига ўтадилар. Рим вестготларни чегара ҳудудларни мудофаа қилиши эвазига озиқ-овқат билан таъминлайдиган бўлади. Лекин Римнинг вилоятлардаги маҳаллий амалдорлари сунстеъмоликлари, тамагирликлари туфайли озиқсиз қолган вестготлар исён кўтаради. Уларнинг лашқари 378 йил 9 августда Адрианополь жангида Рим қўшинини енгади. Император Валент қўлга олиниб, гулханга ташланади. Готлар Болқоннинг катта қисмини талаб, Константинополь бўсағаларига чиқади. Рим саркардаси, бўлажак император Феодосий готларни катта қийинчиликлар билан тинчлантиради. Шартнома тузилиб, унга бивозан Болқон ярим ороли готларга инъом этилиб, варварлар унда федератлар сифатида жойлашадилар. Император Феодосийнинг (379-395) вафотидан сўнг, 395 йили вестготлар қирол Аларих бошчилигида яна қўзғолон кўтариб, Константинополга юриш бошлайдилар. Маълумки, уша йили империя булиниб, Шарқий Рим императорига айланган Аркадий Аларихни катта тулов эвазига укаси Гонорий тахтда бўлган Ғарбий Римга йўллашга эришади.

Вестготлар Италияда. Аларих лашкари 401 йили Шимолий Италияга бостириб киради, лекин Рим кўшини, вандаллардан чиққан саркарда Стилихон бошчилигида уларни Иллирияга суриб чиқаради. Айни пайтда, Ғарбий Рим империясига Паннония (Марказий Европа)дан хуннлар тазйикига учраган свев, алан, вандал қабилалари хужуми бошланади. Улар остготлар етакчиси Радагайс бошчилигида 405-406 йиллари Флоренцияни камал қиладилар. Лекин Стилихон уларнинг кўшинини ҳам енгиб, варварларнинг катта қисмини қулликка олади. Шундан сўнг 407-409 йиллари аланлар, свевлар ва вандаллар Галлияга хужум бошлаб, уни беаёв талайдилар. Бу қабилалар 409-411 йиллари Испанияни эгаллайдилар.

Стилихон варварларнинг империя жанубий вилоятларига хужумларини бартараф этиш учун Британия ва Шимолий Галлиядаги Рим легионларини чақириб олади. Айни пайтдан, варварлар хужумлари оқибатида Италиянинг мудофаа қудрати ҳам заифлаша боради. Стилихон унинг варварларга ён босишларидан норози Рим сенаторларининг фитнаси сабабли ҳалок бўлади. Вестготларнинг кейинги хужуми пайтида император Гонорий Равеннада яширинади, варварлар эса Римни камал қилади. Шаҳарга озик-овкат олиб кириш тўхтайдди. Аларих унга Римдаги барча бойликларни ва варварлардан олинган қулларни беришини талаб қиладилар. Ушбу дастлабки талаблар бажарилгач, Аларих император билан янги музокараларда ундан вестготлар кўчиб келиб жойлашишлари учун Далмация, Норик ва Венецияни беришни талаб қилиб, рад жавобини олгач, 409-йили Римни яна камал қилади. Шаҳарда очарчилик бошланиб, оқибатда, вестготларга дарвозалар очиб берилади. Аларих кўшинлари 410-йилнинг 24 августида Римга кириши билан талончилик бошланади.

“Бокий шаҳар”нинг қулаши замондошлар руҳига салбий таъсир кўрсатиб, аҳоли орасида “охир замон” яқинлашаётгани ҳақидаги миш-мишлар тарқалади. Ушбу фикрга қарши чиққан таниқли христиан файласуфи ва “черковнинг гоъвий оталари”дан бири шимолий африкалик епископ Аврелий Августин (354-430-йй.) “Илоҳий шаҳар ҳақида” номли асарини ёзади. Унда Августин Римнинг қулашидан азият чеккани, шаҳарнинг эса тикланишига умид билдирган. У дунёвий, ўткинчи нарсаларга интилган инсонлар гуноҳлари ва маъжусийлар гуфайли ҳалокатга учратган давлат ўрнида “Ҳақиқий Рим”, “Илоҳий давлат”, “Умрбоқий ва умрбодий” мамлакат вужудга келишини башорат қилган. Августиннинг фикрича, давлатнинг янгиланиши, фақат у бўйсунishi лозим бўлган, христиан черкови хомийлиги остида амалга оширилиши мумкин. Епископ варварларни қоралар экан, қулчиликни сақлаб қолишга, лекин уларни маънавий жиҳатдан озод этишга чақиради.

Аларих Римдан олган катта ўлжалари билан дастлаб Сицилияга, сўнг Африкага ўтиш мақсадида Жанубий Италияга йўл олади. Аммо унинг

қўшинлари юкланган кемаларнинг ҳалокатга учраши ва Аларихнинг ўлими боис бу режа амалга оширилмай қолади.

Варварлар истилоларининг давом этиши. Аларихнинг вориси Атаульф вестготларни шимолга – Галлияга бошлаб, унинг жанубий-ғарбини эгаллашга муваффақ бўлади. Кўп ўтмай вестготлар хукмронлиги Пиренея ярим оролида ҳам ўрнатилади. Улардан аввалроқ Испанияга келган алан ва вандал қабилалари эса Гейзерих бошчилигида 429-йили Шимолий Африкага утиб, ундаги Рим мулкларини эгаллайдилар. Вандаллар Урта Ер денгизи орқали Италияга 455-йили хужум бошлаб, Римни талаб вайрон қилдилар. “Вандализм” тушунчаси тарихга ушбу воқеадан сунг кириб маънисиз шафқатсизликка -моддий маданият ёдгорликларини вайрон этишга нисбатан қўлланила бошланади.

Германиянинг шимолый вилоятлари, Ютландия ярим оролида яшаган англ, сакс, ва ют қабилаларнинг Британия оролларига қўчишлари V асрнинг урталарида бошланади. Истилочилар Британияни туб аҳолисини ҳисобга олмаганда, ҳеч қаерда Рим вилоятлари аҳолисининг қаршичилигига учрамайдилар. Бу империянинг заифлиги ва маҳаллий мазлум аҳолининг варварларга истилочилар эмас, балки қўлчиликдан озод қилиниш воситаси сифатида қараши билан изоҳланади. Вестготлар йўлбошчилари Галлия ва Испанияни истило қилишда бу ҳудудларни қамраб олган багаутлар кўзғолонидан фойдаланади. Худди шу сингари вандаллар Шимолий Африкада Рим хукмронлигидан норози аҳолининг кўмагидан фойдаланади. Тарихчи Сальвианнинг ёзишича, римликларнинг бирдан-бир хоҳиши, қайтадан Рим қонунлари ҳукмига тушиб қолмаслик бўлган. Римдаги мазлум аҳолининг асосий орзуси – варварлар билан тинч-тотув яшаш эди. Ҳатто, энг ёввойи ва шафқатсиз варварлар – хуннлар ҳукмида яшаган аҳоли ҳам Рим империяси хукмронлиги даврини даҳшат билан эслар эди. Шаркий Рим элчиси хуннлар ҳукмдори Аларих саройида бир юнонни кўргангани, у империяда эмас, варварлар билан яшашни маъқул топганини эслаб ёзади. Галл шоири Сидоний Апполонарий ўз юртида жойлашган варварларнинг маданияти пастлиги ва қиёфасининг ёввойилигидан ранжиши билан бир қаторда, ўзига нисбатан уларнинг ҳурмат билан муносабати ва очик кўнгиллилигини эътироф этади.

Хуннлар Европада. Каталаун жанги. Хуннлар Шаркий Римдан сунг, V асрнинг урталаридан Ғарбий Римга таҳдид эта бошлайди. Айни пайтда, Паннонияда (ҳозирги Венгрия) жойлашган хуннлар Атилла (434-453-йй.) бошчилигида атрофдаги ҳудудларга хужумга ўтадилар. Урушларда асирга олинганлар Атилла ва унинг аёнлари қўлларига айлантирилади. Хуннлар дастлабки даврларда чорвачилик билан шугулланишни давом этади. Дехқончилик билан машғул маҳаллий аҳолидан, жумладан, славянлардан солиқ ва туловларни хуннлар маҳсулот билан олишган. Хуннлар иттифоқига англ, аланлар, остготлар, геруллар ва бошқа қабилалар кирган. Европада “худонинг балоси” номини олган

Атилланинг юришлари китъага улкан вайронагарчиликлар, аҳолига киргинлар келтиради. Бу босқинлар ҳақидаги хотиралар Еропада асрлар оша сақланган.

Византия тарихчиси Иордан (VI аср ўрталари) Атиллани кўрган гувоҳ маълумотларидан унинг киёфасини қуйидагича ифодалайди: *“Атилла турли мамлакатлар ва халқларни даҳшатга солиш учун дунёга келган эди. Виқор билан қадам ташлар, танаси ҳаракатлари билан ўз қудратини намоён этарди. Урушлар, жангу жадалларга жаҳд билан киришсада, заруриятсиз куч ишлатмас, ақл билан иш юритар эди. Бўйи наст, кенг яғринли, юмалоқ бошидаги кичик кўзлари, оқ оралаган сийрак соқоли, пучуқ бурни... унинг хусусиятларини мужассамлаган. Аслида у мугомбир бўлса-да, уруш бошлашидан аввал ўзини содда қилиб кўрсатарди. Ҳаётидаги ҳал қилувчи (Каталаун) жанги бошланishi олдидан Атилла қўшинига қилган мурожаатини “жангда ким ўз жонини ўйласа, уни дарҳол ўзим гўрга тиқаман” деб якунлаган эди.*

Хуннлар ғарбга юришлари давомида Галлияни таладилар. Рим саркардаси Аэцийнинг вестготлар, бургундлар, франклар ҳамкорлигидаги легионларига қарши жанги Каталаунда 451-йили бўлиб ўтди. Хуннларни жангда ўзлари бўйсундирган герман қабилалари қўллашди. Тарихда “халқлар жанги” деб номланган бу жангда хуннлар катта талофотга учрайдилар. Шунга қарамасдан, Паннонияга қайтиш давомида хуннлар Трир шаҳрини талайдилар. Лекин орадан бир йил ўтиб, Атилла қўшини яна Италиянинг шимолига бостириб киради. Атилланинг вафоти(453)дан сўнг, катта ҳудудларни эгаллаган хуннлар иттифоқи парчаланиб кетади. Кучманчиларнинг бир қисми Шарққа силжиса, бошқалари, хуннлар иттифокига кирган герман ва славян қабилалари билан Марказий Европада ўтроклашади.

Ғарбий Рим империясининг қулаши. Рим империясининг ғарбий ҳудудларида варвар кироликларининг вужудга келиши жараёни давом этади. Бургундлар Савойяда (Франциянинг жануби) 443-йилдан Римнинг иттифокчилари сифатида жойлашиб, 457 йили Галлиянинг жануби-шарқи ва Лион шаҳрини эгаллайдилар. Манбаларда ёзилишича, бу ҳудуд аҳолиси империянинг оғир солиқларидан қутулиш мақсадида бургундларни ўзи чақиради. Ғарбий Рим империяси герман қабилалари томонидан деярлик тўлиқ босиб олинган, император ҳокимияти эса гўёки анъана тарзида номигагина сақланган эди. Ниҳоят, 476-йили сўнгги Рим императори 15 ёшли Ромул Августул Римдаги ёлланма қўшин саркардаси Одоакр томонидан тахтдан гуширилади. Аммо замондошлар бу воқеани империянинг қулаши деб ҳисоблашган, чунки, Одоакрнинг императорлик рамзларини Константинополга юбориши Шарқий Рим императори ҳокимияти бутун “Рим дунёси”га ўтганлигини англатган.

Одоакрнинг Италиядаги ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. Хуннлар иттифокига кирган Паннониядаги остготлар 498 йили очарчилик сабабли,

янги ерларни излаб Италияга йул оладилар. Остготлар йулбошчиси Теодорих Рим зодагонлари ва рухонийларининг Одоакрдан норозилигидан фойдаланиб, Италияни эгаллайди. Остготлар давлати кироли Равенна шаҳрини пойтахт қилади.

Шу тариха V аср охирига келиб, варвар кабилалари, ўзларининг мустакил Вестгот, Остгот, Бургунд, Вандал каби кироликларини тузадилар.

Варварлар истилолари кўплаб аҳолининг кирилиши, талончиликлар, моддий ва маънавий бойликларнинг йўқотилишига олиб келади. Кўплаб шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилиб, ҳувиллаб қолади. Ушбу жараёнларнинг ижобий томони шу эдики, унинг давомида қулчиликка асосланган муносабатлар якун топади. Варварларнинг уруғ-қабилачилик муносабатларининг инқирозни бошдан кечириётган қулчилик тузуми билан қоришиб кетиши натижасида Европанинг ғарбида ер эгаллигига асосланган жамият вужудга келди.

Ер эгаллиги жамияти генезиси. Феодал жамиятининг қарор топиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ер эгаллиги муносабатлари шаклланиши учун шароит сўнгги антик ва илк варварлар жамиятлари даврида этилади. Урта асрлар жамиятининг кейинги тараққиёти Европада айнан, аввалги жамиятларнинг ўзаро таъсири тарзида давом этади. Бунда сўз ҳар икки жамият олдфеодал элементларининг қўшилиши ҳақида эмас, балки ўзаро таъсири, уларнинг синтези ҳақида кетмоқда. Бу жараён сифат жиҳатдан янги муносабатлар ва янги жамиятни туғдиради. Синтез жараёнига ижтимоий тараққиётнинг паст даражасида бўлганлари боис фақат хуннлар ва Шимолий Африкада яшаган барбарлар тортилмаганлар. Ўзаро муносабатларда мувозанат бўлган ҳудудларда синтез айниқса тез руй берган. Бунга мисол тариқасида Галлиянинг шимоли-шарқида олдфеодал даври уруғ-қабилачилик ёки қулчилик муносабатлари асоратлари кам бўлгани туфайли, феодал тартиблари вужудга келишининг жуда тез, VIII-IX асрларлаёқ, юз берганини кўрсатиш мумкин. Ўзаро алоқага кирувчи томонлардан бирининг устунлиги мавжуд бўлган ҳудудларда эса, аксинча феодаллашув жараёни секин борган.

Варвар қўшини халқ лашкари шаклида бўлиб, унга Рим аҳолиси жалб қилинмаган. Аммо айрим соҳаларда, хусусан солиқларга тортилиш борасида эркин германларнинг римликларга тенглашиши нисбатан тез кечган. Уруғ-қабилачилик асносида вужудга келган варвар давлатлари Рим жамияти ижтимоий тизимига мослашиб кетади.

Герман зодагонлари Рим аристократлари билан қариндошлик муносабатларига киришиб, уларнинг турмуш тарзини ўзлаштиради.

Ушбу жараёнлар аста-секин жамиятнинг куйи қатламларида ҳам бошланади. Герман жамоалари аъзоларининг қарам римликлар билан тенглашишлари учун варварлар ҳуқуқ ва мажбуриятларидан бутунлай маҳрум бўлишлари лозим эди. Бунинг учун герман жамоалари аъзолари

жангчиликдан, юзлик йигинлари иштирокидан, колаверса ўз еридан ажралмоғи лозим бўлган. Жарёнга тўскинлик қиладиган омиллар каторида: Рим аҳолисининг германларга нисбатан салбий муносабати, германларнинг ўз урф-одатларини муқаддас деб билишлари, ерга хусусий мулкчиликнинг нисбатан секин юзага келиши ва ҳ.к.лар бўлган. Герман қабилаларида римликлар таъсирида эркин ер эгаллиги – аллодга ўтиш бошланади. Ерни ишлатишдаги чеклашлар камайиб, ер эгасининг мерос қолдириш ҳуқуқи эса кенгайиб боради. Асрлар ўтиб, юқорида келтирилган омиллар герман жамоачиларини зодагонлардан ер олиб ишлайдиган қарам ижарачи деҳқонларга айланишини таъминлайди.

7 §. Франк қироллиги Меровинглар даврида

Давлатнинг ташкил топиши. Франк қабилалари III-IV асрларда Рейн дарёсининг қуйи оқимида яшаган. Худуд Римга тобе бўлсада, алоҳида кишлокларда яшаган франклар романлашиш жараёнига тортилмаган. Франкларда уруғ-қабилачилик муносабатлари, йирик патриархал оилалар сақланиб қолган. Маас дарёсининг шарқида, Рейн воҳасида рипуар франклари (сохилликлар) яшаган, Рейннинг қуйи оқимида сали қабилалари (денгиз бўйи франклари) жойлашган. Улар IV асрнинг иккинчи ярми – V аср давомида Шимолий Галлияни (Луара дарёсига қадар) истило қилган. Франк қабилалари итифокига V аср охиридан меровой уруғидан бўлган Хлодвиг (481-511-йй.) бошчилик қилган. Ҳокимият учун курашда Хлодвиг дастлаб ўз рақибларини, сўнг қариндошларини ҳам кириб юборади. У 486 йили Римнинг Галлиядаги сўнгги ноиб Сиагрий қўшинини енгиб, Суассон шаҳрини эгаллайди. Кейинчалик бургундлар ва алеманнлар бўйсундирилиб, тўловга тортиладилар. Хлодвиг Пуатье жангида вестготларни мағлуб этиб, Аквитанияни ҳам эгаллайди. Ўз ҳокимиятини мустахкамлаш, рим-галл зодагонлари ва руҳонийларнинг қўллашига эришиш мақсадида Хлодвиг дружинаси жангчилари билан христиан-католик динини қабул қилади. Кейинчалик бошқа франклар ҳам христиан динига ўта бошлайдилар.

“Франклар тарихи” асари муаллифи епископ Григорий Турский (594-ййили вафот этган) Хлодвигнинг католик динини қабул қилишини олқишлар экан, бу тадбир унинг ғалабалари асосий омил эканини таъкидлайди. Аини пайтда муаллиф Хлодигни маккор ва шафқатсизлигини яширмайди. У Хлодвигнинг рипуарлар ҳукмдорларининг ўғлига, отаси ўлса ўрнини эгаллаши тарафдори эканлигини билдириши, режа амалга ошганидан сўнг сузидан қайтиб, падаркушни катл эттириб, рипуарларни ўз ҳукмига олганини ёзади. Аммо Хлодвигнинг бу ишини ҳам Турский “Қиролнинг душманлари куплиги, давлат сарҳадларини кенгайтириш учун қилгани, Худо хузурида виждонан тўғри ҳамда унга ёкадиган ишларни амалга ошираётгани” учун оқлайди.

Аммо Хлодвиг даврида франклар ҳали цивилизация таъсири етарли бўлмаган варвар қабилаларидан бўлган. Франкларнинг ташқи киёфаси, феъл-атвори Галлия аҳолисини даҳшатга солган. Франклар христианликни қабул қилсалар ҳам, узоқ вақт давомида ўзларининг қабилавий динларини, удум-маросимларини унутмадилар. Тарихчи Прокопий франклар ҳақида: “бу варварлар ўзига хос христианлардирлар. Улар ўзларининг илгариги динларидан куп нарсани сақлаб қолганлар, одамларни қурбонлик қилиш, афсунгарлик, фолбинликка тез-тез мурожаат этиш, черков таъқиқларига қарамасдан, франк қиролларида купхотинлик ҳам оддий ҳол”-деб ёзади.

Улар ўзларининг сеvimли қуроллари: қилич, найза, чапаклари, бир ёки кўш тизли жанг болталаридан мохирона фойдаланганлар. Франклар ўзаро можароларни хал этишда ҳам қуролларидан фойдаланишган. Зеро, франкларда қонли қасос, хун олиш удуми узок сақланиб қолган. Франк учун энг оғир ҳақорат уни қурқокликда айблаш бўлган. “Сали ҳақиқати”да ёзилишича, эркин франкни асоссиз айблаш, жангда қалқонни ташлашга тенглаштирилган.

Франк қироллиги Хлодвиг даврида ҳам ўзининг қабилалар конфедерацияси кўрнишини йўқотмаган. Дастлабки қироллар, энг аввало, ҳарбий йўлбошчилар бўлганлар. Франклар Галлиядаги шахар ва кишлоқларни талаганлар. Ўлжага олинган мол-мулклар, асирга олинган қолонлар ва қуллар тақсимланган.

Қироллиқнинг юксалиши. Хлодвигнинг вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўзларига бўлиб берилган ҳудудларни мустақил бошқаришга интилганлар. Меровинглар сулоласининг кейинги қироллари даврида ер-мулклар тез-тез қайта тақсимланиб турган. Франк қироллари кўшни қабилалар устига юришлар уюштириб, ҳудудларини кенгайтирганлар. Бургундлар (534-йили) ва Прованс (536-йили) бўйсундирилгандан сўнг, кўшни герман қабилалари: баварлар ва тюринглар герцоглари франклар ҳокимиятни тан олиб, уларга тўлов беришга мажбур этилади. Кейинги босқичда франклар Рейн ва Майнц дарёлари ҳавзасини эгаллаганларидан кейин, ҳудуд Франкония номини олади. Шарққа истилолар давом эттирилиб, сакслар, полаб славянларига қарши урушлар бошланади. Айни пайтда, франклар кучманчи аварлар ҳужумларини қайтаришга эришадилар. Остгот қироллигининг Юстинианга қарши урушидан фойдаланиб, Прованс босиб олинади. VI аср ўрталарига келиб, Франклар давлати Рим империяси ҳудудларида тузилган энг йирик варвар қироллигига айланади. Аммо қиролликка кирган вилоятларнинг ижтимоий-иқтисодий хилма-хиллиги давлатнинг парчаланишига олиб келади. Франклар давлати турли қисмларга бўлиниб, улардан энг йириклари Нейстрия, Бургундия ва Австразиялар бўлган.

Меровинглар сулоласи тарихида (486-750-йй.) яқин қариндошлар орасида ҳам ўзаро можаролар, қонли фитналар оддий ҳол бўлган. Хлодигнинг вориси Хлотарь ўғли кўтарган исённи бартараф этганидан сўнг унинг рафиқаси ва фарзандлари, ўз набираларини гулханга ташлашга буюрган. Хлодвигнинг набиралари Нейстрия ҳокими Хильперик ва Австразия ҳокими Сигибертлар, уларнинг рафиқалари Фредегонда ҳамда Брунгильдалар орасида ўзаро можаролар шифқатсиз ва қонли кечган. Тарихчи Г.Турскийнинг ёзишича, дастлаб Хильперикнинг қанизаги бўлган Фредегонда макқорлик ва фитналар орқали унинг хотинлари, фарзандларини йўқотиб, қиролчиқа бўлиб олади. Шундан сўнг курашга Хильперикнинг укаси Сигибертнинг рафиқаси Брунгильда қушилади. У синглисининг ўлимига сабабчи бўлган Хильперикдан ўч олиш ниятида

булган. Узро кураш Сигибертнинг ҳам Улимига олиб келади. Шундан кейин ҳам кироличалар орасидаги душманлик давом этади. Фредегонданинг фитналари Хильперикни ҳам Улимига сабаб булади. Австразия зодагонларига қарши кураш бошлаган киролича тахтдан туширилади. Зодагонлар ҳокимиятни Фредегонданинг ўгли Нейстрия кироли Хлотарь IIга беришади. Кироличани сулола хонадонидан ун кишининг улимида айблашиб, отнинг думига боглаб тилка-пора қилишади.

Давлат бошқаруви. Давлат бошқаруви тартибларини Франклар Рим империясидан қабул қилганлар. Улар солиқ тизимини сақлаб, маҳаллий рим-галлардан солиқларни ундиришни давом этадилар. Лекин франкларни ҳам солиққа тортишга ҳаракат дастлаб исёнлар, қузғолонларга сабаб булиб, улар шафқатсизлик билан бостирилган. Давлат бошқаруви тажрибасига эга булмаган Франк қироллари римлик амалдорларни ўз хизматиغا олганлар. Шаҳарларни VI асрда қирол тайинлаган амалдорлар бошқарган.

Қироллар вилоятлар ҳокимлигига ўз яқинлари, қабила бошлиқларидан **графлар** тайинлашган. Улар қонунларни бажарилиши, суд қарорлари ижросини, солиқлар туланишини, эркин франкларни халқ лашқарига тупланишини таъминлаганлар. Франкларда халқ йигинлари – **маллюслар** сақланиб, улар дастлаб очик майдонларда, кейинчалик биноларда ўтказилган. Йиллар ўтиб, маллюслар ҳам графлар ҳукмига берилади. Германиянинг айрим қабилалари удум-одатлари ёзилиб, “Ҳақиқатлар” номи билан қонунлар тўпламига айлантирилади. Франкларда аҳоли ҳаётини тартиблаштириш ва суд соҳаларидаги одатларини тўплаб, қирол Хлодвигга маъқулларини “Сали ҳақиқати” деб атайдилар. Мамлакат шимолида “одатларга асосланган” қонунлар етакчи булса, жанубдаги рим-галл аҳолисида Рим қонунлари қўлланилган.

Галлиянинг шимолида суд ишлари одат бўйича булиб, жиноятчи давлат олдида эмас, жабрланувчи ва унинг қариндошлари олдида жавоб берган. Аммо эндиликда, вергельд (жарима, хун)нинг бир қисми қирол ҳисобига ўтказилган. Жабрланувчининг қайси тоифага мәнсублигига қараб, жариманинг миқдори белгиланган.

Суд давомида айбланувчи айбига иқроқ бўлиши учун анъанавий усуллар қўлланилган. Хусусан, ордалиялар-“илоҳий суд” тарзида айбдорни қайноқ сув ёки қиздирилган темир билан синовдан ўтказиб, жароҳатнинг кўринишига қараб гуноҳкор ёки гуноҳсизлиги ҳақида қарор чиқарганлар. Варварлар адолатни ўрнатиш учун жараёнга Худонинг аралашуви ғоясига, шунингдек, синовдан ўтаётган кишини “Худо олдидаги гуноҳи” булмаса чидашлигига ишонганлар.

Қирол ҳокимияти VI аср давомида халқдан тобора йироклашиб, кўп ҳолларда, ўзини унга қарши қўя бошлайди.

Ижтимоий тузум. Франклар Галлияни истило қилганларида император хонадонига тегишли ёки буш ётган ерларга жойлашиб, рим-

галликлар ер-мулкларига тегмаганлар. Франклар Галлиянинг шимоли-шарқи, Марна ва Сена дарёларига қадар ҳудудларини эгаллайдилар. Франклар қишлоқлари дарёлар оралиғидаги воҳала ҳам вужудга келса-да, улар маҳаллий галларга нисбатан озчиликни ташкил этганлар. Қироллик Германия ерларини истило қилганида Галлияга ҳам варварларнинг кучиб келиб жойлашиши кучаяди. Франкларнинг маҳаллий рим-галл аҳолиси билан аралашуви жуда секин боради. Қиролликнинг шимолида жойлашган франкларнинг романлашуви, Италия, Испания ва Жанубий Галлиядаги сингари тез содир бўлмаган. Оқибатда истилодан бир неча аср ўтиб ҳам Галлиянинг шимолидаги аҳоли франк тилларида сўзлашган. Француз тили роман тили асосида шаклланган бўлса-да, ушбу ҳудудда у франклар таъсирида вужудга келган.

Германиянинг ички вилоятларида романлашув янада суст бориб, жамоа тартибларининг инкирози Галлия франкларидагига нисбатан ҳам секин рўй берган. Галлияда варварларнинг галл-римликлар билан алоқалари ва аралашуви, Рим тартибларини истилочилар ижтимоий тузумига таъсирини кучайтиради. Франкларда хусусий мулкчиликнинг юксалиши, уларнинг Рим қонунларини ўзлаштиришлари учун шароит яратади.

Рим аҳолиси – галлар. Франк қироллигида VI-VII асрларда ўзига хос ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шаклланган. Рим-галликлар таркиби анча мураккаб бўлган. Жумладан, Бургундия, Аквитания ва Нейстрия аҳолиси орасида йирик дунёвий ва диний мулкдорлар, майда озод ер эгалари купчиликни ташкил этган. Уларнинг ҳужаликларида колонлар, куллар, майда ижарачилар меҳнат қилган. Рим давридаги мулкдорлар ва қулдорлар аксари ўзининг ер мулкларини сақлаб қолганлар. Рим-галликлар франклар билан тенг ҳуқуқли бўлмаганига қарамасдан, аввалги сенаторларнинг авлодлари франк қироллари хизматида ўтиб, муҳим лавозимларни эгаллаган. Улар жамиятдаги мавкеларини мустаҳкамлаш, ўз бойликларини қупайтиришга ҳам эришадилар. Рухонийларнинг қупи рим-галликлардан бўлган. Рим-галл зодагонларининг йирик ер эгаларига айланган франклар билан яқинлашуви тўғрисида улар орасидаги тафовутлар тобора камайтириб борган.

Зодагонлар ва черковнинг йирик мулкларида меҳнат қилишган қарам деҳқонлар ва кулларнинг аҳоли ўзгармайди. Империя даврида давлат ҳисобига ўталадиган мажбурият ва хизматлар, энди қирол ёки йирик ер эгалари учун бажариладиган бўлади. Янги феодал давлатларида солиқлардан ташқари, меҳнат мажбурияти-баршина ўташ кенгайиб боради. Йирик ер эгасида ижарага ишлаётган колонлар ўз ҳужалиги эгаси деб тан олинади. Диний ва дунёвий мулкдорларга аста-секин қарамликка туша бошлаган деҳқонларнинг колонлар ҳамда кулбали куллардан фарқи қолмайди.

Истилочиларнинг йирик ер эгалари мулкларига тегмаганлиги кейинчалик рим-галлар ва герман жамиятлари синтезига асос бўлган. Франклар деҳқон жамоалари рим тартиблари таъсирида парчаланмасдан, аста-секин кон-кардошлик жамоасидан қўшничилик жамоасига (маркага) айлана боради. Қиролликдаги ер эгалиги муносабатлари иккита омил асосида шаклланади. Улардан бири йирик ер эгалигидаги ички ўзгаришлар бўлса, иккинчиси герман ва галл жамоа аъзоларининг қарам деҳқонларга айлана бориши бўлади.

Хўжалик. Галлиянинг шимолида жойлашган франклар деҳқончиликда оғир ғилдиракли плугдан кенг фойдалана бошлайди. Бу эса аввалги жамоа ер эгалиги тартиботларини ўзгаришига, экин майдонларини узунасига, тасма шаклида тақсимланишига олиб келади. Дастлаб икки далали алмашлаб экишга ўтилса, илк ўрта асрлар сўнгидан уч далали алмашлаб экиш жорий қилинади. Аҳоли сони ўсиши янги ер майдонларини ўзлаштиришга, ўрмонлардаги дарахтларни кесиб экинзорларга айлантирилишга туртки беради. Франклар учун янги кишлок хўжалиги соҳалари – узумчилик ва богдорчилик вужудга келади. Мевали дарахтларни экиб, парварити қилиш Рейн дарёсининг шарқий томонига ҳам тарқалади. Ҳозирги кунда француз тилидаги деҳқончилик билан боғлиқ атамалар, меҳнат қуроллари, буюмлар номларининг кўпчилиги айна шу даврда герман тилидан ўтган. Франкларнинг хўжалигида чорвачилик, айниқса, чўчкачилик соҳаси катта ўрин тутган.

Аллод. Деҳқончиликда дастлаб кишлок жамоалари етакчи бўлган. Лекин франкларда ҳам рим-галликлар таъсирида кичик оилалар, асосий хўжалик бирлигига айлана бориб, мулкий тенгсизликни кучайтиради. Истилодан кейин уруғдошлик муносабатлари ҳам сусайиб борган. Лекин “Сали ҳақиқати”да ота ва унинг оилали ўғиллари бир ховлида яшаб, умумий хўжалик юритгани ва ерга биргаликда эгалик қилгани ҳақидаги маълумотлар учрайди. Дастлаб, марҳумнинг ўғли ёки укаси бўлмаса, ер-мулк иккинчи даражали қариндошларга ўтмасдан жамоага қайтарилган. Қадимги герман одатларида ерни сотиш деган тушунчанинг ўзи бўлмаган. “Сали ҳақиқати”нинг 58-титулида одам ўлдирган жиноятчининг қариндошлари томонидан вергельд туланиши тартибида: айбдор барча мулки билан жаримани охиригача коплай олмаса, бунинг учун унинг чек ери ва уйини бериши ёки сотиши таъқиқланган, бу нарсаларни онласида қолиши кераклиги таъкидланган.

Мутахассислар “Сали ҳақиқати” ёзилган пайтда (500-йилларда) франкларда йирик оилалар хўжалик бирлигига айлана бошлаганини таъкидлашади. Уруғ-қабилла бойлари ўзларининг камбағаллашган қариндошларига ёрдам бермаслик учун гувоҳлар ҳузурда боши узра новдани синдириб, тўрт томонга ташлаш удумини ўтказганлар. Лекин римликлар таъсирида хусусий мулкчиликнинг юксалиши уруғчилик муносабатларини узил-кесил бузилишига олиб келади.

Хусусан, “Сали ҳақиқати”нинг 59-титулида ворислик ҳақида сўз борганида, ер-мулкни аёл кишига қолдиришни таъқиқланишига алоҳида урғу берилиши, бу ҳилдаги ворислик ҳали қонуний бўлмасда, учраб туришидан далолат беради. Қирол Хильперик 589 йили “отанинг ўғил меросхўри бўлмаса, ер-мулк унинг кизига қолиш ҳуқуқини” расман тасдиқлайди. Кичик оила аъзоларининг ерга ҳуқуқи кучайиб, аллод хусусий мулк кўринишини ола бошлаши франкларда ўз ерени сотиш, инъом этиш, меросга қолдириш ва х.к. ҳуқуқлар тобора кенгая боради.

Аллодни хусусий мулкка айланиши жараёни турлича кечган. Германларнинг “Тюринглар ҳақиқати”да (VIII аср охири – IX аср бошлари) вафот этган кишининг ер борасидаги меросхўри фақат ўғил бўлиши мумкинлиги кўрсатилган. Манбада, “Агар марҳумнинг ўғли бўлмаса, мулки ва қуллари кизига, ери эса отаси томонидан энг яқин қариндошига” ўтиши, ёзилган. Шунингдек, “Ер кимга меросга ўтса, марҳумнинг қурол-аслаҳалари, қариндошлари учун қасос олиш ва хун тўлаш мажбуриятлари ҳам унга ўтиши” белгиланган. Эркак жангчи ер эгаси ҳам бўлиши шарт эди. Лекин ерга ворисликдаги чекланишлар гугатила бориб, у сотиш ва инъом этиш мумкин бўлган мулкка айлана боради.

Марка. Герман қабилаларида шахсий ер эгалиги, ерга нисбатан жамоа мулки доирасида бўлганлиги сабабли, унинг асосий шарти аллод эгасининг жамоа аъзоси бўлиши эди. Франк дехқонларининг экин майдонлари қўшнилариники билан аралаш жойлашган. Бу эса алмашлаб экишни мажбурий этиб кўяр, дала ишларини жамоа аъзолари томонидан бир пайтда бажаришини талаб қиларди. Ҳосил йиғиб олинганидан сўнг, экинзорлар ўрни яйловларга айлантириб, мол боқилган. Жамоа аъзолари ўрмон, ўтлоқ, қўл, буш ерларга биргаликда эгалик қилишган. Айни пайтда, улардан фойдаланишнинг хўжалик учун хусусий ердан кам аҳамияти бўлмаган. Дехқон оиласи ҳаётини таъминлаши ва моли учун озика – ўтлоқ, уйи учун ўтин ва х.к.лар ҳам ҳаётий эҳтиёжлар бўлади. “Сали ҳақиқати”нинг 45-титулида қишлоқда яшовчи хўжалик эгаларининг руҳсатсиз кўчиб келиб жойлашган киши билан муносабати хусусидаги қоида мавжуд. Хужжатда “қўрғон аҳолиси бир йил ичида келган кишига ер бермаса, ҳатто, битта оила жамоа мулкидан фойдаланишига қарши бўлса, уни кўчириб юбориш мумкин” деб ёзилган.

Франкларнинг Галлияда жойлашиши давомида, уларнинг жамоа тузимларида ҳам қатта ўзгаришлар рўй беради. Лекин дехқончилик майдонлари узоқ вақт қайта тақсимланмаган, ер эса тўлиқ меросий мулкка айланмаган. Кейинги босқичда ер хусусий эмас, айрим хўжаликлар мулкига айлана бошлайди. Дастлаб дехқончилик жамоалари йирик оилалар бирлашмаси тарзида бўлса, аста-секин улар қўшничилик жамоаларига айлана боради. Бу даврда хўжалик фаолияти кичик оилалар

кучи билан юритилиб, экинзорлар уларнинг хусусий мулки, ўрмонлар, яйловлар, қўллар эса бутун жамоа мулки бўлиб қолади.

Аллоднинг пайдо бўлиши-ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг кенгая бориши майда, хусусий ишлаб чиқаришни мустақамлай бошлайди. Германларда қўшничилик жамоалари-марка (немисчадан-“чегара”) деб номланиб, у жамоа ҳудудида жойлашган ер-мулкларга нисбатан ишлатилган. Марка-жамоа янги жамиятда муҳим ўрин тутишидан ташқари, ижтимоий муносабатлар ва маҳаллий бошқарувда етакчилик ҳам қилган. Аҳоли орасидаги низоларни жамоа йиғинида ҳал қилиш давом этилди. Жамоачилар ва уларнинг оқсоқолига давлат учун бажариладиган мажбуриятлар маъсулияти юкланган. Маълум ҳудудда яшаган жамоалар “юзликка” бирлашган. Округ ва суд йиғинларини юзбоши бошқариб, у франкларда “тунгин” деб номланган. Тунгинлар, дастлаб, аҳоли томонидан сайланган бўлса, кейинчалик қирол ҳокимияти томонидан таъинланадиган бўлади.

Эркин франклар. Галлияда истилочилар сифатида ўрнашган. франкларнинг Хлодвиг даврида юксак мавқега эга бўлиши “Сали ҳақиқати”да ҳам ўз аксини топган. Ҳужжатда франклар тўла ҳуқуқли қабиладошлар, мол-мулкка эга бўлган, чексиз эркинликка эга кишилар сифатида тасвирланган. Эркин франкнинг хуни 200 олтин солидга (биғта мол 1-3 солид турган) тенг бўлган. Франк эркин жамоа аъзоси бўлишидан ташқари, халқ лашқари жангчиси ҳамда халқ йиғини иштирокчиси ҳам эди. Дастлабки қироллар барча жангчиларни “март майдони”га чақирганлар. Баҳорги кўрикда мамлакатни бошқариш масалалари ҳам муҳокама қилинган. Франкнинг эркинлиги ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан кафолатланган. Қирол тақиб юриш ҳуқуқи, урушда қатнашиш мажбурияти, суд мажлисларида қатнашиш ҳуқуқи уларда албатта иштирок этишни аниқлатган. Франкда вергельднинг бир қисмини олиши ҳуқуқи билан бирга, қариндоши жиноят қилса, вергельднинг маълум қисмини тўлаш мажбурияти ҳам бўлган.

Мансаб эгалламаган барча франклар умумий ҳуқуқларга эга бўлишидан ташқари, уларнинг ҳаёти бир хил вергельдлар ва тўловлар билан ҳимояланган. Шахсий ҳуқуқ борасидаги тенглик сақланган, лекин улар орасидаги мулкий тафовут кучайиб борган. Жамоада мустақил хўжалик юритадиган, ўз ерида қўл ёки колонларни ишлатадиган кишилар қаторида, камбағаллашган ёки оддий қишлоқ жамоачилари, айни пайтда, бойлар тоифалари ҳам шакллана боради. Бойлар ўз ерларида қарам ёки ярим озод литтларни, колонларни, хизматкорларни ишлатган. Улардан ижарага ер олган майда деҳқонлар хўжайинга оброк (солиқ) тўлаган. Қиролликнинг турли ҳудудларида аҳолининг ижтимоий таркиби бир хил бўлмаган, тенгсизлик тобора кучайиб борган.

Ерга хусусий мулкчилик. Ернинг хусусий мулкка айланиши, уни сотиш ва сотиб олиш ҳукуки шаклланиши давомида бой зодагонлар ўз ер-мулкларини майда деҳқонлар ерлари ҳисобидан кенгайтира борадилар. Ишлаб чиқариш даражаси паст бўлган замонларда деҳқонлар ҳужалиги барқарор бўлмаган. Оқибатда, деҳқонларнинг ўз ерларини сақлаб қола олмаслиги ҳолатлари кўпая боради. Қўш-ҳўкизнинг етишмаслиги, тез-тез такрорланиб турадиган қурғоқчиликлар, уй ҳайвонларининг ҳалок бўлиши деҳқонларни хонавайрон қилган. Уруғчилик давридан сақланиб қолган суд жарималари ҳам деҳқонларни қийнаган. Турли солиқлар ва тўловлар, халқ лашкарида хизмат қилиш деҳқонларни қарзга ботириб, ўз ерларини гаровга қўйишига, сотиши ёки ерга эгаликнинг тўлиқ бўлмаган шартларини қабул қилишга, йирик ер эгаларига мулкий қарамликка тушишига, ҳатто ўзини қулликка сотишга мажбур этган. Натижада, ўз еридан маҳрум бўлган эркин жамоачи, мустақиллигини сақлай олмасдан йирик ер эгаси ҳукмига ўтарди. Дунёвий ва диний зодагонлар, қирол дружиначилари, турли амалдорлар бойликларини кўпайтириш мақсадида оддий халқ вакилларини таъқиб этиш ҳоллари ҳам учраган. Қиролларнинг ўз дружиначилари, аёнлари ва амалдорларига қатга ер-мулкларни инъом этиши бу жараёни янада кучайтиради. Ҳукмрон сулола вакиллари тахт учун курашда ўз томонига огдириш учун феодалларга ер-мулкларни иммунитет ёрликлари (ўз мулкларида дахлсизлик) бериши, йирик мулкларни шаклланиши каторида, сиёсий тарқоқликка замин ҳам тайёрлайди.

Христиан черкови. Франклар истилосидан анча аввал шакллана бошлаган черков ер эгалиги ҳам тобора юксала боради. Христиан таълимотидан ўз манфаатлари учун фойдаланган руҳонийлар франкларга гуноҳларидан фориғ бўлиш учун инъомлар қилишлари лозимлигини уқтирганлар. Черковнинг бойиш воситаларидан бири ушр бўлиб, руҳонийлар VI асрданоқ уни барча диндорлардан йиғиб олишга интиладилар. Черковнинг ҳукми тобора юксалганини қирол Хильперикнинг “мамлакатни фақат епископлар бошқармоқда”, деган сўзларидан ҳам англаш мумкин. Рим ҳуқуқлари ва қонуларини сақлашга интилган католик черкови ўзи олган инъомларнинг қонуний ва дахлсиз эканлигини давлат томонидан тан олинishiга интилган. Черков ҳукмидаги ёки унга қарам кишилар алоҳида муҳофаза қилинган. Черков ва унинг вакилларига қарши жиноятлар қаттиқ жазоланган. Черков ерларида кўплаб колонлар, ижарачилар ва қуллар меҳнат қилишган. Руҳонийлар ўзгалар қулларини озод этилишига қумаклашиб, сўнг бундай кишилар ва уларнинг авлодлари черковга қарамликка тушиши ҳоллари кўп бўлган. Епископлар бой диндорлар ушр тўлаганида, ҳар ўнта қулидан биттасини инъом

етишларини ҳам талаб қиларди. Христиан черкови кирооларни қуллар, улар эса черковга қўлаб инъомлар қилишган.

Франклар давлатида ер-мулкларнинг йириклашувига кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини шаклланиши эмас, балки майда қарам деҳқон хўжаликларининг сони қўплиги хос эди. Бундай хўжаликлар илгаридан шакллана бошланган, франкларда уруғчилик тузумининг инқирози, қул меҳнатига асосланган мулкчиликнинг тугатилиши билан кичик деҳқон хўжалиги сони қўпаяди. Майда деҳқон хўжаликлари ишлаб чиқариши иқтисодиётнинг етакчи турига айлана борган. Сабаби – йирик ер эғалигида, қуллар, колонлар, литлар ишлатилган хўжаликларда меҳнат унумдорлиги озод деҳқонниқига нисбатан пастлигида бўлган.

Эркин деҳқонлар хўжалиги инқирози. Дунёвий ва диний зодагонлар ҳукмига фақат хонавайрон бўлган камбағал деҳқонлар тушмаган. Йирик мулкдорлар ўзларига берилган иммунитет ҳуқуқидан фойдаланиб, жамоанинг эркин аъзоларини ҳам тазйиққа ола бошлайдилар. Йирик патриархал хўжаликларнинг парчаланиши ҳам бу жараёнга туртки беради. Франкнинг жамоа аъзоси эканлиги унга қатор мажбуриятлар ҳам юклаган. Таркибида ўнлаб аъзоси бўлган йирик хўжалиқда жамоа ишини бажаришга бир ёки икки кишининг жалб этилиши хўжалик фаолиятига ўта салбий таъсир кўрсата олмаган. Кичик оила шароитида эса франк узил-кесил деҳқонга айланган, эндиликда, у фақат ўз хўжалиги билан шуғулланиши лозим эди. Агар уни халқ лашқарига ёки бошқа жамоа ишига жалб этишса, дала ишларини маълум муддатга қолдириши инқирозга сабаб бўлар эди.

VI асрда эришилган ишлаб чиқариш даражаси, кичик оиланинг асосий хўжалик бирлигига айланиши, ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг вужудга келишига жамиятда, бир томондан, деҳқонлар, иккинчи томондан, йирик ер эгалари орасида меҳнат тақсимотига олиб келади. Зодагонлар давлатни бошқариш, ҳарбий ва суд ишларини қўлга олиб, оддий аҳолини ишлатиш ҳисобидан яшайдиган жамиятни яратадилар. Натижада, деҳқон бутун кучини ерга сарфлаши учун, уни эркинликдангина эмас, ерга нисбатан мулкчилик ҳуқуқидан ҳам маҳрум этиш зарурияти туғилади.

Ер эғалигига асосланган жамиятда ҳам аҳолини мажбурий ишлатиш давом этса-да, унинг ўзидан олдинги қўлчилик жамиятга нисбатан ижобий эканлиги, шубҳасиз. Қишлоқ жамоаларининг эркин аъзолари ўз ерларини хўжайинларга осонликча беришмаган. Манбаларда улар ўз эрklarини йўқотишига, қарамликка тушишга қарши курашгани қайд этилган. Аммо барча майда деҳқонлар ҳам ўз ерларини сақлаб қола олмаганлар. Табиий офатлар, қурғоқчиликлар, солиқ ва тўловлардан қарзларнинг қўпайиб бориши, баъзида очик тазйиқ, деҳқонларни қарамликка тушишини тезлаштирган.

Натижада, деҳқон қудратли зодагонга ўз ерини бериб, ундан факат фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолган. Деҳқон қарамликка тушиши билан, ундан эркин кишилар мажбуриятлари ҳам талаб этилмай қўйилган. Франк кироллари деҳқонларнинг ҳарбий хизматдан манфаатдор бўлганлари сабабли, уларни “кучлилар” ҳимоясига утишларини таъқиқловчи фармонлар чиқарганлар. Фармонлардан жараённинг жамиятда кенг тус олгани, давлат мудофаасига хавф солганини англаш мумкин. Аммо фармонлар иш бермай, деҳқонлар эрқларидан кечиб бўлса-да, ўз ерларида ижарачи сифатида ҳўжалик юритишни давом этадилар. Ўз хохиши билан қарамликка тушишни истамаганларга йирик ер эгалари мажбурлаш усулларини қўллаган. Деҳқон ўзининг кичик ҳўжалигини тебратиш учун баъзида шахсий озодлиги ва ерга эгалик ҳуқуқларидан воз кечган.

Прекарий ва коммендация. Франк кироллигида йирик ер эгалигининг кенг тус олиши, ердан фойдаланишнинг **прекарий** усулининг тарқалишига олиб келади. **Прекарий** (“илтимосга биноан берилган ер”) Рим империяси даврида черков мулкларида қўлланилиб, унда ерни тулов билан маълум муддатга фойдаланишга берилган. VI-VII асрлардан черков ерларининг кўпайиб бориши билан уларни кам ерли ёки ерсиз деҳқонларга узок муддатли ёки умрбод ижарага бериш бошланади. Бу борада томонлар орасида ҳужжат тузилиб, унда ижара муддати, ижарадор тўлайдиган оброк миқдоридан ташқари, прекарий ер олган кишининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган. Агар қўйилган шартлар бузилмаса, ҳўжайин ижарадорни ердан маҳрум эта олмаган. Келишувчи томонлар мулкий жиҳатдан тенг бўлмагани учун, прекарий ҳўжайиндан шахсий қарамлигини тан олишга мажбур бўлган. Айрим деҳқонлар ўз ерларини сақлаб қолиш учун черковга ёки зодагонга бериб, ундан прекарий сифатида фойдаланганлар. Деҳқонларнинг ўз ерларидан кечиши юқорида айтиб ўтилганидек, уларнинг камбағаллашиб, солиқларни тўлай олмаслиги оқибатида ҳам бўлган. Баъзида деҳқонлар кучли деҳқонлар тазйиқидан қутулиш учун ҳам прекарийликка ўтиб, черков ва зодагонлардан хомийлик кутганлар. Прекарий қарамликка ўтган деҳқонларга черков ва монастирлар маълум миқдорда пул ҳам тўлаганлар.

Ўз ер-мулкларини кўпайтиришга интилган зодагонлар, дастлаб прекарийдан катта солиқ олмаган. Аммо ижара муддати тугаши давомида янги шартномада солиқ ва тўловлар кўпайиши, баъзида ишлаб беришни талаб қилиш ҳоллари бошланган. Натижада, прекарийларнинг қарамлиги кучая боради.

Зодагон хомийлигига ўтиш, содиклик ҳақида қасамёд қилиш билан ақунланиб, ушбу удум “коммендация” деб номланган.

Жамият ижтимоий таркибидаги ўзгаришлар. Франк кироллигида йирик ер эгалигининг ривожланиши, деҳқонларнинг қарамликка тушиши билан аҳолининг ижтимоий таркиби ҳам ўзгаради. Янги жамият шароитида варварлар жамиятидаги зодагонлар, эркин жамоачилар, қуллар

ва ярим озод литлар бўлиниб, ўзгаришга учрайди. Энди жамиятнинг энг нуфузли ва қудратли кишиси йирик ер эгалари бўладилар. Бу тоифада уруғ-кабила бошликлари, харбий саркардалар, кирол дружинаси аскарлари, кирол хизматида мавкега эришган оддий халқ вакиллари ҳам бўлиши мумкин эди. Мавкега эришишнинг энг муҳим омиллари ер эгаллиги ва кирол хизмати бўлиб қолади. Айти пайтда, жамиятда иккинчи – бошқариладиган тоифа ҳам шаклланиб, унга куллар, колонлар, ярим озод литлардан ташқари, варвар қабилалари эркин жамоа аъзоларидан ўз ерини, эркини йўқотганлар ҳам қўшила боради. Шу тарихи жамиятнинг асосий: йирик ер эгалари ва уларга қарам деҳқонлар тоифалари вужудга келади. Кироллик бошқарувининг мавқеи эса, янги имтиёзли тоифа – йирик ер эгалари билан муносабати орқали белгиланадиган бўлади.

Франк кироллигида ҳокимиятнинг заифлашуви. Диний ва дунёвий феодалларнинг бойлиги ва ижтимоий мавқеи юксалиши, уларга кирол Хлотарь II га ўз таъсирига ўтказиш имконини беради. Хлотарь эса, ҳукмрон доиралар истагига кўра, Нейстрия, Австразия ва Бургундияни буйсундиради. Қиролнинг 614-йилги “Париж эдикти” руҳонийлар имтиёзларини, черков ва монастирларга ерлар умрбод берилишини тасдиқлайди. Феодалларнинг иммунитетини тан олинади. Хлотарь вилоятлар графлигини маҳаллий йирик мулкдорларга беришни ваъда қилади. Вилоятлар бошқаруви маҳаллий зодагонларга ўтиши билан, графларнинг киролдан мустақиллигини кучайтиради. Графлик лавозими меросий бўлмаса-да, даврлар ўтиб фақат бир оила вакилларининг сулолавий ҳукмронлигига айланади. Хлотарь II нинг ўғли Дагоберт I Меровинглар сулоласининг сунгги нуфузли кироли бўлиб, у мамлакатнинг барча ҳудудларида ҳукмронлигини ўрнатган, зодагонлар ўзбошимчаликларига чек қўйиб, фаол ташқи сиёсат олиб борган. Кирол Испанияда вестготлар, Италияда лангобардлар сиёсатига ҳам таъсир ўтказган.

Франк кироллигида майордомларнинг юксалиши. Дагобертнинг 639-йилда вафотидан сўнг франклар тарихида “ялқов кироллар” даври бошланади. Қироллар ўз мулклари, давлатдаги мавқеларини йўқотиб, реал ҳокимият зодагонларга ўтади. Йирик мулкдорлар кирол ҳокимиятини тан олмай, графликлар, мамлакат шарқидаги герцоглар кироллардан деярлик мустақил бўлиб оладилар. Танга пулларни фақат кирол зарб қилиш ҳуқуқи VII-VIII асрларда барҳам топиб, графлар ҳам тангалар зарб эта бошлайдилар. Франклар давлатининг амалдаги ҳукмдорлари майордомлар бўлиб қолади. Майордом (лотинча *maior domus*-уйнинг каттаси) дастлаб кирол ерлари бошқарувчиси, хўжалик юритувчиси бўлган. VII аср давомида майордомлар киролларнинг заифлигидан фойдаланиб, бошқариш ишларини ҳам қўлга оладилар. Йиллар ўтиб йирик ер эгаларига айланган майордомлар саройнинг биринчи амалдорларига айланадилар. Солиқларни ундириш, қўшинга бошчилик қилиш, графлар ва бошқа амалдорларни тайинлаш ва ҳ.к.лар майордомлар тасарруфига ўтади. Натижада, майордом

лавозими қирол тайинлайдиган хизматкорлардан, зодагонлар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун сайланайдиган ҳокимга айланади.

Мамалакатнинг турли қисмлари – Нейстрия, Австразия ва Бургундия бошқарувида алоҳида майордомлар турган. Улар қирол сулоласига мансуб бўлаларни тахтга қўйиб, унинг номидан мамлакатни бошқарганлар. Майордомлар орасида Австразия майордоми Пипин тобора кучая боради. Пипин Хлотарь II ва Дагоберт I лар даврида ушбу лавозимни ўз ворисларига мерос қолдириш ҳуқуқини олади. Пипин Геристальский 687 йили ўз рақиблари – Нейстрия ва Бургундия майордомларини енгиб, Франк қироллигининг барча уч қисмининг бошқарувчисига айланади. Қиролликнинг Аквитаниядан ташқари барча ҳудудлари Пипин ҳукмига ўтади.

Меровинглар инқирози ва пипинларнинг юксалиши сабаби Франк давлатининг турли қисмлари иқтисодий тараққиётидаги тафовутлар бўлади. Табiiй, натурал ҳўжалик шароитида Галлиянинг айрим мулкдорлар бошқарадиган мустақил вилоятларга бўлиниши, франклар истилоси натижасида тўхталган бўлса-да, меровинглар ҳокимиятининг заифлашуви ва ўзаро урушлар шароитида яна бошланади. Қироллар қўл остида йирик ер-мулк захираларининг тўпланганлиги, ундан дружиначилар ва христиан черковига инъомлар берилиши, албатта, қироллар мавқеи мустаҳкамлайди. Жараён давомида қироллар айна шу инъомлар туфайли ўз тарафдорларини йирик ер эгаларига айлантириб, уларнинг мустақиллигига йўл очганлар. Давлат ҳокимиягидан ўз мақсадларида фойдаланган, кейинчалик ўз сюзеренлари билан ҳисоблашмай қўйган зодагонларга айна майордомлар бошчилик қилишган.

Харбий ислохотлар. Бенефицийлар. Пипиннинг вориси Карл Мартелл (715-741-йй.) Франк давлатини амалдаги ҳукмдор сифатида бошқарган. У ўз номидан фармонлар чиқарган, қирол судида раислик қилган. Карл Нейстрия зодагонларининг ўз мавқеларини тиклашга уринишини шафқатсиз бостиради.

VIII асрда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазиятдан Карл марказий ҳокимият манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади. Герцоглар, графлар, баронлар ўз ҳарбий бўлинмаларини тузиб, жангчиларини қурол-аслаҳа, жанговар от, маош билан таъминлашдан ташқари, баъзида уларни ер-мулк ҳамда олинган ўлжанинг маълум қисми билан ҳам сийлаганлар. Феодал “сеньор” (лотинча senior-катта) унга содиқликка қасамёд қилган дружиначи эса, вассал (vassus-тобе) ҳисобланган. Вассал сеньор ҳомийлигига ўтиб, унинг “кишиси”, тўла итоат этиб, садокат билан хизмат қилиши лозим бўлган жангчига айланган. Ҳарбий отлик бўлинмалар пийда халқ лашқаридан устунлигини VII-VIII асрларда тўла намоеъ этади.

Янги ижтимоий муносабатлар шароитида ҳарбий соҳа ер эгаллигига таяниши мумкин эмасди. Вазиятни яхши англаган майордом Карл муҳим

ижтимоий оқибатларга олиб келган ҳарбий ислохотларни амалга оширади. Карл ўзини қўллаган кичик ва ўрта ер эгаларига киролик ва черков ер-мулкларидан бир қисмини тақсимлаб бериб, уларга ҳарбий хизматга чакирганида, ҳар бири ўз отлик жангчилари бўлиниши билан келиши мажбуриятини юклайди. Бу инъом “бенефиций” (лот. “ҳимматли иш”) деб номланиб, жангчига отлик ҳарбий хизмат эвазига ва содиклик касамёдини келтирганидан сўнг берилган. Ҳарбий хизматдан бош тортган ёки сеньорга хоинлик қилган жангчининг бенефицийи мусодара этилган.

Натижада, ер-мулк жангчига меровинглар давридаги сингари кўрсатилган хизмати учун эмас, шартли яъни келгусидаги ҳарбий хизматлари эвазига берилган. Ерга нисбатан эгалик ҳуқуқи сеньорда қолиб, вассалнинг вафоти билан бенефиций унга қайтарилган.

Карлдан ер олган бенефицийлар унинг вассалига айланган. Олинган ернинг маълум қисми яна бенефицийга берилган. Оқибатда, франклар майордомидан ер олган барча жангчилар учун олий сеньорга айланган. Шу тариқа янги бенефицийга асосланган вассаллик муносабатлари давлат томонидан тан олинди, янги босқичдаги бошқарувнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб қолади. Давлат ҳокимияти ҳукмдор билан вассаллик муносабатларига киришган ва унга ўз мавқеи жиҳатидан қарздор ўрта ер эгаларига таяна бошлайди. Давлат деҳқонларга ўз меҳнати билан ҳукмдор вассалларини таъминлайдиган тоифа сифатида қарай бошлайди. Ушбу жараён деҳқонларни ҳукмдор фуқароларидан ер эгалари кишиларига айлантиради. VIII асрдан кироликлар март майдони кўрикларини ўтказмай қўядилар. Қўшиннинг асосини отликлар ташкил этиб, ҳарбий кўриклар яйловларни майса қоплайдиган май ойида ўтказилиб, унда киролик фармонлари эълон қилинган.

Майордом Карлнинг ислохотлари ҳарбий хизмат қиладиган ер эгаларини маълум муддатга ҳокимият атрофида жипслаштириб, давлатнинг қудратини оширади. Айни пайтда, Испанияни истило қилган арабларнинг Галлияга таъйиқи ҳам кучая боради. Ҳал қилувчи жанг 732 йили Пуатье яқинида бўлиб, унда йилномачининг ёзишича, Карл бошчилигидаги франклар қўшини катъият ва матонат намойиш этади. Жанг давомида араблар саркардаси Абдурахмон халок бўлиб, мағлубиятга учраган унинг қўшинлари Испанияга қайтадилар. Бу ғалаба шарафига Карлга кейинчалик Мартелл (“Болға”) лақабини беришади.

Карл Мартелл алеманнларни ҳам узил-кесил буйсундиради. Меровингларнинг заифлашганидан фойдаланиб, итоатдан чиққан бошқа герман қабилалари, хусусан Шимолий денгиз соҳилида яшаган фризлар буйсундирилади. Майордом ўз мақсадларини амалга оширишда инглиз христиан миссионерлари хизматидан ҳам фойдаланади. Миссионер роҳиблар герман қабилалари орасида католик динини тарғиб этишда турли усулларни қўллаб, зарурат туғилганда, маккорлик ва шафқатсизликдан ҳам қайтмаганлар.

Миссионерлар орасида Рим папаси легати Бонифаций алоҳида ўрин тутиб, унинг бошчилигида германлар ерларида қатор монастирлар ва епископликлар ташкил этилади. Германияда тузилган черков ер эғалигига асосланган давлатчилик жараёнини тезлаштириб, аҳоли устидан франклар ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Тез орада Майнц архиепископлиги тузилиб, унга герман рухонийларининг барчаси бўйсунадиган бўлади. Аммо христианликка куч билан ўтказилган аҳоли тез-тез кўзғолонлар кўтариб турган. Кўзғолонлардан бирида халок бўлган Бонифаций кейинчалик черков томонидан авлиё деб эълон қилинган.

Франк ҳукмдорларининг Германиядаги сиёсатини Рим папалари тула қўллаган. Франк қироллиги ва Рим папалари яқинлашиб, Карл Мартеллнинг обрўи янада ошади. Бошқарувининг сўнгги йилларида майордом тахтга меровинглардан сохта қирол ўтказмай қўяди.

Сулола алмашуви. Карлнинг ўғли Пипин майордом унвони билан каноатланмай, папа хузурига элчиларини юбориб, ундан ким қирол бўлиши, ҳокимият унда бўлиши ёки анъанага қўра, номига ҳукмдор деб аталиши лозимлиги хақида сўрайди. Рим папаси Закарий лангобардларга таъйин қилинган туфайли франклар қўллашига муҳтожлиги туфайли, Пипин режалаштирган давлат тўнтаришига монелик қилмайди. 750 йилнинг ноябрида Суассондаги феодал-зодагонлар йиғинида Пипин қиролликка сайланиб, меровингларнинг сўнгги вакили Хильдерик III ва унинг ўғли сочи олиниб, монастирга юборилади. Янги сулола тарихга Каролинглар (Пипиннинг ўғли сулоланинг энг таниқли вакили Буюк Карл номидан) сифатида киритилади. Пипин Пакана папалик химматига хизмат билан жавоб беради. Қирол 756 йили Италияга лангобардларга қарши юриш қилганида, Равенна ноиблигини (экзархатини) тортиб олиб, папага инъом этади. Шу тариқа папа, фақат католик черкови бошлиги бўлиб қолмасдан, Папа виллотининг ("Авлий Пётр патронимияси") ҳокимига ҳам айланади. Бенефиций ислоҳотини ўтказиши давомида қирол черков ерларининг бир қисмини мусодара қилса-да, франклар қироллиги ва папалар ўртасидаги иттифоқ мустаҳкамлигича қолади. Бунга черков ерларидан бенефиций олган мулкдорлар, унга ҳосилнинг 20%ни тўлаш шарти қўйилиши ҳам сабаб эди. Пипин даврида черков ушри мажбурий тўлов этиб қўйилади.

9 §. Франклар қироллиги каролинглар даврида

Ташқи истилолар асослари. Франклар қироллигида ер эғалиги муносабатларининг ривожланиши Италия ва Испаниядан ўзгача кечадди. Жанубда Римдан мерос бўлиб қолган кулчилик тузуми анча мустаҳкам бўлиб, у варварларнинг ишқирозга учраётган уруғчилик жамоаларига ўз таъсирини ўтказди. Айни пайтда, франклар бўйсундирган Галлиядаги феодаллашув, Рим империяси таркибига кирмаган ва кулчиликни бошдан кечирмаган Германия, Скандинавия, славян қабиалари ёки империя

худудига кучиб ўтмаган варвар қабилалариникидан кескин фарқланган. Юкорида кайд этилган қабилаларда уруғчилик тузумининг инкирози ва ер эгаллигига асосланган жамият тараққиёти нисбатан суғ бормаган. Рим Галлиясида шаклланган илк ўрта асрлар давлати, бир томондан, франкларда истилога кадар мавжуд жамият хусусиятларини, иккинчи томондан, кулчилик инкирози орасидаги ўзаро таъсир ва синтездан вужудга келади.

Ер эгаллиги жамияти тикланиши жараёнида шаклланаётган ҳукмрон табаканинг айрим гуруҳлари хусусан майда ва ўрта ер эгалари марказий ҳокимиятга муҳтож бўлиб, франк кироллари атрофида жипслашган. Франк давлати маълум муддатга катта қудратга эришиб, меровинглар даврида бутун Галлияни эгаллаб, унинг чегараларидан ҳам четга чиқса, каролинглар даврида у яна ҳам кенгайди.

Каролинглар сулоласи ҳукмдорлари орасида энг кўп истилоларни Буюк Карл (768-814-йй.) Германияда, Италия ва Испанияда славянларга қарши олиб бормаган. Карлнинг мақсади улкан империя тузиш эди. Аммо унинг сиёсатининг асосий яқуни феодаллашув жараёнининг жадаллашиши бўлади.

Карлнинг Саксониядаги урушлари. Ўзининг ўтмишдошлари фаолиятини давом эттирган Карл бутун ички Германияни ўзига буйсундиришга интиланган. Айрим герман қабилалари Карлга кадар киролик таркибига киритилган эди. Аммо Рейн ва Эльба хавзасида, ундан шимолда жойлашган сакс қабилалари ўз мустақиллигини сақлаб қолган эдилар. Ижтимоий тараққиёт секин кечган саксларда VIII аср охирида ҳам уруғчилик тузуми сақланиб, ягона ҳокимият бўлмаган қабилаларни герцоглар бошқарганлар. Уларда германларнинг буюк кучишлари арафасидаги ижтимоий тоифалар: **эделинглар** – зодагонлар, **фрилинглар** – эркин жамоа аъзолари ва ярим озод литлар, куллар сақланиб қолган. Эделинглар ва фрилинглар орасидаги зиддиятлар анча кескин тус олган бўлса-да, сакс қабилаларида давлатчилик муносабатлари ўрнатилмаган.

Саксларнинг уюшмаганлиги ва кўшни славянларнинг **ободритлар қабила**си билан душманлигидан фойдаланган Карл 772-ййли уларга қарши ҳужум бошлайди. Ун йил давом этган оғир урушлардан сўнг Саксонияда христианлик дини тадбиқ этила бошланади. Аммо оғир солиқлар ва черков ушридан азият чеккан сакслар 782-ййли франкларга қарши кўзғолон кўтаради. Улар ўз графлари ва католик дини рухонийларини ўлдириб, қабила динларига қайтадилар. Бунга жавобан Карл гаровдаги 4000 саксни қатл этиб, кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Шундан сўнг саксларни арзимаган гуноҳлари учун ҳам (чўқинишдан бош тортиши, черков таъқиқларини бузганлиги ва х.к.)ўлимга ҳукм эта бошлайдилар. Саксларнинг бир қисми Франклар киролигининг ички вилоятларига мажбурий кўчирилиб, уларнинг ўрнига франклар ва славянлар кўчириб келинади. Карл саксларнинг йирик ер-

мулкларини унда яшайдиган аҳолиси билан бирга франк зодагонлари, монастир ва ибодатхоналарга инъом этади. Янги хўжайинлар эркин саксларни қарам деҳқонларга айлантиради. Саксларга қарши урушлар 802-йилгача давом этади. Аммо уларнинг қаршилиги яна икки йилдан кейингина узил-кесил синдирилади.

Истилодан сўнг Саксониянинг ички вилоятларида ҳам феодаллашув жараёнлари тезлашади. Фрилингларнинг катта қисми франк ва қисман Карл томонига ўтган маҳаллий зодагонлар ер-мулкларида қолиб, аста-секин қарам деҳқонларга айланади. Ушбу даврда битилган “Саксон хақиқати”да ёзилишича ер-мулкни қирол ёки черковга инъом этилишига рухсат берилиб, бу борада ҳатто инъом этувчининг ворислари фикри ҳисобга олинмаган. Манбада ер-мулкни инъом этилиши очарчилик ёки ночорлик туфайли бўлган ҳоллари ҳам кайд этилган. Лекин саксларда фрилингларнинг катта қисми ўз ери ва эркини сақлаб қолган. Анъанавий динлар таъқиқланган. Карлнинг буйруғи билан сакслар ўз маросимларини ўтказадиган муқаддас ўрмон ёндириб ташланади.

Карлнинг славянлар, аварлар ва баварларга қарши урушлари. Саксонияни забт этиш Карлни ғарбий славян қабилалари билан юзлаштиради. **Вильцлар, серблар ва чехларга** қарши ҳарбий ҳаракатлар Карлга улардан туловлар олишдан ташқари, чегара худудларини ҳимоя қилиш учун ёрдамчи қўшин олиш имконини беради. Карл ўз давлати чегаралари бўйлаб, марка вилоятлар ташкил этиб, уларга маркграфларни тайинлайди. Бу ерларда қалъалар бунёд этилади. Карл Авар хоқонлигига ҳам қатор босқинлар уюштиради. Аварлар VI асрда Паннониядаги славян қабилаларини бўйсундириб, қўшни худудларга талончилик босқинлари уюштиришганлар, ўзлари эса V асрда хуннлар яшаган худудда жойлашганлар. Карл славянлар кўмагида аварлар қўшинини тор-мор этиб, катта ўлжаларни қўлга киритади. Хоқоннинг тўққиз қатор ёғоч, тош ва лойдан ясалган тўсиқлар билан ўралган қалъаси Ринг (ҳалка) эгалланиб, вайрон қилинади.

Карл аварлар иттифоқчиси бўлган Бавария герцоглигини ҳам тугатади. Қирол Германия вилоятларига ўз графларини ва бошқа амалдорларни тайинлаб, худудда қўплаб монастирлар, ибодатхоналар қурдиради. Черковга деҳқонлари билан йирик ер-мулклар тақдим этиб, уни ўзининг ишончли ҳамкорига айлантиради. Епископ ва аббатлар ҳукмига берилган ерлардаги эркин деҳқонлар солиқ ва туловларга тортилиб, меҳнат мажбуриятларини ўташга жалб қилиниши жамоа аъзоларининг қуйи қатламлари инқирозини тезлаштиради.

“Бавар хақиқати”да VIII аср ҳар қандай баварнинг ер-мулки, қули ва бошқа нарсаларидан бир қисми (мерос тақсимланганидан кейин) черковга инъом этилиши ҳуқуқи кўрсатилиб, бу ишга ҳатто қирол ёки герцогнинг аралашуви ҳам таъқиқланган. Инсон ўлим тушагида ётганида ёнидаги

далда бериб турган рухоний ёки роҳиб орқали черковга ҳеч нарса инъом этмаслиги мушкул, албатга.

Айни пайтдан франкларнинг Галлия ва Германиядаги хукмронликларига Дания ва Норвегиядан чиққан норманлар (“шимол кишилари”) хавф сола бошлайди. Карл норманларга қарши курашиш мақсадида флот ташкил қилиб, кемаларни порт ва дарё этакларида жойлаштиради.

Карлнинг Италия ва Испанияга юришлари. Пипиннинг сиёсатини давом эттирган Карл 772-774 йиллари Италияга икки марта юриш қилиб, Лангобардлар қиролигини бўйсундиради. Лангобардларнинг қироли Дезидерий сочи олиниб, монастиргга юборилади. Карл Италиядаги вилоятларга ўз графларини тайинлаб, ўз ҳукмини ўтказди. Карлнинг Рим паласи билан иттифокчилик муносабатлари янада кучаяди.

Шундан сўнг франклар Испанияда арабларга қарши урушлар олиб боришади. Дастлабки юриш 778 йили бўлиб, араблар ҳужумлари Карлнинг қўшинини Сарагосса шаҳри қамалини тўхтатиб, чекинишга мажбур этади. Аръергардда (орқада) асосий қўшинни химоялаш учун қолдирилган ҳарбий бўлинма бошлиғи Карлнинг жияни бретон маркграфы Роланд бўлган. Басклар билан жангда Роланд ва унинг аскарлари халок бўлиб, бу воқеа кейинчалик франсуз халқ оғзаки ижоди дурдонаси “Роланд ҳақида қўшиқ” дostonида тараннум этилади. 801 йилги юришда Карл ярим оролнинг шимоли-шарқий қисми, Барселона шаҳрини олиб, ҳудудда Испан марқасини тузади.

Ўрта Ер денгизидаги Балеар ороллари ҳам франклар томонидан эгалланган. Курдоба амирлигига қарши урушган Карл, айни пайтда, Бағдод халифи Хорун ар Рашид билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, элчилар алмашган. Франклар ҳукмдорига халиф юборган совғалар ичида европаликлар учун антика ҳайвон – фил ҳам бўлган. Карлнинг мавқеи Европада баланд бўлиб, уни ҳатто Византия императорлари ҳам тан олишган. Сарой тарихчиси Эйнгард бу борада “Франк билан дўст тутингину, аммо унинг қўшиниси бўлмагин!”-қабилдаги юнон мақолини келтиради. Франкларга қўшни славян ва венгрларда Карлнинг исми-қароль, қирол тарзидаги ҳукмдор унвонига айланади.

Буюк Карл – император. Карл кўнглида черков ишларини Рим императорлари сингари бошқариш ниятида бўлган. Папа Лев III 800 йили Карлга авлиё Пётр ибодатхонасида императорлик тожини кийгизади. “Инжил”даги подшолар давомчиси бўлишга даъво қилган Карл “ўз ҳокимиятини Худодан” эканлигини исботлаш қаторида, давлат ҳам черков бошлиқлигига интилган. Дастлаб Карлнинг императорлик унвонини тан олмаган Византия “василевсьи фақат узоқ музокаралардан кейингина Карлни “биродарим” деб аташга рози бўлади. Карлни улуғлаш, унинг номига Буюк сўзини қўшиб аташ янги давр тарихчиларининг ишидир.

Карл улкан давлат тузган бўлсада, унинг ягона пойтахти бўлмаган. У империянинг турли бурчакларида жойлашган қароргохлари орасида, заруриятга қараб, ҳаракатда бўлган. Фақат ҳукмронлигининг сўнгги йилларида иссиқ маъданли сувлари бўлган Аахен шаҳридаги қароргоҳида кўпроқ тўхтаган.

Тарихчи Эйнгард Карлни оддий ҳаёт кечиршига мойил инсон сифатида тавсифлайди. Карл оддий франклар кийимида юришни хуш кўриб, фақат байрам ва тантанали кунларда зарбоф кийимлар, қимматбаҳо тошлар қадалган тожини кийган. Баланд буйли, барваста ҳукмдор барча франклар сингари от минишни, овни ёқтирган. Эйнгард Карлнинг дўстларига хушмуомала бўлиш бараварида, ўз душманларига нисбатан шафқатсизлиги ҳақида ёзади. Ҳукмдор черковга ҳомийлик қилар экан, ундан итбаткорликни талаб этади. У франкларни саводли қилишга интиланган. Ўзи латин тилини билган, юнон тилини тушунган. Карл олимларни кадрлаган, уларга ҳурмат, эҳтиром кўрсатган. Ўз устози роҳиб Алкуиндан риторика, диалектика ва астрономия бўйича оид сабоқлар олган. Ёзишни машқ қилиш мақсадида ёстигининг остига тахтача, китобларни сақлаб, бўш пайтларида шуғулланган.

10 §. Империяни бошқариш

Давлат бошқаруви. Франк қироллигида доимий давлат кенгаши бўлмаган ва ҳукмдор мамлакатни хизматчилари ёрдамида бошқарган. Карл ўз ихтиёрига кўра, лозим топган амалдорларни кенгашиш учун таклиф этган. Шунга қарамасдан, зодагонларнинг мамлакат сиёсатида таъсири сезиларли даражада эди. Карл мамлакатни – графлар, чегара вилоятларини – маркграфлар ёрдамида бошқарган. Бошқарувда графлардан ташқари, архиепископ ва епископлар ҳам катнашиб, қирол амалдорлари фаолиятини назорат қилганлар. Бунинг сабаби, айрим графларнинг ўз лавозимидан бойлик орттириш учун фойдаланишга уриниши, марказий ҳокимиятга бўйсунмасликка интилиши, аҳолига зулм ўтказиши бўлган.

Карл маҳаллий бошқарув идоралари ишини назорат қилиш учун ҳар йили ўз ишончини қозонган епископ, аббат ва графлардан “вакиллари”ни жойларга юбориб турган. Улар ўзбошимча графлар ишини тафтиш қилиб, айбдорларни жавобгарликка тортиш ваколатига эга бўлганлар. Қирол фармонларини жойларга айнан шу вакиллар етказганлар.

Карлнинг бошқаруви даврида графлар ва ҳукмдор вакиллари кўлида маъмурий, ҳарбий ва суд ҳокимияти тўпланган. Барча сайланадиган лавозимлар қирол хизматчиларини тайинлаш билан алмаштирилади. Лекин ҳукмдор вакилларининг аҳолини талаши ҳоллари ҳам учраган.

Давлат хизматчилари ер-мулк тарзида инъомлар олишган. Бенефицидан ташқари, граф суд жарималаридан даромаднинг 1/3 қисмини ўзида қолдирган. Карлнинг истилолари, жиноят қилганлар ер-

мулкларини мусодара қилиниши, ҳукмдор қўлида катта ер захираларини тупланишига имкон беради. Бу ерларнинг маълум қисми черков ва хизматчиларга иъом этилган. Мамлакатдаги барча буш ерлар қиролники ҳисобланиб, уларни ўзлаштирган дехқонлар ҳукмдорга солиқлар тулаб, хизмат утаганлар. Фуқаролар йўллар қурилиши, юк ташиш ва ҳ.к. ишларга жалб этилганлар. Давлат даромадлари: харбий ўлжалар, жарималар, бож ва бозор йиғимлари, солиқлар.

Карлнинг қонунчилик фаолиятида янги қонунлар ва капитулярыйлар туғламлари чиқарилиб, уларда давлат ва жамият ҳаётининг турли жабҳаларидан тортиб, илм-фан, маориф билан шуғулланишгача бўлган қондалар ўз аксини топади.

Суд ва харбий соҳадаги ислоҳотлар. Маълумки, меровинглар бошқаруви пайтида Франк қироллигида “харбий демократия”нинг айрим унсурлари, халқ йиғинлари, халқ лашқарини туғлаш, анъанавий судлар сакланиб қолган эди. Карл даврида улар ўз ахамиятини йўқотади. Оддий аҳоли суд мажлисларида мунтазам катнашиш мажбуриятидан озод этилади. Эндиликда улар йилда уч марта ўта муҳим ҳоллардагина суд йиғинларига келишлари лозим эди. Қолган суд мажлисларида бойлар ва таниқли кишилардан махсус тайинланган маслаҳатчилар қатнашган. Айни пайтда, суд мажлиси раиси – графнинг мавқеи ошиб боради. Маллоста (суд мажлиси) келиш мажбуриятидан халос этилиш, аҳолини суд ишига таъсир этиш имкониятидан маҳрум этган. Натижада, суд иши давлат амалдорлари, имтиёзли йирик ер эгалари вазифасига айланиб, улар эса ундан ўз мавқеларини кучайтиришда фойдаланганлар.

Карлнинг харбий ислоҳоти ҳам шундай мазмун-моҳият касб этган. Бенефиций тизимининг жорий этилиши билан, унинг эгалари амалда харбий ишни ўз қўлларига оладилар. Карл харбий хизматни дехқоннинг ўртача еридан 4 марта қўп ер-мулки бўлган кишилар бажаришини, кичик ер эгалари эса 3-4 мулк ҳисобидан қўпинча, битта қуролланган жангчини юборишини қонунлаштиради.

Дехқонларни халқ лашқари хизматида озод этилиши, уларни тенг ҳуқуқлигидан маҳрум этиб, йирик мулкдорлар олдидаги мавқеларини пасайтиради. Айни пайтдан дехқон расман фақат меҳнаткаш ҳисобланиб, энди у жамиятнинг юқори қатламларидаги кишиларни: суд қилиш, харбий хизмат ўташ, ибодат қилишнинг таъминламоғи лозим эди. Жамиятдаги машғулотларни тақсимланиши, бир томондан, ҳуқуқсиз дехқонларни, иккинчи томондан, уларнинг хўжайинлари – ер эгалари тоифаларини шакллантиради. Харбий ислоҳот дехқонлар оммасини қуролсизлантириб, зодагонлар олдида ҳимоясиз қолдиради.

Карлнинг ушбу ислоҳоти бенефиций ислоҳотининг мантиқий давоми бўлиб, Франклар давлагининг харбий қудратини юксалтиришга қаратилган эди. Улкан ҳудудларни эгаллаган Буюк Карл давлати замондошлари назарида қудратли ва мустаҳкам бўлган. Аслида, у ҳеч қачон ички

бирликка, яхлитликка эга бўлмай, Карл бошқаруви сунггида парчаланиш даражасига яқинлашиб қолган.

Ер эгаллиги жараёнларининг тараққиёти. Дехқонлар аллодларининг черков ва дунёвий зодагонлар қўлига ўтиши кенг тус олиб, бу жараён билан курашиш каролинглар сибсатининг муҳим жиҳатига айланади. Бу борада каролингларнинг дехқонларни қўллаши зодагонларни кучайиши ва мустақилликка интилишига йўл қўймаслик билан изоҳланган. Капитулярийларда қонунга зид равишда дехқонларни озодликдан маҳрум этиш, уларни ер-мулкидан ажратишни таъқиқланиши қўй таъқиқланган. Давлат вакиллари графлар ва судьяларга озодликдан қонунга хилоф маҳрум этилганларни озод этиш топширилган. Қироллар черков томонидан камбағаллардан мулкий инъомларни олишига чек қўйишга ҳаракат қиладилар.

Аммо каролингларнинг бу ҳаракати натижа бермайди. Амалда уларда бу ишни бажариш воситаси ҳам бўлмаган, чунки империя маъмуриятининг ўзи феодаллашиб борган. Айни пайтда, каролинглар ўз олдиларига қўйган мақсадлари – ҳокимият ва ҳарбий кучларни мустақкамлашга фақат феодаллашув жараёнини янада жадаллаштириш орқали эришишлари мумкин эди.

Жамиятда вассаллик муносабатлари ва зодагонлар қудрати шу тариха катта аҳамият касб эта бошладики, қирол фақат уларнинг ёрдамидагина мамлакатни бошқариши мумкин бўлиб қолади. Шу сабабдан, қироллар вассаллик муносабатларига ҳомийлик қилиб, эркин кишиларга нисбатан зодагон билан коммендация муносабатларига киришига рухсат беришдан ташқари, вассаллар зиммасига сеньорга қилган қасамёдига садоқат сақлаб, унинг розилигисиз ташлаб кетмасликни юклаганлар. Дастлаб сеньорини рухсатсиз ташлаб кетган вассални хизматга олиш таъқиқланган. IX асрнинг ўрталаридан ҳар бир эркин киши ўзига сеньор топиши шарт эканлиги қонулаштирилади. Айни пайтдан ҳужайин ўз вассалининг ҳулки учун ҳам жавоб беради ан бўлади.

Аммо вассаллик муносабатларининг тобора юксалиши, вассалнинг сеньорга садокатини, давлатга итлоатидан устун қўйилишига олиб келади. Давлат бошқарувида вассаллик тизимини қўлланиши, сеньорларнинг қудратини ошириб, қирол ҳокимиятидан мустақиллигини таъминлайди. Ҳукмрон сулоланинг ўзи ҳам вассаллик муносабатларига кириб, ўз ҳомийлигига алоҳида шахслар, черковларни, бугун бир аҳоли жамоаларини қабул қилади. Аммо тез орада давлатнинг фуқаролари билан муносабатлари мустақкам эмаслиги ва самарасизлиги амалда намоён бўлади.

Иммунитет тизими. Ўз эркинлигини йўқотган дехқонлар аста-секин қирол графни суди назоратидан чиқиб коммендация муносабатлари билан боғланган ҳужайинлари судига тортилади. Ушбу жараённи кучайиши, бир томондан, ўзининг қарам дехқонларини суд қилиш,

жазолаш истагидаги йирик ер эгалари, иккинчи томондан, илгари бу ишни бажариб келган қирол графлари, бошқа амалдорлари орасидаги зиддиятларни кучайтира боради.

Йирик мулкдорлар талабларига ён босган қироллар, сеньорларнинг суд ва полиция вазифаларини бажаришига монелик қила олмайдилар. Улар йирик дунёвий ва диний сеньорларга махсус ёрликлар бериб, ўз графлари ва судьяларига уларнинг худудларига кириш, фуқароларни жазолаш, жарималар йиғишни таъқиқлаб қўядилар. Аҳоли шу тариқа ўзи яшаган ер-мулк эгаси ҳокимиятига топширилади. Қирол амалдорлари назоратидан холи худудлар чегараларида ер эгаси меровинглар қироллари бера бошлаган **иммунитет** (лот. - озоd, эркин) дан фойдаланганлар.

Каролинглар даврида сеньорлар ўз худудларида яшаётган эркин кишиларни ҳам суд қилиш ҳуқуқини оладилар. Лекин оғир жиноятлар (одам ўлдириш, талончилик, ўт қўйиш, босқинчилик билан боғлиқ) ўлимга ҳукм этиш, бадарға қилиш, кулликка маҳкум этиш ишлари графлик судларида қўрилган. Шу тариқа, давлат (граф) суди ва фуқаролик судлари шакллана бошлайди. Маҳаллий фуқаролик судларида ҳам сеньорлар истаганича иш тутмасдан, ҳар қандай жиноятни судда қўриб чиқиб, сўнг ҳукм чиқарган.

Иммунитет ёрликлари зодагонлар мулкининг янада ўсишига хизмат қилган. Ер-мулкларнинг яхлит бўлмаслиги иммунитет округида сеньорга қарам бўлмаган кишиларни ҳам яшашига сабаб бўлган. Бу эса сеньор суд ҳукмига эркин деҳқонларни ҳам гирифтор этади.

Йирик ер эгаллиги. VIII-IX асрларда франк ҳукмдорлари, графлар ва амалдорлар улкан ер-мулкларга эга бўлишган. Айрим зодагонларнинг ўнлаб мулклари бор бўлиб, қатор қишлоқларни ўзида бирлаштирган. Бундай мулкнинг бир қисми мулкдорнинг ёки иш бошқарувчининг хўжалик фаолияти учун қолдирилган. Бу ерлар – домен деб номланган. Доменга хўжайиннинг ҳовлиси, хўжалик бинолари, ўтлоқ, ўрмон, шунингдек, ўзи хўжалик юритадиган экин майдонлари кирган. Сеньор хўжалигида ҳам жамоадаги мавжуд алмашлаб экиш, ҳосилдан бўшаган ерларда мол боқиш ва бошқа тартибларга риоя қилинган. Домен хўжалигидаги ишларни деҳқонлар ўз меҳнат қуроллари билан, баршина тарзида ва қисман зодагоннинг қуллари ёрдамида бажарганлар.

Сеньорнинг қолган ерлари қарам деҳқонларга ижарага берилган. Ибодатхона ва монастирлар ерларида юзлаб, баъзида минглаб деҳқонлар яшаб, хўжалик юритишган. Деҳқонга ижарага берилган ерга (лотинча *manus*, немисча-*gut*) деҳқончилик қилинадиган ердан ташқари ўтлоқ, баъзида узумзор ҳам кирган. Манс учун маълум миқдорда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, оброк тўлашдан ташқари деҳқон, хўжайинни ерида ишлаб бериши (шудгор қилиш, молалаш, ҳосилни ўриб-йиғиб олиш ва ҳ.к.), баъзида аравада юк ташиш вазифаларини ҳам бажарган. Йирик мулкдорлар юритган дафтарларда баршина ва оброкнинг миқдори, тўлаш

муддати бажарилиши қайд қилган. Агар қарам кишилар хунармандчилик билан шуғулланса, оброк қайдномасида унинг берган буюми (темирчилик, тўқимачилик ва х.к.о) кўрсатилган.

Натурал хўжаликнинг ҳукм суриши туфайли пул солиғининг ўрни катта бўлмаган. Уларнинг миқдори сеньор домени майдони, унинг хизматкорлари ва қарам кишилари сонига боғлиқ эди. Қиролликда VII-VIII асрларда прекарийлар меҳнат мажбурияти йилига атиги бир неча кун бўлган, холос. VIII аср охири – IX асрдан бошлаб қўлаб йирик мулкларда мавсумий ишларга ҳафтада бир кундан жалб этиш қўзатилади.

Каролинглар империясининг инкирози. Каролинглар империясида сиёсий тарқоқликнинг кучайиши ички иктисодий алоқаларнинг йўлга қўйилмагани билан изоҳланади. Империянинг турли ҳудудлари тараккиётининг текис ривожланманлиги ҳам мамлакатни мустақкамлашга хизмат қилмаган. Ушбу омиллар сабабли Карл давридаёқ, вилоятларнинг мутақилликка интилишини бостириш қийин кечади. Карлнинг вориси Людовик I Художўй асосий вақтини тоат-ибодатга, диний қўшиқларни ижро этишга бағишлайди. Ўғилларининг давлатни бўлиб олишга ҳаракатларига қаршилик кўрсатмай, 817 йили империяни уларга бўлиб бериб, ўзида фақат олий ҳокимиятни қолдиради. Давлатнинг бўлиниши, ўзаро урушларга йўл очади. Людовикнинг вафотидан қўт ўтмай, 843-йили, Верден шартномаси империяни учга бўлинишини расман тасдиқлайди. Кенжа ўғил Карлга Шельда, Маас ва Рона дарёларидан ғарбдаги ер-мулклар тегиб, бу Ғарбий Франк қироллиги келажакда Францияга асос бўлади. Ундаги ҳукмрон роман тили кейинчалик француз тилига айланади. Ака-укалардан ўртанчаси – Людовик Немис Рейн дарёсидан шарқда ва Альп тоғларидан шимолда жойлашган вилоятлар эгасига айланади. Бу Шарқий Франк қироллиги йиллар ўтиб, Германия номини олган. Унинг аҳолиси герман тилининг турли шеваларида сузлашган.

Людовикнинг тўнғич ўғли Лотарь, келишувга кўра, императорлик унвонини саклаб қолади. Унинг мулклари Италия ва Рейн дарёси бўйлаб жойлашган ҳудудлардан иборат эди. Улар орасида фақат Италиягина яхлит бирликни ташкил этиб, қолганлари этник жиҳатдан турли-туман қабила ва элатлар жойлашган ерлар бўлган. Маас ва Рейн оралигидаги Германияга ўтган ерлар кейинчалик Лотарингия (“Лотар қироллиги”) номини олади. Империяни узил-кесил тақсимланиши 888 йили рўй беради. Шу тариқа келажакдаги учта Европа мамлакати: Франция, Германия, Италия ҳамда француз, герман ва итальян халқларининг шаклланишига асос солинади.

11 §. Шарқий Рим империяси IV-VII асрнинг биринчи ярмида

Византиянинг ташкил топиши. Рим империяси пойтахтининг 330 йили Константинополга кучирилиши мамлакат шарқининг иктисодий-маданий жиҳатдан устунлигини расман тан олиш эди. Шарқий вилоятлар таркибига қулай табиат иқлимли, сунъий суғоришга асосланган қадимги деҳқончилик ҳудудлари кирган. Унда табиий бойликлар (олтин, қумуш, мис, темир), нефть манбалари, мрамор қонлари ва бошқа минерал захиралар ҳам мул бўлган. Қолаверса, Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Шимолий Мессопатамия, Сурия, Фаластин, Миср, шунингдек, Крит, Кипр, Родос ва бошқа оролларда маданий жиҳатдан юксак ва зич аҳоли жойлашган эди. Шарқий Рим империясини, қадимги юнон полиси Мегаранинг колонияси Византий номидан Византия деб аташади. Византий император Константан томонидан 320-330-йиллари қайта қурилиб, пойтахт унинг номини олган Константинополга ўтказилади. Империянинг бу қисми аҳолисининг кўпчилиги юнон тили бўлиб, улар ўзларини ромейлар, давлатларини эса Ромей (Рим) деб номлашган. Бу ҳудудларда юнонлардан ташқари иллирияликлар, фракияликлар, яҳудийлар, Миср христианлари (коптлар) ва бошқа элатлар яшаганлар.

Император Феодосийнинг ўғиллари Аркадий ва Гонорийлар 395 йили Рим империясини бўлишганида, Аркадийга Шарқий Рим тегади. Кейинчалик Ғарбий Рим варварлар ҳужумлари остида қулаганида, Шарқда давлат кескин ларзаларсиз, эволюцион йўл билан ривожланишда давом этади.

Шарқий Римнинг иктисодий ахволи. Империянинг турли вилоятларидаги қулай шарт-шароит иктисодиётнинг муҳим омил бўлган. Ўрта Ер денгизи соҳилидаги Фракия, Македония, Фессалия, Пелопоннес пастгексикликларида бошоқли дон, зайтун, узум, меваллар етиштирилган. Миср қадимдан ўзининг юксак ҳосилли ерлари билан шухрат қозонган. Кичик Осиёнинг даштлари, Сурия чулларида чорвачилик ривожланган. Болқон ярим оролининг Константинополь томон пасайиб борган тоғ ён бағирларида, қирларда, ўрмон ва утлоқларида қўлаб чорва моллари боқилган.

Шарқий империя хўжалиқлари Ғарбий Римга нисбатан қўллар меҳнатидан кам фойдаланилган. Қўллар қисман йирик ер эгалари, шаҳарлик зодагонлар, амалдорлар, айрим бой деҳқонлар хўжалигидагина ишлатилган. Шарқий Римдаги ишлаб чиқариш, IV асрда эркин жамоа аъзолари – деҳқонлар ва қолонлар меҳнатига асосланган. Ерга бириктирилган қолонлар, ўз хўжайинларидан ташқари давлат ҳисобига ҳам мажбуриятлар ўташган. Жамоа аъзолари-деҳқонларни солиқлар ва уларни йиғишдаги ноҳақликлар қийнаган.

Шарқдаги йирик шаҳарлар: Константинополь, Фессалоника, Эфес, Антиохия, Лаодикия, Байрут, Дамашк ва Искандариялар савдо – хунармандчилик марказлари бўлган. Суриянинг зигирпоядан тукилган мовут газламалари, Мисрнинг папируслари, Байрутнинг четдан келтирилган ипақдан тукилган матолари, Константинополнинг зеб-зийнат буюмлари узок ўлкаларда ҳам юксак қадрланган.

Ушбу шаҳарлар, узаро фаол савдо-сотикдан ташқари, Кавказ, Қора денгиз сохилларидаги аҳоли билан ҳам худди шундай алоқаларда бўлганлар. Қадимги қарвон ва денгиз савдо йўллари Шарқдаги шаҳарларни Ўрта ва Марказий Осиёдаги давлатлар, Хитой ва Ҳиндистон билан боғлаган. Искандариялик савдогарлар Ғарбда Британия ороллариغا, Шарқда эса Гопробан (Шри Ланка)га қадар борганлар. Бозорлар шаҳарлар бойлигининг ўлчови бўлиб, уларга кўплаб мамлакатлар моллари келтирилган.

Шаҳарлар аҳолиси таркиби мураккаб бўлиб, уларнинг кўпчилигини хунармандлар, савдогарлар, ҳаммоллар ташкил қилган. Йирик шаҳарлар аҳолиси махсус спорт жамоалари (димлар) тузиб, у орқали ипподромларда (отчопар) мусобақалар ташкил этишган. Димлар шаҳарда осойишталик ва тартибга риоя қилиш, ободонлаштириш ишларини бажаришда қатнашган. Кейинчалик димлар, айникса, венетлар (“қўқлар”) ва прасинлар (“яшиллар”, мусобақадош чавандозлар кийимлари рангидан) шаҳарлар сиёсий ҳётида ҳам муҳим ўрин тута бошлайдилар.

Қулларнинг асосий қисми Византиянинг йирик шаҳарларида бўлган. Уларнинг меҳнатидан император хусусий устахоналарида, қурилиш иншоотларида, шунингдек, тош ва маъдан конларида фойдаланилган. Шаҳар зодагонлари қуллар ва хизматқорлардан уй ишларида ҳам кенг фойдаланилган.

Полисни бошқариш шаҳарларнинг қулдор зодагонлари – **қуриаллар** қўлида бўлган. Улар жамоатчилик биноларини қуриш, таъмирлаш, байрамлар ва томошалар ташкил қилиш, камбағалларни озика маҳсулотлари билан бепул таъминлашни ташкил қилишлари лозим эди. Қуриаллар солиқларни йиғишга ўз мол-мулклари билан жавобгар бўлишган.

Ер эгалигига асосланган жамиятнинг юксала бориши давомида майда ва ўрта полислар инқирозга учрайди. Сабаби шаҳарлар атрофидаги экинзорлар зодагон ва амалдорлар қўлига ўта бориши давомида полислар ўз таъминоти манбаидан ажралиб боришади. Бу шароитда шаҳарлар даромади камайиб, қуриаллар инқирози эса кучайган.

Империя бошқаруви. Солиқлардан келадиган даромадни кўпайтириш учун давлат маъмуриятини кучайтириш йўли тавланади. Солиқларни қўшин ёрдамида ундириш оддий ҳолатга айланади. Аммо қўшин ва амалдорлар сонининг кўпайиши харажатларни ўсишига, бу эса, ўз навбатида, солиқларнинг янада ошишига, уларни йиғишни

кийинлашишига олиб келади. Янги шароитда қўлчилик тузумининг ўз зиддиятларига ўралаша бориши, кичик хўжаликни мустахкамлаш курашишидаги ижобий ўзгаришларга сунъий тўсқинлик қилиши сабаб бўлади.

Император олий ҳукмдор, қонунларни жорий этувчи, бош судья ва ҳарбий қўмондон, қўлдорлар ва зодагонлар тоифасининг ҳукмини ўтказишга мутассади бўлган. Византияда IV асрдаёқ “император хоҳиш истаги” қонун кучига эга “тамойили” шаклланган. Христианликни расман тан олиниши билан император ҳокимияти Худонинг назди, хоҳиш иродаси сифатида ҳам талкин қилинади. Лекин Византияда император лавозими дастлаб меросий эмасди. Император (василевс)ни йирик зодагонлардан ташкил топган синклит (сенат) ва қўшин сайлаган. Баъзида димлар ҳам сайловга ўз таъсирини ўтказган, сарой яқинидаги мусобакалар жойинипподромда халқ оммасининг эхтиросли чиқишлари бўлиб турган.

Империянинг маъмурий идоралари йирик, лекин фаолияти унумсиз эди. Йирик амалдорлар қўлида улкан ҳокимият тўпланган. Хусусан, Константинополь ҳокими (эпарх) шаҳардаги суд ҳокимиятини бошқарган, пойтахтни озик-овкат билан таъминлаш, хунармандчилик ва савдо дўконлари ишларини назорат қилган.

Вилоятлар бошқарувининг хусусияти, фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятнинг алоҳида эканлигида эди. Ҳоким фуқаролик ҳокимиятини бошқарса, ҳарбий қўшинга саркардалар етакчилик қилган. Халқ лашқари IV асрдан ўз аҳамиятини йўқотиб, ёлланма қўшин ва варварлардан жалб қилинган иттифоқчилар мавқеи гобора ўса боради.

Давлат аҳолидан турли солиқлар ундирган. Деҳқонлардан олинадиган озик-овкат солиғи миқдори ернинг майдони, унумдорлигига қараб белгиланган. Йирик ер эгалари мулкларидан, унда пекулийга ўтказилган қуллар, қолонлар ва эркин ижарачилар солиқ тўлаганлар. Зодагонларнинг қўлаб ер-мулклари солиқлардан озод қилинган.

Византия солиқ тизимининг ўзига хос жиҳатларидан бири, эпиболе (ўтказиш) бўлиб, унга кўра, қочоқ қолон ёки ижарадор ери қўшниларига мажбуран ўтказилиб, улар барча солиқларни тўлашлари шарт эди. Ҳар 15 йилда солиқ тўловчилар мулкий ҳолати рўйхатдан ўтказилиб, солиқ миқдори табиий ўсиб борган.

Давлат ҳисобига бажариладиган мажбуриятлар ҳам аҳолига қийинчилик туғдирган. Йирик шаҳарларнинг озик-овкат маҳсулотлари таъминоти, амалдорлар ва жангчиларни таъминлаш, уларга транспорт воситалари: от, мол, ем-хашак етказиб гуриш, йўллар, кўприклар, қалъалар, кемалар қурилиши ҳамда таъмирлаш ишларида иштирок этиш аҳоли зиммасида бўлган.

Шаҳарликлар пул солиғини тўлаганлар. Давлат даромадларининг талай қисmini савдо божлари ташкил қилган. Бож солиғи хориждан келтириладиган моллар нархининг $\frac{1}{3}$ (16,5%) ташкил қилган.

Варварларнинг илк тазйиқлари. Империяга варварларнинг дастлабки босқинлари IV асрнинг сўнги чорагида бошланади. Давлат солиқларидан безган маҳаллий аҳоли вестготлар босқинига бефарқ қарайди. Шаҳарликлар талончиликлар ва савдонинг торайишидан хавотирга тушиб, варварларга қаршилик кўрсатадилар. Император Валент қўшинининг 378 йилги мағлубиятидан сўнг вестготлар Мезияга жойлашиб, варварлар йўлбошчилари қирол саройи ва маҳаллий бошқарувда муҳим урин тута бошлайди.

Вестготлар йўлбошчиси Аларих IV аср охирида исён кўтариб, Константинополдан Пелопонессга қадар ҳудудларни талон-тарож қилади. Варварларнинг Кичик Осиёдаги исёнига қўллар ва колонларнинг қўшилиши бу ҳаракатга янада хавфлироқ тус беради. Константинополь димлари бунга жавобан 400-йили шаҳар дарвозаларини ёпиб, пойтахтдаги 7 мингга яқин ёлланма гот жангчиларини кириб ташлайдилар. Қирғиндан жон сақлаган ёлланма аскарлар Дунай ортига ўтиб кетадилар. Император, Аларих билан келишиб, уни Ғарбий Рим томонга йўллашга эришади.

Византия V-VI аср бошларида. V асрда Шарқий Римда сиёсий инқироздан чиқиш, давлатнинг барқарорлигига эришиш жараёнларини кузатамиз. Болқон ярим ороли V асрнинг биринчи ярмида варварлар, хуннлар, уларга бўйсунган қабилаларнинг янги ҳужумларига учрайди. Хуннлар иттифоқи парчаланганидан сўнг, остготлар ва бошқа герман қабилалари ҳужумлари бошланади. Остготлар йўлбошчиси Теодорих 470-480-йиллар бошларида Болқонни ларзага солиб турганида, уни империядан зўр-базўр суриб чиқаришади. Расмий православие (“чин эътиқод”) черковининг Исо пайғамбарнинг илоҳий ва инсоний табиати ҳақидаги таълимотига қарама-қарши **несторианлик ғояси** вужудга келади. Унда пайғамбарнинг фақат инсоний жиҳати тан олинган. Яна бир диний таълимот – **монофиситликда** эса, Исонинг фақат илоҳий хусусияти тан олинади. Мамлакатдаги диний низолар ҳукмрон тоифа учун сиёсий қураш усули бўлса, меҳнатқаш аҳоли, аксинча мажбурий меҳнатдан ва амалдорлар белодлигидан қутулиш учун уларда иштирак этади.

Ҳокимият VI аср бошларида халқ ғалаёнларини бостириб, ҳукмрон тоифа турли гуруҳлари орасида келишувга эришади. Расмий черков ўз мавқеини кучайтириб, бойликларини янада оширади. Константинополь патриархи шарқий ҳудудлар патриархлари орасида (Искандария, Антиохия, Қуддус) етакчи бўлиб қолади. Маҳаллий бошқарувда епископлар катта таъсир кучига айланади.

Айни пайғда, муҳолиф сенаторлар қаршилиги ҳам тугатилади. Куриаллар эса секин-аста солиқ йиғиш ишларидан четлатилиб, бу иш шаҳарларнинг савдо-судхўрлик табакаси вакилларига берилади. Улар эса ўзларига лавозимларни сотиб олиш орқали саройга йўл очадилар. Император Анастасий V аср охиридан шаҳар зодагонлари фойдасига шаҳарликлардан пул солиғи олишни бекор қилиб, уни дехқонлар елкасига

ташлайди. Айти пайтдан дехқонлар ўзлари етиштирган махсулотни давлатга паст нархларда сотишга мажбур этила бошланади.

Солиқ тўловчилар сонининг камайиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромаднинг пасайишидан хавотирланган ҳукумат дехқонларга зодагонлар ҳомийлигига ўтишни таъқиқлаб қўяди. Дехқонларнинг йирик ер эгаларига ўз ерларини сотиши ноқонуний деб эълон этилади. Айти пайтдан сотиладиган ерларни қўшниси олиши имтиёзли ҳуқуқи белгиланади. Бир жойни ижарага олиб ўттиз йилдан ортиқ ишлатган кишига, ушбу ерга эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Зодагонлар таъсирини чеklang мақсадида, давлат соликлари қўпайтирилиб, маъмурият янада мустаҳкамланади.

Юстиниан I императорлиги. Юстиниан I (527-565-йй.) юксак маълумотли, меҳнатсевар, қатъиятли, қаттиққўл ва ўз сўзидан қайтмайдиган император бўлган. У қўлчиликни мустаҳкамлаб, империяни аввалги чегараларида тиклашни мақсад қилиб қўйган. Унинг ички сиёсатидаги асосий мақсади, ер-мулклар ва қўлдорларнинг хунармандчилик устахоналарини арзон ишчи кучи билан таъминлаб, хазинани тўхтовсиз оқиб келадиган даромад билан тўлдириб туриш эди. Юстиниан чиқарган қонунларга биноан, колонларни, уларнинг қачон қочиб кетганлигидан қатъий назар, ўз ерларига қайтариш, ерга колонларнинг ва эркин ижарачиларнинг фарзандларини ҳам бириктириб қўйиш тартиби белгиланади.

Юстиниан даврида эълон қилинган Рим қонунлари “Фукаролик қонунлари тўплами” (Юстиниан қонунлари)дан ташқари, Рим императорлари қонунлари тўплами, қадимги Римнинг машҳур ҳуқуқшунослари тўплами “Дегестлар” ва х.к.лар қўлчиликни мустаҳкамлашга қаратилган эди.

Ўтган даврдаги ўзгаришларга қарамадан, ушбу қонунларга кўра, империянинг барча аҳолиси аввалгидек қўллар ва озод фуқароларга бўлинган. Қўлга антик даврдаги каби “буюм” сифатида қаралган ва унинг ўз мулкига эга бўлиши таъқиқланган.

Юстинианнинг улкан режалари катта маблағларни талаб қилган. Унинг даврида эпиболе шафқатсизлик билан қўлланилган, янги солиқлар ҳам жорий этилган. V асрга қиёслаганда Византияда шаҳарликлар ҳаёти оғирлашади. Мухим озик-овқат махсулотларини сотиш соҳасида давлат монополияси ўрнатилади. Ҳар қандай диктатура пайтидагидек, қўп сонли бўлмаган зодагонлар тоифаси амалдорлар бюрократиясининг муҳим таянчига айланади. Мамлакатдаги экинзорларнинг ўн фойзи черков қўлида тўпланади. Дахрийлар ва маъжусийлар қувғин қилинадилар. Юстинианнинг фармони билан 529-йили антик фан ва маданиятнинг сўнги таянчи бўлган Афина олий мактаби ёпиб қўйилади.

Юстиниан оғир талофотларга қарамай, Рим империясини қайта тиклаш учун урушларни бошлайди. Шимолий Африкадаги Алан-Вандал

кироллиги 533-534-йиллари, Остгот кироллиги 535-555 йиллари мағлуб этилиб Италия ва Сицилия, 554-йили Жанубий-Шарқий Испания, Сардиния ва Корсика ороллари эгалланади.

Босиб олинган ҳудудларда кулчиликни тиклашга киришилади. Куллар ва колонлар олдинги хужайинларига қайтарила бошланади. Варварлар истилолари пайтида ғарбдан Византияга кочган йирик мулкдорлар авлодлари ва амалдорлар оқими Италияга йул олади. Истило қилинган ҳудудлар аҳолиси гарданига Шарқий Рим солиқлари юкланади.

Юстиниан сиёсатининг натижалари. Юстиниан дастлабки найтларда ўз мақсадларига эришгандай қўринади. Урта Ер денгизи сохиллари яна империяга бўйсундирилади. Мамлакатда ички савдо жонланиб, ипак ва ундан гиламлар туқиш йўлга қўйилади. Константинополда ҳашаматли меъморий иншоотлар қурилиши бошланади. 532-537-йиллари “меъморчилик санъати мужизаси” ҳисобланган Ая София ибодатхонаси бунёд этилади. Императорнинг халқ хузурига чиқиши тобора тантанали маросимга айлана бошлайди. Лекин бу ютуқларнинг барчаси замирила оддий халқнинг азоблари, қашшоқлашуви ётарди. Ғарихчи Прокопийнинг ёзишича, варварлар яшайдиган ҳудудларга қўлаб аҳоли кета бошлайди.

Кулдорларнинг эски тартибларни тиклашга уриниши, солиқларни ўсиши, амалдорлар тазйиклари эзилган халқ қаршилигига учрайди. Нойтахт Константинополда 532 йилнинг январиди халқ қўзғолони бошланиб, унинг иштирокчилари ҳайкириғи “Ника” (юнонча “Ғалаба қил”) қўзғолон номига айланади. Ипподромдаги “венет”лар ва “прасин”ларнинг қўйи табақа вакиллари бирлашади. Отчопарга Юстиниан келганида исёнчилар тош ота бошлайдилар. Шахар ёнғин ичида қолади. Қамалга олинган саройда озик –овқат ва сув тугайди. Юстиниан нойтахтдан қочиш тараддудига тушган, бир пайтда унинг рафикаси Феодора вазиятни ўз қўлига олади. Унинг талаби билан, кескин чоралар қўрилишидан ташқари, “венетлар” йўлбошчилари порага сотиб олинади. Қўзғолончилар қўлидаги ипподромга яширинча ёлланма аскарлар олиб кирилади. Улар қуролсиз қўзғолончиларга ташлағиб, вазиятни ўз қўлларига оладилар. Қўзғолон бостирилиши давомида 30 минг киши ҳалок бўлади.

Император ўз сиёсатининг инқирози гувоҳи бўлади. Форслар Шарққа савдо йўлларини кесиб қўйиб, даромадлар кескин камаяди. Император тўланмаган қарзлардан кечиб, қўшинни тўрт баравар қискартиришга мажбур бўлади.

Барча кучларни Ғарбга ташлаган Юстиниан мамлакат шарқидаги ва Болқондаги чегараларни заифлаштиради. Вазиятдан фойдаланган форслар Мессопотамия ва Сурияга бостириб қарадилар. Улар Шарқ шаҳарлари гавҳари ҳисобланган Антиохияни эгаллайдилар. Император форслар билан уч марта тинчлик сулҳи тузиб, ҳар гал уларга катта товон тўлайди.

Болкондаги вазият ҳам оғирлашиб. Юстиниан курдирган уч катор қалъалар халқаси ҳам варварлар тазйикларини тўхтата олмайди. Славян қабилалари ва булғорлар ҳужумлари тулкини Константинополь остоналарига қадар етиб келади.

Истилочилик урушларида узининг ички захираларини сарфлаб булган Византия на босиб олинган ва на ўз ҳудудларини сақлаб қолишга қодир эди. Шимолий ва Ўрта Италия лангобардлар томонидан олинганидан сўнг, империя қўлида Равенна шаҳри вилояти билан, Жанубий Италия, Сицилия қолади. Вестготлар Испаниядаги Византия ерларини тортиб олади. Форслар Арманистонни, Кичик Осиёнинг бир қисми ва Сурияни эгаллайди. Славянлар, аварлар Болконни я.о.ни талон-тарож қилдилар. Славянлар форслар ва аварлар билан иттифоқда 626 йили Константинополни қамалга оладилар.

Дунай дарёси ортига славянларга қарши юборилган қўшин 602 йили исён кўтариб, пойтахт димлари кўмагида юзбоши Фокани императорлик тахтига ўтказди. Янги императорнинг амалда зодагонларга нисбатан қатагон сиёсати ушбу табақа қудратини синдиради. Империя 636-642 йиллари араб халифалиги томонидан Сурия, Фаластин, Юқори Мессопотамия, Мисрни эгалланишига етарлича қаршилик кўрсата олмайди. Араблар ҳарбий флоги Эгей денгизда ҳукмронлик қила бошлайди. Орадан ярим аср ўтиб, Лазика, Карфаген экзархати ва Арманистон Византиядан мустақил бўлиб олади. Юстиниан даври билан қиёслаганда империя ҳудудлари уч бараварга қисқаради. Тез орада араблар империянинг Ўрта Ер денгизидagi ҳукмронлигига ҳам чек қўяди. Улар ҳарбий флот тўзиб, 654 йили Родос оролини талон-тарож қилганларидан сўнг, Византиянинг денгиз сохилларига доимий хавф пайдо бўлади.

12 §. Византия VII асрнинг иккинчи ярми-IX асрнинг биринчи ярмида

Византия VII асрнинг иккинчи ярми – VIII асрда. VII аср ўрталарида Византия ҳудуди бир аср аввалгисидан икки баравар камаяди. Лекин сақланиб қолган вилоятлар ҳам аниқ чегарага эга эмасди. Арабларнинг шарқдан, славянларнинг ғарбдан ва шимолдан ҳужумлари катта қийинчиликка учрамасдан пойтахтгача етиб борар эди. Болконнинг катта қисми амалда империяга тегишли эмасди.

Империя уч аср давомида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизимда чуқур ўзгаришларни бошдан кечириб, ўрта асрлар монархияси кўринишини олган бўлса, эндиликда, қудратли, бой ва серқирра маданиятнинг юксалиши, гуллаб-яшнаши даврига қиради.

Бу Византия сўнги Рим давлатчилиги аъёналарини, Шарқ деспотиялари таъсирини ва Ғарбий Европа феодал жамиятлари ҳусусиятларини ўзида мужассамлаган. Аммо ушбу давр сўнгида Византия

яна ички сиёсий зиддиятлар ва янги босқинлар билан боғлиқ оғир инқирозга учрайди. Империя учун VII аср ижтимоий, хўжалик ва сиёсий тизимининг Ғарбий Европа мамлакатлариникига яқинлашуви жараёни давом этиши хосдир.

Эркин деҳқонлар табақаси сонининг ошиб бориши натижасида марказ - ва маҳаллий бошқарув тизими ҳам узгаради. Пойтахтда бошқармалар (секретлар) пайдо бўлиб, улар молия ва ташқи алоқаларни бошқарган. Янги тизимда фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятни бир қўлда тулланиши сиёсати устун келади. Вилоятлар янги маъмурий районларга, фемларга бўлиниб, улардаги ҳокимият тулиғича стратеглар қўлига ўтади.

Фемларни шаклланиши жараёни узок давом этган. Йириклар фемлар Кичик Осиёда бўлган. Уларнинг стратеглари VII-VIII асрларда амалда тоғу тахт тақдирини белгилловчи омилга айланади. Фемлар сони эса тобора кўпайиб бориб, унинг қўшини асосини эркин деҳқонлар ташкил эта бошлайди. Урушлар давомида отлик қўшан, ҳарбий флотда ёки пиёдалар лашкарида хизмат қилган стратиотлар (деҳқонлар) маълум тўлов ва мажбуриятлардан озод этилган.

Империянинг иқтисодий аҳоли. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, энг аввало, қишлоқ хўжалигида рўй беради. Антик даврга хос бўлган полиснинг атрофдаги қишлоқлар округидан устунлиги, Византияда VII асрнинг ўрталаридан қишлоқнинг шаҳардан устунлиги билан алмашади. Қишлоқнинг аксари аҳолиси эркин жамоачилар бўлган. Колонлик ҳам аста-секин йўқола бориб, қулдорларнинг йирик ер-мулклари фақат айрим жойлардагина сақланиб қолади. Византияда қуллар сони кўп бўлмасдан, борлари ҳам чорвачилиқда (чўпонлар), уй хизматлари, ҳунармандчилик устахоналарида банд бўлганлар.

Византия қишлоқлари ҳаёти ҳақидаги батафсил маълумотларни биз VIII асрда тузилган одат ҳуқуқлар тўплами – “Деҳқончилик қонуни”дан оламиз. Империяда кенг қўлланилган бу манбага таянилса, Византиядаги жамоа, деҳқончилик жамоаси бўлиб, у аста-секин қўшничилик жамоасига айлана борган. Қишлоқдаги барча ерлар жамоаники саналган. Экин экиладиган ерлар кичик ва катта оилалар меросий қарамоғида бўлса, ўрмон, ўтлоқ ва бошқа ерлар жамоанинг умумий эгаллигида қолган. Қишлоқ жамоаларида VI-VII асрларда ерлар, Ғарбий Европадагидан фарқлироқ, қайта тақсимланмаган. Уларда жамоа муносабатлари мустаҳкам бўлиб, солиқ тўлаётган жамоа аъзоси, қўшниси ташлаб кетган ердан фойдаланиши, ўзга киши еридаги дарахтларга эга бўлиши мумкин эди.

Жамоавий алоқалар канчалик мустаҳкам бўлмасин, пул-товар муносабатлари таъсирида мулкий табақаланиш ва аллодни вужудга келади. Натижада, йиллар ўтиб, ўз хўжалигини юритиш учун маблағи бўлмаган деҳқонлар табақаси шаклланиб, уларнинг айримлари қишлоқни ташлаб кетса, бошқалари ёлланма ишчиларга айланади. Айни пайтда,

жамоанинг айрим аъзолари куллар сотиб олиб ёки ёлланма меҳнатдан фойдаланиб бойиб борганлар. Шу тариқа, Византияда ҳам, феодал жамиятига хос янги йирик ер эгалари аҳоли тоифаси шакллана боради. Юкоридаги жараёнларга қарамадан, VIII-IX асрларда Византияда қушничилик жамоаси ҳали барқарор, қишлоқ аҳолисининг ҳаёти эса нисбатан фаровон бўлган.

Шаҳарлар хужалик ҳаёти ўзгача борган. Варварлар ҳужумлари, савдо алоқаларидаги узилишлар, урушлар, қўзғолонлар оқибатида, хунармандлар тайёрлайдиган буюмларнинг сони камайишига, бу эса шаҳарлар иқтисодига зарар келтиришига сабаб бўлади. Болкон ва Кичик Осиёнинг шаркидаги кўплаб майда ва ўрта шаҳарлар ўз аҳамиятини йўқотиб, аҳолиси асосан қишлоқ хужалиги билан шуғуллана бошлайди. Хунармандчилик ишлаб чиқариши пасайиб, савдо деярлик тўхтаб қолади. Полислар мавқеининг пасайиши йирик шаҳарларда ҳам сезила бошлайди. Аммо сарой ва зодагонлар эҳтиёжлари, қурол –аслаҳа, қўшин ва флотлар учун турли жиҳозларга, хорижий давлаглар учун сифатли буюмларга ва зеб-зийнатларга талаб. йирик шаҳарларда хунармандчиликни чуқур инкирездан саклайди.

Айни пайтда, Ғарбий Европадагига нисбатан, тараққий этган савдо-сотиқдан келадиган даромадлар Византиянинг Шарқ мамлакатлари билан қўшни жойлашган Константинополь, Фессалоника, Эфес, Никея каби шаҳарларнинг қийинчиликсиз антик даврдан ўрта асрларга ўтиш имконини беради. Ғарбий Европадан Константинополь ва Фессалоникага элтадиган савдо йўлларининг аҳамияти ошиб, Венеция, Амальфи, Араб халифалиги билан савдо юксала боради.

Устахоналарда қисман қул меҳнати сақланиб қолса-да, маҳорат талаб қиладиган эркин хунармандчиликнинг аҳамияти ўсади. Хунармандчиликда корпорациялар сақланиб қолади. Аммо улар илгари давлат мажбуриятларини ўташ учун тузилган бўлса, энди эркин ишлаб чиқарувчиларнинг ташкилотига айланади. Ўтмишда хунармандлар корпорацияга мажбурий киритилган бўлса, энди унга аъзо бўлиш тобора қийинлаша боради.

Шаҳарларнинг ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари – куриялар йўқола боради. Димларнинг ҳам мавқеи пасайиб, улар фақат пойтахтда яна маълум муддат фаолият кўрсатадилар.

Византиянинг ташқи сиёсати. Византиянинг VII аср ўргаларидан IX асрга қадар ташқи сиёсатдаги асосий рақиблири араблар, булгорлар ва славянар бўлган. Империя баъзида улардан бири ёки иккиси, айрим вақтларда ҳар учаласи билан урушлар олиб борган. Муҳолиф томон эски рақиблардан анча хавфли бўлса-да, деҳқонлардан тузилган ҳарбий бўлинмалар жасорати тўфайли, уларнинг ҳужумлари баргараф этиб турилган.

Византия учун Араб халифалиги билан кураш айниқса оғир кечади. Араблар VII асрнинг 70-йилларида пойтахтни ҳам куруклик ва ҳам денгиздан қамал қиладилар. Ушбу вазиятда византияликлар илк бор янги курол – “грек олов”ини қўллайдилар. Нефтдан тайёрланган бу ёнувчи курол махсус отувчи мослама ёрдамида душман кемаларига, қамал мослама ва ускуналарига улоқтирилар, ҳавода ёниб бошлаган бу ашё кемаларни ёндириб кул қилар, сувнинг юзига тушса ҳам ёнишга давом этиб, ундан сузиб қутилмоқчи бўлганларни ўз домига тортарди. Византияликларга ғалаба келтирган бу курол сирлари қаттиқ сақланган.

Араблар Константинополдан чекинган бўлсалар-да, VII аср охиридан византияликларнинг Африкадаги мулкларини, VIII аср бошларида Арманистонни эгаллайдилар. Фақат VIII аср ўрталарига келиб, Византия ўзининг Осиёдаги айрим мулкларини қайтаришга эришади. Аммо араблар аср сўнгидан тазйикни кучайтириб, IX асрнинг дастлабки 30-йилларида Критни, қисман Сицилияни қўлга киритадилар. Империя фақат IX асрнинг биринчи ярмида халифаликнинг заифлаша бошлаганидан фойдаланиб, уларнинг хужумларини тўхтатади.

Туркий булғор қабилалари Болқонда тузган Булғор подшолигини Византия 681 йили тан олиб, унга бож тўлашга рози бўлади. Булғорлар билан кураш гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият билан давом этган. Булғор хонлари Византиядаги ички можароларга ҳам аралашиб турганлар. Болгария VIII аср охири-IX бошларидан империянинг Болқондаги хавfli ракибига айланади.

Византия учун яхши уюшмаган славянлар билан кураш нисбатан муваффақиятли кечган. VIII аср давомида империя қўшинлари славянларга қарши тез-тез юришлар уюштириб турган. Юришларда буйсундирилган славян қабилалари ўз жойларида қолдирилиб, империяга солиқ тўлашлари, мажбуриятлар ўташлари белгиланади. Славянларнинг маълум қисми Кичик Осиёга кўчирилади.

Ички сиёсат. Бутнарастларга қарши кураш. VII асрнинг ўрталаридан империяда солиқларни камайтирилиши фемларда дехқонлардан ҳарбий бўлинмалар тузишни, божни пасайтирилиши эса савдо-соғиқ ва хунармандчиликни жонлантириши лозим эди. Лекин тўхтовсиз урушлар кўплаб маблағларни талаб қилар, ҳарбий зодагонлар (фем ҳарбий бўлинмалари бошлиқлари) ўзларини тақдирлашларини кутар, сон жиҳатдан кўпайиб бораётган амалдорлар эса маошларини мунтазам тўланишини истар эдилар. Натижада, солиқлар яна кўпая бошлайди. VII асрнинг охирида мамлакат фуқаролари кучмас мулкдан тўланадиган солиқдан ташқари, жон солиғи ҳам берадиган бўлади. VIII аср бошидан тўловлар янада ўсади. Солиқ тўловчиларнинг ер-мулклари қайтадан рўйхатдан ўтказилиб, жамоаларга, хонавайрон бўлган стратиотлар (ҳарбийлар) ни кийим-анжомлари билан таъминлаш, жамоага тегишли ишлатилмайдиган ерлар учун ҳам солиқлар тўлаш мажбурияти юкланади.

Ушбу тадбирлар кишлоқ жамоаларида табақаланишни чуқурлаштиради. Хукмрон тоифа вакиллари орасидаги ўзаро зиддиятлар ҳам кучаяди. Амалдорлар хазинага келадиган даромадни қўпайтириш мақсадида вилоятлар устидан назоратни кучайтиришга ҳаракат қилса, фемларнинг ҳарбий зодагонлари — жамоа ерларини тортиб олишга, пойтахтда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Императорлар стратегларни заифлаштириш мақсадида, VIII аср бошлариданок, фемларни яна ҳам кичиклаштира борадилар.

Империяда диний ва дунёвий зодагонлар, ҳарбийлар ва роҳиблар орасидаги зиддиятлар ҳам кескин тус ола боради. Христиан черкови мунтазам ташкилотга эга эканлиги ва имтиёзлари туфайли энг мураккаб даврда ҳам ўз бойликларининг катта қисмини сақлаб қолиши ҳарбий зодагонлар газабини қўзғатарди. Дехконлар ҳам диний мулкдорлар зулмидан азият чека бошлайдилар. Жамиятнинг яна бир тоифаси — хунармандлар монастирлар устахоналари рақобатидан қийналганлар.

717-йили ҳокимият тепасига келган Исаврлар сулоласи императорлари, ҳарбий зодагонлар билан бевосита алоқада бўлиб, руҳонийлар билан можароларни ечимини топишга интилади. Ҳарбий зодагонлар гуруҳининг черков мулк-ерларига эгалик қилиш ниятлари бутга қарши кураш давомида намоён бўлади. Император Лев III (717-741-й.) 726-йили фармон чиқариб, христианларни диннинг ташқи рамзлари — бут, санамлар, қокмурдаларга (авлиё-анбиёлар хоклари) эътиқод қилишини даҳрийлик, деб эълон қилади. Оқибатда, Византияда юз йилдан ортиқ давом этган кураш бошланиб, унга аҳолининг барча тоифалари тортилади. Жараён диний мутаасиблик аёвсизлиги, мол-мулкларни мусодара қилиш, сургуллар, қийноқлар, қатллар, ўз рақибларини қиргин қилишлар тарзида бутун империяни ларзага солади. Бутга қарши кураш давомида черков ва монастирлар ер-бойликлари мусодара қилинади. Монастирлар ёпилиб, роҳиблар ҳарбий хизматга жалб этилган, уйланишга мажбур қилинган. Ҳокимиятга буйсунмаган роҳиблар қатл этилган.

Диний ва дунёвий зодагонлар келишмаса, оддий халқ қаҳрига учрашини англаб етиши курашни. VIII аср охирига келганда, сусая бошлашига олиб келади. Қолаверса, бутга қарши курашганлар ўзларининг асл мақсадлари, черков бойликларининг катта қисмини ўзлаштириб буладилар. Натижада, 843-йили бутга сўғиниш удуми тантанал. равишда тикланади. Бутга қарши курашчилар анафема қилиниб (лаънатланиб), барча анъана ва ирим-маросимлар тикланади. Лекин черков ўз бойликларини қайтариб ололмади.

Фома Славянини қўзғолони. Павликянлик ҳаракати. IX аср Византия тарихига бутун мамлақтни қамраб олган йирик халқ ҳаракатлари даври бўлиб кирди. Кичик Осиёда 820-йилнинг охирида бошланган қўзғолон деярли барча фемларни қамраб олади. Ҳаракатга ҳудудга

кўчириб келинган славян кабилаларидан Фома Славянин бошчилиқ қилади.

Куп утмай қўзғолончилар катта, жанговар қўшин тўплайди. Фома империя тахтини эгаллаш мақсадида, сарой сиёсатидан норози зодагонларнинг бир қисмини, бутпараст роҳибларни ўз томонига тортади. Қўзғолончилар 821-йили Константинополни камал қилишади. Бирок, камалдагиларга император флотининг устунлиги қўл келади. Камал натижасиз тугаб, император ёрдамга келган булғорлар кумагида 823-йилнинг ёзида Фома лашқарини тор-мор этади.

Шундан сўнг Кичик Осиёда павликианлар ҳаракати кенг ёйилади. Павликианлик VII асрда Арманистон ва Сурияда диний оқим (секта) тарзида вужудга келган. Унинг асосида дуализм – эзгулик ва ёвузликнинг кураши гоёси ётган. Павликианлар таъбирича худо фақат маънавий дунё – эзгуликни яратган. Моддий дунё эса, иблис яратган ёвузлик маҳсулидир. Улар черковга давлатнинг таянчи – шайтоннинг кизматкори, деб карашган.

Бутга сиғиниш қайта тиклаганидан сўнг, ҳукумат павликианларга қарши кураш бошлайди. Расмий дин – православияга қайтишни истамаганлар қалтакланган, денгизга чўктирилган, гулханларда ёндирилган. Аммо павликианлар қаршилик курсатишда давом этганлар. Кичик Осиёда IX аср ўрталарида ҳаттоки, пойтахти Тефрика булган мустақил павликианлар давлати ҳам вужудга келган. Ҳаракат 879-йили, ҳукумат қўшинлари Тефрикани олиб, павликианлар йўлбошчиси Хрисохир ўлдирилганидан кейин, узил-кесил гугатилади.

13 §. Урта асрларда Византия шаҳарлари

Урта аср Византия шаҳарлари. Эпарх китоби. Шаҳарларнинг янги юксалиши IX асрнинг ўрталаридан бошланади. Бу жараён ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши ва майда хунармандчиликнинг узил-кесил ғалабаси билан изоҳланади. Эски шаҳарлар юксалиб, янгиларига асос солинади. Хунармандчилик маҳсулот ва буюмлари сифати ошиб, тури купаяди. Муомаладаги пул микдори ҳам купайиб боради. Ўз навбатида, бой ва зодагонларнинг ҳашам ва қимматбаҳо буюмларга эҳтиёжи ўсади. Византиянинг шарқий қўшнилари – славян далавлари, Ғарбий Европа билан савдо алоқалари юксала боради. Хунармандчилик ва савдонинг юксалиши ўрта асрлар Европасининг энг йирик шаҳри булган Константинополдан бошланади.

Константинополнинг мудофа деворлари мустаҳкам бўлиб, ундаги ҳашаматли саройлар, ибодатхоналар ва монастырлар турли устунлару айвонлар, арқлару ҳайкаллар билан безатилган. Олтин шох бандаргоҳи ўзига юзлаб кемалар, дунёнинг турли бурчакларидан турли тилларда сўзлашадиган минглаб савдогарларни жалб этган. Шаҳарда зодагонлар саройлари яқинида камбағалларнинг зич қулбалари, хунармандларнинг

сон-саноксиз устахоналарию дуконлари, тор, Куёш нури тегмас кучалар, лой, иссиқ кушларда чанг, чириётган ахлатлар уюмлари, чарм-кунчилик устахоналарининг куланса хиди таралган мавзелар жойлашган. Ҳеч қайси шаҳарда бунча кўп ипак матолар ва олгин, аскарлар, рухонийлар, таникли зодагонлар, айни пайтда, гадоилар, майиб-мажруҳлар ва фоҳишалар бўлмаган.

Константинополдаги хунармандчилик ва савдони ташкил қилинишига оид маълумотларни X аср бошларида тузилган қонулар тўплами “Эпарх китоби”дан толамиз. Унда ёзилишича, асосий қосиблар корпорацияларга бирлашганлар. Янги шароитда улар Европадаги урта аср цехлари вазифасини утаган. “Эпарх китоби”да 22 та цех номи тилга олинган. Хунармандчиликнинг цехдан ташқари химоячиси бўлмаган. Ҳокимият баъзида уни таъқиб ҳам қилган.

Устахоналарнинг кўпчилиги қуллар меҳнатидан фойдаланган. Цех хунармандчилиги император саройи буюртмаларига мухтож бўлган. Улар давлат ва черков буюмлари, қўшин ва флот учун қурол-аслаҳаларни ишлаб чиқиш, қимматбаҳо кийимлар, идишлар, зеб-зийнат буюмларини гайёрлаш билан шуғулланганлар.

Давлат маъмурияти. Империяни бошқариш тизими IX-XI асрларда мураккаб кўриниш олади. Саройда бошқармалар сони 60 га етиб, уларнинг ҳар бири яна кўпсонли девонхоналарга бўлинган. Улардан энг нуфузлилари: **геникон** – солиқларни жорий этиш ва йиғиш; **ҳарбий** – қўшинга маош тўлаш, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат билан таъминлаш; **давлат почтаси** ва **ташқи алоқалар** бошқармалари бўлган.

Бошқармалар вазифаларининг аниқ чегараланганмагани баъзида ички келишимовчиликларга сабаб бўлган. Жумладан, судлаш ҳукуқи деярли ҳар бир бошқарма, стратег ва амалдорларда бўлган. Император ва Эпарх судларидан ташқари ишподромда – аскарлар, ҳар бир фемда денгизчилар учун судьялар бўлган.

Суд қарорлари тоифавий хусусиятга эга бўлган. Зодагонларга жарима, лавозимдан четлатиш, мол-мулкни мусодара қилиш, сургун қилиш қўлланилган. Фақат императорга суиқасда иштирок этиш, даражасига қараб, роҳибликка ҳукм, кўзига мил тортиш ёки ўлим билан жазоланган. Айни пайтда, оддий кишилар кичик гуноҳлари учун ҳам қалтаклашга, қўлини кесишга, тамға босишга; оғирроқ жиноят учун – қулликка, гулҳанда ёндиришга, дорга осишга, устунга михлашга ҳукм этилган. Терговнинг асосий воситаси кийноққа солиш – азоблаш бўлган.

Византияда лавозимлар даражасидан ташқари титуллар (унвонлар) ҳам бўлиб, у ҳар бир лавозимдаги кишига тақдим этилган. Амалдаги киши вазифасини бажаргани учун пул маошидан ташқари, кийим, озиқ-овқат маҳсулотлари билан тақдирланган. Ҳар қандай янги лавозим поғонаси, амалдорнинг унвон даражаси маошини оширган.

Император саройидаги аёнлар, амалдорлар ва зодагонлар ҳар бирини тантаналар, базмлар пайтида турадиган-утирадиган жойлари белгилаб қўйилган. Сарой ахлининг империяни бошқаришдаги ўрни муҳим бўлган. Олий амалдорлар ва аёнлар синклитга – василевс хузуридаги кенгашга аъзо бўлганлар сарой сиёсатига ўз таъсирини ўтказиб келган.

Черков ва роҳиблар. Византияда давлат ва черков иттифоқи Ғарбий Римдагидан фарқ қилиб мустақамрок бўлган. Константинополь патриархи давлатдаги иккинчи шахс ҳисобланиб, ушбу лавозимга сайланиш император розилиги билан бўлган. Патриарх Рим папаси сингари дунёвий ҳокимиятга эга эмасди. Қолаверса, Византия епископларининг шахсий мулки ҳам бўлмаган. Рухонийларнинг моддий таъминоти хайриялар ва одатда, черковга нисбатан сахий василевснинг ҳимматига боғлиқ бўлган. Дастлаб черковга кўнгилли равишда тўланган солиқ ва тўловлар, X асрдан давлат томонидан мажбурий солиқлар сифатида қонулаштирилиб, аҳоли черковга ҳам солиқларни пул ёки маҳсулот билан тўлай бошлайди.

Христиан черкови XI асрнинг ўрталарига қадар расман яхлит ҳисобланган, лекин варварлар босқини пайтидан бошлаб, ғарбий ва шарқий черковлар мустақил ривожланган. Франк қироллари Рим черкови раҳбарига Папа вилоятини тухфа қилганидан сўнг папалар бутун христиан дунёси устидан ҳукмронликка даъво қила бошлайдилар. Константинополь черкови бу талабни рад этиб келган. Рим папаси бутта қарши курашларни қўллаганида, император Лев III унинг Жанубий Италия, Сицилия, Иллирия ва Фессалония черковлари устидан ҳукмдорлигини бекор қилади. Папа ва Константинополь патриархи орасидаги зиддият IX асрдан, византиялик миссионерлар Кирилл ва Мефодийлар Моравияда, сўнг Болгарияда христианликнинг православ йўналишини тарғиб этганидан сўнг, янада кучаяди. Лекин XI асрнинг ўрталаридан Византиянинг Жанубий Италиядаги ҳокимияти заифлашганидан фойдаланган Рим папаси, бу ерда ўз ҳукмини ўрнатиб, яна устунликка интила бошлайди. Константинополь патриархи бунга жавобан папа легатларини мамлакатдан чиқариб юборади. Ҳар икки черков бошлиғининг 1054-йили бир-бирларини черковдан ташқари (анафема) деб эълон қилиши, христианликнинг расмий бўлиниши – схизмага олиб келади. Айни пайтдан Рим черкови католик (яъни “дунё”, “қоинот черкови”), византия черкови эса православ (чин эътикод черкови) деб атала бошланади.

Византия черковида роҳиблар сони нисбатан кўп бўлган. Оддий аҳоли орасида эса мистик кайфият кучли эди. Одатда, бир неча деҳқон хўжалиги бирлашиб, монастырга асос солар, йиллар ўтиб, у игумен бошчилигидаги йирик монастырь таъсирига тушиб қоларди. Ташкил қилиниши бўйича, монастырлар император, патриарх ва хусусий мулклар монастырларига бўлинган.

Византиянинг ташқи аҳволи. Македония сулоласи асосчиси Василий I давридаги (867-886-йй.) муваффақиятлар IX аср охиридан араблар ва болгарлардан мағлубиятлар туфайли яқун топади. Империянинг муваффақиятсизликлари, чуқур ижтимоий ўзгаришлар: стратиотлар лашкарининг ўз жанговарлигини йўқотиши, феодал қўшинини хали шаклланиб бўлмагани шароитида кечади. Ушбу вазиятда араблар Сицилияни тулик эгаллаб, Жанубий Италияга хавф сола бошлайди. Улар Кипрни ҳам олиб, Крит денгиз қароқчиларининг маконига айланади.

Болгария подшоши Симеон IX аср охирида, Византияга қарши уруш бошлаб, Македония ва Эпирни эгаллаб, сўнг сербларни ҳам буйсундиради. Фақат Симеоннинг вафотидан сўнг, унинг ўғли Пётр билан, 927-йили шартнома тузилиб, у сулолавий никоҳ билан мустақкамлади. Византия унга ҳар йили бож тўлаши ҳақидаги қоида киритилади. X асрнинг 60-70-йилларида империя Критни қайтариб олади. Кейинчалик Киликия, Кипр, Шимолий Сурия, Антиохия қайтарилиб, Византия Болгариянинг шимолий қисмини ҳам эгаллайди.

X асрнинг сўнги чорагида империя учун яна тахликали давр бошланади. Бу пайтда Болгария кучайиб, ўз мамлакати шимолини қайтаришидан ташқари, Адриатика денгизи соҳилларини, Македонияни деярлик Фессалоникага қадар. Феесалияни ҳам эгаллайди. Ўтқир сиёсатчи Византия императори Василий II Болгаробойца (976-1025-йй.) деярли 40 йиллик урушлардан сўнг катта қийинчиликлар билан Болгарияни енгади. Византия қўшини 1018-йили Болгарияни тулик эгаллайди.

Аммо Василий II нинг вафотидан кўп ўтмай Византия яна барча йўналишларда мудофаага ўтишга мажбур бўлади. Айни пайтдан Шарқда янги мухолиф куч –салжукий турклар пайдо бўлади. Империянинг ғарбидан бижанаклар (печенеглар) ҳужуми кучаяди.

Мамлакатда ички кураш. Василий II бошқаруви давридаги вилоят зодагонлари ва пойтахт казо-кузолари орасида хал қилувчи кураш бўлиб ўтди. Македония ҳарбий зодагонлари кўтарган исён, бу марказий ҳукуматнинг барча кучларини деярлик ун йилга ўзига жалб этади. Ушбу курашда катта қийинчиликлар билан бўлса-да, василевс ғалабага эришади. Византия пойтахт зодагонларининг сўнги буюк вакили Василий II даврида ўз қудрагининг чуққисига эришади.

Лекин вилоят зодагонларининг ҳокимият учун кураши давом этиб, улар 1057-йили императорлик тахтига Исаак I Комнинни ўтказдилар. Аммо бу сулола вакилларининг пойтахтдаги мавқелари анча заиф бўлган. Исаак I нинг амалдор зодагонлар манфатини чеклашга йўналтирилган сиёсати кескин қаршиликка учраб, у икки йилдан сўнг тахтдан воз кечади. Ўз манфаатларини кўзлаган амалдорлар сиёсати империяни ҳалокатга етаклайди. Қўшин сонини қисқартирилиши, солиқларни кўпайиши мамлакат мудофаа қудратини заифлаштиради. Бу сиёсатнинг оқибати 1071-йилдаги Манцикерт жангида маълум бўлиб, улкан қўшин тор-мор

эгилиб, император Роман IV Диоген асирга тушади. Уша йили норманлар Византиянинг Аппениндаги сўнгги таянчи — Бари шахрини тортиб оладилар.

Кейинги ун йил ҳокимият учун курашлар остида ўтади. Нихоят, вилоят ҳарбий зодагонлари устун келиб, 1081 йили Алексей I Комнин (1081-1118-йй.) тахтга ўтиради.

Византия XI аср охири - XII асрларда. Византия тарихининг ушбу даври Алексей I дан бошланиб, салибчилар Константинополни эгаллашига қадар (1081-1204) давом этган. Комнинлар сулоласи императорилардан гўрттаси Византия тарихида чуқур из қолдирган бўлса, сўнггиси — Андроник I (1183-1185) дан сўнг империя ўзининг ҳудудий яхлитлигини йўқотади. Комнинлар мамлакатнинг оғир ҳолатини яхши англаб, фаол иқтисодий-ижтимоий, сиёсий тадбирлар ўтказиш орқали уни қутқариш чораларини излаганлар. Улар империя ҳалокатини ортга сурсалар-да, унинг давлат тизимини узок муддатга мустаҳкамлашга эриша олмайдилар.

Аграр муносабатлар. XII асрда Византия тарихида икки жараён намоён бўлади. Бир томондан, мамлакат қишлоқ хўжалиги юксалган бўлса, иккинчи томондан, сиёсий тарқоқлик кучая борган. Мамлакат иқтисодининг ривожланиши давлат тузимининг мустаҳкамланиши учун эмас, аксинча, унинг инкирозига хизмат қилади.

Комнинлар ҳал этиш мураккаб бўлган муаммолар: марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ҳамда кучли қўшин сакланишининг асосий шarti хазинага тушадиган даромадни таъминлаш учун дехқонларни ҳимоя қилиш баробарида, йирик ер эгаллигининг ўсишини, инъом ва имтиёзларни тарқатилишини маълум даражада чеклашлари лозим эди. Аммо бу сиёсат уларни ҳокимият тепасига келтирган ва асосий таянчлари ҳисобланган ҳарбий зодагонлар тоифаси манфаатларига зид эди. Бу муаммони ҳал этишда комнинлар анъанавий қадрият ҳисобланган ижтимоий — сиёсий тизимга ўзгаришлар киритмасдан эришмоклари лозим эди. Византияликлар менталитети “таксис” га (асрлар давомида яратилган тартибга) ўзгартириш киритишни ҳаёлига келтириш ҳам мумкин эмасди. Оқибатда, императорнинг жамиятда маълум ўзгартириш киритишга уринишининг ўзи кечиб бўлмас гуноҳ ҳисобланган.

Алексей I черков, монастир ва айрим мулкдорларга солиқ имтиёзларини, ўз ерларига солиқ тўлай олмаган дехқонларни париклар сафига ўтказиш ҳуқуқларини чеклайди. Император хонадони ва давлат ерларидан хусусий мулк тарзида инъом этишлар ҳам камайтиради. Алексей I имтиёз ва инъомлар тақдим этилишини оилавий муносабатлар ва шахсий садокатга боғлаб қўяди. Оқибатда василевс ҳиммати тахт учун хизмат эвазига ёки хизмат кўрсатиш учун восита сифатида, кўпсонли комнинлар оиласига садокатли, улар билан қариндошлик муносабатларида бўлган оилаларга нисбатан қўлланилган.

VI БОБ. ЕВРОПА ИЛК УРТА АСРЛАР СЎНГИДА

14 §. IX-XI асрларда Европада ер эгаллиги.

Поместъелар. Европанинг кўпчилилик мамлакатларида IX-XI асрларда ер эгаллиги муносабатларига асосланган жамиятнинг шаклланиши яқун топади. Феодал жамияти Италия ва Францияда X асрда, Англия ва Византияда XI асрнинг охирида, Германияда XII асрнинг бошларида узил-кесил ўрнатилди. Умуман олганда, жамиятда XI асрнинг охирида феодал ер эгаллиги, воқина ва майда деҳқон хўжаликлари етакчи мавқега эришади. Деҳқонларнинг бир қисми йирик ер эгаларига маълум жиҳатдан қарам бўлиб, турли мажбуриятлар ўташга тортилган. Илк ўрта асрларда натурал хўжалик ҳукмронлиги шароитида, мол айирбошлаш ҳажми тор, савдо алоқалари эса суст ривожланган. Пул-товар муносабатлари кенг қўламда бўлмагани сабабли, деҳқонлардан натурал солиқ олиш давом этган.

Яшаш учун зарур барча нарсаларни деҳқон хўжалигида, ички имкониятлар асосида яратилиши давом этар, бозордан чекланган миқдордаги кундалик эҳтиёж молларини харид қилар эдилар. Деҳқон ўз хўжалиги ва хўжайини оиласини фақат озиқ-овқат маҳсулотлари эмас, уй-анжомлари, ёғоч идишлар, кийим-кечак, меҳнат қуроллари билан ҳам таъминлаган. Сеньорга туланадиган оброк таркибида, одатда, уй хунарамандчилиги маҳсулотлари (газламалар, кийим-кечаклар ва бошқалар) ҳам бўлган. Зодагонлар кўрғонларида устахоналар бўлиб, уларда хизматкорлар ип йиғириш, тўқиш ва бошқа хунар турлари билан шуғулланар эди. Лекин хунарамандлар танқис бўлиб, ҳатто йирик сеньорлар кўрғонларида ҳам уларнинг етишмаслиги кузатилган. Буюк Карл “Капитулярий”сида қирол мулкларидаги кўрғонларда турли хунар соҳаларидан мутахассислар: темирчилар, қуролсозлардан тортиб, пиво пиширувчилар ва ҳатто тўр тўқийдиганлар бўлиши лозимлиги кўрсатилган. Амалда ҳатто қирол мулкларида ҳам кўплаб касб усталари етишмаслиги ноибларнинг ҳисоботларидан ҳам кўринади. Илк ўрта асрларда ҳатто Европа ҳукмдорлари, ўзи ва сарой аёнлари, амалдорлари, хизматкорларини кўнгилдагидек таъминлаш учун ўзларининг кўпсонли мулклари орқали ҳаракатланиб, унда тайёрланган озиқ-овқатни баҳам кўрганлар. Карлнинг “Поместъелар ҳақида капитулярий”сида ёзилишича, император сафарда тўхташи мумкин бўлган мулк ва кўрғонларда барча зарур нарсалар ҳозирланган.

Илк ўрта асрларда Европада сайёр савдогарлар бўлиб, улар турли ҳудудлар буйлаб ҳаракатланиб, зодагон-сеньорлар буюртмасига қараб, буюмлар олиб келишган. Шарқдан келтирилган ипак-газлама, зираворлар китъа буйлаб тарқалган. Савдода мусаллас, мўйналар, қурол-аслаҳаларнинг ҳам ўз ўрни бўлган. Шарқ моллари асосан олтин пул эвазига сотилиши, Европада ушбу маъдан захираларининг тобора камайиб

боришига сабаб бўлган. Савдо деярлик барча ҳудудларда ишлаб чиқариш билан боғланмаган ва воситачилик кўринишида бўлган, баъзида талончиликда қўлга олинган ўлжалар ҳам сотилган. Манбаларда ёзилишича, Франк киролигида 800 жойда мис танга чақалар зарб қилинган. Фақат каролинглар сулоласи даврига келиб пул зарб этишга кироли монополияси ўрнатилади. Аммо олтин захираларининг етишмаслиги, камёб маъданларни қазиб олиш технологияси паст бўлиши боис, маҳаллий зодагонларга қумуш тангаларни зарб этилишига рухсат берилган. Франк империясининг парчаланиши билан пул зарб қилиш яна, тартибсиз ҳолатга тушади. Ҳар бир мустақил сеньорнинг ўз қумуш пулини зарб қилиши, маҳаллий алмашинув эҳтиёжларини қондиришда, мамлакатдаги савдо-сотиққа тўсқинлик қилган.

Рим даврида қурилганларини ҳисобга олмаганда, қуруқликдаги савдо йўллари ҳолати яхши бўлмаган. Шунинг учун аксари савдогарлар сув йўллари бўйлаб ҳаракатланганлар. Йўл бўлмаганидан, очарчилик пайтларида ҳатто қўшни ҳудудлардан дон келтиришнинг иложи бўлмаган. Ушбу сабабларга қўра, X асрга қадар Германия, Англия ва Франция каби мамлакатларда хунармандчилик ва савдо марказлари сифатидаги шаҳарлар бўлмаган. Мавжуд шаҳарлар эса ҳукмдорлар, епископлар қароргоҳлари, мудофаа қўрғонлари ҳисобланиб, аҳолисининг қўлчилиги деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Византия ва қисман Италиядагина савдо-хунармандчилик шаҳарлари сақланиб қолган. Савдогарлар чет мамлакатлардан келтирилган молларни савдо-сотиқ учун қулай жойларда айирбошлаганлар. X асрдангина савдо юксала бошлайди.

Майда ҳужалик ҳукмронлиги шароитида, хунармандчилик қўл меҳнага асосланган оддий ишлаб чиқариш ҳисобланиб, иктисодий тараққиёт жуда секин кечган. Илк ўрта асрларга турғунлик, техниканинг паст даражаси хос бўлган.

Деҳқонлар. Илк ўрта асрлардаги ишлаб чиқариш кучларининг паст даражаси аҳолининг катта қисмини: эркин жамоа аъзоларини, ярим озод литларни, қўл ва колонларни деҳқонларга айлантиради. Асрлар давомида деҳқонлар йирик ер эгаларига қарамликка тушиб, меҳнат мажбуриятлари, солиқ ва тўловлари, кўпайиб боради. Баъзида солиқлар катта бўлмаган оброк тарзида олинса, бошқаларида деҳқондан оброкдан ташқари, меҳнат мажбурияти – баршина ўғаш ҳам талаб қилинган. Ер билан таъминланишни мулк борасида ҳам деҳқонлар орасидаги тенгсизлик кескин намоён бўлган. Ўртаҳол деҳқонларда экин майдони, иш ҳайвонлари етарлича бўлса, камбағалларда фақат томорқа бўлиб, тирикчилиги зўр-базўр утган.

Сеньорлар ва ижарачи деҳқонлар орасидаги солиқлар миқдорининг белгиланишида ҳужайинлик ва қарамлик муносабатлари муҳим ўрин тутган. Табиийки, деҳқонларни қарамлиги бир хил даражада бўлмаган ва бу ер эгаллиги жамиятига хос бўлган.

Қарам деҳқонлар ҳаёти нисбатан оғир кечган. Айрим мамлакатларда, хусусан Францияда улар деҳқонларнинг катта қисмини ташкил этган. Сенъордан ер-мулк, шахсий, суд-маъмурий соҳаларда қарам бўлган деҳқонлар мажбурий меҳнатга тортилган. Одатда, бундай деҳқонларни ерга қушиб сотилиши, меросий томорқаси ва ҳатто мол-мулкнинг сенъорники ҳисобланиши ҳам адолатсизлик бўлган.

Эркин деҳқонларнинг аҳволи бирмунча яхши бўлган. Лекин улар ҳам ер-мулк масалаларида сенъорга тобе бўлишган. Эркин деҳқонлар тоифаси ўрта асрлар Европасининг барча босқичларида сақланиб қолган. Улар сенъорга маълум миқдорда солиқ тўласаларда, уни хабардор қилиб, ўз ер-мулкларини сотишлари, тақдим этишлари мумкин бўлган.

Феодаллар. Сенъорлар шохсупаси. Сенъорларнинг ер-мулк эгалиги хусусиятлари уларнинг давлат бошқарувидаги ўрни ва мавқеи билан белгиланган. Феодалигида қулчилик ва бозор иқтисодига асосланган жамиятлардан фарқлироқ, зодагоннинг ерга нисбатан эгалиги шартли кўринишда эди. Сенъорнинг ерга эгалиги, унда яшайдиган ва ишлайдиган деҳқонлар етиштирган маҳсулотнинг маълум қисмини натурал ёки пул солиғи сифатида ўзлаштирилиши билан белгиланган. Лекин унга ерни инъом этган хўжайинга (қирол, герцог, граф, барон) нисбатан феодал эгаси ҳарбий хизмат ўташи лозим бўлган вассал ҳисобланган. Албатта, юқорида қайд этилган қарамликлар даражаси турлича бўлган. Улардан биринчиси оддий деҳқонлар меҳнат мажбурияти бўлса, иккинчиси “фахрли” мажбурият ёки вазифани, ҳукмрон тоифа вакилларининг ўзаро муносабатларини меъёрда тутишдир. Агар бунга мулк эгалигига ишлаб чиқариш муносабатлари сифатида қаралса, сенъор ер-мулк эгаси, аммо қонун бўйича, у ернинг шартли эгаси бўлган.

Сенъорлар орасидаги муносабатлар ерга нисбатан эгаликнинг турли даражасидан келиб чиққан. Маълумки, ер-мулкка эгалик аксари ҳолларда ҳарбий хизматни ўташ билан шартланган. Дастлабки пайтларда сенъорга қасамёдини бузган ёки ҳарбий хизматни ўташ вазифасидан бош тортган вассал, “феодал”дан маҳрум этилган. Бу ҳолда сенъорнинг ўзи, унга ер-мулк тақдим этган юқори поғона сенъори вассали ҳисобланган. Мамлакат ҳукмдор-қиролдан (сенъор-сюзерен)дан бошқа барча сенъорлар (герцоглар, графлар, баронлар, рицарлар) кимнингдир вассали бўлганлар. Фақат шохсупанинг энг пастки поғонасидаги бир қалқонли рицарларда вассал бўлмаган. Феодаллашган вассал сенъорга содиқликка қасамёд қилган. Маросим – **инвеститура** деб номланган. Францияда битилган бир ҳужжағда удум куйидагича таърифланган. “Маълум шахс сенъор билан вассаллик муносабатларига кирганида, унинг ҳузурида тиз чўкиши, қулларини жуфтлаб сенъор қулларига қуйиб “Жаноб, мен сиз тақдим этган феодални олиб, вассал бўлар эканман, сизни душманларингиздан ҳимоя қилишга ваъда бераман” деган. Сенъор бунга жавобан “Сизни вассалликка қабул қилар эканман, ўртага Худони қуйиб, уни шартларини бажаришга

ваъда берман”.-деб жавоб берган. Шундан сўнг сеньор вассални кучиб, садокат рамзи сифатида ўйиб кўйган.

Вассалнинг мажбуриятлари хилма-хил: йилига 40 кун ҳарбий хизмат ўташи, сеньор судида иштирок этиши, унга зарар етказадиган иш қилмаслиги, зарурат туғилганда сеньорга моддий ёрдам кўрсатиши, уни ўз уйига таклиф этиб, меҳмон қилиб туриши ва ҳ.к. лар бўлган. Қасамёд бузилса, уни сеньор судида ўзига тенг вассаллар суд қилишган. Шартномани бузиш, ер-мулкни қайтариб олиш билан жазоланиши кўзда тутилган.

Қасамёд пайтида сеньор ўз вассалини ҳимоя қилишга ваъда берган. Вассалнинг ҳарбий хизмат учун олган ерини тақсимлаши таъқиқланган. Европадаги удумга биноан (майорат ҳуқуқи) мулк марҳумнинг катта ўғлига қолдирилган. Ворис ер-мулкни бошқаришга киришганида қондага қура, сеньорга маълум миқдорда пул тўлаган (**рельеф**), рицарлик қурола-аслаҳаси ёки жанговар от инъом қилган.

Сеньор касри. Рицарлик. Ҳаётининг асосини урушлар ташкил этган феодаллар қалъаларда яшаган. IX асрдан қурила бошланган қалъалар, аввал араблар, норманлар ва венгрларнинг ҳужумларидан асраниш учун бунёд этилган. Лекин кўп ўтмай, улар сеньорларнинг эркинлиги рамзи, ўзбошимча талончиликларни воситасига айланади. IX-X асрларда ёғочдан, баланд бўлмаган миноралари билан қурилган қалъалар теваараги ҳандак ёки говлар билан ўралган. XI асрдан қалъалар нисбатан мураккаб – бир неча қаватли, баланд миноралари – **донжонлари** ва тошдан икки-уч қатор, қалинлиги бир неча метргача бўлган мудофаа деворлари билан қурила бошланади. Бундай қалъа-касрларни ёндириш ёки ҳужум қилиб олиш мушкул бўлган. Қалъадан ташқарида яшаган оддий аҳоли, душман хавф солганида, ичкарига кириб жон сақлаган.

Рицарнинг қуроли пулат қилич, учи темирдан ясалган ёғоч даста найза (эфес), жанг болгаси ёки чўқмордан иборат эди. Рицарь таги чарм, усти темир парчалари билан қопланган совут кийган. Кейинчалик совут такомиллаша бориб, рицар, бошида дубулға, юзи ва кўзини асрайдиган мослама, темир қўлқоп, оёғида темирдан жүроби (пайпоғи) билан ҳимояланган. Қалқонлар дастлаб айлана шаклда бўлса, кейинчалик узунчок тус олиб, жангчининг бутун танасини ҳимоя қилган. Рицарь аслаҳасининг муҳим қисмини жанговар оти ташкил қилган. Рицарь факат отга ўтирганидан кейингина жангчига айланган.

Оғир қуроланган, ўзига хос ҳаракатланаётган минорачани эслатадиган, рицарни ўлдириш қийин бўлган. Лекин у отдан қулатилса, жойидан мустақил туриши мушкул бўлиб, голибнинг ўлжасига айланган. Рицарни асирга олиш, уни ўлдиришдан осон бўлиши сабабларидан бири катта тўлов талаб қилиш мумкинлиги ҳам эди. Натижада, бу машғулот ўзаро урушларнинг асосий мақсадига айланган. Колаверса, вассалнинг сеньорга мажбуриятлари орасида, у асирга тушса, тўлов бериб озод

этишти шарти бежиз киритилмаган Аммо яхши курулланмаган таркок пиеда-дехконлар лашкарили отлик рицарлар булинмалари осонгина еилган.

15 §. Франция IX-XI асрларда

Худуди ва аҳолиси. Лотарнинг вафотидан (855-й.) сунг унинг киролиги кайта тақсимлаиб: тўнчи угли Людовикка императорлик унвони, иккинчи угли Карлга Италия киролиги; кенжаси Лотарга Лотарингия тегеди. Франк давлатининг аввалги худудлари Карл авлодларининг умумий мулки хисобланган.

Каролингларнинг ота мулклари хисобланган Лотарингияда сулола шаклланмагани, худудни ворислар орасидаги можаро майдонига айлантирган. Лотарингия 870-йили Карл Кал ва Людовиклар орасида Мерсен шартномасига кура булиб олинган. Аммо кун угмай Лотарингия аввалги чегараларида тикланган.

Франция киролиги этник жиҳатдан мураккаб бирлашмани ташкил этган. Мамлакатнинг жануби-ғарбида, Гасконда басклар яшаса, шимоли-ғарбда бретонлар жойлашган. Мамлакат аҳолисининг асосий қисмини қадимги галл-римликлар авлодлари ташкил этиб, уларнинг таркибига кейинги этник қатлам – герман қабиалари ҳам аралаша борган. Роман тиллари етакчи ўрин тутса-да, IX-XI асрларда ҳали яхлит этнос ташкил топмаган. Этник ва лингвистик ўзига хосликлар мамлакатда асосий учта элат – шимолий француз, жанубий француз (провансаль) ва бретонларнинг шаклланиши жараёнида кузатишган.

Ер эгаллиги муносабатларининг ўзига хослиги. Тарихий шарт-шароитлар Францияда ер эгаллиги муносабатларининг тез юксалишини таъминлайди. Мамлакатнинг шимолий қисмида IX асрнинг охиридаёқ ўзлаштирилган ерларнинг барчаси диний ва дунёвий сеньорлар мулкига айланиб бўлган. Жамиятдаги ер эгаллиги жараёнларига мос тарзда IX аср охирида асосий икки тоифа – зодагонлар ва қарам дехконлар шаклланади.

X-XI асрларда француз жамиятида тоифалашувнинг янада чуқурлашиши каторида, ер эгаллиги муносабатлари тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз беради. Европада ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти бошланиб, у Францияда яққол намоён бўлади. Дехкон ҳўжалигида хосилдорлик қўшни мамлакатларга нисбатан тез ўсади. Бу эса кишлоқ ҳўжалигидан ҳўнармандчиликнинг ажралиб чиқиши ва шаҳарлар тараққиётига туртки беради. Сеньорлар X-XI асрлардан: суд, жарима олиш, тегирмон, тандир, вино тайёрлаш исканжаси ва х.к.лардан фойдалангани учун туловларни жорий этади. Умуман олганда, Францияда IX-XI асрларда феодал жамияти узил-кесил ўрнатилади.

Давлат тузуми. Тоифалар тизимидаги ўзгаришлар Франция давлат тузумининг хусусиятларини белгилаб беради. Европанинг кўплаб

худудлари, жумладан, Францияга ҳам IX-X асрларда чет босқинчилар хужумлари, уларга қарши курашиш ҳам давлат тараққиётига ўз таъсирини кўрсатади.

Францияга Ўрта Ер денгизи томондан араблар хужуми давс м этади. X асрдан шарқдан венгерлар хужумлари бошланиб, улар бир неча бор Бургундия ва Аквитанияга қадар худудларни талайдилар. Лекин мамлакат учун энг хавфлиси норманлар хужумлари бўлган. Норманлар бир неча ўн йиллар Шимолий денгиз, Франция ва Англия сохилларида савдо-сотикни қароқчилик хужумлари билан қўшиб олиб борадилар. Уларга сиёсий тарқоқлик натижасида Франция давлат тизимининг заифлашгани қўл келади. Норманлар дарё оқими бўйлаб ёқорига кутарилиб, кутилмаганда атрофдаги шаҳар ва қишлоқларга хужум қилиб, аҳолисини талаганлар ёки катта товоонлар олганлар. Сена дарёси ўрға оқимининг айрим худудлари 40 йил ичида саккиз марта огир тўловлар тўлаган. IX асрнинг 80 – йилларидан норманлар босқини яна кучаяди. Улар Парижни деярлик икки йил қамалда тутиб, фақат катта тўлов олганларидан сўнг ўз ватанларига қайтадилар.

Ички можаролардан заифлашган қирол ҳокимияти, ташқи душманларга қарши кураш учун етарлича кучга эга эмасди. Оқибатда, босқинчиларга қарши кураш қиролларнинг эмас, айрим герцоглар ва графларнинг ишига айланали. Шимолий Францияда Робертинлар оиласининг обрўи ўсиб боради. Унинг асосчиси – граф Жасур Роберт IX асрнинг 60-йилларида норманлар устидан қозонган ғалабалари билан ном қозонган. Роберт ҳалок бўлганидан сўнг, ўғиллари Париж графи, сўнг герцог унвоңларига сазовор бўлишади. Каролинглар нуфузи мамлакат жанубида айниқса пасайиб, маҳаллий ҳокимлар уларни бутунлай инкор этишган.

Каролинглар сулоласи вакилларининг нуфузи пасайиши билан таъсирли зодагонлар хонадонлари орасида тахт учун кураш авж олади. IX аср охиридан Франция тахти гоҳ Робертинларга, гоҳ Каролингларга ўтган. Ниҳоят, 987-йили қирол тахтига Гуго Капетнинг ўғли Роберт сайланади. Сулола вакиллари авлиё Мартин монастири ҳомийси бўлиши, ушбу монастирда авлиёнинг ёпинчиғи (лотинча “сарра”) сакланганидан Капет лакабини олишган. Франция тожи кейинги асрлар давомида Гуго авлодларида қолиб, сулола Капетнинглар номи билан аталади.

Ўзаро урушлар, чет босқинлар йирик зодагонларни қиролдан сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини кучайтира боради. Айниқса герцоглар, графлар, епископлар, шателенлар мавқеи юксалади. Улар ўз вассалларига қарши кураш олиб борса-да, ўз худудларидаги ҳокимияти қиролникдан кучли бўлгани, шубҳасиз. Бу зодагонлар қўлида катта ер-мулкларнинг тўпланиши, унинг бир қисмини вассалларига инъом этиш имқонини беради. Графлар ҳукмронлик қилган худудларининг катта бўлмаслиги бошқарувни енгилаштирган. Ғарбий Франк қироллиги ўрнида, ҳукмдорга

номигагина буйсунадиган ярим мустақил графликларнинг ташкил топиши мамлакатда давлат тузумининг янги тури – сиёсий тарқоқлик даври монархияси вужудга келганини кўрсатади.

Францияда ушбу даврдаги энг йирик ва кучли герцогликлар: шимолда Фландрия, Нормандия; ғарбда – Бретань, Мэн, Анжу, Пуату; жанубда – Аквитания (Гиень), Гасконь, Тулуза, Овернь; шарқда – Бургундия ва Шампань булган. Герцоглик, графликлар мустақиллиги даражаси турлича булган. Бу борада жанубдаги графликлар алоҳида ўрни тутган.

Нормандия 911 йили кирол Карл Согдадилнинг норманлар хужумини қайтара олмасдан, уларга Сена хавзасидан йирик худудни ажратиб беришидан вужудга келган. Парижга хужумларини тўхтатиб, утроклаша бошлаган норманлар тез орада маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўзининг этник киффасини йўқотади. Нормандия герцоги Вилгельмнинг 1066-йили Англияни эгаллаб, киролик тожини кийиши, унинг куч-қудрати буйича Капетинглардан анча илгарилаб кетишини таъминлайди.

Капетинглар реал ҳокимияти X аср охири-XI аср давомида янада торайиб, Сена ва Луара орасидаги Иль де Франс герцоглиги, яъни уларнинг ўз мулкларидагина қолади. Лекин XI асрда мамлакатдаги вазият ўзгариб, иктисодий тараккиёт бошланади.

16 §. Италия IX-X асрларда

Сиёсий вазият. Италия IX асрда ҳам яхлит давлат эмасди. Шимолий ва Урта Италиянинг бир қисми Каролинглар ҳокимиятида булган. Урта Италиядаги Папа вилояти, лангобардларнинг Сполетто ва Беневент герцогликлари папа ва каролинглар вассали ҳисобланган. Мамлакат жанубидаги Апулия, Калабрия ва Сицилиялар Византия империясига қарашли эди. Улар ҳар бирининг яна графликлар, маркграфликларга бўлиниши худудлар бирлигининг бўлмаслиги сабабларидан бири булган. Италиядаги сиёсий тарқоқлик IX аср охиридан янада кучаяди. Италия киролиги номигагина бўлиб, кўп сонли даъвогарларнинг тожу тахт учун кураши узоқ йиллар давом этади. Жумладан, Семиз Карл 881-йили кирол деб эълон қилинганидан сўнг, Художуй Людовикнинг чевараси Гуго ва Карл Калнинг куёви Бозонлар билан курашни 7 йил давом эттиради. Италиянинг шимолий-ғарбидаги Иврей ва шимолий-шарқидаги Фриуль маркграфлигининг IX аср охири-X асрда киролик учун курашларида, уларни Бургундия ва Прованс зодагонлари қўллашади. Иврей маркграфы Берегар ўглини Италия кироли Лотарнинг беваси Адельгейдага уйлантиришга уриниши герман кироли Оттон I нинг Италия ишларига аралашувига баҳона бўлади. Оттон 951-йили Италия кироли тожини кийиб, Адельгейдага ўзи уйланади.

IX асрда Италиянинг жанубига араблар юриш бошлаб, Сицилияни эгаллайди. Улар Адриатика денгизидаги муҳим бандаргоҳ Барини олиб, уни 30 йил давомида эгаллаб турадилар. Араблар Альпнинг шимоли-ғарбий қисмида ва Жанубий Италиядаги Газтеда жойлашиб, Пиза ва Генуяга, Неаполь ва Амальфига ҳужумлар уюштирганлар.

Шимолий ва Ўрта Италия IX аср охири-X аср бошларида венгрларнинг талончилик ҳужумларига учрайди.

Италия халқининг шакллана бошлаши. Рим анъаналари. Рим аҳолиси асрлар давомида готлар, лангобардлар, франклар, юнон мухожирлари, норманлар, арабларнинг таъсирига учраган. Бу жараён уларнинг этник қиёфаси ва тилига ўз таъсирини кўрсатган.

Италияликларнинг тили асосини латин тилининг халқ талаффузидаги шевалари ташкил қилиб, унга истилочилар тиллари ҳам таъсир этган. Кўплаб босқинларга учрасада Италия халқи ҳаётида, вилоятларни бошқариш тизимида, қонунчиликда, маданиятда Рим анъаналари, Римнинг юксак антик маданияти ва маорифининг таъсири сезиларли бўлган.

Оттон I саройида хизмат қилган, замонасининг йирик тарихчиси ва сиёсий арбоби Лиутпранд Кремонский антик шоирлар Вергилий, Гораций, Овидий, Цицеронлар ижодини чуқур ўрганиб, улардан ўз асарларида иловалар келтирган. Италиядаги Боббио, Кремона, Лукка, Рим, Монтекассино ва бошқа монастырларда, зиёли кишиларда фақат диний мазмундаги эмас, ҳуқуқшунослик, табобат, математикадан юзлаб трактатлар, Рим олимлари ва ёзувчиларининг асарлари сақланган.

IX-X асрларда Италия шаҳарлари. Павия, Печенца, Лукка, Пиза, Милан ва бошқа шаҳарлар босқинчилар ҳужумлари даврида ҳам савдо-хунармандчиликдаги аҳамиятини сақлаб қоладилар. Италияда шаҳар ҳаёти хатто лангобардлар босқини пайтида ҳам сўниб қолмаган. IX-X асрларда эса, Италиянинг кўплаб шаҳарлари юксалиш даврига киради. Венеция Сицилия, Миср, Византия билан фаол савдо-сотик олиб борган. У яхшигина ҳарбий флот ташкил этиб, Византия таклифига биноан унга бир неча бор ёрдам кўрсатган. Павия ва Кремона ярмаркаларига Венеция савдогарлари туз, чарм, Шарқдан Ипак йўли орқали келтирилган духоба, ипак, пахта ва зиғир толасидан туқилган матоларни, мусаллас, калампир, зайтун ёғи олиб боришган. Константинополь орқали Шарққа дон, қурол-аслаҳа, ёғоч, темир ва қуллар сотилган.

Шимолий Италияда жойлашган Кремона, Пьяченца, Верона, Парма, Ферера ва Милан шаҳарлари ўзларида ясалган хунармандчилик буюмлари, қурол-аслаҳаларни Альп тоғларидан ўтган савдо йўллари орқали Франция ва Германияга чиқарган. Сицилия савдогарлари Тоскана орқали Франция, Англия, Германия, Испания шаҳарларидаги ярмаркалар ва бозорларга калампир, турли зирворлар, индиго ва бошқа бўёқлар, матолар, мовут ва ипак газламалар, туз, пахта ва қуроллар, оғлар ва қуллар олиб боришган.

Павия шаҳрида қирол қароргоҳи жойлашган. У Франция ва Германияга куруклик савдо йўлларининг По дарёси бўйлаб ўтган сув йўллари билан кесишган жойда бўлиб, юксак ривожланган. Шаҳарда қиролнинг қўллаб қўлчиллик, қайиқчилик, совунгарлик, пул зарб қилувчи ва бошқа хунармандчилик цехлари бўлган. Хусусан, қайиқчилар цехи қиролга зарур бўлганида битта, қиролчицага алоҳида қайиқ ажратилари керак бўлган. Павия совунгарлари монопол ҳуқуқ учун қирол саройига йилига 1000 фунт совун юбориб турганлар.

Лукка шаҳри Урта Италиянинг энг йирик савдо хунармандчилик маркази бўлиб, ўз зарбхонаси ва юпка мовути билан машҳур бўлган. Римга бораётган Франция ва Германия савдогарлари Луккани четлаб ўтмаган.

Тиррен денгизи соҳилидаги Амальфи, Адриатика денгизи бўйидаги Бари шаҳарлари ҳам юксак куч-қудратга эришади. Византияга қарашли Бари X асрда Константинополь, Калабрия, Дураццалар билан савдо-сотиқ олиб борган. Амальфи савдогарларининг Пиза ва Генуяда дўконлари, Антиохия ва Дураццада манзилгоҳлари бўлган. Улар Миср ва Тунис, Испания ва Шимолий Италияга бориб турганлар. Араб халифалиги билан ҳам савдо қилишган. Шаҳарда ҳар доим қимматбаҳо матолар, олтин ва қумуш, юнон ва араб хунармандлари тайёрлаган сифатли, бадий санъат даражасидаги буюмларни харид қилиш мумкин эди. Араб географи ва савдогари Ибн Хавқал 977-йили Амальфида бўлиб, уни Италиядаги “энг бой, гуллаб-яшнаган, машҳур ва чиройли шаҳар” деб таърифлаган.

Айни пайтда, Италияда ички савдо анча суст бўлган. Мамлакат шаҳарлари аксари ўз қўшнилари эмас, инглиз, француз, фландрия савдогарлари билан узвий алоқада бўлишган. Колаверса, Италия шаҳарлари савдо-хунармандчилик марказлари бўлишидан ташқари, ўзининг аграр хусусиятини ҳам йўқатмаган. Шаҳарларда боғлар, узумзорлар, ўтлоқлар, баъзида экин майдонлари, дарахтзорлар кўп бўлган. Уларда йирик ер эгалари, хатто дехқонлар ҳам яшаган.

Италия ер эгаллиги жамиятининг ўзига хосликлари. Шаҳарларнинг эрта тараққий этиши, жамиятнинг ўзига хос жиҳатларини юзага келтиради. Аппенин ярим оролида IX-X асрлардаёқ юзлаб шаҳарларнинг бўлиши, уларнинг хунармандчилик ва савдо марказларига айланиши, шаҳарлар атрофидаги кишлоқларга катта таъсир ўтказиши табиий ҳол эди.

Дехқонларнинг ўз маҳсулотларини шаҳар бозорларида сотиши, сеньорларга туловларни шаҳарга ёки бандаргоҳларга келтириб беришлари ҳоллари кўпайиб боради. Баъзида ер рентасини ҳам пул билан олина бошланади.

Италияда йирик ер эгалари домени камайиб борган ва бу, бир томондан, ҳужалик ишида хизматкорларнинг камлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, мажбурий меҳнатга тортиладиган дехқонларнинг кўп эмаслиги сабабли эди. Шаҳарларда озиқ-овқатга, хунармандчилик учун

ашёга талабнинг ўсиши, Италияда ҳам мулкдор тоифани кўпроқ махсулот етиштириш усулларини излашга мажбур этади.

Либелляр шартномаси ва эмфитевзис. Варварлар истилolari ва ўзаро урушлар туфайли кўплаб ерлар ишлатилмасдан, қўриққа айланган. Қишлоқдаги эркин кишиларнинг бир қисми шаҳарга кетишни афзал кўради. Нагижада, сеньорлар янги ижарачилар, аввалги эркин жамоа аъзоларига маълум имтиёзлар беришга мажбур бўлганлар. Сеньорларнинг ижара рентасини, ҳосилдан оладиган солиқни оширишга уриниши деҳқонни ерни ташлаб шаҳарга кетиши ёки бошқа хўжайинга ўтишига олиб келган. Бу жараёнга қарши курашган феодаллар деҳқонларнинг маълум қисмини ерга бириктириб қўйишга интилганлар. Ушбу жараён IX-X асрларда кенг тус олиб, ўзини **либелляр ижара, эмфитевзис, прекарийда** намоён этади.

Урта аср Италиясида либелляр ер-мулки ёки ижара (лот-**libellus scriptus** – **ёзма шартнома**) энг кенг тарқалган мулкчилик тури бўлган. Либелляр маълум муддатга (аксари 29 йилга) ёки меросий ижарага берилган. Муддати тугаганидан сўнг, уни янгидан тузиш мумкин бўлган.

Либеллярийга олинган ерда уй-қой қуриш, узумзор ёки мевали дарахтлардан боғ барпо этиш, шунингдек ижара ҳаққини-чиншини, пул ёки махсулот билан тўлаб бориши кўзда тутилган. Шартномада чиншнинг миқдори, унинг ўзгариб бориши ёзиб қўйилган. либелляр шартномаси касодга учраган эркин жамоачилар, камбағаллашиб ўз еридан маҳрум бўлган деҳқонларнинг мулкчилиги сифатида ёйилган. Либеллярга ер олган жамоа аъзолари, ўзларининг шахсий эркинлигини йўқотиб, ҳосилни 1/3 қисми ёки ярми оброкка тўлашдан ташқари, баршина ўташи, судда қатнашиши керак бўлган. Улар ўз ерини ташлаб, шаҳарга ёки бошқа хўжайинга кетиши мумкин бўлган.

Яна бир ер эгаллиги тури **эмфитевзис** деб номланган. Эмфитевзис (юнонча-ўтказиш, пайванд) меросий ёки 10-30 йилга берилган. Эмфитевзисга, одатда, бўш ётган ёки ташландиқ ерлар тақдим этилиб, уни олганлар ерни ишлатиб экинзорга айлантиришлари кўзда тутилган. Кўпинча эмфитевзислар ўзига тўқ, бу хилдаги ерларни узлаштириш учун маблағи етарли деҳқонлар бўлишган. Эмфитет маълум белгиланган пул-чинш тўлаб, олинган ерга нисбатан анча кенг ҳуқуқларга (инъом этиш, сотиш, ижарага бериш ва ҳ.к.) эга эдилар. Либеллярларга, колонлар ва қарам деҳқонлар яқин турганлар. Улар ҳам баршина ўташга, ҳам солиқлар тўлашга мажбур этилганлар. Шахсий ҳуқуқларидан маҳрум этилган бу гуруҳ вакиллари ерга бириктириб қўйилган.

Италияда эркин жамоа аъзоларининг маълум қисми ўз аллодларини сақлаб қолган.

Худуди ва аҳолисининг этник таркиби. Верден шартномасига (843-й.) кўра, Шарқий Франк киролиги таркибига тўртта герман қабилалари герцоглиги: Швабия (Алемания), Бавария, Франкония ва Саксония (Тюрингиянинг катта қисми билан) киради. IX аср охири–X асрнинг биринчи ярмида Германияга илгари Лотарь мулкларига кирган яна икки вилоят – Фризия (Фрисландия) ва Лотарингия ҳам киритилади.

Бу вилоятларнинг ҳар бири ўзига хос алоҳида этник бирлашма, ўзининг тилидаги тафовусларига ва маҳаллий сиёсий мустикалликка эга эди.

Ер эгаллиги муносабатларининг юксалиши. Германияда ер эгаллиги муносабатлари, империянинг гарбий қисмидагига нисбатан, кеч шаклланади. Бу эса янги жамиятга, емирила бораётган уруғчилик муносабатлари орқали ўтилиши билан изоҳланади. Ер эгаллиги жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи тоифаси аввалги жамоачи деҳқонлардан пайдо бўлади.

Деҳқонларининг асосий қисми франклар ҳукмронлиги давридаёқ йирик ер эгалари зулмига тушган. Кўпчилик деҳқонлар ижарага ер олиши орқали қарамликка тушган, ўз эркинлигини сақлаб қолганлари эса давлатга ва черковга солиқлар тулаб, секин-аста меҳнат мажбуриятларига ҳам тортилган. IX-X асрларда эркин деҳқонлар қарамликнинг турли шаклларига тортилиб, ўз ер-мулклари – гуфга нисбатан эгаллик ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Илгари давлатга солиқ ва туловлар тарзида туланган ортиқча маҳсулотлари, эндиликда, улардан ер эгалари томонидан рента тарзида олина бошланади. Деҳқонларни йирик ер эгаларига тўлик бўйсундирилиши XI аср охирида ўз якунига етади.

Қишлоқларда ерларни экинзорларга ва альмендага (жамоа фойдаланадиган ерларга) бўлиниши анъанаси сақланиб қолса-да, эндиликда, деҳқонлар жамоа ерларидан фойдаланганлиги учун маълум мажбуриятлар ўташлари тартиби киритилади. Зодагонлар эса ерларнинг яқка хўжайинларига айланишади. Улар бўш ётган ерларни, ўрмонларни эгаллаб, деҳқонларни янги ерлар очиб, қарамликдан қутулишининг сўнгги имкониятидан ҳам маҳрум этишади.

Жамиятнинг табақавий тизими. XI аср охирига қадар Германияда ер эгаллиги жамиятининг асосий тоифалари шаклланиб бўлади. Энди жамият асоси йирик ер эгалари ва қарам деҳқонлардан иборат эди. Қишлоқларда яшовчи ҳар бир деҳқон шу ердаги йирик ер эгаси зодагонга бўйсуниб, белгиланган мажбуриятларни ўташи, агар хўжайин давлат ерида эмас, балки ўз аллодини сақлаб қолган бўлса, деҳқон графга ҳуқуқ жиҳатидан итоат этиб, белгиланган йиллик бадал ҳаққини тулаши лозим эди. Германия ижтимоий тузумидаги хусусиятлардан бири, унда тўлик ёки қисман ерига эгаллик ҳуқуқини сақлаб қолган эркин деҳқонлар

табакасининг мавжудлиги эди. Аммо бу дехқонлар қирол, герцоглар, графлар ва бошқа суд ҳокимиятига эга мулкдорлар тазйикини ҳам бошдан кечирганлар. Қарам дехқонлар баршина ўташлари, меҳнат мажбуриятидан ташқари ўз ерларидан солиқлар тулашлари, ерни меросга қолдиришда, никоҳга ўтишларида феодалга бож тулашлари лозим эди.

Ҳукмрон тоифа йирик мулкдорлар, герцоглар, маркграфлар, графлар, архиепископлар, епископлар, аббатлар, ўрта ер эгалари ва қуп сонли рицарлардан ташкил топган.

Давлат тараққиётининг ўзига хосликлари. Ер эгалигидаги ўзига хосликлар давлат тараққиётида ҳам намоён бўлади. Германияда X-XI асрларда ҳам давлат ўз яхлитлигини сақлаб қолади. Қироллик ҳокимияти қўлида ҳам маълум таъсир кучи ва ҳарбий воситалар бўлиб, у фаол ички ва ташқи сиёсат олиб борган. Қирол ўз доменидан олган даромадидан ташқари аҳолидан турли туловлар, эркин дехқонлардан солиқлар йиғиб оларди. Зодагонларга ер ва даромадларни инъом этган қирол ҳокимияти ўзига ҳукмрон тоифанинг турли табақаларидан таянч яратди. Германия қиролини майда ва ўрта зодагонлар ҳам қўллар, улар янги инъомларга умид қилишдан ташқари, дехқонларни узил-кесил буйсундиришда қирол ҳокимиятининг қўллаши, ёрдамига муҳтож эдилар. Йирик ер эгалари аксинча, ернинг ҳужайишларига айланиб, графлик ҳуқуқларини қўлга киритардилар. Давлат бошқарув тизими тобора вассал-лен қарамлиги тусини олади. Қирол умумдавлат миқёсидаги ҳокимиятини йўқотиб, олий сюзеренга айлана боради. Шунга қарамадан Германияда лен тизими XII асрнинг иккинчи ярмидагина узил-кесил шаклланиб бўлади. Бу ерда ўзининг марказлашган хусусиятини сақлаган; ҳар бир ер эгаси ўз сеньюрига хизмат қилишидан ташқари, қиролга ҳам ҳарбий хизмат ўташи мажбурий эди.

Саксон сулоласи ҳукмдорлари сиёсати. Каролинглар сулоласи Германияда 911-йили тугаб, герцоглар ва графлар йиғинида 919-йили. Саксония герцоги Генрих I (919-936-йй.) қиролликка сайланади. Сулоланинг дастлабки вакиллари – Генрих I ва Оттон I (936-973-йй.) шарқдаги ва жанубдаги қўшниларига қарши урушлар олиб боради.

Бу даврда мамлакатни марказлашувига асосий тўсик, Буюк Карл бекор қилган, лекин IX аср охиридан тикланган герцоглар ҳокимияти бўлади. Қабилалар иттифоқи жойлашган вилоятлар мустақилликка интилиб, қиролга тенглар ичида биринчи сифатида муносабатда бўлганлар. Вилоятдан тўпланадиган халқ лашқари герцогларнинг мустақил ҳарбий бўлинмалари бўлган. Улар ўз вилоятларида маъмурий-суд ҳокимиятига эга бўлиб, солиқлар, жарималар ва божлардан талайгина даромад олишган. Герцоглар амалда X аср бошларидан қиролдан мустақил эдилар. Лекин Оттон I герцогларнинг мустақиллигига қарши қатъий кураш бошлайди. У итоат этмаган барча герцогларни йўқотиб, ўрнига ўз оила аъзоларини

қуяди. Герцоглар қаршилиги давом этганида, Оттон I вилоятларни парчалаб, улардан юқори ҳокимият ҳуқуқини тортиб олади.

Бу курашда Оттон I уз ер-мулкларига, дунёвий зодагонлар сингари меросий ҳуқуққа эга бўлмаган епископ ва аббатларга таянган. Черков мулки қирол ҳимоясида бўлиши, епископ ва аббатларга тегишли ер-мулкларга инвестирура ёрликлари тақдим этиши ҳукмдорга қўл келади. Епископ ва аббатлар ўрни бўш пайтларда черков ер-мулкларидан келадиган даромаддан қироллар фойдаланган. Епископ кафедрасининг узоқ бўш қолишидан манфаатдор ҳукмдор амалда лавозимни тезроқ эгалланишига монелик ҳам қилган. Қирол доменида жойлашган черковлар унинг хусусий мулки ҳисобланган. Қирол тайинланган амалдор-фоготлар черков ерлари назоратини, епископлик ва аббатликдаги мулкий ва суд масалаларини ҳал этган.

Қирол черков мулкини худди давлатники сингари бошқарган. Шунинг учун у черков ташкилотлари ҳуқуқларини дунёвий зодагонлар ҳисобидан кенгайтиришга интиланган.

Славянлар ва венгрларга қарши кураш. Германияда қирол ҳокимиятининг кучайиши қўшни халқлар, хусусан, полаб славянларига қарши урушлар олиб боришига имконият яратади. Дастлаб Лаба (Эльба) дарёси ортида яшаган славян қабилалари ерлари эгалланади. Генрих I серб-лютич қабилаларини бўйсундириб, уларга оғир туловлар юклайди. Сўнг лютич қабилаларига мансуб говолянлар бош истехкоми – Бранибор (нем. Бранденбург) эгалланади. Ободритлар герман қиролига итоат этишини тан олиб, тулов бера бошлайдилар. Истилоларни Оттон I давом эттиради. Славянларда христиан дини тарқатилиб, епископлар ва дунёвий зодагонларга ер-мулклар тақсимланиб, бу ерларга колонистлар кучириб келинади. Венгрларни Германияга босқинлари X аср ўрталарига қадар давом этиб, улардан аксари чегарадош Баварияда жойлашган. Генрих I уз домени жойлашган Саксонияда ҳимояни ташкил этишга алоҳида эътибор қаратади. Қирол ҳарбий ислоҳот ўтказиб, аҳолига ҳарбий қалъабалар қуриш, ундаги отлиқ бўлинмаларни озик-овқат, ем-хашак билан таъминлаш вазифасини юклайди. Отлиқ қўшиннинг тузилиши, венгрлар босқинига тўсиқ бўлишдан ташқари, душман устидан ҳал қилувчи ғалабани ҳам таъминлайди. 955 йили Аугсбург яқинида Лех дарёси соҳилидаги жангда венгрлар мағлуб бўлади. Шундан сўнг, венгрларнинг Германияга ҳужумлари тўхтади.

Италия урушлари ва империянинг ташкил топши. Оттон узининг кейинги истилоларини Европанинг энг бой ва ривожланган мамлақати – Италияга қаратади. Бу борада Италияда йирик зодагонлар орасида узоқ давом этган тахт учун кураш қиролга қўл келади. Оттон I 951-йилги Шимолий Италияга юришида, Павияни эгаллаб, лангобардлар қироли тожини қияди.

Кейинги боскичда Урта Италияни эгаллаш учун кулай шароит вужудга келади. Папалик инқирозга учраб, Римни қамраб олган исёнлар пайғида 961- йили папа Иоанн XII Отгондан ёрдам сўрайди. Бу эса Италияни эгаллаш учун янги юришга баҳона бўлади. Отгон I катта қаршиликсиз Римни эгаллаб, Иоанни папалик курсисида тиклайди. Папа эса 962-йилда Отгонга императорлик тожини кийдириш билан ўз “қарзини” узади.

Шу тариха, кейинчалик “Муқаддас Рим империяси” номини олган, давлат вужудга келади. Унга Германиядан ташқари Урта ва Шимолий Италия ҳам киради. Лекин амалда Италияда император ҳокимияти қўшин кучи билан саклаб турилган. Кейинги ҳар бир герман қироли Италияда ҳокимиятини мустақкамлаш, император тожини кийиш учун, албатта, Римга юриш қилган. Папалик эса, амалда, император ҳокимиятига қарамликка тушади. Иоанн XII Отгон I нинг ҳомийлигидан қутулишга интилганида, черков судига торгилиб, котилликда, қасамини бузганликда, аҳлоқсизликда айбланиб, лавозимидан маҳрум этилади. Янги папа император кўрсатмаси билан сайланади.

Византияга қарашли Жанубий Италияни Отгон I қурол кучи билан ололмагач, сулолавий никоҳ орқали қўлга киритишга интилган. Уғли, бўлажак қирол Отгон II ни Византия императори Иоаннинг қизи Цимисхия Феофаного уйлантиради. Лекин Отгон II га (973-983-йй.) ҳам аҳолининг каттиқ қаршилиги туфайли бутун Италияни буйсундириш насиб этмайди. Унинг ўгли ва вориси Отгон III (983-1002-йй.) бутун Европа католик империясини тузиш, унинг пойтахти Римда император ва папа ҳокимиятларини бирлаштириш орзуси билан яшайди. Айни пайтдан Германияда қирол ҳокимияти ўз қудратини йўқотиб, герцоглар яна мустақил бўлиб олишади.

Германия XI асрнинг биринчи ярмида. Саксон сулоласи сўнгги қироли Генрих II нинг вафстидан сўнг 1024-йили Германия тахтига Франкония сулоласи (1024-1125-йй.) асосчиси Кондрад II сайланади. Бу даврга келганда, епископлар ярим мустақил мулк эгаларига айлангани натижасида Оттон I яратган черков-давлат тизими, ўзининг аввалги ахамиятини йўқотган эди. Ҳокимият бебош зодагонларга қарши курашда ўзига янги, майда ер эгалари – рицарлар ва министриаллар тарзидаги таянччи топади. Ушбу табака вакиллари қиролни йирик зодагонлар ўзбошимчаликларидан ҳимоя қилганлар. Қирол рицарь ва министриаллардан мунтазам қўшин тузишга, йирик мулкдорларга қарши курашиш учун доменида қалъа-бурглар қурдиришга интилган. Қирол дунёвий ва диний нуфузли зодагонларни ўз томонига оғдиришда муайян муваффақиятга эришади. Бу сиёсат қирол ҳокимиятини вақтинчалик кучайтиради.

Генрих III даврида қирол ҳокимияти нуфузи юксалишда давом этади. Қирол епископатни заифлаштириб, ўз ҳокимиятини кучайтириш

мақсадида Клюни монастири роҳибларининг ислохотларини қўллайди. Лекин Клюни ислохоти амалда қутилмаган натижаларга олиб келади. Императорнинг черков устидан ҳукми унга факат папа буйсунгандагина ўтади. Генрих III қироллиги даврида айни ана шу ҳолат мавжуд эди. Қирол папалик курсисига немис епископларини қўйиб, уларга ўз таъсирини ўтказган. Лекин Клюнидан чиққан етакчилар папа теократиясини, яъни понтификни руҳонийлар сайлаши тартибини тиклашга киришадилар. Императорларнинг папалар билан можароси, Германияда қирол ҳокимияти учун ўз қудратини йўқотиш хавфини туғдиради.

18 §. Англия илк урта асрларда

Англо-саксларнинг Британияни истило қилиши. Рим легионлари 407 йили ватанига қайтишидан кейин, Британия мустақилликка эришса-да, ўзаро урушлар вазиятни издан чиқаради. Дастлаб Британияга харбий кумак бериш учун таклиф этилган германларнинг англ, сакс, фриз, ют кабилалари қўп ўтмай оммавий қўчиб, жойлаша бошлайдилар. Варварларга қарши факат маҳаллий бриттлар курашганлар. Британия мустақиллиги учун курашга римликларнинг сўнги вакили Арториус (Артур) бошчилик қилган. Ривоятларга караганда, қирол Артур 500-йилларда истилочилар устидан ғалабага эришган.

Узоқ давом этган курашлардан сўнг VI асрнинг охири-VII асрнинг бошларида сакс, ют ва англлар Британиянинг катта қисмини эгаллайдилар. Маҳаллий бриттлар шимолий ва ғарбий тоғли ҳудудлар (Шотландия, Уэльс ва Корнуэлл)га суриб чиқарилади. Бриттларнинг бир қисми урушларда ҳалок бўлса, қолганлари кейинчалик германлар билан аралашиб кетади. Айни пайтда, кўпгина бриттлар Галлиянинг шимоли – ғарбида (Арморика вилояти шундан сўнг Бретань номини олган) қўчиб келиб жойлашади. Британияда эса маҳаллий кельт, бритт тиллари эмас, истилочи англлар тили устунликка эришади. Сакслар оролнинг жанубини, ютлар Кент вилоятини. Уайт оролини, англлар эса Британиянинг марказий, шарқий ва шимолий ҳудудларини эгаллайди. Қўчишлар, янги ҳудудларга жойлашиш давомида германларда кабилавий муносабатлар йўқолиб, ассимиляция жараёнлари бошланади. Британиянинг истило қилинган ҳудудларини Англия, аҳолисини эса англо-сакслар, деб атай бошлайдилар.

Жамоа муносабатлари. Англосакс аҳолиси тепаликларда жойлашиб, бриттлар қишлоқлари экинзорларига тегмаганлар. Истилочилар деҳқончилик тажрибаларини ўзлари билан келтирган ғилдиракли плугга қўшилган қўшлар ёрдамида дарё воҳаларида эгаллаган жамоа ерларида давом эттиришади. Аҳоли сони ошиб бориши билан, аввал ишлатилмаган қўриқлар, Жанубий Англияда кенг майдонларни эгаллаган ўрмонлар дарахтлардан тозаланиб, экинзорларга айлантирила бошланади.

Англосаксларда узок йиллар ернинг жамоа эгаллиги турлари сақланиб қолади. Йирик оилалар ери – гайда, фолкленд, деб номланган. Ердан фойдаланган жамоа аъзоси – кэрлнинг унга эгалик ҳуқуқи булмаган.

Йирик ер эгаллиги (эрллар). Истилолар давомида харбий йўлбошчилар ва зодагонлар йирик ер майдонларини қўлга киритадилар. Лекин-VI-VII асрларда ҳам ер-мулкларнинг маълум қисми маҳаллий рим ва бритт зодагонлари ихтиёрида қолади. Истилонинг биринчи босқичида кэрллар хўжалиги инқирози секин кечгани сабабли, зодагонлар эркин деҳқонлар меҳнатидан фойдалана олмасдан, асосан қарам кишилар – қўллар ва ярим озод литларни ишлатганлар. Англияда патриархал қўлчилик ҳам ўз ахамиятини сақлаб қолган.

Қирол ҳокимияти. Христианлашув. Истилочилик қирол ҳокимиятига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Британияни эгаллаган турли қабилалар йўлбошчилари орасида ҳокимият учун кураш кескинлашади. Аммо босиб олинган аҳолига ҳукм ўтказиш зарурияти қирол ҳокимиятини кучайтиришни ҳам талаб этарди. Германларнинг анъанавий ўз йўлбошчиларига тақдим этадиган инъомлари эндиликда англосакслардан олинадиган мажбурий солиқ ва тўловларга айланиб, барча ер эгаларидан талаб қилина бошланади.

Кэрлнинг оиласи хўжалигини юритган ери – гайда солиқ солиш бирлигига айланади. Қирол ўз дружиначилари билан мамлакат буйлаб сафарга чиққанида ўз мулкларидан тўпланган солиқ ҳисобидан яшаган. Ҳукмдор даромадларининг талай қисми суд жарималаридан тўпланган. Фуқаролардан ундириладиган катта миқдордаги хунликларнинг (одам ўлдиргани учун жарима) маълум қисми ҳам ҳукмдор ҳисобига ўтказилган. Қироллар, энг аввало, ўзларидан ер-мулк олган дружиначиларига, қолаверса, VI-VII асрлардан Англияда миссионерлик фаолиятини кенгайтирган католик черковига таянган. Христианликни қабул қилмаганлар ёки диндан қайтганлар (дахрийлар) қаттиқ жазоланган. Дахрийларни қўлликка тушириш, қатл этиш ҳоллари учраган. Англияда ҳам қирол инъомлари ҳисобига черков мулклари кўпайиб борган.

Аммо аҳоли орасида анъанавий диний тасаввурлар сақланиб, узок пайт христианлик билан ёнма-ён яшашда давом этади.

Англияда ер эгалликларининг хусусиятлари. VII-VIII асрларда ер эгаллиги муносабатларининг юксалмагани, деҳқонларнинг қарамликка тортилмагани, ҳокимиятга давлат хизматини – тэнлар, черков хизматини – кэрлларга бажартиришга мажбур этади. Қироллар VII асрдан айрим худудлардан даромад йиғиш ҳуқуқини черковга бера бошлайди. Натижада, кэрллар ўз хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг бир қисмини ҳукмдордан инъом ёрлиги олган тэнга ёки черков-монастирларга беришга мажбур бўлади. Бундан ташқари, қирол уларга суд иммунитетини ҳуқуқини ҳам тақдим этган. Кэрллар қирол ҳисобига харбий хизмат ўташлари.

мудофаа иншоотлари, кўприклар қуришда, йўлларни таъмирлашда катнашишлари лозим бўлган.

Қиролнинг ўз яқинлари ёки черковга солиқ йиғиш ҳуқуқини тақдим этиши, дехқон фолклени эркин мулк бўлиб қолиши имкониятидан маҳрум этади. Қирол инъомлари қишлоқларда ажойиб вазиятни вужудга келтирган: дехқонлар ўз ерларига эгалик қилаётган бир пайтда, шу ернинг ўзига яна бир шахсга ёрлик, бокленд берилиб, уни олган киши дехқондан ер учун тўловлар талаб қилишдан ташқари, уни суд қилиш, жарима солиш, жазога тортиш, назорат этиш ҳуқуқларини олган. Шу тарика, бир ернинг ўзи дехқон учун фолкленд, инъом олган киши учун бокленд бўлган. Айни пайтдан дехқон фолклени қарам ер эгаллигига, бокленд эса ортиқча маҳсулотни талаб қилиб олиши, дехқонлар устидан ноиқтисодий усуллар билан ҳужайинлик қилиш имконини берувчи сеньор мулки қўринишини олади. Йиллар ўтиб, бокленд эгаси дехқонни янада кўпроқ қарам этиб, солиқ ва тўловлардан ташқари баршина (ишлаб бериш) ҳам талаб қила бошлайди.

Глафордат. Қиролнинг бокленд инъом этиши эркин дехқонлар ерлари ҳисобига йирик ер эгаллигини юксалтиради. Бокленд ёрликларини инъом этилишининг кенг тус олиши билан, VIII асрнинг иккинчи ярми – IX асрда кэрлларни хонавайрон бўлиши тезлашади. Йирик оила мулклари – гайдалар тобора майдалаша боради. Кўплаб дехқонлар ерларидан ажралиб, ўзларига ҳомийлар – **глафордлар** (қадимги инглиз тилидан “нон берувчи”, “ боқувчи”, кейинчалик “лорд” атамаси ҳам шу сўздан пайдо бўлган) топишга мажбур буладилар. Камбағаллашган ва зулм ўтказилаётган аҳоли кучли зодагонлар ҳамда черков ҳимоясига коммендацияга ўтишга мажбур булади.

Қирол ҳокимияти глафордларга ўз ҳудудлари аҳолиси учун маъсулиятни, солиқ ва мажбуриятларни бажариш назоратини қўйиш билан бирга, барча мулкисизлар, уйсизларга ўзларига ҳомий топишни мажбурий этиб қўяди.

Мамлакатни бирлаштириш йўлида. Британияда VII-VIII асрларда қатор майда қиролликлар: Жанубда Уэссекс, Сессекс, Эссекс ва Кент, оролнинг марказий ва шарқий қисмида – Мерсия ва Шарқий Англия, шимолда Нортумбрия қиролликлари бўлган. Бу қиролликлар вазиятга қараб, гоҳ парчаланиб, гоҳ бирлашишга интилиб турганлар. Жумладан, Мерсия VIII асрда юксалиб, Англиянинг жанубий қисмини бирлаштиради. Қирол Оффа (757-796-йй.) янги пул зарб қилдириб, у деярлик бутун Англияда тарқалади. Оффа даврида Франк қироллиги, Араб халифалиги билан савдо-сотик юксала бошлайди. Буюк Карл билан шартнома тузилиб, Рим папаси билан алоқалар мустақамланади. Оффадан кейинги Уэссекс қироли Экберт (802-839-йй.) 829-йили мамлакатнинг жанубий ва марказий қисмларини бирлаштиради.

Англиянинг шимолий ва шарқий қисмларига VIII аср охиридан норманлар (викинглар) ҳужумлари бошланади.

Викинглар ҳужумлари. Европани ларзага солган скандиваниялик викингларнинг йўлбошчилари жангарилиги билан ажралиб турган. Уларнинг елканли, эшакли, сохилдан йироқда ҳам, Шимолий денгизнинг буронли оқимларида ҳам ўз мувозанатини йўқотмайдиган, тумшуғи тик тепага кайрилган, аждарҳо, баҳайбат илон, йиртқич хайвонлар бошлари тасвирланган кемалари Европа аҳолисини дахшатга солган. Одатда, ўлжалар илинжидаги викинглар баҳорда кемаларда Дания ва Норвегиядан Шимолий ва бошқа денгизларга йўл олганлар. Улар сохилдаги тинч аҳолига ҳужум қилганлар, кемаларда дарё бўйлаб кутарилиб, мамлакат ичкарасига кириб, талончилик ва киргин, асирга олиш, қишлоқлар ва ибодатхоналарни талаб ёндиришни кузги буронлар бошлангунига қадар давом эттирганлар. Норвегиялик Викинглар VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX асрда Шимолий Атлантика ороллари эгаллаб, Шотландия ва Ирландияга босқинлар уюштирганлар. Норвегиялик викинглар Ирландияда данияликлар билан туқнашганлар. Уларнинг Шимолий Англияга дастлабки ҳужумлари 793-йили бошланади. Шундан сунг денгиз сохилларига талончилик босқинлари мунтазам уюштирилади. 865-йили данияликлар (Англияда барча скандиванияликларни шундай ном билан аташган) Англияга йирик ҳарбий бўлинмалар билан ҳужум қиладилар. Уларнинг пировард мақсадлари Британияни эгаллаб, унда ўзларининг сиёсий ҳукмронлигини ўрнатиш эди. Тез орада викинглар Нортумбрия, Шарқий Англия ва Мерсиянинг бир қисмини босиб оладилар.

Альфред. Викинглар истилоси шароитида мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштириш муҳим заруриятга айланади. Уэссекс қироли Альфред (871-899-йй.) жанубий ва ғарбий Англияни бирлаштиришга эришади. Калин ўрмонлар, қирол фармонида кўра ёғоч ва лойдан бунёд этилган кўп сонли бург-қалъалардан данияликлар мағлуб этилдилар. Бу билан уларнинг Уэссекс ичига киришига чек қўйилади. Альфред буйруғи билан скандинавияликлар кемаларидан ҳажмига кўра устун кайиқлар курилиб, ҳарбий денгиз флоти бунёд этилади. Қирол ҳарбий ҳаракатларда халқ лашкаридан ҳам воз кечмаган. Натижада, Альфред мамлакат жануби ва Мерсиянинг ғарбий районларини асраб қолишдан ташқари, Лондонни қайтариб олиб, 886-йили скандинавлар йўлбошчиси Гутрум билан тинчлик сулҳини тузишга эришади. Сулҳга кўра, данияликлар ҳукмида, шимолий ва шарқий вилоятлар қолади.

“Альфред қонунлари” асосида айтиш мумкинки, Англия жамиятида IX аср охирида қатор ўзгаришлар рўй берган. Жамият тэнлар ва кэрлларга бўлинган. Кэрллар ҳали эркин бўлсаларда, жамиятнинг юқори тонфаси вакилларига нисбатан паст ўрин тутганлар.

Қирол Альфред ҳам ўз ўтмишдошлари сингари маҳаллий аҳолидан тўпланадиган солиқларнинг бир қисмини тэнлар ва руҳонийларга тақдим

этган. X асрдан Англияда ҳам черков ушри ахоли учун мажбурий туловга айланган.

Ер эгалиги муносабатларининг урнатилиши. Англиянинг марказий ва жанубий худудларидаги кэрллар X ва XI асрнинг биринчи ярмида зодагонлар карамлигига тула утади. Йирик ибодатхона ва монастирлар ерларида деҳқонлар оброк тулашдан ташқари, баршина ҳам утай бошлайди. Уларнинг кирол ҳокимияти ва глафордларга турли хизматлар кўрсатиши ҳам белгилаб қуйилади. Жамиятда фақат тэнлар ва рухонийлар имтиёзли тонфа бўлган.

Айни пайтда, ўрта ва майда ер эгалиги ҳам кенг тарқалган. Уларнинг бир қисми ишбилармон, ўзига тўқ кэрллар мулки асосида вужудга келган. Бу турдаги мулкдорлар ўз ерларини камбағал қўшнилари ерларини соғиб олиш ҳисобига кенгайтира борган. Кичик вотчиналарнинг бошқа қисми кирол, графлар, баронларнинг инъомларидан бошланган. Бундай ер эгалари сеньорга ҳарбий хизмат утаганлар. Уша замонда вассаллик муносабатлари эндигина шакллана бошлаган, хизматдаги кишиларнинг катта қисми киролга бўйсуниб, унинг ҳокимияти таянчи бўлган. Айни пайтда, йирик тэнлар, епископ-сеньорлар ҳам ўз мулкларидан вассалларига ер-мулклар инъом этишган. Сеньорлар вассал-жангчисига ҳарбий хизмат эвазига ер-мулк, от қурол-аслаҳа ва ҳарбий ўлжадан ҳисса берганлар.

Ер эгалиги жамияти тараққиётининг юксалиши давомида йирик ер эгаларининг мустақиллиги ҳам кучая боради. X аср ва XI асрнинг биринчи ярми Англия сиёсий ҳаётига давлатнинг марказлашиши билан бир пайтда, сиёсий тарқоқликнинг қуртаклари пайдо бўлганлиги ҳам хос эди.

Мамалакагнинг сиёсий бирлашуви. Альфреднинг ворислари X асрнинг биринчи ярмида данияликлар истило қилган худудларни озод этиб, Англия таркибига қўшиб олишни давом этадилар. Даврлар ўтиб, илгариги майда кироликлар, алоҳида вилоятлар ўрнида маъмурий бирликлар-графликлар ташкил топади. Графликлар, кичикрок округлар – юзликларга бўлиниб, улар ўртача соликка тортиладиган юзта гайдадан ташкил топган. Қирол графликлар ва шаҳарларга ўз бошқарувчилари – шерифларини тайинлаб, уларга катта ваколатлар берган.

Шериф тартиб, осойишталикни ва суд ишларини назорат қилган. У графликдаги кирол ер-мулкларидан солик, туловлар йиғилиши, аҳолидан суд жарималарини йиғишга мутасадди бўлган. Графликларда етакчилик йирик ер эгалари қўлида бўлса, юзликларда майда ва ўрта тэнлар маъқеи юқори эди. Ҳокимият кирол қўлида туғлансада, муҳим масалаларни ҳал этиш учун у “витенагемонт” – “донишмандлар кенгаши”, йирик дунёвий ва диний зодагонлар мажлисини чақириб турган. Мамлакатда ягона пойтахт шаклланмаган бўлса-да, танга пул зарб этиш фақат киролнинг имтиёзи ҳисобланган.

Англосакс элатининг вужудга келиши. Асрлар ўтиб, маҳаллий кельтлар, бритлар англосакслар билан аралаша бошлайди. Аввалги

кабилавий гафовутлар йуқолиб, англлар, сакслар ва бошка қабилалар авлодлари ўзларини бир элат – инглизлар деб атай бошлайдилар. Англосакс элати тараққиётидаги ўзига хослик, унинг тилининг ёзма тарзда кенг қулланиши бўлган. Қирол қонунлари, фармойишлари, ҳужжатлар ва йилномалар, шеърий асарларнинг барчаси инглиз тилида битилган. Инъом ёрликлари, авлиё – анбиёлар ҳаёти тавсифномалари, диний китоблар лотин тилида ёзилган. Қирол Альфред лотинчада ёзилган айрим асарларни инглиз тилига таржима қилиш зарурлигини таъкидлашган. Қиролнинг ўзи VIII асрда яшаган Бэданинг “Инглиз черкови тарихи” асарини, V аср Рим ёзувчиси Оразийнинг “Жаҳон тарихи”ни инглизчага таржима қилиб, унга Шимолий Европа тавсифини қўшган. Альфред даврида мамлакат тарихида илк бор ўрта асрларга оид асосий ёзма ёдгорлик – “Англосакс йилномаси” битила бошланади. Англосакс элатининг шаклланиши IX-X асрларда ўз ақунига етмаган. Даврлар ўтиб, англосаксларга Денло скандинавлари ҳам аралаша бошлайди.

Дания хукмронлигининг ўрнатилиши. X аср охиридан Англияда яна норманлар истилоси хавфи пайдо бўлади. Қиролини мамлакатни муваффақиятли мудофаа қилиш имкониятидан йирик мулкдорларнинг мустақилликка интилиши маҳрум этади. Ҳарбий саркардалар қиролга бўйсунмас, ўзаро келиша олмадан, хоинликлар одатий ҳолга айланган эди. Купгина зодагонлар мамлакатни ҳимоя қилишни эмас, ўз ер-мулкларини купайтириш ташвишида бўлишган. Натижада, ташкилий ва сон жиҳатдан кучайган викинглар катта қаршиликка учрамайди. Қирол Этельред II данияликлардан фақат катта бож ҳисобига қўтилади. Инглиз қироли викингларнинг бир қисмини ўз хизматига ўтишига эришсада, скандинавлар ёлланма хизматда узоқ ушланиб қолмайдилар. Дания қироли Свейн газийкида Этельред Нормандияга кочиб, инглизлар тожи Свейннинг ўғли Кнутга ўтади.

Кнут. Кнут (1016-1035-йй.) ўзининг Англиядаги ҳокимиятини мустақкамлашга, мамлакатнинг парчаланиши ва заифлашиши жараёнини олдини олишга интилади. Қирол сиёсати Англияда ер эгалиги жамиятининг ўсиши, қолаверса, мамлакатда сиёсий тарқоклик жараёнларининг юксалишига олиб келади. Кнутнинг Дания ва Норвегия қироли ҳам бўлиши, Англиянинг ушбу мамлакатлар билан савдо-маданий алоқаларини кучайтиради. Скандинавияликлар ижтимоий тузуми ва қонун ҳуқуқлари Англия, айниқса Денло ҳаётининг кўп жиҳатларига ўз таъсирини ўтказди.

Данияликлар хукмронлиги Англия аҳолиси томонидан яхши қўлланмаслиги Кнутнинг ворислари даврида яққол намоён бўлади.

Эдуард Исповедник. Тез орада данияликлар хукмронлиги яқун топиб, тахт яна Уэссек сулоласи қўлига ўтади. Лекин Эдуард Исповедник замонида (1042-1066-йй.) қирол ҳокимияти янада заифлашади. Қирол черковга ер-мулк ва имтиёزلарни сахийлик билан инъом этиб,

деҳконларнинг карамликка тушишини тезлаштиради. Ҳз атрофида нормандлар, бошқа хорижликлар, рухонийларни туллаган Эдуарднинг мавкеи тобора пасайиб боради.

Англиянинг энг нуфузли зодагонларидан бўлган Уэссекс хокими Годвин 1051 йили Ҳз куёви – қиролга қарши исён қутади. Эдуард Годвинни қўллаган шахарликлар ва эркин деҳқонларни, лорднинг қудратини ҳисобга олиб муроса йўлини тутати. Қирол Ҳзининг чет эллик аёнларини мамлакатдан кетказиб, уларнинг ер-мулкларини Годвин ва унинг ўгли Гарольдга беришга рози бўлади. Эдуард оддий халқдан “адолатли қонунлар” чиқариш ҳақидаги ваъдалари билан қутулиб, данияликлар ҳисобига йиғиладиган солиқлардан воз кечишга мажбур бўлади.

Эдуарднинг вафотидан сўнг (1066-йил бошида) зодагонлар Годвиннинг ўгли Гарольдни қиролликка сайлашади. Янги қирол Нортумбриядан норвегияликлар ҳужумини қайтаради. Лекин Нормандия герцоги Вильгельм қўшини Англияда қатта қаршилиққа учрамайди. 1066-йилнинг октябрида Гарольд Гастингс жангида ҳалок бўлиб, истилочиларга мардларча қаршилиқ қўрсатган англосакс қўшини тарқалиб кетади. Вильгельм эса, Англия қиролига айланади. Нормандлар истилоси Англия тарихида янги саҳифани очади. Мамлакатнинг парчаланиши жараёни тугатилиб, давлатни марказлаштириш сари йўл тутилади.

19 §. Шимолий Европа IX-XI асрларда

Шимолий Европада “викинглар даври”. Шимолий Европа тарихида IX-XI асрнинг ўрталари “викинглар даври” деб номланади. Ушбу даврда Скандинавия қонунлари кенг миқёсда ҳарбий босқинлар, халқаро савдони юксалтириш, янги ерларни очиб ва эгаллашни биргаликда олиб боришади. Скандинавия халқлари моддий ва маънавий маданиятида викинглар даврида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Ички колонизация, аҳолининг янги ҳудудларга тарқалиши кенг тус олади. Скандинавия ярим оролидаги ўрмонларнинг бир қисми кесилиб, ерлар ўзлаштирилади. Викинглар қайикларнинг тез сузадиган, енгил бошқариладиган янги турларини ярағиб, уларда Шимолий ва Болтиқ денгизлари, шунингдек Европа дарёлари, жумладан Сена бўйлаб Парижга қадар, Днепр бўйлаб Константинополгача сузиб боришган. Викинглар кемалари Урта Ер денгизи ва Атлантикада, Шимолда Исландия ва Шимолий Америка сохилларига қадар боришган. Викинглар асос солган янги халқаро денгиз савдоси Европанинг шимолидаги янги савдо марказлари: Даниядаги Кайтабю, Мелеран қўли соҳилидаги Бирка (Жанубий Швеция), Жанубий Норвегиядаги Скирингосаллар вужудга келади. Қурилиш ва мудофаа иншоатлари барпо этишдаги ютуқлар Ютландия ва унга туташ оролларда

қурилган, лойихаси буйича бетакдор, халқасимон ҳарбий мудофаа деворларида намоён бўлади.

Викинглар босқини IX-X асрнинг биринчи ярмида. Викинг атамасининг келиб чиқиши фанда охиригача аниқланмаган. Эхтимол ушбу сўз “вик” – қўлтиқ, порт, ҳарбий юришлар иштирокчилари тушланадиган жой номидан келиб чиққандир. Аммо атаманинг бошқа изоҳлари ҳам мавжуд. Ғарбда уларни норманлар (шимоли одамлари), Русда – варяглар деб аташган. Манбада ёзилишича, викинглар ҳужумлари 793-йили Англиянинг шимоли-шарқидаги монастирга ҳужумдан бошланган. Тез орада бундай талончилик ҳужумлари Англия, Ирландия, Франция, Германия, Болтиқ денгизининг жанубий соҳилидаги аҳоли учун офатга айланади. Узоқ йиллар давомида яхши қуролланган ва шафқатсиз маъжусийларнинг қўққисдан пайдо бўлиши, ўлим, талончилик ва маҳаллий аҳолини қўлликка тушиши билан яқин топган. Рухонийлар бу фожиааларни гуноҳкор бандаларга Худо томонидан юборилган жазо деб баҳолаб, ҳатто “Худо бизни норманлар ҳужумидан халос эт!” мазмунидаги дуо яратишган. Норманларга Ғарбий Европа мамлакатларида ҳукм сурган сиёсий тарқоқлик ҳам қўл келади. Йиллар ўтиб, норманлар ҳужумига учраган мамлакатлар ҳукмдорлари мудофани ташкил этиб, норманлар таҳдидига қарши муваффақиятли кураша бошлайди. Жумладан, франклар қаршилигига дуч келган данияликлар қонунги Годфрид Ютландияни жанубдан ҳимоя қилиш учун мудофа иншоотлари барпо эта бошлайди. Ушбу тўсиқлар халқаси IX аср бошларидан қурила бошланиб, кейинги асрда ҳам давом эттирилади.

Викинглар Атлантиканинг шимолидаги Фарер, Шотланд, Оркней, Гебрид оролларига кўчиб бориб жойлашганлар. Норвегиялик викинглар 870-йилда Исландияни кашф қилиб, унда жойлаша бошлайдилар. Бу ерга биринчи бўлиб келган Ингольф Арнарсон оролнинг жануби-ғарбий соҳилида иссиқ гейзерлар булоқлари бўлган жойда Рейкьявик – “Тутунлар қўлтиғи” шаҳрига асос солган. Норвегияликлар ва данияликлар IX-X аср бошларида Ирландиянинг муайян қисмини эгаллаб, ўз қиролликларини тузишади. Болтиқ денгизининг жанубини эгаллаган шведлар IX асрда Урта Ер денгизига қадар бориб, Аппенин ярим оролида жойлашадилар. Русь ерларига босқин фақат ҳарбий эмас, савдо-сотик хусусиятига ҳам эга бўлган. Шарқий славянларнинг ака-ука Рюрикларни князлар сифатида тақлиф этишлари варяглар билан яхши таниш эканликларидан далолат беради.

Даниялик викинглар IX аср давомида Шимолий Германия, Франция, Англияни; шаҳарлардан Гамбург, Руан, Париж, Шартр, Лондон, Кентербери, Йоркларни талаган. Улар IX аср охиригача Шимолий ва Шарқий Англиянинг катта қисмини эгаллаб, мавжуд ерларни узаро тақсимлаб олишади. Истилони фақат Уэссекс қироли Альфред (871-899-йй.) тўхтата олади, холос. Кейинчалик оролнинг шарқий қисми Денло

номини олиб, ҳудудга кўчиб келганлар ўзларининг ижтимоий ва ҳуқуқий тартибларини ўрнатиб, бир неча аср давомида саклаб қоладилар.

Айни пайтда, викинглар Ўрта Ер денгизининг ғарбий қисмига ҳам келиб Италия, Жанубий Франция, Испания ва Португалия шаҳарларини талайдилар.

Дания норманларининг бир қисми IX-X асрлар чегарасида Шимолий Францияда босқинлар олиб бориб, Когантен ярим оролида ўрнашади. Кўшин бошлиғи Роллан 911-йили мамалакат шимолини норманлар босқинидан ҳамоя қилиши шарти билан Франциянинг бу қисмини қиролдан лен сифатида қўлга киритади. Янги герцоглик қонун бўйича Франция вассали ҳисобланса-да, амалда заиф Ғарбий Франк қиролларидан ҳам Дания қонунларидан ҳам мустақил бўлган. Роллан ва унинг сафдошлари ярим маъжусийликда қолиб, одамларни қурбонлик қилишсада, христиан черковига сахийлик билан ер-мулклар тақдим этишган. Лекин кейинги асрларда норманлар ўзларининг тили, урф-одатларини унутиб юборганлар. Нормандияда эса қучли марказий ҳокимиятга эга герцоглик ташкил топади. Кейинчалик норманлар 1066-йили Англияни, XII аср бошларида Жанубий Италия ва Сицилияни эгаллайдилар. Сицилия қироллигини тузган норманлар унда марказлашган давлат тартибларини ўрнатади.

Исландияни эгалланиши. Американинг кашф этилиши. Норвегия викинглари X асрнинг 30-йилларида Исландия соҳилларини эгаллаб бўлади. Кичик қишлоқларда жойлашган колонистлар чорвачилик, денгиз овчилиги ва қисман деҳқончилик билан машғул бўлганлар. 930-йили Исландиянинг барча аҳолиси учун умумий йиғин – **альтинг** ташкил этилиб, Норвегия намунасидаги дастлабки қонунлар қабул қилинади. Альтинг исландларнинг ҳам суд, ҳам қонунчилик йиғини бўлган. Унда турли қишлоқлардан келган вакиллар-бондлар тушланиб, узаро мулоқотда бўлишган.

Гренландия исландиялик ва норвегияликлар томонидан X асрнинг 80-йилларида кашф этилиб, унга кўчиб келиш бошланади. Ушбу оролдан ғарбга сузган викинглар Американинг шимолий соҳилларида Хеллиланд (“Япалоқ тошлар мамлакати”), Маркланд (“Ўрмон мамлакати”), Винланд (“Еввойи узум мамлакати”) ороллари кашф қилганлар. Кейинчалик “Гренландия ҳақида қисса” ва “Эйрик Малла ҳақида қисса”ларда тавсифланган ушбу денгиз экспедицияларини Эйрик Малланинг ўғли Омадли Лейв бошқарган. Оролларда учратган маҳаллий аҳолини скандинавлар скрелинглари деб номлашган. Қиссалардаги маълумотлардан қайсилари бадий ижод намунаси, қайсиси тарихий ҳақиқатлигини энди аниқлаш мушкул. Лекин Ньюфаундленд оролида археологлар олиб борган қазилмаларда викинглар ўша замонларда яшаган “узун уйлар” ва темирчилик устахоналари қолдиқларини топганлар. Демак, Лейв

Колумбдан деярлик беш аср аввал янги дунёга борган. Лекин бу кашфиётга хали европалиklar эҳтиёжи бўлмагани сабабли, у унутилган.

Викинглар X асрнинг охири – XI асрнинг биринчи ярмида. Англиянинг буйсундирилиши Скандинавларнинг энг катта ютуғи бўлган. Ички низолардан заифлашаган Англия қироллиги викинглар улжасига айланади. Дастлаб даниялик ва норвегиятиклар ҳарбий йулбошчилари инглиз қиролларига хизматга ёлланиб, улардан маош, мукофотлар олишган, сўнг бу тўловларни бутун аҳолидан йиғиб олинадиган улкан товонга айлантирганлар. 1016-йили Дания қироли Кнут инглиз тахтини эгаллайди. Кнут (1016-1035-йй.) 1028-йили Норвегияни ҳам буйсундиради. Аммо Кнут Вугоннинг улкан давлати ҳам илк ўрта асрларнинг бошқа сиёсий бирлашмалари сингари узок ҳукм сурмаган. Кнутнинг вориси Харда 1042 йили вафот этиши билан данияликлар инглиз ва норвегия тожларини қўлдан чиқарадилар.

Викинглар сўнгги қироли деб, Норвегия конунги Харальд Хардратни (1046-1066-йй.) ҳисоблашади. У ёшлигида Шарқий ва Жанубий Европага юришларда иштирок этган, сўнг Константинополь сарой гвардиясида хизмат қилган, Италия ва Сицилия учун урушларда қатнашган. Унинг рафиқаси Киев князи Ярославнинг кизи бўлган. Харольд 1066-йили катта флот тузиб, англ-сакс тахтини эгаллаш учун Шарқий Англияга жўнайди. Лекин Йорк яқинидаги Стэмфордбирсда 25-сентябрдаги жангда Хардрад ҳалок бўлади. Англия викинглар ҳужумларидан умрбод қутулсада, орадан уч ҳафта ўтиб, нормандлар томонидан босиб олинади.

Дания конунги Свейн Эстридсон 1069-йили Англияга ҳужум қилиш ўрнига товон олиш билан чекланиб, ватанига қайтади. Шу тарика, норманлар юришлари яқун топади.

Викинглар юришлари хусусиятлари. Скандинавлар IX-XI асрларда, уруғ-қабилачилик тузуми инқирози шаронтида, Европа мамлакатларига бостириб кириб, ижтимоий, сиёсий ва демографик тизимларига катта ўзгаришлар киритади. Аммо халқлар кўчишларининг иккинчи тўлкини биринчисидан тубдан фарқ қилган. Варварлар инқирозга юз тутаётган қулчилик тузумини тугатишга кўмаклашган бўлсалар, викинглар янги шаклланган ер эгалигига ижтимоий тузумнинг қаърига сингиб кетадилар. Ушбу янги ижтимоий тажрибани улар ўз ватанларига ҳам олиб келганлар. Оқибатда, Скандинавияда феодаллашув жараёни, бу борада нисбатан илғор Ғарб мамлакатлари таъсирида бошланиб, сезиларли натижаларга “викинглар юришлари” тугаганидан сўнг эришади.

Скандинавларнинг илк ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий тузумлари. Скандинавиянинг дастлабки қироллари (конунглар) уруғ-қабилла зодагонларидан егишиб чиққан. Сиёсий бирлашув асослари Данияда VIII асрда бошланиб, Харольд конунглиги даврида (956-986 йй) қирол ҳокимияти анча мустаҳкамланади. Норвегия конунги Харольд IX асрда кўплаб қабилаларни буйсундирган бўлса, сиёсий марказлашиш XI

асрнинг бошларида яқун тонади. Аммо Норвегиядаги қирол ҳокимияти кучли бўлмаган. Олав Харальдсон (1016-1026) мамлакатдан ҳайдалиб, 1030 йили қузғолон қутарган зодагонлар ва деҳқонларга қарши курашда ҳалок бўлади. Шундан сўнг Норвегия қиска муддат Дания қироли Кнутнинг Шимолий давлати таркибида бўлган. Швецияда дастлаб икки қироллик ҳукм сурган. Упсала қироли Олаф (995-1020) XI асрнинг бошларида ягона қиролликни тузади. Лекин Швеция қироли ҳокимиятининг XII асрда ҳам чекланган хусусияти сақланган.

Ўз мавқеини кучайтириш мақсадида қироллар черковга таянганлар. Скандинавияда христиан черкови X аср охири – XI аср бошларида мустақкам кўриниш олади. Айни пайтда, феодаллашувдаги муваффақиятлар билан бирга черковнинг таъсири ҳам юксала боради. Лунд шаҳрида 1103 йили умумскандинавия архиепископлиги тузилади. Черков қироллардан қўлаб ер-мулк инъомларини олиб, кучли ташкилотга айланади.

20 §. Испания VIII –XI аср ўрталарида

Араблар истилоси. Араблар Африканинг шимолидаги Византия мулкларини VII аср сўнгида эгаллаб бўлади. Уларнинг дастлабки ҳарбий бўлинмалари Пиренейдаги Вестгот қироллигига 709-йилдан келиб тушади. Юришларда араблардан тажикари Шимолий Африкада яшаган барбар қабилалари ҳам катнашади. Араблар қўшинининг Испанияга босқини 711-йили бошланиб, сон жихатидан анча устун бўлган вестготлар лашқари дастлабки жангдаёқ тор-мор этилади. Араблар 714-йилга қадар Испаниядаги барча йирик қалъаларни эгаллайди. Христиан дунёсида маврлар, деб ном олган араблар ва барбарлар вестготларнинг Пиренейдан шимолдаги ҳудудларни ҳам эгаллайди. Лекин уларнинг Европанинг ичкарасига силжишига Франклар қиролининг майордоми Карл Мартелли чек қўяди.

Вестгот қироллиги заифлигининг асосий сабаби ички ижтимоий ва сиёсий зиддиятлар бўлган. Деҳқонлар давлат солиқлари, гурли туловлардан азият чеккан. Тоғу-тахтнинг меросийлиги таъминланмаганлиги зодагонлар орасида курашни кучайтирган. Католик черковининг ижтимоий ҳаётга катта таъсири зодагонларнинг бир қисмида, мамлакат жанубида яшаган арианлар ва яҳудийларда норозилик кайфиятини кучайтирган. Шу сабабли, аҳолининг катта қисми араблар истилосига лоқайд муносабатда бўлса, ҳукмрон тоифанинг айрим вакиллари, хусусан, Севилья архиепископи уларни қўлаб-қувватлаган.

Муслмонлар Испанияси. Испания (ал Андалус) 756-йилга қадар Араб халифалиги таркибига кирган. Бағдодда ҳокимиятни аббосийлар эгаллаганидан сўнг, уммавийлар сулоласидан бўлган Андалусия ноиб Абдурахмон ўзини амир деб эълон қилади. Амирлик пойтахти Курдоба

(Кордова) бўлиб, тарихий манбаларда давлатни Курдоба амирлиги деб аташган. Абдурахмон III амирлиги пайтида, 929-йили, араб Испаниясининг бошқа ислом давлатларидан мустақиллиги узил-кесил ўрнатилиб, хукмдор халифа унвонини олади. Ал Андалусиянинг юксалиши X асргача давом этиб, сўнг сиёсий таркоқлик даври бошланади. 1008-1031-йиллардаги узаро урушлар, сарой тўнтаришлари халифаликни унлаб мустақил мулкларга-тайпларга бўлиниб кетишига олиб келади. Улар орасида Курдоба, Толедо, Севилья (Ишбилия), Валенсия ва Сарогадасалар бўлган.

Иктисодий жиҳатдан араблар Испанияси ўрта асрлар Европасининг энг тараққий этган қисми бўлган. Ярим оролнинг жанубида сунъий суғориш иншоотлари барпо этилиб, дон, узум етиштириш юксак ривожланган. Истилодан сўнг Испанияда шакарқамиш, шоли, пахта, айрим сабзавотлар ва мевалар ҳам етиштирила бошланади. Марказий ҳудудларда қўйчилик кенг тарқалади. Арабларнинг кўпчилиги шаҳарларда яшаб, уларни савдо-хунармандчилик марказларига айлантирадилар. Ал Андалус ўзининг матолари, сопол буюмлари, темир ва теридан қилинган маҳсулотлари билан донг таратган. Ислом дунёсининг бошқа мамлакатлари билан муносабатлар кийин кечса-да, араблар Испанияси ўрта Ер денгизи савдосида фаол қатнашиб, унинг танга пуллари Хиндистондан Ирландиягача ҳудудларда муомалада бўлган. Ал Андалуснинг иктисодий имкониятлари XV аср охиригача юксак бўлиб, уни христианлар узил-кесил бўйсундирганига қадар, унинг шаҳарлари ҳарбий юришлар учун жозибали бўлган.

Ал Андалусия ижтимоий тузуми, унда ер эгаллиги муносабатларининг ўзига хос маҳаллий кўриниши шаклланганидан дарак беради. Доменлар деярлик бўлмаган қишлоқ хўжалигида дехқон хўжалиги ҳукмрон эди. Дехқонлар ҳосилнинг 2/3 қисми ҳисобига йирик ер эгалари (ҳарбийлар, амалдорлар, сарой амалдорлари ва х.к.лардан) дан ижарага ер олиб, яна давлат солиқларини ҳам тўлаганлар. Европанинг бошқа мамлакатларидан фарқлироқ, илк ўрта асрларда Испанияда солиқлар пул билан олинган.

Маҳаллий аҳолининг маълум қисми исломни қабул қилса, бошқалари ўз динларини сақлаб, маврлар тили ва маданиятини ўзлаштирганлар. Бу тоифа аҳоли мосараблар номини олган.

Муслмон Испаниясининг тараққий этган шаҳар цивилизацияси илк ўрта асрлар Европаси учун мисли кўрилмаган маданий тараққиёт асоси бўлади. Кордова, Севилья, Толедонинг дунёвий ва диний мактабларида фалсафа, тарих, ҳуқуқ ўрганилар эди, қизиғи, бу ерда Европанинг христиан давлатларидан келган толиби илмлар ҳам бўлган. Кордова халифлари кутубхонасида 400 мингдан зиёд қўлёзмалар сақланиб, улар орасида кўплаб қадимги антик ва византия муаллифлари асарлари ҳам бўлган. Андалусия олимлари ва таржимонлари фаолияти ўрта аср Европа фанининг тикланишига катта ҳисса қўшган. Араб-испан адабиёти бадиий

узуллари бoшкa мамлакалар ёзувчи-шоирлари томонидан фаол ўзлаштирилган; араб тили барча европа тиллари, айникса, испан ва португал тиллари лексикасини бойитган.

Испан-христиан давлатларининг пайдо бўлиши. Реконкиста. Арабларнинг 709-714-йиллардаги истилолари давомида, улар фақат ярим оролнинг шимолида Кантабрия тоғлари, Пиреней ва Бискай кўлтиклари орасидаги кичик ҳудудда мустаҳкам ўрнаша олмайдилар. Бу ҳудудда кантабри, астури, басклар яшаб уларни на римликлар, на готлар бўйсундира олганлар. Астурияга қочган вестготларнинг қўсонли бўлмаган жангчилари маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қўвватланади. Ушбу қаршиликнинг сўнгги ўчоғини бостириш учун юборилган араблар бўлинмаси 718-йили Ковадонг жангида мағлуб бўлади. Сўнгги гот киролининг қариндоши, ғолиблар йўлбошчиси Пелайо Астуриянинг биринчи хукмдори деб эълон қилинади. Андалусияда VIII аср 50-йиллари сўнгидаги ўзаро урушлардан фойдаланиб, Астурия кироллари каттагина ҳудудларни эгаллашга муваффақ бўлишади. Испан-христиан давлатларининг мусулмонлар эгаллаган ҳудудларни қайтариб олиш жараёни реконкиста (испан тилидан "қайтадан босиб олиш") номини олади.

Ушбу жараённинг мунтазам давом этиши ва охир-оқибат, XV асрда ғалаба билан яқун топиши христианлар яшаган ҳудудларнинг барча аҳоли гуруҳларида реконкистага эҳтиёжи бўлганидир. Феодаллар истилолар давомида фақат янги ер-мулкларга эришмасдан, вилоятлар маъмуриятида маълум лавозимларга эришиб, марказий ҳокимиятдан мустақиллигини таъминлаган. Черков ер-мулклардан ташқари янги монастырлар, ибодатхоналар, епископликлар ташкил этган. Ал Андалус устидан ғалабалар кирол хазинасини бойитиб, христиан кироликларининг мамлакат ичкарасида ва халқаро майдонда мавқени мустаҳкамлайди. Дехқонлар янги ҳудудларда сеньорлар ва давлат солиқлари, мажбуриятларини енгиллаштиридан, феодал вотчиналарига кирмаган жойлардан ер олишга умидвор бўлишган. Реконкиста давомида ташкил топган ва христианлар қайтадан жойлашган шаҳарлар катта имтиёзларга эга бўлади. Маврлар билан урушлар қатнашчиларининг умумий ҳаракати мақсадларидан бири бой ўлжаларни қўлга киритиш бўлган.

Деярлик саккиз аср давом этган реконкиста Испания тарихининг турли давлари учун турлича мазмун, моҳият касб этган. Астурия реконкистасига VIII аср ўрғаларида аҳолининг жанубдан шимолга, урушдан вайрон бўлган ҳудудлардан кироликнинг ички мосараблар районларига кўчиб, янги ерларни ўзлаштириши, мосараблар эмиграцияси хосдир.

Аустрия киролиги қаторида 801-йили яна бир марказ – франклар чегара вилояти вужудга келади. Ҳозирги Каталония ҳудудларида Буюк Карл ҳудудда тузган Испания марказининг маркази Барселона бўлган. IX-

X асрлар давомида Наварра қироллиги ва Арагон графликлари пайдо бўлишига қадар Астурия, Каталония ва Андалусия оралигидаги тоғли худудлар қўлдан-қўлга ўтиб турган.

X-XI асрнинг бошларида Испаниянинг сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Каролинглар империяси парчаланганидан сўнг, Испания маркази ўрнида мустақил Барселона графлиги ташкил топади. Астурия қироллари Дуэро дарёсидан шимолда бир неча йирик шаҳарларни эгаллаб, ўз пойтахтларини Овьедодан Леонга кўчирадилар. Реконкиста X асрнинг иккинчи ярмида, Кордова халифалиги кучайган пайтда тўхтади. Саркарда Ал Мансур бошчилигидаги мусулмонлар қўшини Астур-Леон қироллиги ва Барселона графликларини кўп марта талон-тарож қилади. Леон қироллиги заифлашган бир пайтда мамлакатда Кастилия графлари нуфузи ошиб боради. Кастилия мамлакат шарқидаги тарқок мулкларни бирлаштиради. Арагон ва Кастилия 1035-йилдан қиролликка айланади. Кастилия қироли Фернандо 1037-йили Леон қиролини енгиб, Испаниянинг ғарбидаги христианлар мулкларини бирлаштиради. Шу тариқа, XI асрнинг 30-йилларида Пиренейда: Кастилия, Наварра ва Арагон қиролликлари, Барселона графлиги ва ўттизга яқин мусулмон амирликлари бўлган.

Астурия - Леон қироллиги. Астурия – Леон қироллиги XI асрга қадар аҳолиси сийрак аграр мамлакат бўлган. Бир-биридан узокда жойлашган кичик-кичик қишлоқлар аҳолиси бугдой, арпа, зиғир, каноп пояси етиштирган. Бу худудларда реконкиста таъсирида чорвачилик кенг тарқалади. Чунки чорва деҳқончиликка нисбатан кам меҳнатни талаб этишидан ташқари, уруш хавфи бўлган пайтда отларни хайдаб яшириш имконияти кўпроқ бўлган, Чегара худудларида яйловларнинг кўплиги, аҳолисининг сийрак жойлашгани, урушларда отларга талабнинг ўсиши йилқичиликни юксалишига қўл келади. Ушбу омилларнинг реконкиста давомида сақланиши, чорвачиликни ўрта аср Испанияси иқтисодининг муҳим соҳасига айлантиради. Ундан ташқари қиролликда балиқчилик, туз тайёрлаш, уй хунармандчилиги ҳам тараққий этган. Лекин савдо ҳали суст бўлган.

Мамлакат ижтимоий ҳаётига янги феодал жамятининг шаклланиши хос бўлган. Қарам деҳқонларнинг шаклланишига манба, кантабро-баск жамоачилари орасида мулкий табақаланиш; араблар истилоси давомида шимолга кўчиб ўтган қарам аҳоли, вестготларнинг бўш худудларни эгаллаши, унда яшаган жамоачиларни қарамликка тушиши сабаб бўлган. X аср ўрталаридан қиролликда феодал муносабатлари тизими вужудга келади. Ер бўйича қарам деҳқонлар солиқлар тўлашдан ташқари, барщина ҳам ўтаганлар. Шахсий қарам деҳқонлар солиқлар, мажбурий меҳнатдан ташқари, жон солиғи, мулкка меросхўр бўлганлиги, вотчинадан ташқарида никоҳга киргани учун солиқлар тўлаган. Реконкистани амалга ошириш эҳтиёжлари ҳам талай ҳарбий-маъмурий мажбуриятлар ва тўловларни талаб этган. Улар қаторида ҳарбий солиқ, йуллар, мудофаа иншоотлари,

кўприкларни куриш ва таъмирлаш бўйича мажбурий меҳнат тизимлари бўлган.

Колонизация эҳтиёжлари кирол ҳокимияти ва вотчина эгаларини янги ерларга кўчиб ўтувчилар ва имтиёзлар бериши, баъзида дехқонларнинг жанубий чегаралар яқинидаги буш ерларга қочиб бориб ўрнашиши ҳам кузатилган. Бу вазиятда мамлакатнинг ички ҳудудларидаги феодаллар ҳам дехқонларга зулм ўтказишда меъёрдан чиқмасликка интилганлар. Қолаверса, эркин дехқонлар кўшиннинг муҳим қисмини ташкил этиши давлатни аҳолининг бу қатламини асрашга мажбур этган. Кастилия графлари X асрдан жанговар от ва қурол-аслаҳа сақлашга қодир эркин дехқонларга айрим имтиёзлар бериб, уларни ҳукмрон тоифанинг қуйи қатламига яқинлаштирадilar. Эркин дехқонлар буш ётган ерларга Ал Андалусдан кўчиб келган мосарабларни жойлаштиришга интилганлар.

Астурия-Леон киролиги ҳукмрон тоифаси таркибига олий дунёвий зодагонлар, ҳарбий хизмат ўтувчи ўрта ва майда ер эгалари (инфансонлар), йирик руҳонийлар кирган. Феодаллар даромадининг талай қисми ҳарбий ўлжалар, суд ёки маъмурий лавозимларни бажаришидан келган.

Астурия-Леон илк ўрта асрлар феодал давлати бўлган. Унда ҳукмдор VIII асрда эркин жамоачилар ҳарбий кучига таянадиган ҳарбий йўлбошчи бўлган. Фақат X асрдагина олий ҳокимиятнинг меросийлиги таъминланиб, марказий ва маҳаллий маъмурият (кирол кегаши, сарой графлари, судьялар, маҳаллий графлар) шаклланади. Ҳарбий тузилмада феодал дружиналари билан бир қаторда, дехқонлар лашкарининг ҳам катта ўрин тутишда давом этади.

Каталония. Испан маркаси ўрнида IX асрда қатор франк графлари бошқарган графликлар ташкил топган. Улар орасида энг нуфузлиси Барселона бўлиб, унда асрнинг сўнги чорагида граф Вифрид асос солган сулола мустаҳкам ўрнашди. Кейинчалик Испан маркаси Франция киролиги таркибига ўтади. Францияда 987-йили Каролинглар сулоласи ҳокимиятдан четлатилганида, Испан маркаси графи Гуго Капетни кирол деб тан олишдан бош тартади. Шундан сўнг француз тожиги бўйсуниб номигагина бўлиб, расман 1259-йилга қадар давом этади. XI асрдан Испан маркасида Барселона графлиги асосида сиёсий бирлашув бошланиб, бошқа графликлар бўйсундирилади. Графлик кейинчалик уни Каталония деб атаёт бошлашади. Каталония ҳам реконкиста ҳаракатида иштирок этган. X аср ўрталарида Каталония Кордова халифлигида вассал эканлигини тан олиб, у билан фаол савдо-сотиқ олиб борган. Маврлар 985-йили Барселонага қўққисдан ҳужум қилиб, уни талон-тарож қилганлар. Аммо XI аср бошларидан устунлик яна христианларга ўтади. XII аср бошларига келиб, чегара жанубга – Эбро дарёси томон сурилиб, айрим мусулмон ҳукмдорлари, Сарагосса амирлиги ҳам Барселона графига тоvon тўлай бошлаган.

Наварра ва Арагон. Улардаги ижтимоий гузум, Астурия — Леон киролиги ва Каталониядагига нисбатан, қолоқ бўлган. Бу ҳудуд римликлар томонидан қам ўзлаштирилган, вестготлар ва франклар таъсири ҳам юзаки бўлган. Қурилаётган даврда ҳудуднинг асосий аҳолиси баск тилларида сўзлашиб, уларнинг романлашуви эса секин кечган. Йирик ер эгаллиги аксари дарё воҳаларида шаклланиб, тоғли ҳудудларда эса эркин деҳқонлар жамоалари сақланиб қолган. Наварра ва Арагонда фақат XI аср ўрталаридагина феодал жамияти узил-кесил қарор топади.

X-XI асрлар чегарасида пойтахти Памплона бўлган Наварра кучайган. Қирол Буюк Санчо Арагон ва Кастилияларни буйсундиради. Лекин 1035- йили, Санчонинг ўлиmidан сўнг, Наварра парчланиб, ўзининг қўшнилари тазйиқда аста-секин реконкистада иштирок этмай қўяди. Наварранинг кейинги тарихи Франция билан бевосита боғлиқ бўлган. Арагон эса, аксинча, XI асрда мунтазам ҳужумкор сиёсат олиб бориб, ўз мулкларини Эбро водийсида жойлашган мусулмон амирликлари ҳисобига кенгайтириб боради. Арагоннинг Барселона графлиги билан умумий мақсадлари XII асрда уларнинг бирлашишига асос бўлади.

VII БОБ. ИЛК УРТА АСРЛАРДА ҒАРБИЙ – ЖАНУБИЙ ВА ШАРҚИЙ СЛАВЯНЛАР

21 §. Ғарбий славянлар VI-XI асрларда

Ғарбий славянлар илк урта асрларда. Византия тарихчилари Прокопий ва Иорданлар (VI аср) славянларни икки гуруҳга бўлиб, Днестрнинг шаркида ва Қора денгиз соҳилларидагиларини-**антлар**, Днестрдан ғарбдагиларини – **склавинлар**, деб атаганлар. Ғарбий славян қабилаларини Дунайнинг шимолидаги кенг ҳудудлар – Лаба (Эльба), Одра (Одер) ва Висла дарёларининг хавзасида яшаганлигини археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Ғарбда Лабанинг оқими бўйлаб **чех-морав** қабилалари, ундан шимол ва шимоли-ғарбда – Болтиқ денгизига қадар ҳудудларда **серб – лужичлар**, **лютич ва ободритлар** ерлари жойлашган. Висла ва Ворта хавзасидан ғарбда Одра Нисага қадар ерларда **поляк** қабилалари яшаган.

Қардош ғарбий славян қабилалари VII-VIII асрларда бошқа славянларга нисбатан таракқиётнинг юқорироқ даражасига эришганлар. Славянлар бу пайтда ҳўжаликда асосан деҳқончилик билан шугуллансада, чорвачилик ҳам ўз ўрнига эга бўлган. Айни пайтда, овчилик, асаларичилик, ўрмон меваларини тайёрлаш билан ҳам шугулланишган. Чех ва поляк қабилаларида темир тишли плуг (рало) кенг тарқалган, меҳнат қуролларида кўлўроқ, белўроқлар бутун ўрта асрлар давомида ўз қуринишини деярлик ўзгаришсиз сақлаб қолади. Славянлар темир рудасини топиб эритишни, зиғирпоя ва жундан газлама туқишни, кулолчиликни, баъзи ҳудудларда кулолчилик чархини ҳам ўзлаштирганлар.

Славянларнинг асосий қисми душман ҳужумидан ҳимояланган мустаҳкам қўрғонларда яшаган. Стратегик муҳим жойларда мудофаа истехкомлари – **градлар** қурилган. Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, градлар ва уларнинг теварагида аҳолининг кўпайиши давомида улар шаҳарларга айланади. Археологик қазилмаларда ғарбий славянлар яшаган ҳудудлардан кўплаб Рим тангаларининг топилиши уларда мол айирбошланишнинг юксалиб борганидан далолат беради. Улар яшаган ҳудудлардан, Адриатика ва Қора денгиз соҳилларини шимолдаги Болтиқбўйи ҳудудлари билан боғлаган савдо йўллари ўтган.

Бу даврга келиб, ижтимоий-иқтисодий таракқиётнинг эришилган даражаси, тоифалар орасида вужудга келган зиддиятлар, ташки босқинлар хавфи ва ҳ.к.лар илк давлатларни вужудга келиши учун шароит яратади.

Само давлати. Ғарбий славянларнинг VI асрдаги энг хавфли душманларидан бири кўчманчи авар қабилалари бўлган. Аварлар Европага Марказий Осиёнинг бепоян даштларидан келиб, Тисса ва Урта Дунай ҳудудларидаги славян қабилаларини бўйсундирган. Лекин аварлар чех-

морав кабилаларини буйсиндира олмайдилар. Аварларга қарши VII асрнинг 20-йилларидаги курашга 623-йилдан Само бошчилик қилади. Йилномачи Фредегернинг ёзишича, у славянлар орасида узок йиллар яшаган франк савдогари бўлган. Славянлар халқ лашкари аварларни мағлуб этади. Само тузган давлатга қарши ғарбдан франклар қироли Дагоберт I ҳужум бошлайди. Аммо славянлар 631-йили франкларга зарба бериб, ўз давлатлари мавқеини мустаҳкамлайдилар. Тез орада Само давлати ҳокимиятини серб-лужич кабилалари ҳам тан оладилар.

Само давлати ғарбий славян кабилаларида давлат шаклланиш жараёнининг, тарихчиларга маълум бўлган, илк босқичи бўлади.

Манбаларда 658-йили Самонинг вафотидан сўнг, у тузган давлат ҳақида маълумотлар учрамайди.

Буюк Моравия давлати. Ғарбий славянларнинг VII аср охири-VIII асрдаги тарихига оид маълумотлар манбаларда кам учрайди. Морава, Вага, Грона дарёлари ҳавзаси ва ундан жанубда Дунай ва Драва оралиғида яшаган чех-морав кабилалари нуфузи IX асрдан ошиб борган. Айти ана шу ҳудудларда маркази Велеград шаҳри бўлган Моравия ва Нитран князликлари вужудга келади.

Бизгача номи сақланиб қолган илк морав князи Моймир (818-846-йй.) бўлган. Моймир фаол ташқи сиёсат олиб бориб, Дунайнинг Ўрта қисмидаги кабилаларини бирлаштиришга интилган. Моравиянинг кучайишидан хавотирга тушган қўшни герман князлари Нитран князи Прибинани унга қарши гиж-гижлайди. Лекин Прибина 833-йили ҳокимиятдан четлатилиб, Нитран Буюк Моравия таркибига қўшиб олинади.

Буюк Моравиядаги ички низолардан фойдаланишга интилган Шаркий Франк қироли Людовик Немис Моймирнинг жияни Ростиславни қўллаб, уни ўзига содиқ вассал бўлишига ишониб, 846-йили тахтга келтиради. Бу юришларда Дунай ва Драва дарёлари ҳавзасидаги славянлар ерларида яна бир, Блатен князлиги тузилиб, уни бошқаришга Людовикнинг аёнларидан бири – Прибина қўйилади.

Лекин немис қиролининг режаси амалга ошмасдан, Ростислав (846-870-йй.) ўз аждодларининг мамлакатни бирлаштириш сиёсатини давом эттиради. Людовикнинг Моравияни қайта буйсундириш учун 855-йилги юриши эса, мағлубият билан яқун топади. Ростислав бошқаруви даврида Буюк Моравия анча мустаҳкамланади. Герман князлари эса, славян кабилалари қаршилигини синдириш мақсадида, улар орасига низо солишга интилганлар. Айти мақсадда Людовик Немис Буюк Моравияга жанубдан чегарадош бўлган Болгария билан сиёсий алоқа ўрнатади. Германия зодагонларининг Болгария билан иттифоқига Ростислав Византия билан шартнома тузиш орқали жавоб қайтаради.

Ғарбий славянларни христианликка ўтказиш ҳаракатлари 845-йили, чех зодагонларидан бир қисмини Регенсбург шаҳрида чуқинтирилишидан

бошланади. Аммо бу воқеа аҳолини христианликка ёппасига ўтишини англатмайди. Князь Ростиславнинг таклифига биноан, Константинополдан роҳиб-миссионерлар Кирилл ва Мефодийлар Моравияга юборилади. Улар 863-йили Велеградга келиб, ўз ваъзалари аҳолига тушунарли бўлиши учун славян тилига ўғирилган китобларидан фойдаланадилар. Миссионерлар бир неча йил аввал македон славянлари орасида динни тарғибот қилиш пайтида яратган ёзувларини қўллашади. Натижада, Моравиядаги черков хизмати Ғарбий Европаники сингари лотин тилида эмас, дастлабки пайтданок, славян тилида олиб борилган. Роҳиблар ибодатхона қошида мактаб очиб, болаларни ўқита бошлайдилар.

Моравия давлати тарихида IX асрнинг 60-йиллари иккинчи ярми янги синовлар даври бўлади. Дастлаб Людовик Немис Ростиславни ҳокимиятдан куч билан ағдаришга уринади. Тадбир натижа бермагач, қирол князнинг жияни Святополкни ҳокимиятга келтиришга тутинади. Лекин Святополкнинг немис князлари қуролига айланишни истамагани, уни тахтдан тушириб, Германияга олиб кетилиши билан яқун топади. Буюк Моравия Шарқий Франк қироллиги таркибидаги вилоят деб эълон қилинади. Бунга жавобан халқ қўзғолони бошланганида, Людовик Святополк кўмагида қўзғолонни бостириш мақсадида, уни Моравияга қайтаради. Лекин немислар учун қутилмаганда, Святополк қўзғолонни бошқаришни ўз қўлига олади. 876-йили Людовикнинг вафотидан сўнг Германиядаги ўзаро урушлардан фойдаланган Святополк, Блатен князлигини, шунингдек, Одра, Лаба дарёлари ва Карпат тоғлари этагидаги славян қабилаларини ҳам ўз давлатига қўшиб олади.

Моравияни мустақкамланишига Рим папасининг Мефодийни Паннония архиепископи деб тан олиши, бу орқали вақтинчалик бўлса-да немис черковидан мустақил бўлиши ҳам қўл келади. Аммо 855-йили Мефодийнинг вафотидан сўнг, архиепископликка немис роҳиби тайинланиб, у славян тилидаги черков хизматида қарши кураш бошлайди.

Буюк Моравия давлати ўз тараққиётининг энг юксак даврида ҳам славян қабилаларининг мустақкам бўлмаган бирлашмаси эди. Немис князликларига қарши кураш талончиликлар, ишлаб чиқариш кучларининг инқирозига олиб келади. Йирик зодагонларнинг кучайиши князь ҳокимиятини заифлаштира боради. Моравияга 906-йили венгрлар бостириб кириб талон-тароғ қилади. Шу тариқа, Буюк Моравия давлати тугатилади.

Чехия давлатининг ташкил топиши. Чехияда IX асрнинг охири — X асрнинг бошларидан ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши бошланади. Ушбу даврда янги ерларни ўзлаштирилиши, экин майдонларининг кенгайиши, аҳоли сонининг ўсиши кузатилади. Темир қазиб олиш ва эритиш юксала боради. Савдо йўллари X асрда чех ерлари орқали Болтиқ денгизини Дунай соҳиллари, Русни Ғарбий Европа билан боғлайди. Айни шу пайтдан Прага шаҳри юксалиб, унда Эрон, Испания, Англия,

Византиядан келган савдогарларни учратиш мумкин эди. Шаҳарда ҳунармандчилик турлари ва усталар сони кўпайиб боради. Араб сайёҳи Иброҳим ибн Ёқубнинг (X аср) ёзилишича, Прагада тошдан қурилган бинолар кўп бўлган.

Ер эгаллиги муносабатлари тобора юксала боради. Чех князининг ҳарбий бўлиниши – дружинаси мустақамланади. Авваллари фақат ҳарбий ўлжадан улуш олган дружиначиларга ер-мулк инъом этила бошланади.

IX аср охирида, ҳозирги Чехия ўрнида маркази Прага бўлган Пржемисловичлар ва пойтахти Любице бўлган Славниковичлар князликлари ташкил топади. Чех ерларини бирлаштириш учун кураш X асрда давом этиб, унда Прага ғолиб чиқади. Чехия князи Вацлав (921-929-йй.) даврида католик черковининг маъқеи кучаяди. Черковнинг аҳолига ўтказган тазйикига қарши халқ кўзғолони бошланиб, ундан фойдаланган князнинг укаси Болеслав I (929-967-йй.) давлатни мутақамлаш сиёсатини давом эттиради. Мамлакат вилоятларга бўлиниб, уларга князь ноиблари тайинланади. Князь қўшини герман қироли Оттон I билан ҳамкорликда 955 йили венгрларни енгиб, ўзининг шарқий чегаралари хавфсизлигини таъминлайди.

Князнинг вориси Болеслав II (967-999-йй.) ҳам мамлакатни марказлаштириш сиёсатини давом эттиради. Чехияни христианлаштириш якунига етиб, мустақил Прага епископлиги тузилади. Болеслав II бошқаруви Славниковичлар князлигини енгиб, чех ерларини ягона давлатга бирлаштирилиши билан якун топади

22 §. Польша давлати илк ўрта асрларда

Давлатнинг ташкил толиши. Польшалик славян қабилаларнинг VI-IX асрлардаги тарихига оид ёзма маълумотлар кам сақланган. Лекин археологик тадқиқотлар ҳудудда бу асрларда уруғчилик тузумининг инқирози ва ер эгаллигига асосланган муносабатлар шакллана бошланганини тасдиқлайди. Польша ерларида кўпгаб мустақам кўрғонлар – **градлар** қурилиб, кейинчалик улар шаҳарларга асос бўлади. Краков, Гнезно, Познань, Врославлар X асрдаёқ аҳолиси кўп, савдо марказларига айланади.

Ер эгаллиги муносабатлари чуқурлашиб, X-XI асрлардан деҳқонлар ўз эркинликларидан ажрала бошлайди. Улар князь, унинг дружиначилари, католик черкови томонидан турли солиқ ва тўловларга тортилганлар. Йирик зодагонлар ерларида қарам деҳқонлардан ташқари, қуллар ҳам меҳнат қилишган.

X асрнинг бошларида ҳозирги Польша ерларида: Кичик Польшада – Висла, Буюк Польшада – Полян князликлари бўлган. Варта дарёси ҳавзасидаги Пятов князлиги кейинчалик Польша ерларини

бирлаштиришда марказ вазифасини ўтайди. Польшанинг дастлабки князи Мешко (960-992-йй.) барча поляк қабилаларини бирлаштириш сиёсатини олиб боради. Князь ҳатто Силезияни ўз давлатига қўшиб олади. Мамлакатда ер эгаллиги муносабатларининг шаклланиши, христианликнинг узил-кесил қабул қилиниши билан бир пайтда рўй беради. Динни қабул қилишининг расмий санаси 966 йили Мешконинг чуқинишидан бошланади.

Унинг вориси Болеслав I Жасур (992-1025-йй.) 999-йилда Краковни князлигига қўшиб олиши билан, поляк ерларини бирлаштириш якунланади. 1000-йили Гнезно архиепископлигининг ташкил этилишида давлатнинг мустақкамланиши ўз тасдиғини топади.

Польша ҳам Қўшни Чехия сингари, герман князлари ҳужумларига қарши курашган. Болеслав I герман императори Генрих II қўшинлари ҳужумини кайтариб, 1018-йили тинчлик шартномаси тузишга эришади. Шартномага биноан император қатор славян ерларига булган даъвосидан воз кечади. 1025-йили Болеслав I нинг қирол деб эълон қилиниши Польшанинг мустақил тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлади. Киев князи Владимирнинг всрислари орасидаги тахт учун курашдан фойдаланган Болеслав Киевга юриш қилиб, шаҳарни эгаллайди. аммо у қолдирган ноиб Святополк тез орада Киевни ташлаб қайтади.

23 §. Болгария подшолиги VII аср охири – XII асрлар

Мезияда давлатнинг тузилиши. Болқон ярим оролида VI-VII асрларда жойлашган славян қабилалари тузган давлат бирлашмалари орасида энг таъсирлиси Дунай дарёси ва Болқон оралиғида, қадимги Мезияда вужудга келган. Бу уюшмани византиялик тарихчилар “Етти кабила иттифоқи” деб номлаганлар.

Тез орада ҳудуддаги туб аҳоли фракияликлар ва юнонлар, славян қабилалари билан аралаша бошлайди. Зодагонлар босқинлардан ва туловлардан бойиши, савдо-сотикнинг юксалиши славянларда уруғ-қабилачилик муносабатлари инкирозини тезлаштиради. Босиб олинган аҳолини итоатда сақлаш зарурияти, Византия томонидан доимий хавфнинг мавжудлиги ҳокимият тизимини кучайтиришни тақозо этган. Натижада, қабилалар иттифоқи аста-секин давлат кўринишини ола бошлайди.

Айни пайтда, Болқонга туркий булғор қабилалари келиб жойлашган. Илгари Азов денгизи бўйида яшаган булғорлар “Буюк Булғорлар” иттифоқи таркибига кирган. Улар ўз қўшнилари билан Византия империясига бир неча бор босқинлар уюштирган. Иттифок VII аср ўрталарида парчаланиб, булғорларнинг бир қисми Аспарух бошчилигида, аввал Жанубий Бессарабияга, сўнгра Византияга ҳужумлар уюштира бошлайди. Кўп ўтмай булғорлар Дунай дарёсидан ўтиб, Добруджани эгаллайди. Булғорлар кардош туркий “Етти кабила” иттифоқи зодагонлари

билан келишувга эришиб, 681-йили Аспарух бошчилигида подшолик (хонлик)ка асос солишади. Янги давлат аҳолисининг кўпчилигини славянлар ташкил қилса-да, булғор қабилалари номи билан – Болгария деб аталади.

Дастлаб ҳарбий қароргоҳ бўлган Плиска, янги мамлакат пойтахтига айланади. Йиллар ўтиб туркий булғорлар маҳаллий славянлар билан аралашиб кетади.

Болгария VIII-IX аср бошларида. VIII-IX асрларда илк давлат доирасида уруғчилик жамоаларида мулкий табақаланиш кучаяди. Ер эгаллиги муносабатлари юксата бориб, IX аср охирига келганда деҳқонларнинг йирик ер эгалари ҳисобига меҳнат мажбуриятлари кенг ёйилади. Бутун бошли қишлоқлар инъом этилгани муносабати билан, черков ер-мулклари қўпайиб боради. Жамоа аъзолари, аксинча, камбағаллашиб, айримлари қурол-аслаҳа сотиб олишга ҳам маблағ топа олмай қолади. Ҳарбий зодагонлар ва амалдорларнинг ер-мулклари, чорвалари эса қўпайиб борган. Хон давлат ҳукмдори, айти пайтда олий саркарда, бош қохин, бош судья ва қонун чиқарувчи бўлган. Славян ва булғорларнинг энг йирик зодагонлари хон кенгаши аъзоси бўлишган.

Болгария давлат тизимининг ўзига хослиги, бир томондан, ҳокимиятни хон қўлида тулланиши бўлса, иккинчи томондан, вилоятларни бошқаришдаги заифлик ҳисобланади. Чунки, хоннинг уюшган ҳарбий ташкилотига славян князларининг ярим давлат-ярим уруғ-қабилачилик ташкилотлари қарши турган.

Славян-булғор зодагонлари Византияга қарши талончилик юришларидан манфаатдор бўлишган. Император бу босқинларга йўл қўймаслик учун Византиянинг шимолий чегараларининг Дунай бўйлаб ўтишига интилган. VIII-IX асрнинг биринчи ярмида Болгария ва Византия орасида кўп марталаб урушлар бўлиб ўтган.

VIII асрнинг бошларида болгарлар Константинополни бир неча бор қамал қиладилар. Фақат Болгарияда аср ўргаларида тахт учун курашнинг бошланиши Византияга тазйикни сусайтиради. Мамлакатдаги ички можаролардан қўшни Византия фойдаланиб, болгарларга қарши тўққиз марта юришлар уюштиради. Аммо бу юришлар византияликларга тўла ғалаба келтирмайди.

Болгария Крумхон (803-814-йй.) бошқаруви давридан яна истилочилик урушларига киришади. Унинг чегаралари шимоли-ғарбда Тисса дарёсигача кенгаяди. Византия императори Никифор I қўшини 811-йили Плискани олиб, талаб, ортга қайтишида болгарлар тоғ йўлларида унга ҳужум қилиб, тор-мор этади. Ҳалок бўлган императорнинг қалла чаноғидан май ичадиган қадах ясашади. Лекин Крумхон Константинополни қамал қилишга тайёргарлик қўрилайётган бир пайтда тўсатдан вафот этади.

Крумхоннинг вориси Умартоғ узгача сиёсаг олиб бориб, Византиянинг иттифоқчисига айланади. У хатто империядаги кўзғолонни бостиришга ёрдам беради. Умартоғ даврида мамлакат худудларини кенгайтириш сиёсати давом этиб, Срема вилояти устидан ҳукмронлик ўрнатилади. IX аср ўрталарида эса Македониянинг бир қисми ҳам Болгарияга қўшиб олинади.

Христиан динининг қабул қилиниши. Болгарияни христианлаштириш учун кураш Рим папаси учун ҳам, Византия учун ҳам худудда сиёсий устуликка эришиш воситаси бўлган. Христианликни қабул қилишни тайёрлаган хон Борис (852-889-йй.) Византия билан ихтилофда бўлгани сабабли, папага мурожаат этади. Аммо хоннинг режасига Болгарияда каттиқ очарчиликнинг бошланиши ва византияликлар босқини ҳалақит беради. Оқибатда, ҳукмдор ва унинг аёнлари чўкинтиришни проваславия черкови удумларига кўра қабул қилишга мажбур бўлишди. Болгария аҳолисини чўкинтириш учун икки йилча вақт кетади.

Борис Константинополдан Болгарияда мустақил архиепископлик ташкил этилишига эришади. Натижада, Болгария черкови ўзининг ички ишларини Константинополь патриархидан мустақил ечадиган бўлади. Айни пайтдан “хон” рутбаси “князь” билан алмаштирилади.

Бу воқеадан 20 йилча ўтиб, Моравиядан немис католик рухонийлари ҳайдаган Кирилл ва Мефодийларнинг шогирдлари Болгариядан бошпана топиб, бу ерда славян ёзувини тарқата бошлайдилар.

Болгария IX асрнинг иккинчи ярми – X асрларда. Йирик ер эгаллигининг шаклланиши IX асрнинг иккинчи ярмида ҳам давом этади. Мамлакатда шаҳарлар юксала бошлайди. Археологлар қазिशмалари пайтида темирга ишлов беришни такомиллашиб борганини тасдиқловчи ашёлар топилган. Қулолчилик буюмлар ҳам ўзининг такомиллиги билан ажралиб туради. X асрда яшаган византиялик Иоанн Экзархнинг ёзишича, хунармандчилик турлари ихтисослашуви кўпайиб борган.

Шаҳарлардан Преслава юксалиб, X асрда, пойтахт Средецдан унга кучирилади. Силистра (Доростал), Дунайдаги Преслевец, Плиска шаҳарлари ҳам ривожлана боради. Ушбу шаҳарларга Русь, Венгрия, Чехия, Византия, Шарқ мамлакатларидан кўплаб савдогарлар келиб турган. Болгарлар ўз навбатида Далмация шаҳарларида, Фессалоника, Солунь, Константинополда савдо олиб борган.

Мамлакат маъмурий худудлар – **комиталарга** бўлиниб, уларга ҳокимлар тайинланади. Пойтахтда йирик лавозимлардаги **болярлар** “ички”, вилоятлардагиларни эса “ташқи болярлар” деб аташган. Князь дружинаси мавқеи юксалиб борсада, ҳали кўшиннинг асосини, деҳқонлардан тўпланган лашкар ташкил этган.

IX аср охиридан Болгария зодагонлари марказлашган ҳокимиятни кучайишига қарши ҳаракат бошлайдилар. Борис 889-йили тахтдан воз

кечиб, монастирга кетганида, унинг вориси Владимир аввалги динларни кайтаришга ҳаракат қилади. Аммо зодагонлар бунга қарши чиқиб Владимир тахтдан туширилиб, кўзига мил тортилади. Ҳокимиятга Бориснинг бошқа ўгли Симеон (893-927-йй.) келиб, у Болгария тарихидаги энг машҳур ҳукмдорлардан бирига айланади. Яхши билим олган, иқтидорли Симеон буюк Болқон давлатини тузиш, унинг пойтахти Константинополь бўлишини орзу қилган.

Симеон даврида Византия билан Болгария муносабатлари бузилиб, 894-ййили болгар савдогарларига Константинополда савдо қилиш таъқиқланади. Бундан баҳона сифатида фойдаланган Симеон Византияга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Деярли ўттиз йил давом этган урушларнинг дастлабки босқичи Болгария учун муваффақиятсиз бўлган. Лекин X асрнинг бошидан Симеон Византияни яна бож тўлашга мажбур этади. Унинг даврида Болгариянинг жанубий чегаралари Фессалоникагача етади. Симеон кўшини 917-ййили Ахелая дарёси бўйидаги жангда Византия лашкарини тор-мор этади. Ўзига “болгарлар ва юнонлар подшоси” рутбасини олган Симеон Константинополни қамал қилишга ҳозирлана бошлайди.

Аммо режа амалга ошмайди, чунки Византия Симеоннинг Миср араблари билан иттифоқини бузишга эришади ва болгарлар ваъда қилинган кемаларни ололмайдилар. Қолаверса, серблар болгарларга қарши ҳаракат бошлаб, хорватлар Симеон кўшинига қаттиқ зарба беришади. Симеоннинг вориси Петр (917-969-йй.) Византия билан тинчлик сулҳи тузиб урушлардан воз кечади.

Серблар Византиянинг қўллашида 931-ййили Болгариядан ажралиб чиқади. Яна ўттиз йилча ўтиб император Никифор II Фока болгарларга бож тўлашдан бош тортиб, урушга ҳозирлик кўра бошлайди. У Киев князи Святославнинг Болгарияга қарши юриш бошланшига эришади. Святослав эса аввал болгарларни бўйсундириб, 970-971-ййиллари улар билан иттифоқда Византияга юриш қилади. Империя билан сулҳ тузган Русь князи Болгарияни ташлаб кетиши билан Византия унинг шимолий худудларини эгаллайди.

Богомиллар ҳаракати. Мамлакат иқтисодига Византия билан урушлар катта зарар етказди. Солиқларнинг қупайиб боришдан эркин дехқонлар қашшоқлашиб, қарамликка туша бошлайдилар.

Мулкий табақаланиш жараёни тоифалар орасидаги кескинликни кучайтириб, X аср бошларидан Болгарияда зодагонларга қарши даҳрийлар ҳаракати богомиллик кенг тарқалади. Богомилликни вужудга келишига Филиппополь ва унинг теварагида яшаган павликианлар ғоялари таъсир кўрсатган. Улар расмий черковни инкор этиб, руҳонийларнинг очафатлиги, танбаллигини кескин қоралаганлар. Богомиллар подшони, бойларни, оксоқолларни барча қулфатлар ва зулм сабабчилари ҳисоблаган. Халқни ҳокимиятга, дехқонларни йирик ер эгаларига бўйсунмасликка

чакирган богомиллар (богомил-Худога хуш келадиганлар) харақати Х аср ўрталарида бостирилсада, бу дахрийлик ғояси Болконда яна қўп асрлар давомида сақланиб қолади.

Ғарбий Болгар давлати. Византия истилоси пайтида Болгариянинг ғарбий қисми эгалланмаган эди. Ғарбий Болгария ҳукмдорлари Комитапуллар (Комит Николанинг ўғиллари) Византиядан қўп ўтмай Болгариянинг шимолий-шарқини ҳам қайтариб олишади. Комитлардан бири Самуил Х асрнинг 80-йиллари охирига қадар давлатни бошқариб, тоғли эркин дехқонлардан кучли қўшин тузиб, фақат Сербияни эмас, Адриатика денгизи соҳилидаги Даррахийни (ҳозирги Дуррас) ҳам қўшиб олади.

Аммо Византия императори Василий II Болгарияга қарши урушлар бошлаб 1014-йилнинг ёзида болгарлар Беласица тоғи этакларида Византия қўшинидан оғир мағлубиятга учрайди. Василий II асирга олинган 14 минг аскарни кўзига мил тортишни, фақат ҳар юз кишидан биттасининг бир кўзини соғ қолдиришни буюради. Уша йили Болгария подшоси Самуил вафот этади. Тахт учун кураш бошланиб, айрим зодагонлар Византияни қўллайди. Оқибатда 1018-йили Болгария Византия томонидан босиб олинади.

Византияликлар ҳукмронлиги даври. Болгариянинг босиб олинган ҳудудларида Византиянинг бир неча фемлари тузилади. Лекин Византиянинг кучли ҳокимият ўрната олмагани Шимоли-Шарқий Болгарияга бижанаклар, ўзлар, кипчокларнинг мунтазам ҳужумларига имкон беради.

Болгария черкови Константинополь патриархидан мустақиллигини сақлаб қолсада, унинг бошлиғи—архиепископни император тайинлайдиган бўлади. Совға-инъомлар орқали Болгария руҳонийлари истилочиларнинг ишончли таянчига айланади. Давлат бошқарувидаги, черковдаги муҳим лавозимлар юнонларга берилади. Болгарияда византияликлар солиқ тизими жорий этилади.

Истило болгарларда ер эгаллиги муносабатлари тараққиётини юксалтиради. Жараённи солиқларни ошиб бориши, амалдорлар суистеъмолликлари, эркин дехқонлар ерларини византиялик зодагонларга бўлиб берилиши тезлаштиради.

1040-йили Ғарбий Болгарияда бошланган Петр Делян бошчилигидаги кўзғолон, Византиянинг Европадаги мулкларига ҳам тарқалади. Лекин славян зодагонларнинг хоинлиги 1041-йили Деляни қўлга олиниши кўзғолонни бостирилишига олиб келади. Болгариянинг марказий вилоятларида минглаб богомиллар ва павликианлар мол-мулклари мусодара қилиниб, ўзлари бошқа ҳудудларга кўчирилади. Богомиллар йўлбошчиси Василий 1111-йили Константиноплда тириклайин гулханда ёндирилади.

Болгарияда 1186-йили бошланган кўзғолонни тирноволик ака-ука Федор ва Асенлар бошқаради. Кўзғолончилар мамлакатдан византияликлар қўшинини суриб чиқариб, Болгария ўз сиёсий мустақиллигини тиклайди.

Византия билан тинчлик сулҳи 1187-йили гузилади. Болгарияни озод этилиши унга турклар истилосигача яна икки асрча мустақил тараққиёт имкониятини беради.

24 §. Шаркий славянлар илк ўрта асрларда. Русь давлатининг ташкил топиши

Шаркий славян қабилалари иттифоқи. Шаркий славян қабилалари Дунай дарёси хавзасидан тарқалиб, қabila нoмлари улар бoриб жойлашган ерлар номидан олинган. Хусусан полянлар Дунайнинг ўрта қисмида, ҳозир Киев шаҳри жойлашган ҳудуд атрофларида ўрнашган.

Полянлардан шимолда Десна ва Сула дарёлари хавзасидаги древлянларнинг номи улар яшаган қалин ўрмонлар асосида шаклланган. Двина ва Припять дарёлари оралиғида дреговичлар яшаган. Двинага қўйилган Полота дарёчаси буйлаб яшаган қabila пoлoчaнлар деб аталган. Волга, Днепр ва Ғарбий Двина дарёларининг юқори оқимида яшаган кривичларнинг асосий шаҳарлари Смоленск бўлган. Шаркий славянлар таркибида яна кўплаб қабилалар бўлган.

Шаркий славянлар ҳарбий бoсқинлар ҳам қилиб турганлар. Қabila бoшлиқлари Византияга ёки қўшни қабилаларга бoсқинлар уюштириб, улардан қуллар ва қимматбаҳо буюмларни ўлжага олганлар. Ўлжаларнинг бир қисмини жангчилари орасида тақсимланган қabila саркардаларининг нуфузи тобора ошиб берган. Аста-секин князлар теварагида – дружиналари (друг-дўст сўзидан) жанговар сафдошлари, жангчилари ва маслаҳатчилари тўплана бошлайди. Славянлар уруғ – жамоа бўлиб яшаганлар. Куролланган эркин жамоа аъзолари халқ лашкарига кирган.

Шаркий славянлар: ҳўжалиги ва диний тасаввурлари. Славянлар қишлоқлари, одатда, теварагида деҳқончилик учун қулай ерларда жойлашган. Сули, буғдой, арпа дукқакли экинлар, зигирпоя ва қаноқ етиштирганлар. Сабзавотлар – шoлғoм пиез, саримсоқ ва қарам экканлар. Шаркий славянлар деҳқончиликдан ташқари чoрвaчилик билан ҳам шуғилланган. Улар йилки, қорамол, тўнғиз, эчки, қўй ва парранда боққанлар. Византиялик тарихчилар Прокопий ва Маврикийларнинг (VI аср) ёзишича, ов ва балиқчилик ҳам ўз ўрнига эга бўлган.

Шаркий славянлар табиат кучларига эътибор қилишган. Перун омон, Сварог момоқалдироқ, яшин, уруш ва қурол-ярoғ худоси бўлган. Қуёш худоси Хoрсга эътиқoд ҳам славянлар орасида кенг тарқалган. Волoс

(Велес) худоси чорвачилик ҳомийси ҳисобланган. Мокошь аёл ялоха бўлиб, унга ёгингарчилиқ, сув ёки ҳосилдорлик худоси сифатида сиғинишган. Археологлар славянларнинг бут ва санамлари сакланадиган жойлари капища (эски славянчадан “капь – тасвир, санам”) ларни топиб, уларда қурбонликлар келтиришганини аниқлашган, илохларнинг тош ва ёғочдан ясалган ҳайкалчаларини кўплаб топишган.

Русь йилномаларида варяглар ҳақида “Ўтмиш йиллар йилномаси” қиссасида шарқий славян қабилалари ҳудудлари, князликнинг вужудга келиши ҳақида кўплаб маълумотлар берилган. IX асрда Шарқий Европада мусулмон Шарқини христиан ғарби билан боғловчи савдо йўллари ўтган. Хазар ҳоконлигига бўйсунган полянлар, саверянлар, радимичлар, вятичлар уларга бож-ясоқ тўлаб турганлар. Шимолдан варяглар (Скандинавия норманлари) ҳужумлар қилиб турганлар. Айни варяглардан славянлар князь юборишни илтимос қилиб элчи юборганлар. Таклифга биноан уч ака-укалар: Рюрик, Синеус ва Труворлар келиб, Новгород, Белоозер ва Изборскда князлик қила бошлайдилар. Икки йил ўтиб Синеус ва Трувор вафот этиб Рюрик ягона ҳукмдор бўлиб қолади. 879-йили Рюрик вафот этганида, ўғли ёш бўлгани сабабли, ҳокимият унинг яқин қариндоши Олегга ўтади.

Новгород князи бўлган Олег 882-йили Киевга юриш қилиб, йўл – йўлақай Смоленскни ҳам эгаллайди. Олег ва кейинги Киев князларининг асосий муаммолари Хазар ҳоконлигидан озодликка эришиш, шарқий славян қабилаларини бирлаштириш, Византия билан савдо бўлган. Олег тез орада шимолда Ладога қўлидан жанубда Днепрнинг қуйи оқимидаги ерларга қадар ҳудудларни бирлаштиради. 907-йили Олег қўшини Византияга ҳужум қилиб катта тўлов ундиради. Унинг вафотидан сўнг тахтга келган Игорь (912-945-йй.) дастлаб Киевга бўйсунмай қўйган древлянларга, сўнг Русь чегараларига келган бижанак қабилаларига қарши урушлар олиб борган. Князь Х асрнинг 40-йилларида Византияга қарши икки марта юриш қилади. Урушларда ҳарбий ғалабага эришилмасада, Византия билан манфаатли шартномалар тузилади.

Князь Игорь 945-йили древлян қабилаларидан бож ундириш учун қилинган юришда ҳалок бўлиб, ўғли Святослав ёш бўлгани сабабли ҳокимиятни рафикаси Ольга бошқаради. Святослав (964-972-йй.) бошқаруви даврида хазарлар устидан ғалабага эришилади. 966-йили Дунай ортига юриш қилиниб, болгарлар мағлуб этилади. Лекин Византияга қарши юришдан қайтаётган Святослав бижанаклар билан жангда ҳалок булади.

Киев Русининг юксалиши Владимир ва Ярослав Мудрийлар бошқаруви. Светославнинг ўғиллари Ярополк, Олег, Владимирлар дастлаб давлатни ахиллик билан бошқаришади. Кейинчалик улар орасида низо чиқиб, Олег ҳалок бўлиб, Владимир Швецияга қочади. Лекин Владимир кучли норвегиялик дружина билан қайтиб, дастлаб Новгород

князлигини эгаллайди. 980-йили эса барча Русь ерлари ҳукмдорига айланади.

Владимир Святославич (980-1015-йй.) шарқий славян қабилаларини Киев Русига бирлаштиради. 981-йили Червен шаҳри ҳамда вилояти ва Перемишльни, князликка қўшиб олади. 982-йили Карпат тоғларининг харикки томонидаги хорватлар ерлари эгалланади. 983-йили Русь дружиналари прусслар билан чегарадош яшаган рус аҳолиси ва ятвягларга қарши юриш қилади. Вятичлар жойлашган ҳудудлар 981-йили Киев Русига қўшиб олинади. Орадан уч йил ўтиб, 984-йили Пишане дарёси бўйидаги жангдан сўнг Киев радимичлар устидан ҳам ўз ҳукмини ўрнатади.

Шу тариқа, барча шарқий славян қабилалари яллит давлатга бирлаштирилади. Европа харитасида янги давлат – Киев Руси пайдо бўлади.

Христианлик билан Русь аввалдан таниш эди. X аср бошларида князь Игорнинг дружиначилари орасида христианлар бўлган. Княгиня Ольга ҳам христианликни Византияда бўлганида қабул қилган. Русда христианликни тарқалишида Византия муҳим ўрин тутган. Русда христианлик қабул қилинганидан сўнг, Византия императори Василий князь Владимирдан харбий кумак сўрайди. Русь князи розилик беради, лекин императордан синглиси Аннани унга турмушга беришини сўрайди. Келишув амалга ошиб, рус харбий дружинаси ёрдамга келиб, византияликлар ғалабасига кумаклашади. Лекин Аннани Владимир Византияга қарашли Херсонесни олганидан кейингина Киевга юборишади.

Русда христианликнинг 988-йили қабул қилиниши ёзув ва саводхонликни тарқалишига, Руснинг бошқа христиан давлатлари билан яқинлашувига, рус маданиятини бойишига имкон яратади.

Киев Руси XI асрда. X аср охири – XI аср бошларида Русда катта ўзгаришлар юз беради. Киев Руси князи ўз ўғилларини турли вилоят ва шаҳарларга ноибликка тайинлаб, улар орқали мамлакатни бошқарган. Вилоят ноиблари бошқарувда ўз дружинаси ва маҳаллий зодагонларга таянганлар.

Анъанавий халқ вечелари, қабила йиғинлари ўтмишга айлана боради. “Минглик” харбий ташкилоти князь ҳокимиятига бўйсундирилди. Русь қонунлари такомиллашиб боради. Йиллар ўтиб, эркин жамоа аъзолари бўлган қишлоқ аҳолиси қарам деҳқонларга айланиб, уларнинг ерлари князлар, боярлар, дружинначилар, черковникига айланади.

Ярослав Владимирович (1015-1054-йй.) даврида Новгородда ижтимоий курашнинг кучайиши “Рус ҳақиқати”нинг тузилишига олиб келади. Унда новгородликлар Киев князлари билан ҳуқуқларида тенглиги тан олинади. Хужжатда жамиятда турли тоифалар: хизматкорлар, савдогарлар, дружинначилар, деҳқонлар ва бошқалар мавжудлиги таъкидланади.

Новгород князь Ярославнинг укаси Святополк билан узаро урушларида унга кўмаклашгани эвазига маълум имтиёз ва эркинликларга, ерлик ва ўз уставига эга шаҳарга айланади. Ярославнинг Донишманд лакаби, унга фақат қонушлар ва бошқарув тизимини яратгани учун эмас, китобга ва билимга кизикиши сабабли ҳам берилган. Ярослав князлиги даврида Руснинг жанубий сарҳадлари мустаҳкамланиши давом этилади. Волга дарёси соҳилида Ярославль шаҳри, шимоли-ғарбда – эстлар ерида Юрьев (хозирги Тарту – Ярославнинг христианча исми Юрийдан) бунёд этилади.

Киев қўшини 1036-йили бижанакларни енгиши оқибатида, Киевдан жанубдаги кўпгаб туркий кўчманчи қабилалари: турк, бижанак, берендейлар ўтроклаша бошлайдилар.

Ер эгаллиги муносабатлари. Йирик ер эгаллигининг шаклланиш жараёни XI асрда ҳам давом этади. Боярлар, черков ва монастирлар ерлари тобора кўпайиб боради. Ярославнинг ўғиллари князлиги даврида чиқарилаган “Рус хақиқати” қонунлар тўпламида йирик ер эгаллигининг шаклланиши ўз аксини топади. Қонунда феодал вотчинасини бошқаришда тиун, кишлок оксоқоллари, дружиначилар хизмати билан бир қаторда қарам дехқонлар тоифаси хақида ҳам сўз боради. Қишлоқ аҳолисининг асосий кўпчилигини қонунда смердь деб номлашади. Бу атама ўтмишда қишлоқ эркин жамоачиларига нисбатан қўлланилган. Аммо эркин, фақат солиқ тўлайдиган, халқ лашқарида иштирок этадиган смердлар тобора камайиб боради. Смердлар аксари князга қарам бўлганлар. Смердни ўлдиргани учун жарима князь хазинасига тушган, агар вафот этган смерднинг ўғли бўлмаса унинг мулки ҳам ҳукмдорга ўтган. Смердь ер билан бирга инъом этилган. Князь ўз смердлари ва уларнинг ерларини боярлар ёки монастирларга инъом этиши мумкин бўлган. Йирик ер эгаларида бошқа турдаги қарам кишилар учрайди. Хусусан, русларда ҳам, ўз жамоаси билан алоқасини узганлар гуруҳи бўлган. Улар йирик мулкдорлар ерларида яшаб меҳнат қилганлар. Хизматкорлар (холоп) тўлов эвазига озод бўлса ёки хўжайиндан эркинлик олса, тахқирланганлар гуруҳига ўтган.

Ҳосилсизлик, очарчилик, ёнгин, душманлар ҳужуми, дружинначилар талончилиги оғир солиқ ва тўловлар ҳам жамоачи – смердларни хонавайрон қилган. Оқибатда, смерд феодалга бош эгиб келган. Йирик мулкдор смердь билан “ряд” – шартнома тузиб, хўжайинга ишлаши, унга итоат этиши тартиби ўрнатилган. Бу турдаги қарам кишилар рядовичлар деб номланган. Жамоачи феодалдан қарз– қупага дон, пул, мол олса, у закуп деб аталган ва аста-секин қарам дехқонга айлана борган. Закупчилар XI асрда ҳам ўз хўжайинининг ерида ишлаб, ўз ҳолати бўйича қулга яқин бўлишган. Йиллар ўтиши билан эркин жамоачилар сони камайиб, қарам дехқонлар эса кўпайиб борган

Шахарлар. XI асрнинг иккинчи ярмидан Киев Русида шаҳарлар юксала бошлайди. Йилномаларда кўрсатилишича, IX-X асрларда Русда 24 та шаҳар бўлса, XI асрда уларнинг сони 62 тага, XII асрда – 119 тага етади. Русь шаҳарлари ҳам Европадаги сингари хунармандчилик, ички ва ташки савдо марказлари сифатида шаклланган. Шаҳар хунармандчилигини уларни ўраб турган ҳудуд билан боғлиқлиги уларни иктисодий марказга айланишига имкон берган.

Айни пайтда, йирик ер эгаллигининг юксалиши ҳар бир вилоятни боярлар вотчинаси ўчоғига айлантириб, уларнинг Киев Русидан мустақилликка интилишини кучайтиради. Князликларнинг қўлайиб бориши давомида Киев Русида сиёсий тарқоқлик ҳам юксалиб боради.

Русларнинг қипчоқларга қарши кураши. XI аср ўрталарида Марказий Осиёдан чиққан қипчоқ қабилалари Ёйиқ (Урал) дан Дунайгача, Қримнинг шимоли ва Шимолий Кавказда ўрнашадилар. Қипчоқларнинг айрим уруғ-қабилалари йирик қабила иттифоқларига бирлашганлар. Бундай иттифоқларнинг маркази, одатда, кўчманчиларнинг қишлоқ манзиллари бўлган. Бу хилдаги бирлашмаларга ҳукмдорлик қилган хонлар ўн минглаб темир интизомли, ўтроқ аҳолига дахшатли хавф солган отлик лашкарни сафга тузиши мумкин эди.

Қипчоқларнинг Русь ерларига дастлабки ҳужуми 1061-йили бўлиб, улар Переяславль князи Всеволод Ярославич қўшинини тор-мор этади. Шу пайтдан бошлаб бир ярим аср давомида улар Русь чегараларига хавф солиб турганлар. Бу уз кўламига кўра кенг ва оғир кураш Русь тарихининг бутун бир даврини ташкил этган. Ҳужумлар ўрмон ва дашт чегаралари бўйлаб, Рязандан Карпат тоғларига қадар ҳудудларда олиб борилган.

Қишлоқни Азов денгизи бўйларида ўтказган қипчоқлар баҳордан шимолга силжий бошлаб, май ойида ўрмонлар бошланадиган ҳудудларга етишган. Одатда, қипчоқлар дехқонлар кузда ҳосилни йиғиб бўлинганидан сўнг, қутилмаганда ҳужум қилиб, аҳолини саросимага солган. Қипчоқларнинг отлик бўлинмалари ҳужумини қайтариш мураккаб бўлган, чунки улар кўкқисдан ҳужум қилиб, князь дружинаси ёки яқин шаҳар лашкари келгунга қадар кўздан ғойиб бўлганлар. Одатда, кўчманчилар қалъаларни қамал қилмасдан қишлоқларни талон-тарож қилганлар. XI асрнинг 70- йилларидан қипчоқларнинг тинимсиз ҳужумлари, талончиликлари давом этган. Днепрнинг ҳар икки соҳилида яшаган қипчоқ гуруҳлари XI асрнинг сўнгида бирлашиб, Русь ерларига тазйикларини кучайтиради. Кўчманчилар Песочен, Переволок ва Прилук шаҳарларини эгаллаб, қўшлаб қишлоқларни талон – тарож қиладилар.

Киев князи Святополк қипчоқлар элчиларини қамашга буюриб, янги босқинларга баҳона яратади. Қипчоқларга қарши чиққан Русь қўшини Тиреполь яқинида мағлубиятга учрайди. Чекиниш давомида ёнгинарчилик туфайли тошқин бошланган Стугна дарёсидан кечиб ўтишда, қўшлаб жангчилар, улар каторида Переяславль князи Ростислав Всеволодович ҳам

халок бўлади. Святополк Киевга қочади. Кучманчилар Киев атрофларини талаб, минглаб асирларни олиб кетишади.

Святополк, кучманчилар билан курашишга кучи етмаганидан, 1094- йили улар билан тинчлик сулҳи тузиб, кипчоқлар хони Тугорхоннинг кизига уйланади.

Владимир Монамах душманга қарши фаол ҳаракат бошлаб, 1095- йилнинг қишида Переяславль яқинида ўз дружинначилари билан икки кипчоқ хони бўлинмаларини енгади. Февраль ойида Переяславль ва Киев князларининг қўшини илк бор ҳамкорликда даштга юриш қилади. Чернигов князи Олег жангга кирмасдан душман билан тинчлик сулҳи тузишни маъқул топади.

1096-йили Святополк ва Владимир хоинлик қилган Олегга қарши чиқиб, уни Черниговдан ҳайдаб, Стародубда қамалга оладилар. Вазиятдан фойдаланган даштликлар Переяславль ва Киевга ҳужум бошлайдилар. Бунякхон Азов кипчоқлари билан Киевни, Кура ва Тугорхонлар Переяславльни қамал қиладилар. Иттифоқчилар қўшини қайтганича даштликлар Киевдан узоқлашгани сабабли, улар Переяславльга юриб, 19 июлда кипчоқлар қўшини қаршисида пайдо бўлади. Душманга жангга тайёргарликка имкон бермасдан ҳужум бошлаган Русь дружинначилари кучманчиларни мағлуб қилишади. Ҳалок бўлганлар орасида Святополкнинг қайнотаси Тугорхон ҳам бўлган.

Айни шу пайтда Буняк бошчилигидаги кипчоқлар Русь князлари қўшини Днепрнинг чап соҳилига кетганидан фойдаланиб, Киевга ҳужум бошлайди. Шаҳарга кира олмаган кипчоқлар князнинг шаҳар ортидаги қароргоҳини ва Печера монастирини талон-тарож қиладилар. Святополк ва Владимирлар ўнг соҳилга қайтиб, Бунякни Русь орти, Жанубий Бугга қадар таъқиб этади. Кучманчилар руслар қудратининг ўсганлигини сеза бошлайдилар. Айни пайтдан, даштдаги туркий қабилалар ва айрим кипчоқ уруғлари Мономах хизматига ўта бошлайди.

ИККИНЧИ ҚИСМ. РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПАСИ (XI-XV АСРЛАР)

VIII БОБ. XI-XV АСРЛАРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

25 §. Европада ўрта аср шаҳарлари

Европада ўрта аср шаҳарларининг шаклланиши омиллари. XI аср ўрта асрларнинг иккинчи, ер эгаллиги жамияти гуллаб-яшнаган даврини-илк ўрта асрлардан ажратиб турувчи чегарадир. Олдинги асрларда шаклланган ишлаб чиқариш асоси натурал кўринишда бўлсада, ишлаб чиқариш кучларининг кейинги юксалишига замин тайёрлади. X-XI асрларда ишлаб чиқаришда муҳим сифат ўзгаришлари юз бериб, Европанинг айрим мамлакатларида хунармандчилик ва савдо марказлари тарзидаги шаҳарлар вужудга кела бошлади. Натурал ҳужаликнинг ҳукмонлиги сабабли, айти пайтгача хунармандчилик ва савдо марказлари сифатидаги қўрғонлар эндигина шаклланаётган эди. Жараён фақат Византия ҳамда Италиянинг айрим шаҳарлари учунгина хос эмасди.

Аввалги гуллаб-яшнаган шаҳарлар Ғарбий Рим империясининг сўнги босқичидан, чуқур инкирозга учраганли. Германлар истилоси ва варвар кироликлари ташкил топганидан сўнг, янги жамиятда бу шаҳарларга уларга эҳтиёж қолмаганлиги сабабли, уларнинг аҳолиси камайиб, бушаб қолади. Арль, Лион, Трир, Кёльндаги ажойиб ибодатхоналар, маъмурий бинолар, цирк ва театрлар хароба ҳолига келиб, тош ётқизилган кўчалар ўт босиб, сув қувурлари қаровсиз ҳолга келган. Шаҳарлар ичида, боғлар ва экинзорлар пайдо бўлади.

Илк ўрта асрларда норманлар, араблар, венгрлар босқинлари, узлуксиз ички низолар Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда аҳолини ҳужумлардан сақланиши учун қалъалар қуришга ундайди. Париж (Рим пайтида Лютетия), Кёльн ва бошқа шаҳарларда Рим давридан қолган мудофаа иншоотлари тикланади. Бу қалъаларнинг баъзилари киролик қароргоҳлари, графликлар маъмурий идоралари ёки епископлик округлари бошқаруви жойлашган марказлари бўлган. Ушбу мустахкам қўрғонлар аҳолисининг аксарияти зодагонларнинг яқин қариндошлари, хизматқорлари ва кичик ер эгаларидан ташкил топган.

Кўп сонли бўлмаган сайёр хунармандлар, зодагонлар қўрғонларида яшовчи айрим хизматқор-хунармандлар, кишлоқларда дехқонлардан чиққан темирчилар, дурадгорлар, кулоллар буюртма бўйича маҳсулот тайёрлашган. Ахён-ахёнда сенъорлар қаср ва қалъаларига сайёр савдогарлар (аксари византияликлар, араблар, яҳудийлар) ташриф буюриб, кимматбаҳо тошлар, зеб-зийнат буюмлари, шойи газламалар, зираворлар келтиришган.

Илк ўрта асрларда хунармандчиликнинг мовут тукиш, тоғ-кон, темир буюмлар ишлаб чиқариш ва бошқа турлари юксала бошлаб, меҳнат таксимотига, хунармандчиликни қишлоқ хўжалигидан ажралишига ва кейинги юксалишига, унинг турли соҳаларини ривожланишига ўзини бағишлаган фидойи кишиларнинг етиб чиқишига олиб келади. Натурал хўжалик асосларидан бўлган уй хунармандчилигини дехконни ёрдамчи хўжалигидан бозор ёки буюртма бўйича буюм тайёрлайдиган соҳага айланиши учун шароит етилади. Қолаверса, хунармандчилик учун сеньор курғони доирасида ривожланиш торлик қила бошлайди.

Эндиликда, хунармандчилик буюмларини ясашдан мақсад уни товарга айлантириш ва эркин сотиш бўла бошлайди. Хунармандлар учун улардан буюмларини сотиб оладиган, хавф-хатардан холи, савдо йўлларига яқин жойларга эҳтиёж туғилади. Қолаверса, хунарманд мустакил хўжалик юритувчи шахс сифатида ишлаб чиқариш фаолиятига тўсқинлик қиладиган ҳар қандай қарамлик шаклидан озод бўлиши лозим эди.

Шаҳарларнинг вужудга келишидаги муҳим шартлардан бири қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кучларини ривожини бўлган. Сабаби, шаҳарлар, уларни зарур озиқ-овқат ва хом-ашё билан таъминлайдиган, улардаги тайёр маҳсулотларни сотиб оладиган қишлоқларга сиз яшай олмайди. Ушбу жараён эса қишлоқ хўжалик техникасини такомиллашуви, ерга ишлов беришни яхшилаши, экинлар ҳосилдорлигини ошишини тақозо этади.

Дастлаб, ўзига тўқ, ўртаҳол дехконлар хўжалигида ортиқча маҳсулот туплана бошлайди. Шу тарика, қишлоқ аҳолисида дехкончилик маҳсулотлари ҳисобига зарур нарсаларни айирбошлаш ёки сотиб олиш имконияти туғилади. Қолаверса, маълум маблағ тупланиши, қарам дехконларни шаҳарларга кочиши, у ерда жойлашиш билан боғлиқ мураккаб пайтда ўзини сақлаб туришига имконият беради.

Шаҳарларнинг вужудга келиши. Европанинг турли мамлакатларида X-XI асрларда иқтисодий юксалиш даражаси, географик жойлашувига қараб, шаҳарлар пайдо бўла бошлайди. Хусусан, Франциянинг жанубида шимолга нисбатан, Рейн соҳилларида, Дунайнинг юқори қисмида Германиянинг бошқа ҳудудларига қараганда шаҳарлар эртароқ вужудга келади.

Шаҳарларнинг дастлабки аҳолиси хунармандлар, ўз хўжайинларидан қочган дехконлар, хизматкорлар, савдогарлар бўлган. Шаҳарлар учун кўрфазлар, дарё соҳиллари, курукликдаги қарвон йўллари кесишган жойлар, қирол қароргоҳлари, епископлар, графлар қалъалари, ибодатхона ва монастирлар атрофлари танланган. Баъзи Рим шаҳарлари савдо йўллари устида жойлашганлари боис, ўзига хунарманд ва савдогарларни жалб қилган. Натижада, бу шаҳарлар аҳолиси кўпайиб, юксала бошлайди. Улар қаторида Турне, Париж, Лион, Арль, Марсель, Кёльн, Трир, Страсбург, Аугсбург, Регенсбурглар бўлган.

Кўп холларда хунарманд ва савдогарлар қалъада эмас, унга яқин жойларда ўрнашганлар. Кёльнда янги кўрғон Рим пайтида бунёд этилган, ўрта асрларда тикланган мудофаа деворларидан ташқарида вужудга келади. Париж, Лион, Верденда кўрғонлар ҳатто дарёнинг қарама-қарши соҳилида бунёд этилади. Сабаби, қалъалар ҳужум қилишга мураккаб жойда қурилган бўлса, янги кўрғонлар, энг аввало, хунармандчилик буюмларини сотиш, қулай жойларда шаклланади. Айни шу сабабдан, хунармандлар савдо учун қулай, қалъа ёки монастир девори ёнида ўрнашиб, бу жойларни шаҳарларга айланишига ўз хиссаларини қўшганлар.

Турли омиллар: географик ҳолат, хом-ашё манбалари яқинлиги ва ҳ.к. ларга қараб, турли хилдаги шаҳарлар вужудга келади. Дастлаб, аксари шаҳарлар кичик ва ўрта кўринишда бўлиб, уларнинг ҳаёти учун хунармандчилик буюмларини ички эҳтиёжлар учун ишлаб чиқариш ва сотилиши хос бўлган. Лекин дастлабки пайтларданоқ, маълум газлама, қурол-аслаҳа ёки юқори сифатли бошқа буюмлар чиқаришга ихтисослашган шаҳарлар ҳам вужудга келиб, улар вилоят, мамлакат ва ҳатто хорижда ҳам ўз буюмларини сотишади. Брюгге, Гент, Ипр – Фландрияда; Аррас, Бовэ, Амьен, Турне – Шимолий Францияда; Флоренция – Италияда мовут газлама ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Бу омил юқорида санаб ўтилган шаҳарларнинг иқтисодий-сиёсий ҳаётини белгилаб берган. Ниҳоят, яна бир турдаги шаҳарлар денгиз ёки қуруқликдан халқаро савдо олиб бориш билан шугулланган. Бу қасб-хунар Италия шаҳарларига хос бўлган.

Хусусан, Италиянинг жанубидаги Амальфи шаҳри тоғ ва денгиз оралиғидаги кичкина ерда жойлашган бўлиб, унинг аҳолиси халқаро денгиз савдоси билан шугулланган. Шаҳардаги иккинчи даражали хунармандчилик, асосан, маҳаллий эҳтиёжларни қондирган. Бу турдаги шаҳарлар сирасига Венеция ва Генуяларни, XIII асрда ташкил топган Гамбург, Любек ва бошқа шаҳарларни қиритиш мумкин. Демак, ўрта асрларда фақат воситачиликка асосланган савдо ҳам шаҳар ҳўжалик ҳаётини таъминлаши мумкин бўлган.

Шаҳарларни қишлоқлардан ажралиши узок давом этган жараён динир. Кейинги бир неча аср давомида дехқонларнинг катта қисми туқимачилик, уй жихозлари, меҳнат қуролларига талабни ўзи қондирса, ўз навбатида, хунармандлар шаҳар ичидаги ёки атрофдаги далаларда полизчилик, боғдорчилик, узумчилик билан шугулланишда давом этадилар. Ўрта аср шаҳарлари ҳаётини тасаввур этсак, эрта тонгдан чўпон ва молбоқарлар уй ҳайвонларини шаҳарга тегишли ўтлоқларга ҳайдагани, шаҳар кўчаларида тўнғизлар ахлат титиб юрганлигини кўз олдимишга келтиришимиз мумкин.

Шаҳарлар ўзинини аграр хусусиятларини қисман, ўрта асрларнинг ривожланган даври охирига қадар сақлаб қолади. Айни пайтда, шаҳарлар ўз тараққиётининг дастлабки онлариданоқ товар ишлаб чиқариш маркази бўлган.

Шаҳарларнинг эркинлик учун кураши. Урта аср шаҳарлари каерда вужудга келмасин, у, албатта, кимнингдир ер-мулкида, баъзида сеньорнинг бевосита иштирокида вужудга келган. Бу тадбир яхшигина даромад бериши муқаррар эканлигидан дунёвий ва диний зодагонлар янги шаҳарларни вужудга келишига, унга кўпроқ кишиларнинг келиб жойлашишига ҳомийлик қилишган. Лекин сеньорнинг шаҳарликлар устидан зулми дастлабки пайтларданок, уларга катта қийинчиликлар туғдирган.

Баъзида шаҳар икки ёки ундан кўпроқ сеньорлар ерида юксалган. Хусусан, Амьен дастлаб тўрт сеньорга, Бовэ – уч, Париж икки зодагонга тегишли бўлган. Сеньор шаҳар эгаси сифатида уни меросга қолдириши, бўлаклаб сотиши ҳам мумкин эди. Сеньор шаҳар бошқарувини ўзи тайинлаган амалдорлар кўмагида олиб борган. Унинг қўлида шаҳарликлар устидан суд ҳукми бўлиши, ҳокимиятини мустаҳкамлашдан ташқари, даромад манбаи ҳам бўлган. Сеньорда танга-чақа зарб қилиш, савдодан бож йиғиш ва ҳатто тош-у тарозидан фойдаланганликлари учун тўлов олиш ҳуқуқлари бўлган. Баъзида ақл бовар қилмайдиган тўловлар жорий этиб, хизматлар талаб қилинган. Хусусан, шаҳарга бирор иш билан келган киши унда тунагани учун тўлов, шаҳарда яшаган кишиларнинг отларидан фойдаланиш, уларнинг ўзларини отлик ёки пиёда хизматга жалб қилиш, гўшт ва мусалласни фақат ҳафтанинг маълум кунларида сотиш талаб қилинган. Сеньорда тегирмон, тандирларга ҳам монополь ҳуқуқ бўлган. Баъзи шаҳарларда аҳолидан меҳнат мажбурияти ҳам талаб қилинган. Табиийки, буларнинг барчаси ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланишига тўсқинлик қилган.

Ушбу даврда деҳқон ҳўжалиги ҳам ўз имкониятларини тўлагича намоён этмаган. Кишлоқларда натурал ҳўжалик ҳўкмронлиги сақланиб, пул-товар муносабатлари уни эндигина смира бошлаган. Янги шаклланган шаҳар ҳунармандчилиги эса майда товар ҳўжалиги сифатида бозор билан бевосита боғлиқ бўлган. Ҳунармандлар янги тоифа вакиллари сифатида иқтисодий жиҳатдан мустақил, ишлаб чиқариш воситалари эгаси эди. Эндиликда, сеньор мулки бўлган ер, уларга ишлаб чиқариши учун ҳаётий зарурият эмасди. Шаҳарликлар тоифаси нуфузи ошгани сайин, сеньорнинг чексиз талабларига қарши кураш ҳам кучая боради. Баъзи ҳолларда ер эгаси катта тўлов эвазига шаҳарга ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини берган. Лекин, муаммо тинч йўл билан ҳал бўлмаса сеньорнинг ҳарбий бўлиниши ва қуролланган шаҳарликлар орасида қонли тўқнашувлар бошланган. Жумладан, XI аср урталарида Миланда шаҳарликларнинг сеньор архиепископ ва уни қўллаган зодагонларга қарши кураши бўлиб ўтган. Шаҳарни тарқ этишига мажбур бўлган сеньорлар қўшини уч йил давомида Миланни олишга уринади. Йиллар ўтиб, Миланда шаҳарни бошқарувчи муниципалитет – коммуна тузилади.

Кёьнда XIII аср давомида шаҳарликлар ва сеньор-архиепископ харбий бўлиналари орасида бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтади. Фақат аср сўнгида Кёьн “эркин шаҳар”га айланади. Франциянинг шимолидаги Лан шаҳри аҳолиси ўз эрки учун курашни танаффуслар билан 200 йилдан ортиқ давом эттиради.

Мовут тўкиш маркаларидан бири бўлган Лан XII аср бошида епископ Годрига тегишли эди. Йилномачи Гвиберт-Ножаннинг ёзишича, епископ маълум муддатга Англияга кетганида шаҳарликлар “вазирдан” фойдаланиб, озод бўлиш учун зодагонларга кумуш ҳисобида катта тоvon тўлайдилар. Дастлаб Годри шаҳарликлар олган коммуна ҳуқуқларини: ўз ўзини бошқариш, суд ва белгиланган тўловларни оширмасликка қасамёд қилади. Лекин 1112-йили епископ ва бошқа сеньорлар қиролдан 700 ливр инъом ҳисобига коммунани бекор қиладиган ёрликни олишади. Воқеадан ғазабланган аҳоли қуролланиб, Годрини ҳовлисига бостириб кириб, ертўладан топиб, қатл этишади. Аммо қўп ўтмай сеньорлар ва рицарлар шаҳарликлардан қаттиқ ўч олишади. Қўшни феодал касрида яширинган қўзғолон бошлиқлари тутиб, қиролга топширилади. Шаҳар фақат маълум муддат ўтиб, ўзини ўнглаб олганидан кейингина яна исён қўтарилиб, коммуна тикланади. Шундан кейин ҳам коммуна учун кураш гоҳ у, гоҳ бу томон устунлиги билан давом этади. Бир неча марта тугатилган коммуна яна тикланади. Фақат 1331-йили Франция қироли Ланни ўзи тайинлаган амалдор бошқарадиган шаҳарга узил-кесил айлантиради.

Шаҳарларни бошқариш усуллари. Франциянинг шимолий ҳудудларида Сен-Кантен, Камбре, Бове, Суассон ва Ланга ўхшаш қўплаб бошқа шаҳар-коммуналар вужудга келади. Улар гуллаб-яшнади. XII асрда Франциянинг жанубида эса: Марсель, Тулуза, Арль, Монпелье каби шаҳар-республикалар шаклланиб, улар деярлик тўлиқ мустақил бўлганлар. Италияда шаҳарларнинг эрта юксалиши, марказий ҳокимият бўлмаслиги шароитида уларнинг фақат мустақиллигини эмас, атрофдаги қишлоқлар ва майда шаҳарлар устидан ҳукмронлигини ҳам таъминлайди. Италиянинг шаҳар-республикалари айнан шу йўл билан вужудга келади. Германияда император ҳокимиятининг аста-секин заифлаша бориши, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, империя (яъни эркин) шаҳарларни вужудга келтиради. Любек, Гамбург, Бремен, Кёьн, Страсбург, Нюрнберг, Аугсбург, Регенсбург ва бу хилдаги бошқа шаҳарлар қонун бўйича императорга бўйсунса-да, амалда мустақил фаолият олиб борганлар. Шаҳар коммуналари бойлар муассасаси бўлиб, амалда уларни жамоавий бошқарув деб баҳолаш мумкин. Коммуналар ҳунармандчилик устахоналари, савдогарлар гильдияларидан ташқари ўз экинзорларига ҳам эга бўлиб, унда ижарачи дехқонлар меҳнатидан фойдаланилган. Коммуналар хавф-хатарга қарши ёки савдо-сотикни юксалиши учун иттифоқлар тузиши, уруш эълон қилиши ёки тинчлик шартномаси тузиши мумкин эди. Коммуналар ўз-ўзини бошқариш ташкилотларига, ўз судига,

молиясига, қўшинига эга бўлган. Бошқарувнинг олий ваколат органи шаҳар кенгаши бўлиб, унинг аъзолари сайлаб қўйилган. Англия, Италия, Францияда кенгаш бошлиғи – мэр, Германияда-бургомистр деб аталган. Айрим ҳолларда шаҳар кенгашидан ташқари, шаҳар суди ҳам бўлган.

Албатта, Европанинг барча шаҳарлари ҳам тула мустақилликка эришмаган. Масалан, Франциянинг марказидаги қирол доменига кирган Париж, Орлеан, Бурж шундай шаҳарлар ҳисобланган. XI асрнинг иккинчи ярмидан қиролнинг кучли ҳокимияти ўрнатилган Англия шаҳарлари айрим чекланган ҳуқуқларга эга бўлиб, қирол тайинлаган амалдорлар томонидан бошқарилган. Мамлакатдаги кичик шаҳарлар сеньорлар ҳукмида бўлган.

Қирол ҳокимиятининг кучайиб бориши билан XIII асрдан Франция коммуна шаҳарлари ҳам ўз эркинликларини йўқота бошлади. XIV асрдан деярлик барча ҳудудларда коммуналар фаолияти тугатилади. Сиёсий тарқоқлик мавжудлиги сабабли, фақат Шимолий ва Ўрта Италия, айрим немис шаҳарларигина ўз эрklarини сақлаб қолади. Испания ҳақида сўз борганда, Кастилия шаҳарларининг араблар даврида қўлга киритган имтиёзларини узоқ сақлаб қолганлигини таъкидламоқ лозим. Шаҳарларнинг муҳим имтиёзларидан бири унда бир йилу бир кун яшаган қарам деҳқоннинг шахсий эркинликка эришиб, сеньорнинг унга нисбатан барча ҳуқуқларидан маҳрум бўлиши эди. Ўрта аср немис мақолида бежиз “Шаҳар ҳавоסי кишини озод қилади” деб айтилмаган.

Ўрта аср шаҳарлари кифёси. Барча шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўралган бўлган. Тошдан ёки пишиқ ғиштдан қурилган қалъа деворида махсус миноралар бўлиб, девор ортида қазилган хандакка сув тулдирилган. Бу тадбирлар шаҳарликларни доимий хужум ҳавфидан асраш учун қилинган. Кеч-тунда шаҳар дарвозалари ёпиб қўйилган. Аҳоли сони кўпайиб бориши билан, шаҳарларда янги мудофаа деворлари бунёд этилган.

Шаҳарлар ичида аксари энсиз ва кинғир-кийшиқ кўчалар ва йўлқалар бўлган. Кўчалар тозаланмаган, канализация ҳам бўлмаган. Аҳоли ахлат-чиқиндиларни ташлайверганидан ёгингарчилик пайтида кўчалар ботқоққа айланиб, унда пиёдалар тугул, отликлар ҳам қийинчилик билан ҳаракатланган. Кўчаларга тош ётқизиш XIV-XV асрлардангина бошланган.

Кўчаларда пиёдалар учун йўлқалар бўлмаган, улар кечаси ёритилмаган. Аҳолининг кўпайиб бориши, шаҳар майдонининг чекланганлиги туфайли уйни ҳар бир кейинги қавати биров кўчага чиқариб қурилган. Оқибатда, уйлар бир-бирига яқин бўлганидан кўчага қуёш нури ҳам тушмаган. Шаҳарлар марказида ратуша ва бозор майдони жойлашган.

Аксари уйлар ёғочдан қурилгани сабабли, ёнғинлар пайтида шаҳарларнинг катта қисми ёниб кетган. Турли юқумли касалликлар: вабо, чечак ва ҳ.к. лар шаҳар аҳолисининг қирилиб кетишига олиб келган. Шунга қарамадан, деҳқонларнинг тинимсиз кўчиб келишлари туфайли шаҳар аҳолиси кўпайиб борган. Ўрта аср шаҳарлари унчалик катта

булмаган, лекин биз урта асрларда аҳоли сонининг кўп булмаганини ҳам эътиборга олмоғимиз лозим. XIII асрда Европанинг энг йирик шаҳри Парижда 100 минг, Лондон, Миланда 40-50 минг; Аррас, Тулузада 30-40 минг киши яшаган. Кўп шаҳарлар аҳолиси 3-5 мингта бўлган, холос.

26 §. Урта аср хунармандчилиги

Шаҳар хунармандчилиги. Цехлар. Шаҳар аҳолисининг аксари кўпчилигини хунармандлар ташкил этган. Шаҳарлар товар ишлаб чиқариш марказларига айланиб, хунармандлар кўлида эса ишлаб чиқариш воситалари: меҳнат қуроллари, хом-ашё, устахоналари жамланган. Шаҳарлар аҳолиси асосан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда уни сотиш билан шуғулланган. Хунармандчилик буюмларини ишлаб чиқариш ва сотиш учун яратилсада, шаҳарлар дастлабки даврларда ер эгаллиги тузумига зид, унга қарши омил бўлмаган. Узининг илк даврида товар хўжалиги жамиятни бузадиган, унинг асосларига салбий таъсир кўрсатадиган кучга эга бўлмаган. Фақат урта асрларнинг кейинги босқичида, янги давр арафасида ишлаб чиқариш кучларининг янада юксалиши оқибатида ер эгаллиги жамиятининг инкирози бошланиб, майда товар ишлаб чиқариш асосила мануфактуралар вужудга келади. Урганилган даврда эса ишлаб чиқариш хунарманд устахонасида, унинг оила аъзолари, бир ёки бир нечта шогирд, халфалари кўмагида амалга оширилган. Кишлоқдаги каби шаҳарда ҳам майда ишлаб чиқариш ётакчи бўлиб, ҳар бир хунарманд ўз устахонасида меҳнат қилган.

Хунармандлар шаҳарнинг ўз эрки учун курашида энг фаол иштирок этган қатлам бўлган. Хунарманд ҳаёти ва фаолиятида қатор хавфлар: сеньорлар зўравонлиги, ташқи душманлар ҳужумлари, ўзаро низолар бўлиб турган. Юқоридагиларнинг барчаси хунармандларни ўзларининг махсус ташкилотлари – цехларни тузишга ундаган. Цехлар Франциянинг жанубидан бошқа, Европанинг деярлик барча шаҳарларида ташкил топган. XI-XIII асрларда вужудга келган цехлар бир хил касб усталарининг иттифоқи бўлиб, якка ҳолда ишлаётган хунармандлар манфаатларини химоя қилган.

Уша даврда ишлаб чиқариш кучларининг секин ўсиши, уй хунармандчилигининг сақланиб қолиши, тайёр буюмларни сотиш имконияти чекланганлиги, соҳани қишлоқ хўжалигидан тўла ажралишига имкон бермаган. Шу сабабдан хунармандлар, аксари холларда, ўз маҳсулотларини теварак қишлоқлар аҳолисига сотишга мўлжаллаб тайёрлаган. Лекин хали кўп буюмларни дехқонларни ўзлари тайёрлашда давом этиши ишлаб чиқаришни юксалишига тўғанок бўлган. Истеъмолчилар доирасида зодагонлар, шаҳарликлар, бошқа касб хунармандлари ҳам бўлишган. Табиийки, бозор талаблари чекланган шароитда майда ишлаб чиқарувчи ўзининг хунарманд биродарлари

қўллашидан маҳрум бўлса, қолаверса, шаҳарларга қочиб келаётган, қўлида хунари бўлган сонсиз дехқонлар билан ракобат қилса, ҳаёти оғир кечиши аввалдан маълум эди. Цехлар хунармандларни даромадини кўпайтириш учун ташкил этилмасдан, ўзининг ҳар бир аъзоси баҳоли қудрат тирикчилигини ўтказиши учун етарли махсулотини сотишини таъминлаши лозим эди.

Шу мақсадда цех ўз аъзоларини касби борасида ягона бўлишига интилиб, ракобатга йўл қўймаган. Цех ўз аъзоларини янги келган хунармандлар ракобатидан ҳам муҳофаза қилган. Келгинди хунармандлар таъқиқланган касб билан шуғулланса, таъйикка учраганлар. Айни пайтда, цех аъзолари ичида ракобатга йўл қўймаслик учун эгалитар (тенглаштирувчи), яъни ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларини тартибга солувчи, усталарни тенг шароитда ишлашини таъминловчи тартиб қоидалар жорий этилган. Йиллар ўтиб, бу қоидалар цех уставларига киритилган. Уларда ҳар бир уста хунарманд, нечта қўл дастгоҳига эга бўлиши, халфа ва ўқувчи-шоғирдлар сони рисолада кўрсатилганидан ошмаслиги, иш вақти кун чиқишидан ботгунига қадар давом этиши ва бошқалар ёзиб қўйилган. Шу тарзда маҳаллий бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, цех аъзоларининг барчаси учун ишлаб чиқаришда имкон даражасида тенглик яратилган.

Ишлаб чиқарилаётган буюмнинг сифатли бўлишига алоҳида эътибор қаратилган. Махсус тайинланган кишилар тайёр буюмларни назорат қилиб, турли ишлардан мато тўкиган, турли ҳайвонлар мўйнасидан буюм тайёрлаган, олтин тақинчоқларга ясама тошдан кўз қўйган усталардан катга жарима олинган. Париж ва бошқа шаҳарларда сифатсиз буюмлар “лаънат устун” ёнига қўйиб намойиш этилган. Буюмларнинг юқори сифатли бўлишига интилиш, истеъмолчи учун қайгуришдан эмас, хунармандларни истеъмолчидан маҳрум бўлишидан хавотири билан изохланган.

Ҳамма усталарни тенг шароитда ишланлари учун буюмларни кўзга яққол ташланадиган қилиб намойиш этиш, харидорларни овоз билан чақириш, бошқа устанинг халфа ва шоғирдларини ўзига жалб этиш таъқиқланган. Уста ясаган буюмни устахонада ёки бозордаги дуконда сотиши тартиблари ҳам белгилаб қўйилган.

Цехлар фақат ишлаб чиқаришда эмас, ўз аъзоларининг ҳаётида ҳам катта ўрин тутган. Аъзолик бадаллари ва турли жарималар ҳисобидан маълум маблағлар тўплаган цехлар вафот этган усталарнинг бева ва етимларига ёрдам кўрсатган. Махсус биноларига эга бўлган цехлар, уларда йиғинлар, байрамларини ўтказган. Ўзларининг ибодатхоналарида диний хизмат, тантаналар, пиру хомийларига бағишланган тадбирларини уюштирганлар. Айрим нуфузли цехларнинг ҳарбий бўлинмалари ҳам бўлиб, улар шаҳар қўшинининг таркибида муҳофаза ва мудофаа ишларида иштирок этганлар.

Ўз фаолиятининг илк босқичида цехлар ижобий хусусиятга эга бўлганлар. Улар усталарнинг меҳнат кўникмалари ҳосил қилиш, тажриба тўплаши ва иш қуролларини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини оширишга хизмат қилганлар. Лекин йиллар ўтиб, ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши меҳнат тақсимотини талаб эта бошлади. Аммо цех тизими меҳнат тақсимотини устахона доирасида эмас, цехлараро бўлиши тарафдори эди. Бунга мисол тарикасида от учун эгар-жабдуқ ва бошқа анжомларни ясаш тўртта цех орасида тақсимланганини кўрсатиш мумкин. Баъзан бундан ҳам тор йўналишдаги цехлар ҳам бўлган. Жумладан, Парижда гадой-зорикқанларга садақа бериладиган майда чакалар солиш учун махсус халғачалар тикадиган, Кёльнда гербларни тикадиган аёллар цехлари бўлган. Айни пайтда меҳнат тақсимоти анча чуқурлашган жун-газлама, мовут тўқиш соҳасида ҳам ишлаб чиқариш майда кўл меҳнатига асосланган. Лекин меҳнатнинг ички тақсимоти бошланиши, ишлаб чиқаришнинг тобора ихтисослаша бориши ҳам усталар маҳоратини юксалишига хизмат қилади.

Цех аъзосига айланишнинг маълум шартлари бўлган. Қасбнинг мураккаблик даражасига қараб, шогирд-халфалик муддати 2-7 йилни ташкил этган. Муддатнинг узайиб кетиши устанинг шогирд-ўқувчи меҳнатидан фойдаланишни давом эттириш истаги билан изоҳланган. Айни пайтда, ҳунар ўрганишнинг мажбурий муддати усталар маҳоратини оширишга хизмат қилганини таъкидлаш лозим.

Ўқувчи-шогирд устага маълум миқдорда пул тўлаб, унинг уйида яшаган. Шогирдлик муддати тугаганидан сўнг, у халфага айланган. Бошқа мамлакатлардан фарқлироқ, Италия цехларида халфа даражаси бўлмаган. Халфаликка ўтган шогирд уста билан шартнома тузиб, унда яшаш шароити, халфалик муддати кўрсатилган. Цех рисоласига биноан, халфага уста ҳаққи ҳам тайинланган. Халфа малакали ишчи бўлиши, ёз кунлари 12-15 соатлаб ишлашига қарамасдан, маош унчалик катта бўлмаган. Лекин қандай бўлмасин, цехларнинг дастлабки фаолияти даврида халфа усталикка эришган.

Зодагонлар. Шаҳарларнинг сеньорларга қарши кураши қийинчиликлари цехлар зиммасига тушган. Аммо эришилган ғалабанинг фойдасини аксариятда цехлар эмас, уларнинг юқори бой қатламлари, патрициатлар кўрган. Унинг таркибига йирик савдогарлар, судхўрлар, шаҳар ва унинг теварагида кўлаб уй ва ерлари бўлганлар кирган. Бойлар, савдогарлар тўлаган маблағларининг маълум қисмини муҳташам бинолар, савдо дўконлари, уй-жойлар қурилишига сарфлаб, сўнг уларни ҳунарамандларга ижарага беришган. Ўз бойликларини кўз-кўз қилган шаҳарлик бойлар турмуш тарзларида дворян-зодагонларга тақлид қилишга интиланлар. Италия ва Франциянинг жанубидаги шаҳарларда патрицийларга шаҳарга келиб савдо-сотик билан шуғуллана бошлаган рицарлар ҳам кирган.

Шахар суди, молияси, қушини бошқарувини қўлга олган янги патрициат қўп ҳолларда ўз манфаатларини қўзлаб сиёсат олиб борган. Улар хунармандларни солиққа тортган, ўзларининг мол-мулкларини солиқдан муҳофаза қилишдан ташқари, бож ва жарималардан тушган маблағларни ўзлаштирганлар. Патрицийлар нон, гўшт, туз сотишга рухсат берувчи билвосита солиқларни жорий этиб, сўнг ушбу маҳсулотларга нархни кўтариб, даромадларини оширганлар.

Цехлар кучайиб бориши давомида патрициантни ҳокимиятдан четлатиш учун кураш бошланади. Патрицийлар орасидаги низолар курашни енгиллаштирган. Шахар иқтисодиёти хусусиятлари аксари кураш якунини белгилаб берган. Мабодо шаҳарда савдога нисбатан хунармандчиликнинг мавқеи паст бўлса, устулик патрициат томонида қолган. Масалан, Германиянинг шимолидаги Гамбург, Любек, Бремен шаҳарларида, Италиянинг Венеция, Генуя каби шаҳар-республикаларида патрициат етакчи бўлган. Лекин хунармандчилик тараққиётини таъминлаган Флоренция, Рейн бўйидаги ва Жанубий Германиянинг қўплаб шаҳарларида цехларга бирлашган хунармандлар патрициатга қарши кескин курашлардан сўнг ғалабага эришиб, шаҳар бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқига эришган. Аммо ушбу ҳолатларда ҳам ҳокимиятда қатнашиш барчага эмас, энг бой цехларга насиб этган.

Хусусан, Кёльнда 1396 йилги исён оқибатида, шаҳар бошқарувиغا эски патрициат таркибига кирмаган савдогарлар ва бой хунармандлар келади. Улар ҳокимиятни эгаллаганидан сўнг, ўз бойликларини оширишга ҳаракат қилиб, охир-оқибат ўзлари ҳам олигархларга айланадилар. Айни пайтда, зиғир поядан мато тўқиш, сартарошлар цехлари нуфузи паст бўлиб, сиёсий ҳуқуқлардан бутунлай маҳрум эдилар.

Халфаларнинг усталарга қарши кураши. Цехлардаги ички ўзгаришлар XIV-XV асрларда халфалар аҳволини кескин оғирлаштиради. Хусусан, XIII-XIV асрлардан халфалардан юксак сифатли намунавий буюмлар (Флоренцияда “шедевр” деб номланган) талаб этила бошланади. Айни шу пайтдан халфадан цех аъзоллигига ўтиш учун аъзолик бадали, усталикка бағишлов базмини ташкил қилиш, халфанинг шедевр тайёрлаш учун ашёни ўзи сотиб олиши талаб қилинган. Ўз навбатида, усталарнинг фарзандлари, хунармандларнинг қизига ёки бевасига уйланганлар цехга синовсиз қабул этилган. Сунъий тусиқларнинг қўпайиб бориши XIV-XV асрлардан цехларда устачилик авлоддан-авлодга ўтадиган касбга, халфалар эса “умрбод халфалар”га айланади. Айни пайтда, халфаларни ишлатиш кучайиб, уларнинг иш шароитлари мураккаблашиб, маошлари пасайиб боради. Халфанинг устаса қарамлиги ҳам тобора кучайган. Нонқисодий мажбурлашни кенг тус олишига суд, цех уставларининг усталар қўлида бўлиши ҳам кенг йўл очган.

Натижада, цехлар, усталар ва халфалар орасида зиддиятлар кучайиб, у тобора кескин тус олади. Усталар қаршилигига қарамасдан халфалар-

компаньонаж (биродарлик) ташкилотлари туза бошлайдилар. Халфалар маошни ошириш, иш вақтини қисқартириш, ўз устасидан кетиш ҳуқуқи каби талаблари билан иш ташлашлар, бойкутлар уюштиришган. Лондондаги жун киркувчилар цехи усталарининг 1350-йилги шикоятда, уста ва халфа орасида низо чикса, барча халфалар келишиб, низога сабабчи бўлган уста халфаси билан келишувга эришмагунча, бирортаси ҳам ишламаслигини эълон қилганидан ташвишда эканлиги ёзилган. XIV асрнинг 70- йилларида Страсбург, Фрейбург ва бошқа Рейн бўйи шаҳарлари саррожлик (эгар-жабдук тайёрлаш) цехлари халфалари бир пайтда иш ташлаганлар. Германиянинг Констанца шаҳрида 1410-йили тикувчи халфалар иш ташлайдилар. Лондонда 1415-йилги норозилик чиқишлари, тикувчи халфалар томонидан ташкил қилинади.

Айни пайтда, халфалар ўз манфаатларини усталарникига бутунлай зид эканлигини англашдан ҳали йироқ эдилар. Улар қалбларидаги юксак орзулари – уста бўлишдан ҳали воз кечишмаган, бу иш мураккаб кечмаган замонларни ортга қайтаришдан умидвор бўлганлар. Халфалар ҳаракатида баъзида касодга учраган майда ҳунармандлар, мардикорлар, юк ташувчи-хаммоллар, бир сўз билан айтганда, шаҳарларнинг куйи табақа вакиллари – плебейлар ҳам иштирок этганлар.

Цехлар инкирози. XIV-XV асрларда цехлар ички инкирози юз бериб, унинг асосий сабаби тизимнинг энг майда нарсаларни ҳам тартибга солишга интилиши, майда таркоқ ишлаб чиқаришни доимий жараёнга айлантиришга ҳаракат қилиши, ишлаб чиқариш кучларининг кейинги тараққиётига ҳалақит кила бошлашида эди. Бундай тартиб-қоидаларнинг мавжудлиги ҳар қандай янгиликка, намунадан бошқа хилдаги буюм ясашга ёки такомиллашган асбоб-усқуналардан фойдаланишга йўл бермагани билан изоҳланган. Бошқа шаҳарларда ҳам шу хилдаги буюмлар ишлаб чиқарадиган цехлар бўлганлиги учун, цехлардаги техник сирлар қаттиқ муҳофаза қилинган. Жумладан, венециялик шишасозлар шиша буюмлар ясаш сирларини очилишига қарши энг кескин жазо чораларини қўллашларини эълон қилганлар.

Кашфиётларни қўллашдан воз кечилиши, уларни маҳсулот ишлаб чиқариш суръатларини оширишдан чўчиш билан изоҳланган. XV аср бошларига оид Кёльн солномасида ёзилишича, шаҳар кенгашида ипакни йигиришда қўллаш мумкин бўлган ғилдиракни қуриш масаласи қўйилганда “шаҳарда бу ҳунар билан тирикчилик қиладиган қўлаб ишчиларни хонавайрон бўлишини эътиборга олиш лозимлиги, бундай ғилдирак нафакат ҳозир, ҳатто келажакда ҳам қурилмаслиги”ни таъминлаш ҳақида қарор қабул қилади.

Устахоналарда ички меҳнат тақсимоги бўлмаслиги ҳам техника тараққиётига ҳалақит берган. Худди шу сабабдан илк мануфактуралар, факат айрим ҳунар турларида Фландрия ва Рейн вилоятларидаги узок ўлкалар бозори учун маҳсулот чиқарадиган шаҳарлар цехларида вужудга

келади. XIV асрнинг энг тараккий этган Флоренция шахрида мовутчилар цехи номигагина мануфактура деб аталган. Унинг аъзолари – ёлланма ишчилар ишлаб чиқаришда банд бўлишган. Натижада, мануфактура ишлаб чиқариши Европа мамлакатларида цехлар мавжуд бўлган шаҳарлардан ташқарида вужудга келади. Бунинг асосий сабаби цехларнинг иктисодий ночор майда товар ишлаб чиқарувчини муҳофаза қилиши, мануфактураларга сунъий тўсиқлар қўйиши бўлган.

Цехларнинг инкирози улардаги ички ва цехлараро тенгсизликни янада кучайтиради. Бой, таъсирли цехлар каторида мовутчилар, заргарлар, кассоблар корпорациялари бўлган. Кёльн, Аугсбург ва Нюренберг уста-заргарлари маҳсулотларини Франкфурт ярмаркасига элтиб, ундан зебзийнат буюмлари, тақинчоқлар турли мамлакатларга олиб кетилган. Ночор цехлар каторида Германиянинг жанубидаги шаҳарларнинг пахта ва зигир поясидан газлама тўқийдиган устахоналари бўлган.

XI-XIV асрларда савдо-сотик. Хунармандчиликнинг кишлок ҳужалигидан ажралиб чиқиши мунтазам савдони вужудга келтирган омил бўлди. Натижада, шаҳарлар хунармандлар ва шаҳар атрофидаги кишлоқлар аҳолиси орасидаги савдо марказига айланади. Йиллар ўтиб, маҳаллий бозорлар Европанинг барча мамлакатларида пайдо бўлади. Муайян ҳудудларда ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасини ривожланиши учун қулай шароитнинг бўлиши, бу жойларнинг муайян хунармандчилик маҳсулотини ишлаб чиқаришга ихтисослашишини таъминлайди. Шимолий Франция ва Фландрия ўзларининг жун газламалари, Шампань ва Рейн бўйи вилоятлари зигир поя толасидан тўқилган матолари, Шимолий Италия ва Тоскана шаҳарлари – пахтадан тўқилган газламалари, бўзи билан, Испания – рангли чармлари, Милан, Нюренберглар қурол-аслаҳалари билан ном қозонган. Айрим ҳудудлар кишлок ҳужалик маҳсулотлари: галла, мусаллас ва бошқаларга ихтисослашган. Турли ҳудудлараро савдо алоқалари йўлга қўйилган мамлакатларда ички бозор шакллана бошлаб, бу жараён ушбу мамлакатлар тарихий тақдирида муҳим ўзгаришларга олиб келади.

Европа мамлакатлари орасидаги ўзаро савдога нисбатан Шарқ билан савдо-сотик эртароқ ўрнатилади. Бу борада Византия алоҳида ўрин тутаяди. Сабаби, унда хунармандчилик ва савдо илк ўрта асрларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ривожланган ўрта асрларда Европада ишлаб чиқаришнинг ўсиши Шарқ билан савдо ҳажмини янада кенгайтиради.

Савдо-сотик эса, ўз навбатида, хунармандчиликнинг таракқиётига йўл очаяди. Хусусан, Фландриядаги мовут тўқиш цехлари Англиядан келтириладиган жунда ишласа, Европа енгил саноати Яқин ва Ўрта Шарқдан келтириладиган бўёқлар ва уларни мустаҳкамлайдиган ашёлар билан бевосита боғлиқ эди. Дастлаб, ипак ва пахта Шарқдан келтирилган. Шарққа рангли мовут чиқариш имконияти Франциянинг жанубида жун газлама ишлаб чиқаришчи ривожлантиради. Айни шу сабаб мусаллас,

зайтун ёғи, мевалар ва буёқ олинадиган ўсимликларни ҳам етиштиришга туртки бўлди.

Халқаро савдонинг асосий йўллари. Ярмаркалар. Халқаро савдонинг асосий икки денгиз йўли ривожланган ўрта асрларда шаклланади. Левант – Ўрта Ер денгизи хавзасидаги мамлакатларни боғлаб, – ўзаро савдонинг ўсишига салиб юришларининг ҳам ижобий таъсири бўлган. Биринчи салиб юришларидан сўнг (1096-1099-йиллар) Яқин Шарққа мустақкам ўрнашган италиялик савдогарлар Шарқ ва Ғарб орасидаги мунтазам иқтисодий алоқаларни ўрнатади.

Европаликлар Яқин Шарқдан ипак, пахта ва улардан туқилган матолар, бахмал, гиламлар, кимматбаҳо тошлар, ноёб маъданлардан тайёрланган буюмлар, хушбўй зираворлар, доривор гиёҳлар, кант, жануб меваларни келтиришган. Савдода зираворлар алоҳида ўрин тутган. Гушт ва балиқни (баъзида қуритилган) кўп истеъмол қиладиган европаликлар аччиқ ва зираворларга, ҳазм қилувчи восита сифатида, катта эҳтиёж сезганлар. Бу борада қалампир айниқса қадрланиб, ундан тўлов воситаси сифатида: ер-мулк сотиб олиш, қарзларни тўлашда, хатто кизларига сеп сифатида ҳам фойдаланишган.

Тунис, Жазоир ва Марокаш бозорларидан европалик савдогарлар сифатли жун олиб кайтганлар. Европадан Шарққа – ёғоч, катрон (смола), темир, кейинчалик мовут олиб борилган. Шарқдан келтирилган моллар учун Ғарбда олтин ва қумуш пуллар тўлашга мажбур бўлганлар.

Шарқ ва Ғарб орасидаги транзит савдо асосан Италия шаҳарлари – Венеция, Генуя, Пиза орқали олиб борилган. Бу воситачилик савдосида қисман Марсель, Монпелье, Нарбонн (Жанубий Франция) ва Барселона (Испания) шаҳарлари ҳам катнашганлар.

Италиялик савдогарлар Шарқ молларидан ташқари ўз хунаремандлари тайёрлаган маҳсулотларни ҳам олиб бориб сотишган. Савдо моллари Альп тоғлари доvonлари орқали олиб ўтилиб, сўнг Рона, Эльба, Рейн дарёлари бўйлаб қайиқларда гарқалган. Кемасозликнинг юксалиши туфайли, XIII-XIV асрлардан савдо моллари Европанинг шимолига, айлана денгиз йўли орқали, Пиренея ярим ороли, Франциянинг ғарбий соҳилларидан Атлантика бўйлаб Англияга, Фландрияга, Шимолий Францияга олиб борилган.

Европанинг шимолида ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши, кишлоқ хўжалиги ва хунаремандчиликнинг ривожланиб бориши давомида худуднинг савдодаги маъкеи ҳам ошиб боради.

Иккинчи йирик савдо йўли қитъанинг шимолида – Болтиқ ва Шимолий денгизлар бўйлаб шаклланади. Бу йўлдаги асосий йирик шаҳарлар – Лондон, Брюгге, Любек, Новгородлар бўлган.

Хусусан, Русь ерларининг Европа билан муҳим савдо маркази – Новгороддан мўйна, тери, зигирноя, шамлар; Волга дарёси орқали келтирилган Шарқ моллари; Норвегиядан – ёғоч, треска ва сельд балиғи;

Швециядан – темир ва мис; Англиядан – жун (XV асрдан – мовут); Фландриядан – турли рангдаги юпка мовут газламалар; Германиядан темир, туз, дон; Франциядан мусаллас, туз ва х.к. ларни олиб кетишган. Шимолий денгиз йўлидаги савдода дон етакчи ўринни эгаллаб, унга йирик шаҳарларда талаб катта бўлган.

Халқаро савдо фаол олиб борилган ҳудудларда ярмаркалар ташкил қилиниб, улар кўпинча, йилда 1-2 hafta фаолият кўрсатган. XII аср бошларида Фландриядаги Лилль, Ипр ярмаркалари машҳур бўлган. XII-XIII асрлардан ярмаркалар Шаркий Франциянинг тўртта шаҳрида навбат билан ўтказилиб турилган. Шампань графлигидаги ярмаркалар, бутун Европада ном қозонган. Шимолий ва Жанубий савдо йўллари кесишган жойдаги Шампань ярмаркасига кўплаб мамлакатлардан савдогарлар келиб, йирик савдо битимлари тузишган.

XIV асрнинг ўрталаридан ярмарка маркази Шампандан шимолроққа – Фландриянинг Брюгге шаҳрига ўтади. Атлантика океанини Шимолий денгиз билан бирлаштирган канал соҳилида жойлашган Брюггеда савдо йил буйи давом этган. Бошқа шаҳарлардаги чеклашлар таъқиқларнинг бўлмаслига сабабли, чет эл савдогарлари – италияликлар, испанлар, французлар, шимолий германияликлар Брюггеда эркин савдо қилганлар.

Савдонинг юксалиши: омиллар ва тўсиқлар. Ўрта асрлар дунёсида савдогар ўз фаолиятида кўплаб хавф-хатар, қийинчиликларга дуч келган. Савдогарлар қароқчилар, йўлтўсарлардан асраниш учун гильдиялар тузиб, қуроли қўриқчилар бўлинмаларини ёллашган. Улар кўплаб кемалардан иборат флотилия тузиб денгиз сафарларга чиқишган. Шунга қарамадан, маълум даражадаги хавф доимо бўлган, бу ҳақда биз ўша даврларда ёзилган йилномаларда қароқчилар талаган ва чўқтирган кемалар ҳақидаги хабарлардан ҳам билиб олишимиз мумкин.

Савдо-сотикқа тўскинлик қилган омиллардан бири йўлларнинг яроқсизлиги бўлган. Тоғ сўкмоқларидан молни фақат от-уловда олиб ўтиш мумкин бўлган. Ғалла, ёғоч ва бошқа оғир маҳсулот ва буюмларни узок масофаларга фақат кемаларда ташилсагина даромад келтирган. Бож тўловларининг кўплиги мол қийматини оширган. Ҳар бир сеньор, ҳар бир шаҳар ўз ҳудудидан ўтаётган савдогарлар молидан бож олганлар. Тўлов кўприқдан ўтилганда, портда молни кемадан туширганда, уларни бозорда сотганида х.к. ларда олинган. Денгиз тўфонида ҳалокатга учраган кемалардан сув сохилга чиқариб ташлаган буюмлар, улар ётган ер эгасиникига айланган. Бу сеньорларга фойдали бўлгани учун баъзида чалғитувчи сохта белгилар қўйилиб, кемаларни ҳалокатга учратишга ҳам ҳаракат қилинган. Савдогар маҳаллий аҳоли вакиллари билан бирортасини ҳамиятига тегса, бу қилмишига ушбу шаҳардаги барча ҳамюртлари билан биргаликда жавоб бериши кўзда тутилган.

Европадаги сиёсий тарқоқлик оқибатида турли мамлакатлардагина эмас, ҳар бир герцоглик, графлик ёки йирик шаҳарда пул зарб қилиниши

ҳам савдо-сотикни ривожланишига тўсиқ бўлган. Бу борада танга пуллар таркибидаги кумуш ёки олтинни миқдори меъёридан кам бўлиши, муаммони янада чигаллаштирган. Оқибатда, халқаро савдода Византия пули (нуманция), XIII асрдан Венеция дукати ва Флоренция флорини энг ишончли танга пулларга айланган. Европа мамлакатларида аксари узунлик, майдон ва оғирлик ўлчовларининг турлича бўлиши ҳам савдодаги тўсиқлардан бири бўлган.

Савдогарларнинг гильдиялари. Ганза. Европанинг айрим шаҳарлари савдогарлари шахсий ва мулк дахлсизликларини таъминлаш учун гильдиялар – махсус иттифоқлар тузганлар. Гильдия аъзолари савдо-сотик билан боғлиқ сафарларда бир-бирларини ҳимоя қилиш мажбуриятини олганлар. Аммо иттифоққа бирлашишнинг яна бир жиҳати бўлиб, у савдода асосан гильдия аъзоларини қолдириб, рақобатчиларни суриб чиқаришга ҳам йўналтирилган. Майда савдогарларга улгуржи савдо билан шуғулланиш таъқиқланган.

Баъзида турли шаҳар гильдиялари бозор учун курашган. Жумладан, Сена дарёси хавзасида савдо қилиш ҳуқуқи учун Париж ва Руан савдо гильдиялари рақобати бир неча аср давом этган. Айрим ҳолларда, аксинча, бир неча шаҳарлар гильдиялари бирлашган. Хусусан, XII аср бошларида Фламандия ганзасига 17 шаҳар аъзо бўлган.

Шимолий савдода герман шаҳарлари ганзаси алоҳида ўрин туган. Ушбу ҳудуддаги савдода VIII аср охиридан IX аср ўрталарига қадар Ютланд ярим оролидаги Хайтабю шаҳри етакчилик қилган. XIII асрдан шимолий ҳудудларга Любек, Гамбург, Висмар ва бошқа шимолий герман шаҳарлари савдогарлари кира бошлайди. Бу шаҳарлар аста-секин иттифоққа бирлашиб, XIV асрда ушбу ганзада 70 дан ортиқ шаҳарлар бўлган. Улар орасида энг нуфузлилари Кёльн, Бремен, Росток, Гданск (немисча Данциг), Рига, Галмин (Равель) ва бошқалар бўлган. Ганзанинг идоралари ва оморлари Новгород, Берген, Брюгге, Лондонларда жойлашган. Ганза кемалари хатто Франциянинг ғарбидаги Атлантика соҳилидаги портларига келиб, у ердан мусаллас, туз олиб кетган.

Шимолий денгиздаги савдода етакчиликни сақлаб қолиш учун ганза шаҳарлари иттифоқи барча воситалардан фойдаланган. Жумладан, 1284 йили Норвегияни савдо камалига олиниши ганзага имтиёзлар берилиши ҳақидаги шартнома тузилиши билан яқун топади. Фландрияга ғалла келтириш ва тайёр мовугни олиб кетилишини тўхтатилиши, 1360 йили имтиёзларни кенгайтирилишига олиб келади. Савдо-сотикдаги етакчилик учун ганза 1370 йилда Данияга қарши урушда ғолиб чиқади. Айни ана шу воқеа унинг ҳарбий-сиёсий ва савдо соҳаларидаги қудрати чўққиси бўлади.

Лекин халқаро савдода фаол бўлган ганза шаҳарларининг ўзаро алоқалари сует эди. Ахён-ахёнда чақирлиб турадиган иттифоқчи шаҳарлар қурултойлари иктисодий алоқаларга ижобий таъсир ўтказолмаган. Ганза иттифоқи расмий аъзоларининг доимий рўйхати ҳам

булмай, унинг таркиби тез-тез ўзгариб турган. Қолаверса, турли шаҳарлар орасидаги тафовутлар савдода якка ҳокимликка эришилганидан сўнг, яққол сезила бошланади. Ганза таркибидаги шаҳарларда патрициат ҳукмронлигини химоя қилишга интилиши кўзголонларга ҳам олиб келган. Хусусан, Кёльндаги ҳунармандлар кўзголони шаҳар ҳокимиятини янгилашишга сабаб бўлади. Нидерландияда янги марказлар шаклланиб, улар XIV асрдан дон, сельдь, туз савдосига қўшиладилар. Москва князи Иван III томонидан XV аср охирида Новгород шаҳрини олинishi, ундаги Ганза савдогарлари факторияларини ёпилиши билан тугайди. Немис савдогарлари XV асрда Лондондаги имтиёзларини қийинчилик билан саклаб қолган бўлса-да, XVI асрдан инглиз савдогарлари ташки савдони узил-кесил ўз қўлига оладилар. Ташки савдода инглизлар ва голландияликларнинг фаоллиги ошиб бориши ганзаликларнинг Шимолий Европадаги мавқеларини тобора пасайишига олиб келади. XVI асрдан буюк географик кашфиётлар туфайли денгиз савдо йўлларининг Атлантика океанига силжиши ҳамда Германиядаги умумий иқтисодий инқироз Ганзанинг савдодаги мавқени узил-кесил йўқолишига олиб келади.

Судхўрлик ва банк иши. XI-XV асрларда савдо-сотикнинг юксалишига пул-товар муносабатларининг суст ривожлангани, катта ҳажмдаги сифатсиз танга-пулларнинг муомалада эканлиги ҳам тўсиқ бўлган. Натижада, XII асрдан саррофларнинг нуфузи ошади. Саррофлар четдан олиб келинган пулларни маҳаллий пулга алмашлаб берганлар. Кейинчалик ўз хизмат турларини қўпайтириб, вакилларини Европанинг турли мамлакатлари ярмаркаларига юборган саррофлар савдо-иқтисодий алоқаларининг тўлақонли иштирокчисига айланадилар. Ўз шаҳридаги саррофга маълум миқдордаги пулни тўлаган савдогар ўзига ёзиб берилган чек билан йўлга чиқиб, манзилига етиб келганида, саррофнинг ўша шаҳардаги вакилига чекни бериб, маҳаллий пулдан белгиланган миқдорини олган. Шу тариқа X асрда Шарқда пайдо бўлган чек европаликларга ҳам ўтиб, савдогарни катта миқдорда нақд пул олиб юриш билан боғлиқ машаққат ва хавф-хатардан халос этади. Табиийки, бу хилдаги молия операцияси учун муайян фоиз олинган. Саррофлар учун бу иш фойдали бўлгани шубҳасиз.

Йиллар ўтиб, кредит операцияларида пул ўрнига чекдан ҳам фойдаланила бошланади. Савдогар чек ҳисобига нақд пул олиб, унга мол харид қилган, уни бошқа шаҳарда ёки мамлакатда сотганидан сўнг қарзини қайтарган. Шу тариқа, XIII-XIV асрлардан савдо-сотикқа хизмат қиладиган кредит ажрагиш ҳам тараққий эта бошлайди.

Бу асрларда судхўрлик операциялари ҳам кенгайиб, аксари майда ишлаб чиқарувчилар ва зодагонлар пулни қарзга олишган. Ижтимоий тузумнинг асосини натурал ҳужалик ташкил этган бўлсада, пул-товар муносабатлари секин-аста жамиятнинг барча жабхаларига кириб боради.

Сарой харажатлари, ҳукмдор ва зодагонларнинг тинимсиз урушларига ҳам маблағ ешитмаслиги боис, жамиятнинг ҳукмрон тоифаси вакилларида пулга доимий эҳғиёж бўлган. Судхўрлар миждозлари қаторида даромадидан харажати кўп графлар, баронлар, рицарлар, солиқларни тўлолмаган деҳқонлар ҳам бўлган.

Судхўрлик билан факат саррофлар эмас, савдодан тушган эркин маблағлари бўлган савдогарлар ҳам шуғулланган. Бу судхўр савдогарларнинг италиялик бўлганларини европаликлар “ломбардияликлар” деб аташса, францияликларини Кагор шахри номидан “кагорликлар” деб номлашган.

Йирик савдо компаниялари, жумладан, Флоренция савдогарлари савдо-сотиқни, банк операцияларини, баъзида мануфактура ишлаб чиқариши билан қўшиб олиб борганлар. Уларнинг кенг қамровли фаолиятида, Европанинг турли мамлакатлари қиролларига, дунёвий ва диний сеньорлар бой шахарликларга фоизга қарзга пул бериши ҳам муҳим урин тутган. Қироллар қарзини беришдан бош тортганида, айрим компаниялар касодга учраган ҳоллар ҳам бўлган.

Христиан черкови расман судхўрликни таъқиқласа-да, судхўрлар бу ҳолатдан қутулиш йўлларини ҳам яхши билганлар. Аммо судхўрлар фоизга пул бериш билан аксари папалар идораси (Ватикан) ҳомийлигида шуғулланганлар. Уларнинг черков солиқларини ундиришлари, папанинг ўзига ҳам қарзга пул бериши одатий ҳолга айланган. Судхўрлик билан шуғулланган тамплиерлар диний рицарлик ордени кўпчилик нафратига учраб, судга тортилиб, охир оқибатда, таъқиқланади.

27 §. Христиан черкови ва салиб юришлари

Европа салиб юришлари арафасида. Европада XI асрдан шаҳарларнинг юксала бориши давомида ички ва ташқи савдо ривожланади. Айни савдо-сотик ортиқча деҳқончилик маҳсулотларини, қимматбаҳо буюмлар, газламалар, қурол-яроғлар, зирavorларга ёки алмашинувларнинг асосий воситаси – пулга айлангириши мумкин эди. Сеньорларда бойликка, ҳашамларга талаб кучайиб, уни қондиришнинг ягона усули деҳқонларга тазйиқни кучайтириш бўлиб қолади. Европадаги майорат, ер-мулкнинг майдалашмаслиги учун катта ўғилга қолдириш удумининг мавжудлиги, қўлаб рицарларни ҳоҳиш - истагига қарши оддий ҳаёт кечиршига маҳкум этарди. Вужудга келган вазиятда норози рицарлар ўз тоифаларига лойиқ тукин ҳаёт кечирши учун ҳар қандай воситадан ҳам қайтмаслиги маълум бўлади. Рицарлар ҳарбий бўлинмалари хизмат излаб сеньордан сеньорга утар, можароларга аралашар, баъзида очиқчасига йўлтўсарлик ва ҳатто монастирларга ҳужум қилар, савдогарларни талашдан ҳам қайтмасди. Европадаги сиёсий тарқоқлик шароитида ягона мустаҳкам ташкилот католик черкови бўлиб қолади. Бу даврда Ключни монастири аббатлари саъй-ҳаракатлари нафакат черковнинг иқтисодий қудратини, балки сиёсий мавқеини ҳам оширади.

Ушбу вазиятда Рим папалари Европа ҳукмдорлари орасида бош ҳакамликка даъво қила бошлайдилар. Византиянинг заифлаша бошлаши XI асрнинг ўрталаридан, папаларнинг шарқий христиан черкови устидан ҳукмронлигини тиклашга интилишини янада кучайтиради.

Европа шаҳарлари таракқиёти турлича бўлсада, уларнинг барчаси Византия ва Шарқ мамлакатлари билан савдодан манфаатдор бўлишган. Қитъада эса, узоқ ўлкалардан келтириладиган ипак ва парча, қимматбаҳо қурол-аслаҳалар, шишадан тайёрланган бадийий буюмлар, зирavorларга талаб ошиб борган. Савдогарнинг Шарқдан биргина муваффақиятли қарвони баъзида бутун бир мулкка эришишга имкон берар эди.

Византия ва Шарқ мамлакатлари билан савдо Италия шаҳарлари, асосан Венеция савдогарлари воситачилигида олиб борилган. Венециялик савдогарларни фақат Византия шаҳарларида -эмас, Антиохия, Байрут, Триполи, Александрияларда ҳам учратиш мумкин эди. Улар Шарққа темир, ёғоч, дон ва қўлларни олиб борганлар. Норманларга қарши урушларда Алексей I Комнинга ёрдам қўрсатган венецияликларга чексиз имтиёзлар, яъни Византия империясида божсиз савдо қилиш ҳуқуқи берилган. Венециялик савдогарларнинг Константинополда алоҳида мавзелари, кемалари тўхтайдиган маҳсус бандаргоҳлари бўлган.

Энг нафис ва қимматбаҳо буюмлар қитъага Византия ва Шарқ мамлакатларидан келтирилган, Европада денгиз ортидаги мужизакор бой

мамлакатлар ҳақида турли афсоналар кенг тарқалган. Шарқ – Ердаги жаннат, “Муқаддас ер” (Фаластин, Қуддус) – Исо пайғамбар ватани ҳақидаги ривоятлар ўрта аср кишиларида катта кизиқиш ва ҳавас уйғотган.

Халифалик истило қилган Фаластин, Сурия, Кичик Осиё, Сицилия, Испанияда араблар мусулмон бўлмаган аҳолига нисбатан ҳам яхши муносабатда бўлган. Жумладан, европалик христиан зиёратчилар VIII асрданок “Муқаддас ер” – Фаластинга эркин бориб келишган. XI асрдан зиёратчилар сони тобора кўпая бориб, уларнинг бир қисми Рейн ва Дунай дарёлари орқали, Венгриядан Болконга, ундан Кичик Осиё ва Сурияга ўтса, бошқалари Италия ва Византиядан денгиз орқали кемаларда зиёратга боришган. Йўл узок, машаққатли бўлганидан зиёратчи сайёҳлар катта гуруҳларга бирлашиб ҳаракат қилганлар.

XI асрнинг иккинчи ярмидан Салжукий туркларнинг Яқин Шарқни истило қилиши, уларнинг турли бейликлари орасидаги низолар вазиятни салбий томонга ўзгартиради. Зиёратчилар учун Қуддусга йўллар деярлик ёпилади. Урушлар давомида кўллаб ибодатхона ва монастырлар вайрон қилинади. Бу ҳудудлар аҳолисининг бир қисми Византиянинг Европа қисмидаги вилоятларига қочади. Лекин денгиз орқали борувчи зиёратчилар унчалик катта бўлмаган божни тўлаб, Қуддусга боришда давом этишади. Католик черкови эса, папалик кўмагида, мусулмонларнинг “ёвузликлари”, муқаддас жойларни “таҳқирлаётганлари” ҳақида турли миш-мишларни тарқатади.

Аммо Шарққа зиёратлар бу бўхтонларни кўпи уйдирма эканлигини, мусулмон амирликларида ички кураш, қарама-қаршилиқлар бўлса-да, “Муқаддас ерга” бемалол бориб келиш мумкинлигини тасдиқлайди. Зиёратчилар ўз ватанларига Яқин Шарқдаги обод, гуллаб-яшнаган шаҳарлар, уларнинг бойликлари ҳақида ҳикоялар келтиради. Бу маълумотларнинг оғиздан-оғизга ўтиши давомида, муболағаси ўн марталаб кўпайиб, европаликларда уларга эришиш орзусини туғдиради.

Сиёсий вазият. Ўрта Ер денгизи соҳилидан салжукий турклар фақат византияликларни эмас, арабларни ҳам суриб чиқарадилар. 1055-йили Бағдодни эгаллаган турклар халифга фақат диний ҳокимиятни қолдиради. Мисрдан Сурия ва Фаластин тортиб олинади. Византия устидан 1071-йилги Манцикертдаги ғалабадан сўнг, турклар кейинги ўн йил ичида Кичик Осиёни деярлик тўлиқ босиб оладилар. Константинополдан 100 км жанубдаги Никея Рум султонлигининг биринчи пойтахти бўлади.

Лекин салжукийлар мулклари яхлит бирликни ташкил этмай, қатор мустақил амирликларга: Дамашқ, Мосул, Алеппо, Антиохия, Триполи, Румларга бўлинган ва XI асрнинг сўнгида улар орасида яқка ҳукмронлик учун аёвсиз кураш борган.

Ушбу вазиятда Византия учун оғир синовлар даври бошланади. 1081-йилга келганда империянинг реал чегаралари Ғарбда Адрианонополь, шарқда Босфор орасидаги ҳудудлар билан чекланган эди. Кичик Осиё

туркларга ўтиб, Смирна амири Чаха денгизда хукмронлик қиларди. Византиянинг Жанубий Италиядаги мулкларини эгаллаган норманлар, 1081-йилнинг ёзида Эпирни, Авлон ва Диррахийларни ҳам олади. Норманлар Македонияни вайрон қилиб, Фессалияга қиради. Алексей I 1085 йилдагина норманларни Византия ҳудудларидан суриб чиқаради. Аммо сиёсий вазият кескинлиги буйича қолади. XI асрнинг ўрталаридан бошланган бижанаклар ҳужуми 80-йиллардан Византиянинг Европа қисмидаги вилоятлари учун офатга айланади. Бижанаклар XI аср охиридан қипчоқлар билан бирлашиб, Дунай яқинида Алексей I қўшинини тор-мор этадилар. Душман пойтахти деворларига қадар етиб келиб, кўчманчилар билан келишган Чаха Константинополни қамал қилишга ҳозирлана бошлайди.

Чорасиз қолган Алексей I Ғарб мамлакатлари ва Рим папасидан ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Европадаги мавжуд вазият бу сафар Византиянинг чақиригини эшитиб, унинг мурожаатидан ҳарбий юришларга чақирик сифатида фойдалансаларда, Византияга ёрдам бериш салибчилар кўнглидаги асосий ният бўлмаган.

Салиб юришларининг сабаблари ва мақсадлари. Салиб юришлари – Ғарбий Европа феодалларининг ҳарбий колонизация (қўшиб олиш) ҳаракати бўлиб, унда қисман шаҳарликлар ва дехқонлар ҳам иштирок этганлар. Католик черкови юришларга диний тус бериб, Фаластиндаги муқаддас қадамжоларни мусулмонлардан озод этиш, маъжусийлар ва даҳрийларни христиан динига киритишни асосий шиор қилиб кўтаради. Юришларнинг классик даври 1096-1270-йилларда бўлиб, уларни қайта ташкил қилишга уринишлар ўрта асрларнинг охирига қадар, рамзларидан фойдаланиш эса янги давр, ҳатто ҳозирга қадар давом этиб келмоқда.

Дастлабки салиб юришлари хусусиятларидан бири оммавийлик бўлиб, лекин улар шошлинч ташкил қилинган. Уларда герцоглар, графлар ва рицарлардан ташқари, дехқонлар, Италиянинг ва Франциянинг жанубидаги шаҳарлар савдогарлари ҳам қатнашади. Йиллар ўтиб, ҳаракатнинг ижтимоий пойдевори торайиб, юришлар рицарларнинг ҳарбий экспедицияларига айлана боради. Кейинги XIII асрнинг охири-XV асрлардаги салиб юришларининг аксари Европа монархларининг, Италия денгиз республикалари, энг аввало, Венециянинг қўллашида ташкил қилинган.

Салиб юришлари тушунчаси 1250-йилдан пайдо бўлиб, XVII-XVIII асрлардан тарихий асарларда кенг қўллана бошланади. Биринчи салиб юришлари катнашчилари кийимларига бутнинг тасвирини тушириб, уларини пилигримлар (зиёратчи сайёҳлар) деб атаб, юришлар – зиёрат (peregrinatio), фаолият (gesta) ёки экспедиция (expeditio), муқаддас йўл (via sacra) номини олган. Юришларга ижтимоий-иқтисодий, ташқи – сиёсий, диний-психологик омиллар туртки берган. Ғарбий Европа мамлакатларида

бошланган пул-товар муносабатларининг юксалиши жамиятнинг анъанавий тузумидаги табақалашувини тезлаштириб, бир томондан сеньорлар моддий эҳтиёжларини ўстирса, иккинчи томондан, ички зиддиятларни кучайтиради. Майорат удумига кура сеньор фефини (ер-мулкини) катта ўғилга қолдириши, бошқаларининг домен, тирикчилик воситаларига ўзлари эришиши зарурлиги, ёш рицарларни босқинчиликка ундайди. Ер-мулк ва деҳқонлар учун кураш файлларга – таникли уруғ ва кланлар орасида қонли тўқнашувларга олиб келади. Ички колонизация орқали ер-мулкларни қўпайтириш имкониятлари эса, тобора камайиб боради.

Ўрта аср жамиятида одамлар онгида ҳақиқий бойликлар Шарк мамалакатларида эканлиги ҳақида тасаввурлар кучая боради. Шарқдан келтирилган камёб моллар, зирворлар бу фикрларни асослагандек туюлади. Натижада, Европада Шарқдаги бойликларни эгаллаш нафақат мумкин, балки черков томонидан ёқланган, Худога хуш келадиган тadbир эканлигига ишонч тобора кучая боради. Реконкистанинг Пиренейдаги илк муваффақиятлари Худо йўлидаги муқаддас урушлар ғоясининг кенг ёйилишига асос тайёрлайди. Бу ғоя фақат зодагонлар учун жозибали бўлиб қолмасдан, унга ўз сеньорлари зулмидан халос бўлиш, ер-мулкларни қўлга қиритиш истагидаги шахарликлар ва деҳқонларнинг маълум қисми ҳам қўшилади. Базилар таъкидлаганидек, Европа бошидан кечираётган демографик юксалиш ҳал қилувчи омил бўлмасада, узоқ давом этган юришлар уларда қўплаб аҳолининг катнашишига имкон беради.

Рим католик черкови, салиб юришларини тайёрлашда катта ўрин тутиб, унга фақат шнорлар ва расмий тус бериб қолмасдан, маънавий-руҳий, баъзида ғоявий-моддий асосларни ҳам яратади. Рим черкови XI аср охирида Клуни ҳаракатининг ижобий яқунлари монастирлар хўжалигининг барқарорлашувига ва черков мавқеининг мустаҳкамланишига таяниши мумкин эди. Лекин салиб юришлари арафасида қўплаб исёнлар, очарчиликлар (“етти қурғоқчилик йиллари”), вабонинг тарқалиши Лотарингия, Германия, Англия ва Брабант аҳолисининг қирилишига олиб келади. Европанинг шимолида 1089-1094-йиллардаги мисли қўрилмаган қаҳратон кишлар, сув тошқинлари вазиятни янада мураккаблаштиради. Қарам деҳқонларнинг сеньорлардан қочиши ҳам йилдан-йилга хавfli тус олиб боради.

Диний мутаасиблик кучайиб, таркидунёчиликнинг энг кескин қўринишлари қўпайиб боради. Европанинг барча ҳудудларида аҳоли орасида охир замон яқинлашгани (апокалипсис) ҳақидаги фикрлар ҳукмрон эди. Гуноҳлари учун Худонинг қаҳрини кутиш, воизларнинг тавба-тазарруга чақиришлари, “Муқаддас ер”ни зиёрат қилиб, диний жасорат қўрсатиб инсониятни охират азобларидан қутқаришга даъватлар кучайиб боради. Оқибатда, Қудусга зиёратга борувчилар ҳам тобора қўпайиб, ундан қайтаётган зиёратчилар христианларни мусулмонлар

таъкиб килаётгани ҳақида қўллаб ноурин гапларни тарқатишлари ҳам аҳоли онгидаги жазаваларни кучайтиради.

Биринчи салиб юришлари. Ғарбий Европада XI аср охирида вужудга келган ички ва ташқи вазият мусулмонлар қўлидаги ерларни эгаллаш зарурлиги ҳақидаги асоссиз ғояни амалга ошириш учун ҳаракатнинг бошланишига тўртки беради.

Умуман олганда, жамиятда “Муқаддас ер”ни озод этиш ғояси бутунлай янги эмасди. Ғарбий Европа зодагонлари XI асрнинг бошлариданок ўзларининг босқинчилик юришларини ушбу шиор остида олиб борганлар. Франциялик рицарлар 1060-1080-йиллари Испаниядаги реконкистада арабларга қарши урушларда иштирок этган. Рим папаси ҳам мусулмонларга қарши ҳаракатларни доим қўллаган. Понтифик юришларни муқаддас деб, жангларда ҳалок бўлганларни шахидлар, фидойилар деб эълон қилган.

Хусусан, папа Григорий VII XI асрнинг ўрталаридаёқ Шарққа юришларга чақирган эди. У “Муқаддас Ер”ни ҳалос этишни, шарқий христиан-проваслав черковини бўйсундириш режаси билан қўшиб тарғиб этган. Католик черкови юришлар орқали ўзининг обрусини ошириш, сиёсий мавқеини кучайтириш, бойликларини қўпайтиришни мақсад қилган. Лекин жамиятдаги вазият етилмагани учун дастлабки чақириқлар натижа бермайди.

Франциянинг жанубидаги Клермон шаҳрида 1095-йил ноябрида католик черковининг умумжаҳон йиғини бўлади. Папа Урбан II йиғин тугаганидан сўнг тўпланган епископлар, аббатлар, рицарлар, минглаб аҳоли вакиллари ҳузурда нугк сўзлайди. У “пайғамбар қабрини” озод этиш учун барчани салиб юришларига чақиради. Папа ўзининг чикишида юришларда қатнашиб ҳалок бўлганларнинг гуноҳларидан кечишни, уларга нариги дунёда арши-аълони; Шарқнинг бойликларини эслатиб “Ким бу ерда ғамда ва камбағалликда бўлса, у ерда хушчақчақ ва бой бўлади” деб ваъда қилишни унутмайди. Қуддусни Ернинг киндиги, жаннатмакон ўлка, унда сут ва асал дарё бўлиб оқади, деб таърифлайди. Тўпланганлар “Худонинг хоҳиши шу!” деб ҳайкириб, шу ернинг ўзида кийимларига матодан тайёрланган бут шаклини тика бошлайдилар.

Папанинг чақириғи Европада кенг ёйилади. Йирик мулкдорлар юришларда ўз бойликларини қўпайтириш воситасини кўради. Майда ва ўрта рицарлар йирик ер-мулкларга эришишни орзу қилганлар. Қарам деҳқонлар ер ва озодликни уйлаганлар. Булажак юришларда моддий манфаат катта ўрин тутган, лекин омманинг онгини чуллаган ва христианлик жасоратини намойиш этиш орзуси ундан ҳам юқори бўлган.

Дастлаб деҳқонлар юриш бошлайди. Улар шошилишда сотиш мумкин бўлган барча нарсаларини арзон-гаровга пуллаб, олиш зарур бўлган барча нарсаларни қимматга слайдилар. Аҳоли орасидан ўз воизлари этишиб чикиб, улардан Амьен шаҳридан бўлган Пётр Пустинник ўзининг

нотиклиги ва жонкуярлиги билан шухрат қозонган. Дехқонлар рицарларнинг кейинги ёзнинг охирида бошланажак юришларини кутишни нистамайдилар. 1096- йилнинг эрта баҳоридан Шимолий ва Ўрта Франциядан, Германиянинг рейнбуи вилоятларида яшаган дехқонлар зиёратчиларнинг анъанавий йули бўйлаб ҳаракатга тушадилар. Салибчи дехқонлар оилалари билан тартибсиз, яхши қуролланмаган оломон шаклида, кўплаб юк аравалари билан йўлларни тўлдириб олган интилганлар. Юришларга турли саёқ-дайдилар, ярим қарокчи-ярим рицарлар қўшилиб, улар йўлда маҳаллий аҳолини талаш ташаббускорлари бўлишади. Салибчилар ўз йўлларидаги шаҳарларда яшаган яҳудийларни талаб, қирғин қиладилар.

Озиқ-овқатни куч билан топишга мажбур салибчилар Венгрия ва Болгарияда ўз халқини ҳимоя қилгани чиққан ҳукумат қўшинларидан қаттиқ талофат кўрадилар, айрим бўлинмалар тўлиқ қирилиб кетади. Салибчиларнинг фақат ярми (30-40 минг киши) 1096-йилнинг ёзи охирида Константинополга етиб келади.

Император Алексей I учун дехқонлар юришининг маънисиз эканлиги сир бўлмаган. Шунга қарамаздан, у дехқонларни асосий кучлар келгунича ушлаб туришга ҳаракат қилади. Лекин шаҳарда салибчилар талончилиги билан боғлиқ норозиликлар кучаяди. Натижада, дехқонлар лашкари Босфордан ўтказиб қўйилади. Ҳарбий ишда тажрибаси бўлмаган, аммо туркларга нисбатан газабли дехқонлар тартибсиз ҳолда, Кичик Осиё орқали Никеяга йўл оладилар. Уларни қарши олган салжуқийлар қўшини яхши қуролланмаган оломонни беаёв қирғин қилади. Салибчи дехқонларнинг кўпи билан 10 фоиизгина Босфорга қайтиб, византияликлар уларни денгиздан ортга ўтказиб қўйишади.

Лотарингия ва Нормандиядан, Жанубий Франция ва Жанубий Италиядан йўлга отланган рицарлар бўлинмалари 1096-йилнинг кузидан-1097-йилнинг баҳорига қадар Византия ерларидан ўта туриб, пойтахтда тўшанадилар. Биринчи салиб юришларининг феодал-рицарлар юриши қисмига норманд герцоглари хонадони вакили Боэмунд Тарентский бошчилик қилган. Қизиғи шундаки, Боэмунд бундан ўн йил олдинги Византияга қарши юришларга ҳам бошчилик қилган эди.

Бу пайтга келганда, империянинг асосий рақиби салжуқий туркларда ички низолар кучайиб, сиёсий тарқоқлик томон юз тутилган, оқибатда, Византиянинг аҳволи бирмунча яхшиланган эди. Византия қўшини 1091 йилнинг баҳорида Марица дарёси бўйида қинчоқлар билан ҳамкорликда бижанақларни тор-мор келтиради. Бижанақларга ёрдамга улгурмаган Чаха флоти ҳам мағлуб этилади. Шунинг учун салибчи рицарлар қўшинининг пойтахтда пайдо бўлиши мамлакатда янги хавф сифатида қабул қилинади.

Ҳақиқатан ҳам, рицарлар ўзларини империяда душманлар еридагидек ҳис қилганлар. Аҳоли уларга қарши партизанлик ҳаракатини бошлаб юборади, император ҳам эҳтиёт чораларини кўради. Салибчилар

йуллари буйлаб қўшин сафланади. Улар рицарларни йулдан четга бурилишга қўймас, дарё кечувларида ёки пистирмадан туриб салибчилар билан тўқнашувлар уюштиради. Бу билан Алексей I Византиянинг хали қудратли эканлигини кўрсатмоқчи бўлган. Император салибчилар қўшинидан Византия учун фойдаланишга интилишган. Хушомад, пора, зарур бўлса, қўрқитиш билан салибчилар етакчиларидан вассаллик касамёди, турклардан озод этилган ерларни империяга қайтаришлари мажбуриятини олишга эришядади. Шундан сўнг Алексей I рицарлар бўлинмаларини Кичик Осиёга утказди. 1097-йилнинг баҳорида салибчилар қўшини Константинополь остоналарида тўпланади. Уларни Византияга қарши бирлашишдан хавотирланган император қўшинларни Яқин Шарққа бирма-бир жўнатишга тутинади.

28 §. Яқин Шарқдаги христиан давлатлари.

Салибчилар давлатларининг ташкил топиши. Рицарлар қўшини 1097-йилнинг баҳорида Босфорни кечиши билан, Кичик Осиёнинг тоғ ва чўлларида ўтиш машаққатлари бошланади. Сув танқислиги, тоғларнинг тор ва баланд доvonларидан соvuтли кийимларда ошиб ўтиш шунчалик оғир эдики, рицарларнинг айримларини ҳалок бўлади. Салжукийлар жангга кирмай, салибчиларга ёндирилган қишлоқларни қолдира бошлайди.

Дастлаб, Никея қамал қилинади. Унинг камсонли гарнизони (ҳарбий қўриқчилари) салибчиларни кузатиб бораётган византияликлар ҳарбий бўлинмасига таслим бўлади. Шу сабабдан уни талашга рухсат берилмаганлиги рицарларнинг норозилигига олиб келади. Қўп ўтмай Дориюя водийсидаги жангда салибчилар турклар султони қўшинини енгишади. Шу тарика, Сурияга йўл очилади. Аммо бу жангдан сўнг рицарларнинг биргаликдаги ҳаракатлари тугайди. Зиддиятлар босиб олинган шаҳарларга эгаллик қилиш масаласида бошланади. Тез орада византияликлар билан ҳам муносабатлар бузилади. Ғарбий европалик сеньорларининг аксари кўпчилиги амалда императорга касамёдини бажармай қўяди.

Аста-секин салибчилар Шарқда ўз давлатларига асос сола бошлайдилар. Дастлаб Эдесса графлиги, сўнг Антиохия князлиги ташкил этилади. Антиохия учун кураш рицарларнинг Византия билан муносабатларини узил-кесил бузилишга олиб келади. Шаҳар Боэмунд Тарентскийга тегади. Князлик кейинги ўн йил ичида салибчилар давлатлари орасида етакчи маъкени тутади. Вужудга келган вазиятда салибчилар турклар орасидаги низолардан, салжукийларнинг заифлигидан фойдаланиб, Кичик Осиёдаги вилоятларни бирин-кетин эгаллай бошлайдилар.

Салибчилар қўшини ҳалок бўлганлар, ватанига қайтганлар ҳисобига тобора камайиб боради. Янги мулкларида бошқариш муаммолари билан

машғул булган сеньорлар, гуёки, салиб юришларини давом эттиришни унутгандек эдилар. Урта ва майда рицарлар бу вазиятдан норози эканлигини яширмай, ўз фикрларини тобора очик билдира бошлайдилар. Исён кайфияти ва Антиохияни талон-тарож этилишидан хавотирланган йулбошчилар 1099- йили кўшин билан Қуддусга йул оладилар. Шахар 15 июлдаги хужум натижасида эгалланади. Ёши ва жинсидан катъий назар мусулмонларга қарши киргин уоштирилади. Қуддус киролиги тахтига “пайғамбар тобути химоячиси” номи билан Готфрид Булонский кўйилиб, унинг давлатига Фаластин ва Жанубий Сурия ҳам кўшиб берилади. Қуддуснинг олиниси Ғарбда катта шодиёналар билан нишонланади. Рицарларнинг катта қисми Европага қайтса-да 1100-1101-йиллари Шарққа янги салибчилар бўлинмалари йул олади. “Франклар” (асосан Ломбардиялик рицарлар) салжукийлардан Акрани тортиб олиб Византияга қайтарадилар. Готфрид 1100 йили вафот этганидан сўнг, киролик тожини унинг укаси Эдесса графи Болдуинга кийгизишади. 1101-1109-йиллари кироликка Хайфа, Кесария, Акра, Триполи, Сайда ва Байрут, 1124-йили Тир кўшиб олинади. Куп утмай Триполи графлиги ҳам тузилади. Миср ва Киликия улкаси оралиғида 1200 км га чўзилган Урта Ер денгизининг Шарқий сохиллари салибчилар қўлига ўтади.

Салибчилар харбий кучлари тарқок бўлиб, узаро можаролар уларни янада заифлаштиради. Оқибатда эгалланган ҳудудларни сақлаш ҳам тобора мушкул бўлиб боради. Антиохия князи Боэмунд хавфни англаб ҳаракатга тутинади. Аммо 1104-йили салибчилар кўшинининг дастлабки мағлубиятга учраб, Боэмунд асирга олинади ва бу табиийки, мусулмонларни рухлантиради. Кейинчалик асирликдан тўлов эвазига қутулиб чиққан саркарда фаолиятини салибчилар мағлубиятларининг асл сабабчиси Византия булганлигини тасдиқлашга бағишлайди. У Европага қайтганидан сўнг, 1107-йили ўз кўшини билан Далмацияни олишга уринади, аммо мағлубиятга учраб, Антиохияни Византия лени, деб тан олишга мажбур бўлади.

Умуман олганда, биринчи салиб юришлари европаликлар учун муваффақиятли тугайди. Асосий фойдани кўшин бошлиқлари кўриб, ўз давлатларини тузса, барон ва рицарлар бойликка ва ер-мулкларга эга бўладилар. Юришларда Византия ҳам ўз хиссасини олади. Қора денгизнинг жанубий соҳили, Кичик Осиёнинг шимолий-шарқий ва ғарбий қисмлари империя таркибига қайтарилади. Салиб юришларида фақат унинг асосий иштирокчилари – минглаб оддий халқ вакиллари курук қолади. Уларнинг кўпчилиги ўзга юртларда ҳалок бўлади.

Салибчиларнинг Шарқдаги давлатлари. Антиохия князлиги, Эдесса ва Триполи графликлари Қуддус киролигига номигагина буйсунган. Амалда улар мустақил давлат бўлиб, ижтимоий-сиёсий тузуми Ғарбий Европадаги сингари ташкил этилган. Салибчилар давлати

хукмдорининг ҳокимияти йирик сеньорлар кенгаши – “юкори палата” фаолияти билан чекланган.

Якин Шарқда тузилган давлатлардаги зодагонлар мулкларида қарам дехқонлар ишлаган. Улар қаторида маҳаллий мусулмон араблар, турклардан ташқари, суриялик христианлар ва юнонлар ҳам бўлган. Сиёсий барқарорликнинг йуклиги, тезроқ бойлик тўплашга интилиш, маҳаллий аҳолига зулм ўтказилиши, дехқонлар қўзғолонларига олиб келади. Аҳоли яқка юрган рицарларга ҳужум қилиб, уларни ўлдирар, баъзида ҳарбий бўлинмаларга ҳам ҳужум қилиб, салжуқийлар ва арабларни қўллардилар. Ҳатто, маҳаллий христиан аҳоли ҳам уларни “озод” этгани келган салибчи ҳужайинларини қургани кузи йук эди.

Сеньорлар бир-бирлари билан рақобат қилар, “кечаги” душманлари билан иттифок тузишдан ҳам қайтмас эдилар. Талончилик билан тўпланган олтинларни олган айрим салибчилар Европага қайтиб, уларнинг ўрнига бошқалари келарди. Қўнимсизлик, бобошдоқлик салибчиларнинг ўз ватанларидагидан кам эмасди.

Рим католик черкови ва Италия савдо шаҳарлари Шарқдаги мулкларни сақлаб қолишга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилардилар. Бу борада Италия шаҳарлари янги сиёсий куч сифатида чиқиб, уларнинг Якин Шарқдаги мавқелари тобора юксала боради. Венецияликлар, генуяликлар, пизаликлар салибчиларга озиқ-овқат, янги рицарлар, қурол-аслаҳаларни келтиришар, византияликлар воситачилигисиз Шарқ билан савдо қилишни қўлларига олишга интилар эдилар. Салибчилар истило қилган шаҳарларда италиялик савдогарларнинг ўз мавзелари, ундан ташқари кишлоклари, устаконалари ҳам бўлган.

Папалик салибчиларнинг заиф ҳокимиятини ўз ҳарбий кучлари билан ер-мулкларни ҳимоя қилишга ундайди. Биринчи салиб юришларидан сўнг Қуддусда ўзига хос ташкилотлар, диний-рицарлик орденлари тузилади. Дастлаб, рицарларнинг тамплиерлар (храмовниклар-ибодатхона қошидагилар) ва иоаннитлар (ёки госпитальерлар – зиёратта келган беморларни даволаш учун ташкил қилинган госпиталь-касалхона) орденлари тузилади. XII аср охиридан немис рицарларини бирлаштирган Тевтон ордени ҳам ташкил топади. Орденлар ярим ҳарбий-ярим роҳиблар бирлашмалари эди. Роҳиблик ёпинчиғи тагида тамлиерларда оқ матодан қизил бутли, госпитальерларда қизил матога оқ бутли, тевтон рицарларида эса оқ матога қора бут тасвирли кийими остида рицарлик совути кийилган. Орденларга салибчилар мулкларини кенгайтириш ва ҳимоя қилиш, маҳаллий аҳоли исёнларини бостириш вазибалари юкланади. Орденлар қатъий тартибли бошқарув тизимига эга бўлиб, уларни бошқарган буюк магистрлар бевосита папага бўйсуниб, маҳаллий ҳокимиятга тобелик жойи бўлмаган. Қўлаб имтиёзларга эга орденлар маълум вақт ўтиб, фақат Шарқда эмас, Европада ҳам бой ер-мулк эгаларига айланадилар.

Диний ришарлик орденлари XII асрда Қуддус киролигидаги энг қудратли ва жипслашган куч эди. Лекин уларнинг мустақил мавқеи бошқа сеньорлар билан ва узаро низолари охир-оқибат салибчилар давлатини янада заифлашувига олиб келади. Шарқдаги мулклардан ажралганларидан сўнг орденлар уз фаолиятларини Европага кўчиради. Иоаннитлар ва, айниқса, тамплиерлар тушлаган бойликларини судхўрлик ва банк операцияларига қўядилар. Тевтон ордени уз босқинларини Болтиқ денгизи соҳилларига қаратиб, Қиличбардорлар ордени билан ҳамкорликда Ливония, деб номланган давлатни тузганлар.

Иккинчи ва учинчи салиб юришлари. XII асрдан мусулмон амирликлари бирлашиб, салибчилар уз мулкларини йўқота борадилар. Мосул амири 1144-йили Эдессани эгаллайди. Бу воқеадан сўнг Антиохия хавф остида қолиб, Европада иккинчи салиб юришлари (1147-1149-йй.) ташкил қилинади. Унинг ғоявий рағбатлантирувчиси ва ташкилотчиси Клерво монастири аббати Бернар бўлади. Франция қироли Людовик VII ва герман қироли Конрад III бошқарган салиб юришлари муваффақиятсиз яқун топади. Немис салибчиларини салжуқийлар Кичик Осиёда тор-мор этса, францияликлар Дамашқни камал қилиб ололмай, Европага қайтадилар. Юришлар натижасиз тугашидан ташқари, Византия орқали ўтган салибчилар империя билан ҳам узаро муносабатларини бузадилар.

XII асрнинг урталарида Урта Ер денгизи хавзасида уз ҳукмронлигини ўрнатишга интиланган Европа давлатлари орасида, шунингдек улар ва Византия орасида жиддий зиддиятлар юзага келади. Бу эса салиб юришларини муваффақиятсизликка мажбум этади.

XII асрнинг иккинчи ярмида Миср, Сурия ва Месопотамиянинг бир қисми бирлашадилар ва бу янги давлатни султон Салоҳиддин Аюбий бошқарган. У 1187-йили салибчилар қўшинини Тивернад қўли бўйидаги жангда енгиб, Қуддусни олади. Бу учинчи салиб юришларига (1189-1192-йй.) баҳона бўлиб, унда Германия, Франция ва Англия феодаллари қатнашадилар. Салибчиларга герман императори Фридрих I Барбаросса, француз қироли Филипп II Август ва инглиз қироли Ричард I Шерюрак етакчилик қиладилар. Фридрих I нинг Византияга нисбатан ғаразли ниятлари бўлиб, унинг Шарқдаги ашаддий душмани Иония султони билан келишувга эришади. Бунга жавобан Византия Салоҳиддиннинг ўзи билан иттифок тузади. Юришлар қатор омадсизликлар билан бошланади. Немис салибчилари Фаластинга етиб келмасдан, Фридрих I тоғли Киликия дарёларидан биридан ўтаётганида отдан йиқилиб ҳалок бўлиши оқибатида, улар ортга қайтади. Француз ва инглиз салибчилари бутун юришлар давомида узаро душманлик муносабатларида бўлади. Ричард I Англиянинг Урта Ер денгиздаги мавқеини кучайтириш мақсадида Фаластинга йўл ола туриб, Сицилияни эгаллашга уринади. Бу Филипп II ва Сицилия тожига даъвогар, яъни герман императори Генрих VI га ҳам хуш келмайди. Оқибатда, Ричард I Кипр оролини олиш билан қаноатланади.

Фаластинга етиб келган салибчилар Акра шаҳрини камал қилиб, уни фақат 1191-йили эгаллайдилар. Ҳарбий ҳаракатлар авжига чиккан пайтда Филипп II Европага қайтиб, Ричард I га қарши Генрих VI билан иттифок тузади. Ричард I Қуддусни қайтаришга уринсада, ниятига эриша олмай, фақат Салоҳиддиндан айрим имтиёзларга эришади. Салибчилар қўлида Яффага қадар соҳилбуйи ерлари қолади. Миср ҳокимиятида қолган Қуддусга зиёратчилар ва савдогарлар уч йил давомида эркин боришга ижозат олинади. Қуддус киролиги пойтахти Акра шаҳрига қўчирилди.

Туртинчи салиб юришлари (1202-1204-йй.). Учинчи салиб юришларининг натижасиз туғши Рим папаси ва ғарб сеньорларини эсанкиратиб қўймайди. 1199 йилдан янги юришга ҳозирлик қўрила бошланади. Уни Мисрга йўллаш кўзда тутилган эди. Салибчилар ва уларнинг от-уовларини денгиздан ўтказиб қўйиш учун Венеция дожи Энрико Дондало (1192-1205-йй.) 85 минг қумуш марка талаб қилади. Салибчилар бу шартни қабул қиладилар. Аммо 1202-йили, юришлар арзфасида талаб қилинган пулнинг 34 минг маркасини салибчилар тўлай олмаслиги маълум бўлади. Венеция билан савдо қиладиган Мисрга юришга ҳалақит бериш мақсадида дож салибчилардан Адриатика соҳилидаги савдодаги рақобатчиси Далмациянинг христианлар яшайдиган Задар шаҳрини олиб беришларини сўрайди. 1202-йили ноябрида шаҳар олинади. Дондало салибчилар йўлбошчиси италиялик маркиз Бонифаций Монферратский билан келишиб, қўшин ва флотни Константинополга юборади. Юришга баҳона папа ва герман киролига 1195 йили тахтдан ағдарилган Византия императори Исаак II Ангелнинг вориси шахзода Алексейнинг ёрдам сўраб қилган мурожаати бўлади.

Бонифацийнинг Византиядаги урушдан ўзларига фойда келишини кўзлаб, Филипп II Август, қатор Франция зодагонлари ва Германия империяси, уни яширинча қўлайдилар. Папа Иннокентий III (1198-1216-йй.) шахзода Алексейдан тадбир ижобий яқун топса, проваслав черкови унга буйсундирилишига ваъда бериб, бу расман христианлар ерларига зарар етказишни таъқиқласада, амалда, салибчилар йўлбошчиларини қўлаб-қувватлайди. Иннокентий III нинг мактубида Задарни эгаллаш билан боғлиқ “кичик гуноҳ” “буёқ тадбирга” ҳалақит қилишини истамаслиги баён этилган.

Тез орада Задарга салибчилар ҳузурига Германия кироли Филиппнинг элчилари келиб, Византия тахтида “қонуний” императорни тиклашда ёрдам беришларини сўрайди. Бу таклиф ҳамда тадбир ижобий ҳал этилса, берилажак катта тўлов қўшин бошлиқлари ва айниқса, венецияликларга салиб юришлари йўналишини ўзгартириш учун сабаб қилиб кўрсатилади. Юриш иштирокчилари орасида Боэмунд Тарентский даврида салиб юришларидаги муваффақиятсизликларга византияликлар айбдор деган афсоналарга ишонганлар ҳам анча бўлиб, улар “гуноҳкор” Византияни жазолашга тайёр эдилар. Қолаверса, империянинг Шарқда ўз

манфаатларини химоя қилишга ҳар қандай уриниши, Европада норозиликка сабаб бўлар эди.

Герман қиролининг таклифи қабул қилинади. Шартнома манфаатли кўринар, Мисрга юриш эса кечиктирилар эди, холос. Алексей ва Иоанн II ёрдам учун салибчиларга 200 минг кумуш марка тўлашини, Мисрга юришда 10 минг кўшин бериш, Қуддус олинганидан сўнг 500 салибчи рицарни таъминлашни ваъда қилишади.

Салибчилар 1203-йилнинг июнь ойи охирларида Константинополь остоналарига етиб келадилар. Шаҳар қамалга олиниши билан император Алексей III хазинада қолган пулларни олиб қочади. Тахтда тикланган Исаак II, унинг ўғли Алексей 1204-йилнинг баҳоригача шартномадаги пулнинг фақат ярмини йиғиб беришади. Мамлакат инкирозга учраган, вазият оғир эди.

Константинополда салибчилар кўшини ночор ҳукмдорларга қарши кўзғолон кўтариб, Исаак II тахтдан туширилиб, Алексей ўлдирилади. Янги император шаҳар мудофаасини ташкил этишга уринади, аммо вақт йўқотилганги маълум бўлади. Ёлланма кўшин пул талаб қилиб, Константинополдан чиқиб кетишини эълон қилганида, шаҳар зодагонлари ўз маблағларидан беришга қизғанадилар.

Вужудга келган вазиятда салибчилар шаҳарни ҳужум билан олишга қарор қилишади. Ундан сал аввал салибчилар бошлиқлари учрашиб, империяни бўлиб олишга келишиб олган эдилар. Шаҳар 1204-йилнинг 13 апрелида олиниб, талон-тарож қилинади. Кўплаб кишилар ҳалок бўлиб, ўнлаб бетакрор меъморий ёдгорликлар, антик даврдан сақланиб келаётган ҳайкаллар бузиб ташланади. Талон-тарожлардан сўнг салибчилар орасида кўшимча тақсимланган мол-дунёнинг ўзи 400 минг кумуш маркани ташкил қилади. Талончиликлар гувоҳи бўлган византиялик адиб “салибчилар қилган ваҳшийликларни ҳатто ғайридинлар ҳам қилмас эди”,-деб ёзган.

Бу воқеадан сўнг Византия империяси парчаланиб кетади. Унинг бир қисмида салибчилар Лотин империясини тузадилар. Эпир ва Кичик Осиёда ташкил топган юнон давлатлари босқинчиларга қарши кураш олиб борадилар. Византия олинганидан сўнг салибчилар юришларни давом эттиришдан воз кечишади. Эндиликда, юксак ғоялар учун хатарли юришларга тўртинчи салиб юришлари иштирокчиларида ҳожат қолмаган эди. Бўлган хунрезликларга фақат папа Иннокентий III норозилик билдиради, холос. Лекин ҳатто папа ҳам Византия черковини бўйсундириш умидида рицарлар ўзбошимчаликлари гуноҳларини авф этади.

Сўнгги салиб юришлари. XIII аср давомида ташкил қилинган салиб юришлари Шарқдаги вазиятга таъсир кўрсата олмайди. Бешинчи салиб юришларида (1217-1221-йй.) немис, инглиз, голланд ва венгр салибчилари Мисрни эгаллаш учун муҳим ҳисобланган Дамиятта кальсини узоқ қамалдан сўнг оладилар. Лекин ички зиддиятлар, кўшин бошлиқларининг

саркардалик махорати етарлича булмаслиги харбий муваффақиятсизликларга ва салибчиларни ўз ватанларига қайтишларига олиб келади.

Олтинчи салиб юришларига (1228-1229-йй.) император Фридрих II бошчилик қилиб, унинг қўшинида немис, француз, инглиз ва италиялик рицарлар бўлишган. Сурияга йўл олган Фридрих II Мисрнинг Дамашк билан урушидан фойдаланиб, султон билан шартнома тузишга эришади. Унга кўра Миср султони Қуддус ва Фаластиндаги айрим шаҳарларни салибчиларга топширишга рози бўлиб, эвазига Фридрих II султонни Шарқдаги душманларига қарши урушларида қўллайдиган бўлади. Лекин 1244-ййили мусулмонлар яна Қуддусни қайтариб оладилар.

Кўп ўтмай папа Иннокентий IV Мисрга қарши еттинчи салиб юришларини (1248-1254-йй.) ташкил қилади. Унинг иштирокчилари асосан француз рицарлари бўлиб, салибчиларга Франциянинг жанубидаги шаҳарларнинг Шимолий Африкадаги савдода етакчилигини мустаҳкамлаш ниятидаги қирол Людовик IX бошчилик қилади. Юришлар бутунлай муваффақиятсизликка учрайди. Саккизинчи салиб юришларининг (1270-йй.) натижаси ҳам шу тахлит бўлади. Салибчилар Людовик IX бошчилигида Тунисга отланадилар. Лекин қўшин соҳилга тушганидан сўнг юқумли касаллик тарқалиб, қиролнинг ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Бу муваффақиятсизликдан сўнг папаликнинг янги салиб юришларига чақириклари натижа бермайди. Салибчиларнинг Шарқдаги мулклари эса бирин-кетин мусулмонларга ўтади. Миср 1268-ййили Антиохияни, 1289-ййили Триполини олади. 1291-ййили салибчиларнинг сўнгги таянчи Акра қўлдан кетади. Қуддус қироллиги тугатилади. Европа мамлакатларининг XIV-XV асрларда усмоний туркларга қарши уюштирган қатор салиб юришлари ҳам натижасиз тугайди.

Салиб юришларининг инкирози сабаблари ва яқунлари. Салиб юришлари XIII аср охирига келганда инкирозга учрайди. Бунинг асосий сабаби Европада бошланган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар эди. Ишлаб чиқариш кучларининг умумий юксалиши, табиий офатлардан келадиган талофатларни бирмунча камайтиради. Қарам деҳқонлар сеньорлар зулмидан фақат денгиз ортида ҳалос бўлиш мумкинлигига ишонмай қўядилар. Деҳқонларнинг бир қисми тобора юксалаётган шаҳарларга кетади. Қолаверса, уларнинг Шарқда ер ва озодликка эришиш орзулари юришлар давомидаги муваффақиятсизликлар боим, пучга чиқади.

Айни пайтда, рицарлар ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар рўй беради. Қирол ҳокимиятининг кучайиши билан, феодал урушлари камайтирилади. Майда рицарлар Шарққа хатарли юришлардан кўра қирол қўшинида хизматни афзал кўра бошлайди. Европанинг ўзида ҳам рицарлар учун иш топилади. Немис рицарлари Лаба ва Одра дарёлари хавзасидаги, шунингдек, Шаркий Болтиқбўйидаги славянлар ерларига ҳужум бошлайдилар. Француз рицарлари XIII аср бошларидан Лангедокни босиб олиш ва талашдан

ташқари, вақт-вақти билан Испанияга маврларга қарши курашга отланганлар. Инглиз феодаллари узаро ички сиёсий битимларни тузиш орқали, иш олиб боришни афзал қўрган.

Шу тариқа XIII-XIV асрларда Ғарбдаги барча тоифа вакилларида салиб юришларига кизиқиш пасаяди. Колаверса, муслмон амирикларининг Миср хокимияти остида бирлашуви, Шарқдаги курашни мураккаблаштиши, салиб юришларини аста-секин сунишига сабаб бўлади.

Салиб юришлари ўз мақсадларига, европаликларнинг Яқин Шарқда қучли христиан давлатлари тузиш орзуларига эришишга имкон бермайди. Аксинча Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам юз минглаб бегуноҳ кишиларнинг ҳалок бўлишига, Европа давлатларини улкан моддий харажатларига олиб келади. Шарққа юришлар даҳшатли кулфатлар, қирғин, вайронагарчилик келтиради. Шунга қарамадан салиб юришлари Ғарбий Европанинг кейинги ижтимоий – сиёсий таракқиётига маълум даражада таъсир кўрсатади. Жамият ҳаётида юришлардан аввал бошланган жараёнлар тезлашади. Хусусан, Европанинг марказлашган жараёнлари бошланган мамлакатларига энг жангари рицарлар оммасининг, ўз ватанларида сиёсий мустақилликка интилган граф ва герцогларнинг Шарққа кетиши қўл келади.

Салиб юришлари католик черковининг Европадаги мавқеига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатади. Черков дастлаб юришлардан фойда қўриб, XII асрда папаларнинг обрўси сезиларли ошади. Лекин XIII аср охирларига келиб, Рим папаларининг очқўзлиги тобора равшан бўлиб, католик черкови мавқеини пасайишига олиб келади.

Европа феодалларининг денгиз орти мамлакатлари юксак маданияти ва турмуши билан танишиши, уларда истеъмол талабларининг, унинг асоси ҳисобланган пулга эҳтиёжларининг ўсишига олиб келади. Бу эса Европанинг кўпгина мамлакатларида бошланган махсулот солиғидан пул солиғига ўтиш жараёнини тезлаштиради. Дастлабки салиб юришларига деҳқонларнинг оммавий иштироки, ишчи қучи танқислигига сабаб бўлиб, сеньорлар қолган деҳқонларга солиқларни камайтиришга, аста-секин пул солиғига ўтишга, тўлов эвазига қарам деҳқонларга озодлик беришга тўтинадилар. Демак, салиб юришлари деҳқонлар аҳволига ҳам қисман ижобий таъсирини кўрсатди.

Салиб юришларининг муҳим оқибатларидан бири – Урта Ер денгизининг шарқий қисмидаги савдода Византия ва араблар мавқеининг пасайиб, европалик савдогарлар (айниқса Венеция ва Генуянинг) ҳиссасининг ошиши бўлади. Кўплаб одамлар ва юкларни ташиш, Левант билан мунтазам алоқада бўлиш зарурияти кемасозликни юксалтириш, кемаларни такомиллаштириш, янги денгиз йўлларини ўзлаштиришни тақозо этади.

Шарқ билан узоқ давом этган алоқалар салибчиларга Византия ва муслмонларнинг юксак маданияти ва техникадаги ютуқларини

Ўзлаштириш имконини беради. Европага янги экинлар: шоли, гречиха, тарвуз, ўрик, шакарқамиш ва ҳ.к. лар келтирилади. Техника соҳасида арбалет, темирни тоблаш ва айрим газламаларни туқиш усуллари ўзлаштирилади. Европаликлар антик даврдан сўнг унитилган турмушдаги тозалик омилларини (иссик ҳаммомлар, ички кийимларни) қайтадан қабул қиладилар. Аммо араблар билан Испания ва Сицилияда қўшничилик муносабатлари, ўзаро алоқалар ҳам бу борада ўз таъсирини ўтказган. Ғарб ва Шарқ орасида илмий алмашинузлар доираси кескин кенгаяди. Аҳолининг ижтимоий ҳаракатчанлиги (мобиллиги) кучаяди. Антик даврдан сўнг илк бор Ғарбдаги *orbis terrarum* кишиларининг дунё чегаралари ҳақидаги тасаввурлари кенгаяди.

Х БОБ. ФРАНЦИЯ ҲУРА АСРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНГАН ДАВРИДА (XI-XV АСРЛАР).

29 §. XI-XIII асрларда Франция.

Ижтимоий муносабатлар. Одатда Францияни классик феодализм ватани деб аташади. Бу ундаги ер эгалиги муносабатлари ўзининг якуний, тугалланган кўринишини олганлигига урғу берилишидадир. Аммо бу тадбирни рим ва герман жамиятлари синтези тўлиқ бўлган ҳамда янги жамиятнинг шаклланишига ижобий таъсир этган, мамлакатнинг шимолий ва марказий қисмларига нисбатан қўллаш жоиздир. Айни ана шу ҳудудларда деҳқончиликнинг, айниқса унинг дон етиштириш соҳасини юксалтириш учун қулай шароит вужудга келади. Сена ва Луара ҳавзалари, Париж ва Орлеан атрофлари қулай иқлими, серунум тупроқлари, дарё ва қуруқлик йўллари кесишган жойдалиги, аҳолиси нисбатан кўплиги билан ҳам ажралиб турган. Францияда X аср охирига келганда жамиятнинг ҳукмрон феодал-зодагонлар тоифаси сон жиҳатидан ўсиб, қатор табакаларга бўлинган. Йирик сеньорлар табакаси аксари каролинглар даври сеньорлари авлодлари бўлса, улардан ажралиб чиққан ён шоҳлар эътиборга молик даражадаги ўрта содагонлар гуруҳини ташкил этади. Қирол хизматкорлари ва вассаллари, дунёвий магистрлардан ташкил топган майда содагонлар ҳам сон жиҳатидан талайгина бўлган. Феодал – сеньорлар қўйи табакасини тўлдирувчи омиллардан бири, қишлоқ жамоа аъзоларидан етишиб чиққан профессионал жангчилар бўлишган. XI асрдаёқ, содагонлар тоифаси ўз сафларини тўлдириб турган бошқа табакалардан ажралиб, унга мансублик туғилганидан белгиланган имтиёзли гуруҳга айланади. Феодаллар деярли барча ерларнинг ягона ҳукмдорига айланиб, бу ҳолат ўз аксини жамиятда ҳукмрон ҳуқуқий меъёр “сеньорсиз ер йўқ” маталида топади. Эндиликда сеньорлар ҳукмига ўтган жамоа мулклари: ўтлоқлар, ўрмонлар, қўллар, дарёлар ва ҳ.к.лардан қарам деҳқонлар фақат муайян тўловлар эвазига фойдаланишлари мумкин бўлади. Дастлаб жамоа мулки бўлган: тандир, мусаллас тайёрлаш ускунаси (исканжа) ва тегирмонлар сеньорларникига айланиб, улар учун ҳам тўловлар жорий қилинади. Феодаллар тоифасининг узил-кесил шаклланишининг муҳим курсаткичи, улар орасида шохсупанинг шаклланиши, энг қўйи, “бир қалқонли” вассали бўлмаган рицарлардан, 3-4 поғона тепада турадиган бой сеньорлар, улардан юқорида Нормандия, Бретань, Бургундия, Аквитания герцоглари, Шампань графлари даражалари бўлган. Франция содагонлари иерархиясини “вассалимнинг вассали менинг вассалим эмас” ҳуқуқий меъёри аниқ ифодалаган. Ушбу меъёр сеньорларни марказий ҳокимият таъминласада, сиёсий тарқоқликка олиб боровчи асосий омиллардан бири бўлган. Ерга нисбатан ўз эгалигини

таъминлаган сеньорлар сиёсий хокимиятга ҳам даъво қила бошлайдилар. Сеньорлар сиёсий мавқеи ўз ерларидаги аҳолини суд қилиш, жарималар олиш ҳуқуқлари билан кенгайган. Қарам деҳқонлар тоифасининг шаклланиши бирмунча сустроқ кечса-да, у ҳам XI асрда ўз якунига етади. Бу пайтга келиб, ер ва шахсий қарамликдаги деҳқонларнинг асосий кўпчилиги сервлар бўлиб қолади.

Ички колонизация ва деҳқонлар аҳволи. Ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши қишлоқ хўжалиги экинлари маҳсулдорлигини оширади. Темирдан ясалган меҳнат қуроллари, ерни тўрт марттагача шудгор қилиш, қишлоқ хўжалик ишларида отлардан фойдаланиш, ерга ишлов беришни яхшилаб, ҳосилдорликни оширади. Мамлакат шимолида уч далали алмашлаб экваторнинг жорий этилиши ҳам ҳосилдорлик ошишини таъминлайди. Жанубда иқлим хусусиятларидан келиб чиқиб, анъанавий икки далали алмашлаб экиш ва енгил плугдан фойдаланиш сақланиб қолади. Бу ҳудудларда доғли экинлар каторида, узум, техник ўсимликлар ва мева етиштирила бошланади.

Буз ва қурик ерлар, ўрмонларни тозалаб, экинзорларга айлантириш оммавий тус олиб, XIII асрнинг иккинчи ярмида бу жараён ўзининг юқори нуктасига етади. Натижада, қуғоқчиликлар, сув тошқинлари оқибатида рўй берадиган очарчиликлар бирмунча камаяди. Деҳқончилик учун яроқли ерларни кўпайишидан манфаатдор бўлган феодаллар ва черков, кўпинча, бундай жамоатчилик ишларига ташкилотчилик қилади. Аммо янги ерларни очиш асосан деҳқонлар жамоаларининг иши бўлиб, айни улар бу ишларга оммавий тус берганлар. Янги ҳудудларни ўзлаштириш, қишлоқларга асос солиниши, умуман, ички колонизацияда Франция Европада етакчилик қилган. Янги ерларга кўчиб ўтган деҳқонлар (госпитлар) ердан фойдаланишда сервларга нисбатан кўпроқ имтиёзларга эга бўлган. Улар баршина ўтамасдан, шахсий озод деҳқонлар сифатида, унчалик оғир бўлмаган маҳсулот ёки пул солиғини тўлаганлар. Экинзорларнинг кўпайиши, ҳосилдорликнинг ошиши, деҳқонга фақат ўз эҳтиёжлари ва солиққагина эмас, ортиқча маҳсулот етиштириш имконини ҳам беради. Францияда XII-XIII асрлардан сеньорлар ўзлари хўжалик юритадиган доменларини ҳам ижарага бера бошлайди. Меҳнат мажбурияти маҳсулот солиғи билан алмаштирилади.

Шаҳарлар XI-XIII асрларда. Ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши шаҳарлар ривожланишини тезлаштиради. Бордо, Тулуза, Лион, Марсель, Ним, Пуатье, Париж, Руан, ва бошқалар X асрдан юксала бошлайди. Мамлакатда янги шаҳарлар ҳам вужудга келади. Франциянинг жанубидаги шаҳарлар жуда эрта, XI-XII асрлардаёқ гуллаб-яшнаган. Унга ушбу шаҳарларнинг Урта Ер денгизи савдосига тортилиши ҳамда солиб юришларида иштироки сабаб бўлган.

Ташки савдода фаол иштирок этиш мовутчилликка ижобий таъсир этади. Ним ва Монпельеда ишлаб чиқарилган нафис мовут газламалар

ташки савдода муҳим ўрин тутган. Маҳсулотларни сотишдаги кенг имкониятлар XIV аср охирига қадар, уларда рақобатни чеклайдиган цех ташкилотларининг бутунлай булмаслигига олиб келган.

Жануб шаҳарлари сиёсий мустақилликни эрта қўлга киритган. Сеньор ҳукмидан озод бўлиш жараёнида жануб шаҳарлари қуроли кураш усулини эмас, молиявий келишув, тўловлардан фойдаланган.

XII аср давомида деярлик барча жануб шаҳарларида ҳокимиятнинг жамоавий бошқарув тури – консулат (дворянлар, руҳонийлар ва хунармандлар бошлиқларидан сайланган – консуллар бошқаруви) ўрнатилади. Бошқарув катта кенгаш томонидан олиб борилиб, у тўла ҳуқуқли, яъни шаҳарда уйи, мол-мулки бўлган булган ва солиқларни тўлайдиган шаҳарликлардан тuzилган. Бу жараён жануб шаҳарларидан узоқда жойлашган кирол ҳокимияти ишгирикисиз борган. Нисбатан кенг мустақилликка эришув, ташки савдони ривожлантиришга йўналтирилган сиёсат олиб борган жануб шаҳарларининг мамлакатни марказлаштириш жараёнларида фаол қатнашмаслиги ҳам табиий эди. Аксинча, уларнинг юксалиши жанубий вилоятларда сиёсий тарқоқлик, мустақилликка интилиш жараёнларини кучайтиради.

Шимолий шаҳарлар тарихий тараққиёти XII асрда бошланиб, Аррас, Бовэ, Санлис, Амьен, Нуайон, Лан ва Реймсларнинг иқтисодий юксалиши, зигирпоя ва жундан газлама тўқишнинг кўпайиши билан изоҳланади. Шимолдаги шаҳарлар сиёсий-иқтисодий эркинликка эришишдаги асосий усул кўзғолонлар бўлиб, бу жараён, айниқса, диний сеньорлар билан кескин кечган.

Франциянинг шимолидаги шаҳарларнинг коммунал ҳаракатини Камбре шахри бошлаб берган. Шаҳар қатор (967, 1024, 1077 йиллари) уринишлардан сўнг, ўз-ўзини бошқариш ҳартиясини олади. XIII асрда Сен-Кантон, Бовэ, Нуайон, Лан, Амьен, Суассон, Реймс ва бошқа шаҳарлар эркинликка эришадилар. Уларнинг баъзилари коммуна хартиясини олса, бошқалари аҳолининг шахсий эркинлиги, савдо ва шаҳарни бошқаришдаги имтиёзларга эришган. Айни пайтда, кироллар ўз доменида жойлашган шаҳарларга коммуна ҳуқуқи бермаган. Париж, Орлеан ва Буржларга айрим имтиёзлар берилиб, уларни кирол тайинлаган амалдорлар бошқарган. Сиёсий мустақилликка эришув шаҳарларда хунармандчилик ривожини таъминлайди. Хусусан, Франциянинг шимоли-шарқий худудларидаги шаҳарларда мовутчиликнинг ўзи 25 та хунар турига бўлинган. Амьенда цехларга 80 та касб, Аббевилда – 64 та, Сен-Кантенда – 53 таси бирлаштирилган. Кирол амалдори (прево) Этьен Буало XIII асрнинг иккинчи ярмида ёзган “Париж хунарлари китоби”да 100 та цех устави келтирилган. XIV асрнинг бошларида Париждаги цехлар сони 350 тага етади.

Айни пайтда, мамлакатнинг шимолида вилоятларнинг ҳужалик соҳаларидаги ихтисослашуви бошланади. Нормандияда: темир, гуз, мол ва

мовут тўқниш ривож топган; Шампань ва Бургундияда – буз, мовут, мусаллас тайёрланган; Парижда ички талабларга мос хунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилган.

30 §. Қишлоқнинг пул-товар муносабатларига тортилиши. Францияда сиёсий тарқоклик.

Пул-товар муносабатларининг қишлоққа таъсири. XII-XIII асрларда Франция қишлоқлари ҳаёти иқтисодий кучли шаҳарлар таъсирида юксалади. Бу эса, махсулот солигининг жуда тез орада пул рентаси билан алмашинувига олиб келади. Қишлоқ хўжалик махсулотларини бозорга чиқаришда асосий шахс дехқон бўлган. Ушбу давр иқтисодиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири қишлоқнинг бозор орқали шаҳар билан алоқа боғлаши эди.

Юқоридаги ўзгаришлар оқибатида, XII асрданок қарам дехқонларни тўлов эвазига озодликка чиқариш бошланади. Илгариги сервлар Францияда шахсий қарамликни ифодаловчи тургта асосий мажбурият: “мархумнинг қўли” ҳуқуқи (ёки меросга эгалик тўлови); никоҳ тўлови (сеньор мулкидан четга турмушга берилгани ёки уйлантиргани учун махсус “формарьяж” тўлови); эркин талья тўлаш ва “шеваж” деб номланган жонбоши солиқларидан халос бўлмоғи лозим эди. Айни пайтда, ер феодал мулки бўлиб, ундан фойдалангани учун дехқон пул солиғи (ценз) тўлагани сабабли, цензитарий деб аталса, ери цензива деб номланган. Бу турдаги солиқ миқдори белгиланган миқдорда бўлган. Дехқон ўз ижара ерини гаровга қўйиши ёки сотиши ҳам мумкин эди. Агар ер бошқа кишига ўтса, сеньор қўшимча тўлов олар эди. Дехқон мажбуриятларидан сеньорга суд қарамлиғи қолсада, эркин кишилар (вилланлар) сифатида, сеньор суди қароридан норози бўлса, қирол судига апелляция беришлари мумкин эди.

Сиёсий тарқоклик ва марказлаштириш омиллари. Францияда ҳам марказлаштириш жараёнларидан аввал, қирол ҳокимиятининг заифлашуви ва сиёсий тарқоклик бўлган. Қатор сабабларга қўра, Франция қиролининг жамиятда тутган мавқеи XII асрга қадар оғир кечган. XII асрда Капетинглар домени Сена ва Луара дарёлари ҳавзасида жойлашган бўлиб, уни Нормандия, Бургундия, Бретань герцогликлари ва Шампань графлиғи қуршаб турарди. Франциядаги вассаллик тизимининг ўзига хослиғи шундаки, қирол фақат ўзининг бевосита вассаллари ёрдамига таяниши мумкин эди. Францияда монархия Англия, Швеция ва Кастилиядаги сингари, таяниши мумкин бўлган эркин дехқонлар тоифаси ҳам бўлмаган. Қирол ҳокимияти заиф бўлган мамлакатда икки элатнинг (жанубий лангедок ва шимолий лангедойль) мавжудлиғи ҳам сиёсий тарқокликни кучайтирган. Шунга қарамасдан, Францияда давлатни марказлаштириш жараёни айни шимолда бошланади.

Бу жараённинг муҳим омилларидан бири – шаҳарларнинг вужудга келиши, таракқиёти, пул-товар муносабатларининг ривожланиши бўлади. Бу эса мамлакат сиёсий бирлашувининг зарур шarti – иктисодий бирликнинг амалга ошишига имконият яратади. Шаҳарлар таракқиёти жамиятда янги ижтимоий куч – кирол ҳокимиятини кучайтишидан манфаатдор, у оркали феодаллар ўзбошимчилигини тугатиб, савдо-сотик учун қулай шароит яратилишига умидвор шаҳарликлар тоифасининг шаклланишига олиб келади.

Францияда кирол ҳокимияти ва шаҳарларнинг сиёсий иттифоқи вужудга келади. Бу кирол ҳокимиятини ижтимоий жиҳатдан тор муҳолифлар – йирик феодаллар сиёсий кучларига қарши курашиши шароитида муҳим, ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Қирол Людовик IX нинг (1226-1270-йй.) ўғлига ўғитларида шаҳарликлар билан иттифокни асрашни, айна ана шу куч монархия хавсизлигини таъминлаши мумкинлиги ҳақида васият қилгани бежиз бўлмаган.

Марказлаштиришнинг бошқа бир омили феодаллар тоифаси орасида кучлар мувозанатидаги ўзгаришлар бўлди. Дехқон ҳўжаликлари, мустақиллигининг ўсиши, уларнинг ижтимоий мавқеини яхшиланиши, дехқонлар қаршилигининг кучайиши билан, уларга нисбатан ноиктисодий мажбурий меҳнат ва тўловлар сиёсатининг ўтказилишини мураккаблаштира боради. Феодаллар кирол ҳокимияти теварагида жипслашишга мажбур бўлишади. Қирол қўшинида ва тобора кенгайиб бораётган давлат девонида хизмат қилишдан қўшимча даромад ҳам бунга ундаган. Айниқса, етарлича моддий маблағлар ва ноиктисодий мажбурлаш воситаларига эга бўлмаган кичик ва ўрта феодаллар кучли кирол ҳокимиятидан манфаатдор эдилар. Марказлаштириш сиёсати ракиблари ўз сиёсий мустақиллиги, аҳоли устидан ҳокимияти ва ундан олинadиган даромадини йўқотишни истамаган йирик феодаллар бўлишган. Қирол ҳокимияти жамиятда барқарор тартибни таъминловчи сифатида гоҳ у, гоҳ бу сеньорлар гуруҳини қўллаб, улар орасидаги зиддиятлардан ўзининг қудратини ошириш учун фойдаланган.

Қирол доменининг юксалиши. Давлатни марказлаштириш жараён кийинчиликлар билан, бир неча босқичда амалга оширилади. Франция кироллари XII аср охирига қадар ўз доменларидаги ҳокимиятларини мустаҳкамлаш муаммосини ҳал этадилар. Шунинг учун марказлаштириш икки босқичда: дастлаб вилоятларни, сўнг умумдавлат ташкилотларини шакллантиришга қаратилади.

XII аср бошлари кирол ҳокимиятининг кучайишида ҳал қилувчи давр бўлади. Людовик VI (1108-1137-йй.) ва унинг канцлери – аббат Сугерий кирол доменидаги ўзбошимча сеньорлар: Монтлери, Пюиза, Томас де Марллар қаршилигини синдирадилар. Уларнинг қасрлари киролнинг қўшини томонидан эгалланиб, вайрон қилинади. Людовик VII (1137-1180-йй.) ўз доменини кенгайтира бошлаб, Бурж ва Санс шаҳарларини қўшиб

олади. У Аквитания герцогининг кизи Алеонорага уйланиши оркали мамлакат жанубига ҳам уз таъсирини утказади. Аммо куп утмай Алеонора ажрашиб, Анжу графи Генрих Плантагентга қайта турмушга чиқади. Генрих 1154-йили инглиз тахтига утирганида, юкорида келтирилган воқеалар Англия ва Франция уртасидаги муносабатларни мураккаб кечиши сабабларидан бирига айланади.

Филипп II Август (1180-1223-йй.) бошқаруви давомида кирол домени сезиларли даражада кенгайди. У Франциянинг асосий ракиби инглиз киролига қарши курашни бошлайди. Генрих II Плантагент даврида Англиянинг Европадаги мулклари кескин кўпайиб, унга: Анжу, Мэн, Турень, Нормандия, Пуату ва Алеонорага уйланганидан сўнг Аквитания ҳам кирган. Унинг Франциядаги мулклари француз кироли доменидан катта бўлган. Уткир сиёсатчи ва дипломат Филипп II инглиз киролининг вассаллик мажбуриятларини бузганидан фойдаланиб, унга қарши кураш бошлайди. Бу борада Филипп Англиянинг Ричард I дан кейинги кироли Иоанн II Ерсиз (1199-1216-йй.) билан курашда муваффақиятга эришади. У Плантагентларнинг Франциядаги ер-мулкларини мусодара қилади. 1202-1204-йиллари Филипп II “инглиз тожининг марвариди” ҳисобланган Нормандияни тортиб олади. Франция ва Англия орасидаги уруш китъа даражасидаги можарога айланиб, император Оттон IV, Фландрия графи ва бошқа катор йирик зодагонлар Иоанн II томонини олганлар. Лекин 1214-йили Ларош о Муан ва Бувинэ жангларида Филипп II қўшини инглизлар лашкарини тор-мор этади. Бу даврда киролга уз домени шаҳарлари ва деҳқонлари катта ёрдам берадилар. Филипп II шаҳарларга бежиз қўшлаб қомуна ёрликлари бермаган ва улар архивларда сакланган.

Альбигой урушлари. Кирол доменининг кейинги ўсиши XIII аср бошларига қадар деярлик мустақил яшаган жанубий вилоятлар ҳисобига бўлади. Айни пайтда, жанубда вужудга келган вазият, уни кирол доменига уларга қўшиб олишга имкон беради.

Жанубдаги зиддиятлар, шаҳарларнинг иктисодий юксалиши, уларнинг сиёсий мустақиллиги сабабли, вужудга келади. Бу жараён XII асрнинг 40-йилларида ғоявий кураш – вальденслар ва катарлар дахрийлиги тарзида намоён бўлади. Дахрийлик ҳаракати кенг тус олган Альби шаҳри бу ҳаракатнинг “альбигой дахрийлиги” номини олишига асос бўлган. Тез орада ҳаракат феодалларга ва католик черковига қарши оммавий халқ ҳаракатига айланади.

Шаҳарликлар ва деҳқонлар альбигойчилик ҳаракатининг асосини ташкил қилишган. Аммо ҳаракатга рицарлар ва зодагонларнинг бир қисми ҳам қўшилган. Тулуза графи Раймонд альбигойчиларни ёқлагани маълум. Имтиёзли тоифа вакилларининг дахрийликни қўллаши сиёсий ҳокимиятга эришиш, черковнинг ер-мулкларига эгаллик қилиш мақсадлари билан изоҳланган. Уларнинг бу борадаги фаолияти католик черкови, капетинлар билан сиёсий иттифоқда бўлиши шароитида жанубдаги сиёсий

мустақилликни сақлаб қолиш истаги ҳам бўлган. Муҳими, жанубдаги ҳаракатлар бу жараёнга қирол ҳокимиятининг аралашishiга қулай баҳона яратади. Папа Иннокентий III 1209-йили альбигойчиларга қарши шимолий француз рицарларининг салиб юришларини ташкил қилишга эришади. Салибчиларга Симон де Монфор йўлбошчилик қилади. Салибчилар 1213-йили Мюрэ жангида ҳал қилувчи ғалабага эришадилар. Безье шаҳри каттик жанглардан сўнг олинади. Аммо Раймонд Тулузский Тулуза, Нем, Бохер ва Каркассон шаҳарларини қўлида сақлаб қолади. Симон де Монфор ҳалок бўлганидан сўнг, курашга Франция қироли Людовик VIII нинг ўзи киришади. Муваффақиятли урушлардан сўнг (1224 ва 1226-йиллари), қирол Тулуза графлигини ўз доменига қўшиб, 1229-йили Урта Ер денгизи соҳилидаги ерларни ҳам эгаллайди. Альбигойчиларнинг сўнгги таянчи – Монтсегюр қалъаси 10 ойлик камалдан сўнг, 1244-йили олиниб, унда қолган 200 даҳрий катл этилади. Лекин Аквитания Англия ҳукмдорлари қўлида қолади.

Урушлардан катта талофат кўрган жануб шаҳарлари, кўп ўтмай, яна ўзларини ўнглаб оладилар.

Давлат бошқаруви XIII асрда. XIII асрнинг иккинчи ярмидан қирол доменининг янада кенгайishi, умумдавлат бошқарув ташкилотларининг тузилиши билан мустаҳкамланади. Унинг асоси қирол феодал куриясидан ўсиб чиққан марказий ташкилотлар бўлади. Улар олий бошқарув органи-қирол кенгаши, Париж парламенти (олий суд) ва молия бошқармаси-ҳисоб палатасидан ташкил топган. Давлат маъмурияти таракқиётининг асосий йўналиши амалдорларни махсус маълумотли, хизмати учун давлатдан маош оладиган амалдорлар – легистлар билан алмаштириш бўлган. Қирол кенгашига унинг ҳузуридаги доимий ташкилот сифатида, ҳукмдорга яқин йирик зодагонлар, шахзодалар, шунингдек легистлар кирган. Домен алоҳида маъмурий округларга бўлиниб, уларга аввалги қирол ер-мулклари бошқарувчилари – преволар етакчилик қилган. Округлар нисбатан йирик бирликлар: шимолда – баяжлар, жанубда – сенешалларга бўлинган. Уларни бошқарган бальяж ва сенешаллар амалдорлар сифатида маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлганлар. Бальяж ва сенешалларни йирик сеньорлардан танлаган қирол уларни ўзининг сиёсий иттифокчиларига айлантиришга интилган.

Сайланишга асосланган қирол ҳокимияти меросийга айлана боради. Капетинглар сулоласи вакиллари меросийлик тамойили жорий этишни қиролнинг ҳаётлигида ворисга тож кийдириш орқали амалга оширишга интиладилар. Эндиликда, давлат қиролнинг хусусий мулки сифатида ворислар орасида тақсимланиши ёки қайси бирига инъом этилиши таъқиқланади. Домен қирол хонадонининг доимий мулкига айлантирилади. Қирол қонунлар жорий эғувчига айланади. Қирол ҳокимиятининг муқаддаслиги ва давлатга хоинлик тушунчалари шаклланади.

Ички бошқарувга оид энг муҳим ислохотлар Людовик IX (1226-1270-йй.) бошқаруви пайтида ўтказилади. Қирол доменида сеньорлик судида кенг қўлланилган удум - суд мусобакалари (можарони муҳолиф томонлар вакиллари орасида жанг мусобакаси сифатида ҳал этиш) таъқиқланади. Мураккаб ишларни қироллик судларига ўтказиш имконияти вужудга келади. Сеньориал ёки шаҳарми ҳар қандай суд қарори устидан қирол судига апелляция бериш ҳуқуқи эълон қилинади. Париж парламенти мамлакат олий судига айланади. Энг оғир, жумладан, жиной ишлар фақат қироллик судларида қўриладиган бўлади. Қиролнинг ўз доменида ўзаро урушларни, бошқа ҳудудларда эса дастлабки 40 кун ичида урушнинг бошланишини таъқиқлаш ("қиролнинг 40 кун" тадбири) мамлакатда феодал урушларини чекланишига олиб келади. Бу муддат ичида томонлардан кучсизроғи қиролга мурожаат этиши мумкин эди.

Қирол доменида ягона пул тизимини жорий этилиши, ҳукмдор тангаларини бутун мамлакатда, маҳаллий сеньорлар пули қаторида ўтиши ҳуқуқи белгиланади. Натижада, қирол пули маълум вақтдан сўнг, мамлакатда мавжуд 40 га яқин пулларни муамаладан суриб чиқаради. Қирол пуллари кумуш ва олтин миқдори кўп бўлгани туфайли, ташқи савдода ҳам етакчи ўринга чиқади. Ушбу тадбир мамлакатнинг иқтисодий бирлигини таъминлашга хизмат қилади.

"Авлиё" таҳаллусини олган қирол "христиан ҳукмдор"нинг идеал сиймоси талабларига жавоб беришга интилиб, ўз пировард мақсадлари мамлакат ичида ва ташқарисида тинчлик ва адолат ўрнатиши эканлигини эълон қилади. Людовик IX 7- ва 8- салиб юришлари "ташқилотчиси" сифатида "гайридинларга" қарши юришлардан ташқари, Европадаги қўшнилари билан тинчлик ўрнатади. Қирол Арагон ҳукмдори билан шартнома тузиб, Франция жанубида осойишталик ўрнатса, 1259 йили Англия қироли билан шартнома имзолайди. Англия қироли Генрих III Гиенда ҳокимиятини сақлаб қолиш учун Людовик IX га содиқлик қасамёдини келтиради. Европадаги можароларни тинч йўл билан ҳал этиш учун Людовик бир неча бор ҳакамлик, воситачилик ҳам қилади.

Людовик IX даврини Франция тарихининг "олтин асри" деб номлаганлар.

31 §. Франция XIV аср бошларида. Генерал штатлар

XIV асрда деҳқонлар ва феодаллар. Пул солиғининг ўсиши, деҳқонлар ҳўжалиги мустақиллигини юксалиши, қишлоқ аҳолиси орасида мулкый табақаланишни кучайтиради. Ерни гаровга қўйиш ва судхўрдан фоиз ҳисобига қарз олиши, охир-оқибатда, деҳқон ҳўжалигига қўшимча юк бўлиб тушади. Бу қийинчиликларни енга олмаган деҳқон ўз ерининг маълум қисмини сотиб оиласини боқиш, солиқлар тўлашга, пировардида

ердан ажралиб, сеньор ёки бой қўшниларига мавсумий ёлланиб ишлашига мажбур буларди. Шу тариқа, қишлоқда майда товар ишлаб чиқариш шпартонтида меҳнатнинг ёлланма тури вужудга келади.

Бу жараёнда, деҳқончиликнинг янги ҳужалик тури – ижарага ер олиб ишлаш шакли ҳам пайдо бўлади. Бу меросий ижара тури деҳқон ҳужалигида қўшимча маҳсулот етиштириш имконини берган, унинг иқтисодий аҳволини бирмунча яхшилаган. Статистик маълумотларга караганда, XIII аср охирида Пикардия қишлоқларидаги 100 та ҳужаликдан 12 таси ер-мулксиз камбағаллар бўлган. Худудлардан бирида 330 нафар деҳқоннинг ери кам бўлганидан ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлиги, 36 та ҳужалик етарлича ери бўлса-да қўши бўлмагани, 16 та ҳужалик ҳам қўш ҳам плугга эга эканлиги ва фақат 3 та ҳужалик уртаҳол эканлиги аниқланган.

Сеньорлар аҳволида ҳам ўзгаришлар рўй беради. Баршина ҳужалигини тугатилиши, деҳқонларнинг шахсий эркинлиги ва пул рентаси миқдорнинг белгилаб қўйилиши сеньорларга солиқларни оширишга изн бермайди. Қирол ҳокимияти кучайиб, феодалларга муҳолиф кучга айланиши ҳам уларни деҳқонлардан меъёридан ортиқча меҳнат қилдиришини, солиқларни қўпайтиришини чеклай бошлайди. Қирол томонидан ҳарбий хизматга тез-тез жалб этилиши, улар билан боғлиқ ҳаражатлар ҳам зодагонларнинг муайян қисмини камбағаллаштиради. Майда ва ўрта зодагонлар ворисларини рицарликка бағишлов тадбирининг серҳаражатлиги ҳам унвонга эришишларини мушкуллаштиради.

XIV асрда шаҳарларнинг ижтимоий ҳаёти. XIII асрдаёқ, цехларнинг тенгликни саклаш учун қабул қилган қарорлари ҳунармандларнинг ижтимоий ва мулкий табақаланиши жараёнини тўхтата олмаслиги маълум бўлади. Табақаланиш XIV асрдан янада кенг тус олиб, цех тизими ва цехлараро муносабатларга муҳим ўзгаришлар киритади. Жараён цехлар ичидан бой ҳунармандларнинг ажралиб чиқишида, уларнинг ишлаб чиқаришни ўз назоратига олишида, усталар асосий қисминининг уларга тобе бўлишида, халфалар учун усталикка йўл ёпилишида ўзини намоён этади. Бу жараён шаҳарларда ижтимоий зиддиятларни кучайтириб, халфаларни ўз иттифоқлари-компаньонажларни тузиб, бой ҳунармандларга қарши курашга ундайди.

Марказлаштиришдаги муваффақиятлар. XIV аср бошларида қирол ҳокимияти. XIII аср охири – XIV аср бошларида Франция сиёсий тарихи учун тоифавий монархия ёки тоифа вакиллари феодал монархиясининг шаклланиши ҳосдир. Мамлакатнинг марказлашуви ва қирол ҳокимиятининг кучайиб бориши янги ҳилдаги давлат шаклланишининг омили бўлди. Бу жараён қирол доминиинг тобора кенгайишидан далолатдир. Жанубда Франция қиролининг инглизлар билан олиб борган кураши Лангедокни (Тулуза графлиги), 1308-1309-йиллари Аквитаниянинг бир қисмини, 1285-йили Наваррани қўшиб олинишига

имкон яратади. Шундан сўнг, инглизлар кулида фақат Бискай култигига туташ сохилдаги худудлар қолади. Филипп IV нинг (1285-1314-йй.) Шампань графни кизига уйланиши, 1307-ййили мамлакат марказидаги Лионни қўшиб олиниши Францияни марказлаштиришдаги муҳим қадамлар бўлди. XIV асрнинг бошларида мамлакат худудининг $\frac{3}{4}$ қисми қирол доменига бирлаштирилади. Бу Франциянинг барча аҳолисинини қирол фуқароларига айлантирди, унинг олий суверен сифатидаги ҳокимиятини мустақкамлади. Бунинг учун Филипп IV вассаллари билан бевосита алоқани тиклаб, дунёвий ва диний феодаллардан қарам деҳқонларни суд ва солиқлар воситасида ўзининг сиёсий ҳокимияти томонига жалб этади. Оқибатда, қирол суди ва Париж парламентининг олий суд сифатидаги мавқеи мустақкамланиб, диний ва дунёвий сеньорлар, шаҳар судлари фаолият доираси чеклаб борилади. Париж парламенти XIV асрнинг биринчи ярмидан 100 нафар прокурор, адвокат ва маслаҳатчилардан иборат мунгазам фаолият курсатувчи ташкилотга айланади. Маҳаллий одат қондаларини йўқотиб, умумдавлат миқёсидаги қонунларни ишлаб чиқиш унинг вазифаси этиб қўйилади.

Филипп IV ҳукмронлиги даврида давлат солиқ тизими асослари ҳам яратилади. Қирол жорий этган, буюм-моллардан билвосита олинадиган солиқ халқ ичида “тентак” солиқ номини олган. Филипп IV хазинани тўлдириш учун очик талончиликдан ҳам қайтмаган. Жумладан, Филипп тангалар таркибидаги қиммат маъдан миқдори камайтирилгани учун сохта пул ясовчи номини олади. Қирол шаҳарлардан олинган қарзларни қайтармаслик учун уларни молиявий банкрот, деб эълон қилган. Шаҳарларнинг коммунал эркинликларини тугатиб, уларни бошқаришни ўзи тайинлаган амадорларга ўтишини осонлаштирган. Оқибатда, шаҳарлар бошқаруви солиқлар юқининг оғирлигини хунармандларга ташлаган.

Солиқ тизимининг ислоҳ қилиниши, ҳарбий ислохотлар билан узвий боғлиқ бўлган. Уларнинг мазмун – моҳияти халқ лашқарини француз рицарлари ва хорижликлардан тузилган ёлланма қўшин билан алмаштириш бўлган. Феодалларни ҳарбий хизмат эвазига пул тулашга ундаган қирол бўлажак қўшинни интизомли ва фақат ўзига буйсунадиган бўлишини режалаштирган. Ушбу ислохотларга Фландриядаги урушлар туртки беради. Фландрия графни француз қиролининг вассали ҳисобланса-да, аҳолиси ва тили бўйича француз эмаслиги, ушбу тобеликни номигагина этиб қўяди. Фақат айрим чегара вилоятлари бундан истисно эди. Аммо Франция Фландриянинг бой шаҳарлари, мовутчилик ва савдодан катта даромад оладиган Генг, Ипр ва Брюгеларга даъво қиларди. Бу борада Филипп IV Фландрия шаҳарларидаги ички қурашдан фойдаланишга уриниб, патриций-бюргерлар тоифасини қўллаб-қўллайди. Аммо оғир солиқлар халқ оммасини ҳаракатга келтиради. Шаҳарларда Фландриянинг мустақиллиги учун қураш, хунармандларнинг патрицийларга қарши

харакатига қушилиб кетади. 1302- йили “Брюгге сахарлиги” номини олган кўзғолон бошланади. Йилномачининг ёзишича, ҳамёнида ҳеч қачон 10 ливр пули бўлмаган тукувчи –косиб Петер Конунг бошчилигидаги Брюгге хунармандлари 18-май эрта сахарда кўзғолон бошлайдилар. Француз аскарларидан уч мингги қириб юборилади. Кўзғолонга қушни шаҳарлар ҳам қушилади. Филипп IV кўзғолонни бостиришга рицарлар бўлинмаси, пиёдалар ва ёлланма қушинни юборганида, уни 11-июлда Куртре яқинида оддий найзалар билан қуролланган, аммо қалблари юксак ватанпарварлик туйғусига тўлган тўқимачилар ва дехқонлар лашқари мағлуб этади. Бу жанг тарихда “Шпорлар жанги” номини олади. Куртредаги ибодатхонада ҳалок бўлган душман рицарларидан ечиб олинган, зарҳал билан безатилган тепкилар осиб қуйилганлиги учун унга шундай ном берилган. Ушбу галаба Фландрияда Филипп IV ва патрициат ҳокимиятининг тугатилганини, шаҳарларда цехлар бошқаруви урнатилишини англатди. Кейинчалик имзоланган тинчлик сулҳига қўра, Филипп IV га Фландриянинг чегара шаҳарлари – Лиль ва Дуэте тегади, ҳолос.

Фландриядаги муваффақиятсиз уруш Франция қиролининг фақат ўз вассалларидан эмас, барча дворянлардан яна ҳарбий хизмат ёки унинг ўрнига тўлов берилиши талабини кучайтиради. Аҳолидан, ҳатто имтиёзли тоифа вакиллари ҳам мулк, даромад солиғини олишга уриниш ҳам давом этади. Бу сиёсат черков ва дунёвий феодалларнинг кескин норозиликларига сабаб бўлади. Лекин жамоачилик фикрида бу ҳол ҳарбий эҳтиёжлар, ҳукмрон тоифага эса – Фландриянинг бой шаҳарларига эғалик қилиш орзуси билан изоҳланган.

Тоифалар сиёсий фаоллигининг ўсиши. Қирол ҳокимиятининг юксалиши борасида тоифавий монархиянинг яна бир хусусияти шаҳарликлар табақасининг шаклланиши ва сиёсий фаоллигини ўсишида кузатилади. Жараён шаҳарликлар мисолида намоён бўлади. Тобора юксалиб бораётган қирол ҳокимияти қаршисида дворянлар, руҳонийлар ва шаҳарликлар ўз имтиёзларини ҳимоя қилишга уриниб, айримлари, вилоятлар доирасида бирлашишга интиланганлар. Уларнинг имтиёзлари, одатда, ёзма ёрликлар билан тасдиқланган.

Ушбу шароитда монархия жойларда муайян даражада ҳокимиятга эга бўлган йирик мулкдорлар билан ўзининг суд, солиқ ва ҳарбий соҳалардаги етакчилигини бўлишишга мажбур эди. Олий суверенитет даъво қилаётган, лекин уни амалга ошириш учун етарлича маблағларга эга бўлмаган қирол ҳокимияти турли тоифалардан пул, ҳарбий ва сиёсий ёрдам сўрашга мажбур эди. Ушбу жараённинг якуни сифатида монарх ички ва ташқи сиёсатнинг муҳим масалаларини маслаҳатлашиб ҳал этиш учун тоифа вакиллариининг йиғинини чақиради. Ушбу йиғин аъзолари қирол қуриясиникидан фарқлироқ сайланишлари, шунингдек, шаҳарликлар вакиллари ҳам унда иштирок этиши кўзда тутилган. Коммунал эркинликларни йўқота бораётган шаҳарликлар давлат микёсида

сиёсий тан олиншига эришадилар. Тоифа вакилларининг умумдавлат ташкилоти – Генерал (Бош) штатлар илк бор Филипп IV нинг папа Бонифаций VIII га қарши кураши давомида чакирилади.

Папалик билан кураш. Генерал штатларнинг ташкил топиши. Қирол Филипп IV ҳокимияти кучайишининг маълум босқичида папалик билан можаро келиб чиқади. Қирол черковнинг мулкӣ ва суд қилиш ҳуқуқларини чеклай бошлайди. Черков ерларини солиққа тортиш сиёсати эса можарога баҳона бўлади. Француз черкови папага бўйсунгани сабабли қирол ва папа орасидаги зиддият ички масала доирасидан чиқиб, папа Бонифаций VIII 1296-йили дунёвий ҳокимиятга руҳонийлардан солиқ олишни, черков вакилларига эса папанинг ижозатисиз солиқ тўлашни таъқиқлайди. Бунга жавобан Филипп IV Франциядан олтин ва қумуш олиб чиқишни таъқиқлаб, папа хазинасига француз черковидан тушадиган даромадларни тўхтатиб қўяди. Бонифаций Франциянинг ички аҳволи ҳақидаги масала муҳокамасини 1302-йил 1-ноябрь черков йиғинига қўйишни режалаштиради. Папа Григорий VII каби, у ўз қарорини диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устунлиги (примат) билан изоҳлайди.

Бонифаций VIII нинг сиёсатини қирол Франциянинг ички ишларига аралашиб деб баҳолайди. Филиппнинг легистлари папани турли суистеъмолликларда айблаш компаниясини бошлайдилар. Бунга жавобан Бонифаций VIII қиролни черковдан четлатиш ҳақида булла тайёрлайди. Қирол сиёсатидан мамлакатда норозилик қучли бўлган шароитда бундай қарор монархия учун янги муаммоларни юзага келтириши мумкин эди. Воқеаларнинг олдини олиш мақсадида Филипп IV 1302-йили уч тоифа: руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликлар (ҳар бир шаҳардан 2 талдан) вакиллари иштирокида Генерал штатларни чакиради. Папани даҳрийликда айблаш масаласи ассамблеяда қўйилганида, унга қиролга муҳолифат руҳонийлар, дворянлар, жануб шаҳарлари вакиллари қарши чиқади. Лекин Филипп ўз тарафдорлари, айниқса шаҳарлик депутатлар қўллашига эришиб, мамлакатдаги ички ва ташқи вазиятни барқарорлаштиради. Қирол папани лавозимидан четлатиш ҳаракатини бошлаб, ўз легистлари Ногаре ва Плезанларни Римга юборади. Улар эса, пулни аямасдан папанинг Италиядаги сиёсий рақибларини ўз томонларига оғдириб, 1303-йил сентябрида Бонифацийнинг Ананьи шаҳридаги қароргоҳига бостириб кириб, уни уй қамоғига олишади. Папанинг тарафдорлари бир неча кундан сўнг уни қутқаради. Лекин кексайиб қолган Бонифаций бу таҳқирларни кўтара олмай, кўп ўтмасдан вафот этади. Филипп IV тазйиқи билан, 1305 йили папаликка Бордо архиепископи Климент V сайланади.

Ўз ғалабасини мустаҳкамлаш учун Филипп IV тамплиерлар орденига қарши суд жараёнини уюштиради. Салибчилар ҳаракатига кўмак бериш учун XII асрда тузилган тамплиерлар диний-рицарлик ордени папанинг алоҳида хомийлигида фаолият олиб борарди. Ордэн XIII асрдаёқ қудратли ер-мулклар эгасига айланиб, ўз фаолиятини Европага ўтказганидан сўнг,

судхурлик билан ҳам кенг шуғулланган. Франция кироли орденни баргараф этишда ҳам сиёсий, ҳам иктисодий мақсадларни кузлаган. Кирил мамлакатда папа билан узвий алоқадаги муваққил муҳолиф кучни йук қилишдан ташқари, орденнинг ер-мулклари ва хазинасини мусодара қилишни муваққиллаган.

1307-йили Францияда яшаган орден аъзоларининг барчаси камокка олиниб, мол-мулки мусодара қилинади. Уларга қўйилган айблар: дахрийлик, бут ва санамларга сиғиниш қийноқлар воситасида тан олдирилади. Филипп IV яна жамоатчиликка таяниш мақсадида, 1308-йил Генерал штатларни чақириб, унинг қўллашига эришади. Католик черкови йигини орденни дахрийликда айбланишини тан олмаса-да, 1312-йили уни тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қилади.

Тоифавий вакиллик тизими. Францияда тоифа вакиллиги фаолиятининг ўзига хослиги, бу хилдаги ташкилотларнинг турли ҳудудий даражада: маҳаллий, вилоятлар ва ниҳоят Генерал штатлар тарзида шаклланишида эди. Қўллаб маҳаллий штатлар – Амьен, Креси графликлари, Тулуза, Каркассон ва Бокер сенешалликлари, Лангедок ва Нормандия вилоятларининг баронлар, рицарлар ва консуллар ассамблеялари XIII асрнинг ўрталариданоқ фаолият олиб борган бўлса, Генерал штатлар анча кейин, мамлакатни марказлашуви жараёнида шаклланади.

Франция вакиллик ташкилотлари тизимида, қуйи ташкилотларнинг юқориларига қатъий бўйсунуши тартиби бўлмаган. Мамлакат ҳудудининг қатталиги Генерал штатларни мунтазам чақириб туриш имконини бермаган. Натижада, XIV-XV асрларда Лангедок ва Лангедойль вилоятлари штатлари алоҳида чақирилган. Уларнинг кун тартибидagi масалалар умумий бўлгандагина, Генерал штатларнинг умумий сессияси чақирилган. Айни пайтда, маҳаллий ва вилоят штатлари ҳам тўпланиб турган. Генерал штатларидаги уч тоифанинг ҳар бири алоҳида мажлис ўтказиб турган. Улар рухонийлар, дворянлар ва шаҳарликларнинг ўзига хос палаталарини ташкил этган. Биринчи палата шахсан кирил чақирган прелатлар (рухонийлар)дан иборат бўлган. Ундан ташқари, вилоятлар рухонийлари махсус мажлисларида, монастырларда прелатлар ва рухонийлардан қўшимча вакиллар сайлашган. Дунёвий зодагонлардан энг нуфузлилари, одатда, мажлисга кирил томонидан тақлиф этилган. Учинчи палатада (XV аср охиридан “учинчи тоифа” палатаси номини олган) шаҳар кенгашлари аъзолари, бой ва нуфузли шаҳарликлар вакиллари мажлисга йиғилганлар. Улар кўпинча шаҳарликлар жамоалари томонидан сайланмасдан, шаҳар кенгашларида тайинланган. Франция дворянлари орасида узок вақтлар сайлов ва сайланиш тартиблари шаклланимаган. Фақат XV аср охиридагина ҳар уч тоифа вакиллари учун сайлов тартиблари жорий этилади. Амалда ҳар бир палата биттадан овозга эга бўлиб, икки палатанинг қабул қилган қарори учинчиси учун мажбурий бўлмаган.

Генерал штатлар доимий фаолиятдаги ташкилотга айланмайди. Киrol уни, вазият тақозо этганида, аксари молиявий эҳтиёж тугилганида чакириб, вақти ва жойини ўзи белгилаган. Киrol Генерал штатларга ҳисобот бермаган. Унинг асосий вазифаси субсидия (молия) масаласини ҳал этиш бўлган. Генерал штатлар сиёсий масалаларни муҳокама қилса-да, амалда унда қонунларни тасдиқлаш ҳуқуқи бўлмаган. Демак, унинг монарх ҳокимиятини чеклаш борасида ваколатлари инглиз парламентиникига нисбатан озроқ эди. Франциядаги киrol ҳокимияти тоифалар вакиллари билан жойларда ёки вилоят йиғинларида маслаҳат олиб бориши, уларни Генерал штатларга махсус қарши қўйиши ҳоллари унинг сиёсий аҳамиятини янада заифлаштирган.

Мамлакатдаги ижтимоий қучлар, хусусан, шаҳарликлар тоифасини имтиёзли тоифа вакиллари билан кескин муносабатлари ҳам Генерал штатлар заифлиги сабабларидан бири бўлган. Бу эса марказий ҳокимиятни Генерал штатларни чақиритиш ташаббусқори сифатида чиқишидан ташқари, ундаги тоифаларо ва тоифалар ичидаги зиддиятлардан фойдаланиб, уларни ўзига тобе этишга интиланган. Шунга қарамадан, тоифалар киrol ҳаракатларини назорат қилиш имкониятига эга бўлганлар. Депутатнинг императив мандати, уни сайловчилар қўйган талаблар бўйича ҳаракат қилишга ундаган. Тоифалар киrol тақлиф қилган қарорларни рад этишлари, унинг сиёсатидан норози эканликларини ифода этишлари мумкин бўлган. Шу тарика, киrol ҳокимияти Генерал штатларда имтиёзли тоифалар ҳамда шаҳарликлар юқори қатламлари вакиллари билан мурося, келишувга эришган

Тоифавий монархиянинг илк босқичида киrol ҳокимияти ижтимоий таянчи кенг бўлмаган шароитда тоифа вакиллари муассасида шаҳарлар вакилларининг киrolнинг марказлаштириш сиёсатини қўллаши ва унга субсидияларнинг катта қисмини бериши муҳим аҳамият касб этган. Солиқлар масаласи тоифалар орасидаги зиддиятларнинг асосий сабаби бўлган. Шаҳарлик депутатлар фақат оддий халқ эмас, балки имтиёзли тоифа вакиллари ҳам солиқ тўлашларига эришишга интиланлар. Асосий солиқ тўловчилар – қишлоқ аҳолисининг Генерал штатларда бўлмаслиги, уларнинг жамиятдаги ҳуқуқсизлигидан далолат беради.

32 §. Юз йиллик уруш. Францияда марказлаштиришнинг якуни топиши.

Урушнинг бошланиши. Франция ва Англия орасидаги узок давом этган можаронинг якуний ва энг оғир босқичи Юз йиллик уруш (1337-1453) бўлади. Франциянинг қўлаб ҳудудлари инглизларнинг қўлида узок муддат бўлиши, фақат ишлаб чиқариш ва савдонинг қисқаришига эмас, аҳоли сонининг камайишига ҳам олиб келади. Ҳарбий можарони келтириб чиқарган зиддият ўчоқларилан бири, инглиз киrolларининг ота мероси –

Аквитания, айниқса унинг ғарбий қисми – Гиень бўлган. Бу вилоят Англиядан келтирилган жундан мовут тўқиб чиқариши туфайли, у билан иктисодий жиҳатдан боғланган эди. Гиендан Англияга мусаллас, туз, пўлат ва буюқлар олиб кетилган. Гиеннинг зодагонлари ва рицарлари ўзларининг сиёсий мустақилликларини сақлаб қолиш йўлида Франция қиролининг реал (амалдаги) ҳокимиятидан инглизларнинг номинал (номигагина мавжуд) ҳокимиятини афзал деб билганлар.

Марказлашаётган Франция қироллиги учун инглизларни Гиендан узил-кесил чиқариб юбориш муҳим бўлса, Англия, аксинчи, фақат Аквитанияни сақлаб қолиш эмас, балки XIII асрда қўлдан кетган ерларни қайтаришни ўзининг бош мақсади, деб билган.

Иктисодий жиҳатдан Англия билан узвий алоқадаги Фландрияни олиш ўзгача хусусиятга эга эди. 1328-йили Фландрия графи беш йилдан буён давом этган деҳқонлар қўзғолонини бостиришда Филипп IV дан ёрдам сўрайди. Лекин Кассель яқинида деҳқонлар лашкарини тор-мор этиш қиролга Фландрияни бўйсундириш имконини бермайди. Фландрия иктисодига 1336-йили Англия қироли Эдуард III нинг унга жун чиқариш ва тайёр мовутни инглиз бозорига сотишни таъқиқлаши катта зарар келтиради. Гиень етакчилигидаги Фландрия шаҳарлари Эдуард билан музокара бошлайди. Инглиз қироли Франция билан бўлажак урушда Фландрия уни қўллаб-қувватлаши ва моддий ёрдам кўрсатишга берган ваъдаси эвазига ўз таъқиқини бекор қилади.

Юз йиллик уруш инглиз монархиясининг сулолавий даъвоси баҳонасида бошланиб, шу таҳлит давом этади. Филипп IV нинг ўғилларидан сўнггиси меросхўр қолдирмасдан 1328 йили вафот этади. Эдуард III Филипп IV нинг қизидан набираси сифатида Франция тахтига ўз даъвосини эълон қилади. Францияда эса Хлодвиг давридан қолган ер-мулкни, тожни фақат эркак меросхўрга қолдириш мумкинлиги ҳақидаги қонунни руқач қилишиб, “Сали ҳақиқати”га асосланиб, Эдуард III нинг талабинни рад этишади. Тожу тахт капетингларнинг ён шохи вакили – Филипп VI Валуага (1328-1350-йй.) берилади. Бу вазиятда Эдуард III ўз ҳуқуқини қирол ёрдамида амалга оширишга қарор қилади. Ҳарбий можаро Европа қитъасидаги энг йирик урушларга айланиб, унга турли иттифоклар, сиёсий қучлар ва мамлакатлар: Англия томонда Германия, Фландрия, Арагон ва Португалия; Франция томонида – Кастилия, Шоттландия ва папалик жалб этилади. Урушда унда иштирок этган мамлакатлар ички тараққиёти билан боғлиқ қатор давлатлар ва бирлашмаларнинг – Франция ва Англия, Англия ва Шотландия, Франция ва Фландрия, Кастилия ва Арагонларнинг худудий чегараланиши масаласи ҳам қўйилган. Англия учун у ўз таркибига турли халқларни киритган универсал давлат ташкил этиш масаласига, Франция учун эса, мустақил давлат тарзида сакланиб қолиш муаммосига айланади.

Бошланаётган курашда кўп нарса урушаётган томонларнинг молиявий имкониятлари ва ҳарбий тизимига ҳам боғлиқ эди. Бу борада Эдуард III нинг имкониятлари юқори эди. Франция киролиги даромадлари эса унинг тинчлик давридаги харажатларига ҳам етмасди. Генерал штатлар янги солиқларга рухсат берган тақдирда ҳам, уларни тулик йиғиб олиш имкони бўлмасди.

Яна бир хусусиятли томони – француз кўшинининг асосини рицарлар ташкил этгани, унда рицар 40 кунлик вассаллик хизматини ўтаётганилиги, ҳарбий тактика ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмай, жанг пайтида бири биридан ўзишга ҳаракат қилиши, натижада, жанг алоҳида-алоҳида “мусобақаларга” айланиб кетиши эди. Агар рицарни отдан йиқитишса, унинг оғир совутлари (16-24 кг) қаршилиқ кўрсатишини деярлик иложсиз этиб қўярди. Оғлиқ рицарлар бўлинмалари шошилишч равишда тўпланган генуя ва немис арбалетчилари (механик ўқ-ёй билан қуролланган) билан тўлдирилган.

Бу кўшинга қарши турган инглиз кўшинининг асосини эркин деҳқонлардан ёлланган жангчилар ташкил этган. Узунлиги 2 метрли камон билан қуролланган пиёдалар бўлинмалари, француз арбалетларидан уч маротаба тез ҳаракат қилиб, рақибни 350 метргача масофадан нишонга олишарди. Инглиз рицарлари кўшини ҳам қатор нуқсонларга эга бўлсада, у пиёда кўшинга нисбатан иккинчи даражали урин тутарди. Умуман, рицарлар кўшинининг инқирози жароғни Европада ҳарбий ишнинг кейинги босқичи муаммоларидан бирига айланади. Инглиз кўшинида тўпчилар бўлинмаси ҳам бўлиб, ундан қалъаларни қамал қилишда кенг фойдаланилади.

Уруш 1337-йили инглизларнинг шимолдаги қатор муваффақиятли жанглари билан бошланади. Улар – 1340 йили Фландрия соҳилларидаги Слейс денгиз жангида ғолиб чиқадилар. Урушнинг биринчи даврида бурилиш ясаган жанг, 1346-йили Пикардиядаги Креси яқинида бўлиб, у ўрта асрлардаги энг машҳур жанглардан бири эди. Бу ғалабалардан сўнг инглизлар 1347-йили Калени, яъни Англиядан жун келтириладиган муҳим портни олишади. Аҳолиси 12 ойлик матонатли мудофаасидан сўнг шаҳар эгалланиб, 6 та таниқли шаҳарликларнинг улимни кўнгилли қабул қилишлари туфайли шаҳар бузиб ташланишдан сақлаб қолинади.

Жануби – ғарбда инглизлар Гьень ва Гасконни эгаллаб, ноибликка Эдуард III нинг “қора шаҳзода” номини олган, рицарлик жасоратлари билан шуҳрат қозонган ўғли, Эдуард тайинланган. Қора рангли совут кийган шаҳзода Бордода жойлашиб, Франциянинг марказий вилоятларига талончилик босқинлари уюштира бошлайди. Навбатдаги босқиндан қайтаётганида, 1356-йили унинг кўшини Пуатье яқинида сон жиҳатидан устун французлар кўшинига дуч келади. Лекин бу жангда ҳам ғалаба инглизлар томонида бўлади. Француз кўшинининг нуқсонлари Пуатье жангида яққол намоён бўлади. Феодалларнинг бир қисми душман

газийкига чидай олмасдан ўз рицарь бўлиномлари билан чекинадилар. Французлар учун ноқулай жойлар эгалланиб, рицарларни пиёда қўшин билан ҳамкорликда қўллаш тактикаси муваффақиятсиз чиқади. Йилномачиларнинг ёзишича, жангда энг сара француз рицарлари ҳалок бўлади. Умумий йўқотишлар 5-6 минг киши бўлиб, уларнинг ярмини рицарлар ташкил этади. Қўплаб французлар асирга тушади. Қирол Иоанн II рицарлик шаъни учун жангга киришиб, давлат бошлиғи сифатида эҳтиёткор бўлиши лозимлигини унутиб, асирга тушиб қолади.

Париж қўзғолони (1356-1358 йиллар). Пуатьедаги мағлубият мамлакатни оғир аҳволда қолдиради. Мамлакатни анча қисмини душман эгаллаган, ҳазина бўш эди. Урушни давом эттириш, қиролни асирликдан ҳалос этиш учун улкан маблағ зарур эди. Қирол учун тўлов 3 млн олтин экю этиб белгиланади. Францияни химоя қила олмаган, мамлакат олдидаги бурчини бажармаган, унинг химоясини ташкил этишни уддаламаган дворянлардан ўта ғазабланиш хиссиёти уйғонади. Асирга тушган қиролнинг инглизлар босқини натижаларини тан олиб, шартнома имзолаши вазиятни янада мураккаблаштиради. Дофин (Франция тахти вориси) Карл янги солиқларга тоифалар вакиллари розилигини олиш учун 1356-йилнинг октябрида Генерал штатларни чақиради. Унинг таркибида дворянларнинг сони уруш сабабли камайиб, шаҳарликлар сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этадилар. Жамоатчиликнинг фикрини қўллаган дофин ва Генерал штатлар Англия билан шартномани тасдиқлашдан бош тортадилар. Ҳукуматдан кескин норозиликдан фойдаланган Генерал штатлар мамлакатни бошқаришни қўлга олиб, ваколатлик органи сиёсий ролини ўзгартиришга уринади. Депутатлар Қирол Кенгаши ва қатор эмалдорларни истеъфога чиқишларини талаб қиладилар. Генерал штатлар депутатларидан 28 кишидан иборат хайъат қўшин ва давлат амалдорларини лавозимга тайинлаш бўйича қарорларни назорат қилиш ҳуқуқи берилишини талаб қиладилар. Дофиннинг Генерал штатлар талабларини бажаришдан бош тортиши, Парижда ғалаёнлар бошланишига олиб келади. Уни Париж муниципалитети етакчиси – савдогарлар оқсоқоли Этьен Марсель бошқаради.

Генерал штатларнинг янги йигини 1357-йилнинг мартада, дофиннинг розилигисиз чақирилиб, шаҳарлик депутатларнинг ҳал қилувчи иштирокида Буюк Март Ордонанси, деб номланган ислохотлар лойиҳаси ишлаб чиқилади. Лойиҳага кўра, Генерал штатлар доимий фаолиятдаги ташкилотга айлантирилиб, унга депутатлар таркибидан давлат маъмурияти марказий органларини тузиш ҳуқуқи берилиши кўзда тутилган эди.

Мамлакатда қўш ҳокимиятчилик вужудга келиб, бу ҳолат бир ярим йилдан кўпроқ давом этади. Ушбу муддат ваколатлик ташкилотининг халқ оммасидан қанчалик йироқ эканлигини, шунингдек, Генерал штатлар таркибида ички тоифавий зиддиятлар нақадар чуқурлигини кўрсатишига етарли бўлади. Имтиёзли тоифалар Генерал штатлар тасдиқланган 15% лик

йиллик даромад солиғини ўз манфаатларига зид эканлигидан қабул қилмайдилар. Рухонийлар ва дворянлар солиқ тўлаш ва Генерал штатларда иштирок этишдан бош тортадилар. Шаҳарлар маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб, парижликларни қўлламайди. Бу эса шаҳарликлар тоифасини мамлакат микёсида яхши уюшмаганлигини кўрсатади. Этьен Марсель ва шаҳар бошқарувининг мамлакатдаги солиқлар муаммоси ечимини пойтахт аҳолиси ҳисобидан ҳал этилишига уруниши ҳам халқнинг норозилигини кучайтиради. Жамоатчиликнинг фикрига зид равишда Этьен Марселнинг танга пулни алмаштириш бўйича чоралари халқ норозилигини янада кучайтиради.

Генерал штатларнинг 1358-йил февралда чақирилган янги йигини Париж шаҳри етакчиларининг сиёсий яққаланганлигини кўрсатади. Дофин бундан фойдаланишга уринади. Бунга жавобан Э. Марсель қирол ҳокимиятига қарши очик қўзғолон қўтаришга қарор қилади. 1358-йилнинг 22-февралда Этьен қуролланган хунармандлар билан саройга бостириб кириб, дофин ҳузурда унинг яқин маслаҳатчилари Шампань ва Нормандия маршалларини қатл этади. Қўрқиб кетган дофиннинг бошига Э. Марсель ўзининг Париж рамзини ифодаловчи кизил-қўқ рангли телпагини кийдириб, унга хавфсизлик ва хомийлик ваъда қилади. Дофин штатлар ташаббуси билан тузилган Ордонансни тасдиқлашга мажбур бўлади. Лекин бир ойдан сўнгра, у Париждан қочиб, шаҳарни қамал қилишга ҳозирлик қўра бошлайди. Бу борада дофин маҳаллий штатлар йиғинларидан фойдаланади. Уларнинг айримлари дофинга молиявий кўмак беришади, Париж шаҳри етакчилари мамлакатда эътиборни йўқотганини яна бир бор исботланади. Дофин парижликларга қарши уруш бошлаганида, шаҳар етакчилари Наварралик Карл билан иттифок тузиб, Этьен Марселга нисбатан ҳомлик қилишади. Франциянинг жанубидаги кичкина қироллик ҳукмдори бўлган Наварралик Карл Валуалар хонадони билан курашиб, ҳатто инглизлар томонига ҳам ўтган эди. Пойтахт етакчилари у билан иттифок тузиб, урушлар пайтида айниқса хавфли бўлган сепаратчилик ҳаракатларига кўмаклашадилар.

Париж қўзғолонининг тугаши. Жакерия. Айни пайтда, Франциянинг шимолини ёлланма бўлинмалар, инглиз жангчилари, француз рицарлари, шунингдек дофиннинг ва Наварралик Карл қўшинлари талаб, аҳолини хонавайрон қилишдилар. Аҳоли тўғри келган томонга: шаҳарларга, ўрмон ва ботқоқларга қочиб, жон сақлашга тутинади. Баъзида дехқонлар талончиларга қаршилик ҳам кўрсатарди. Жумладан, Бовезидаги бир неча кишлок аҳолиси 1358-йилнинг 28-майида дворянларнинг талончилик билан шуғилланаётган ҳарбий бўлинмасига ҳужум қилиб, 9 кишини ўлдирадилар. Бу воқеа ўрта асрлардаги йирик қўзғолонлардан бири – Жакериянинг бошланғичига туртки бўлади. Қўзғолоннинг номи Жак Боном ёки Содда Жак, яъни француз дворянларининг дехқонларни қиной билан атаган лакабидан олинган.

Ўз йиллик уруш шароитида ҳукмрон тоифанинг аҳолига ўтказётган зулми кўзғолонга олиб келиши муқаррар эди. Бу норозилик мағлубиятлар, қушимча туловлар, ўз сеньорларини асирликдан қутқариш учун солиқлар, мамлакат шимолий ҳудудларини таланиши, Париждаги исёнлар ҳақидаги хабарлар сабабли, тобора кучайиб борган.

Дехқонлар кўзғолони Боведи, Иль де Франснинг шимолий қисми, Вермандуа, Пикардияни, Шампань графлигининг бир қисмини камраб олади. Дехқонларнинг 5-6 минг кишилиқ лашқарига ҳарбий тажрибага эга бўлган жаклар “генерал капитани” Бовезидаги Мело кишлоғида яшовчи дехқон Гильом Каль бошчилиқ қилган. Кўзғолонга маълум тартиб киритиш учун ўнбошилар орқали ҳар бир кишлок ҳарбий бўлинмаси бошлиқлари (капитанлари) билан алоқа боғлайди.

Кўзғолонга махсус тайёргарлик қилинмаганлигига қарамасдан, унинг бир ҳудуддан иккинчисига жуда тез тарқалиши дехқонлар орасидаги норозилиқ қанчалиқ кучли эканлигини кўрсатади. Умумий норозилиқ дехқонларни зулм ўтказганларни ўлдиришига, йўлда учраган дворянлар калъалари, қасрлари, уйлари ва айрон қилиб ёндиришга олиб келади. Кўзғолончилар “барча дворянларни сўнгги зурриётига, битта ҳам қолдирмай кириб ташлаш”ни ўз мақсадлари этиб қўйганлар. Уларнинг аниқ талаблари бўлмаган. Одиқ қиролга ишонган кўзғолончилар байроғида валуалар герби – нилуфар тасвири туширилган.

Дехқонлар ҳаракатига айрим шаҳарлар, хусусан Бове қўшилади. Мо ва Санлис шаҳарлари ҳам маълум муддат кўзғолончилар тарафида бўлади. Лекин бой патрицийлар бошқарувидаги қўлчилик шаҳарлар дехқонларга душманлик муносабатида бўлиб, уларни шаҳарга киритиш, ёрдам беришдан бош тортадилар. Жумладан, Компьен аҳолиси шаҳарда яширинган дворянларни жакларга беришдан бош тортади. Шаҳарлик камбағаллар дехқонларга хайрихоҳ бўлишсада, улар шаҳар ҳокимиятига таъсир кўрсата олмайдилар.

Этьен Марсель Жакериядан ўз мақсадларида фойдаланишни мўлжаллаб, 300 парижликни Гильомга ёрдамга юборади. Бу бўлинма дастлаб кўзғолончилар билан ҳамкорликда ҳаракат қилиб, пойтахтни очарчиликка маҳкум этган калъаларни ва айрон қилишда қатнашади. Аммо энг мураккаб вазиятда Этьен ўз бўлинмасини чақириб олиб, дехқонларни оғир аҳволга туширади.

Дастлаб, Эсанкираб қолган дворянлар аста-секин ўзига келиб, Наваррвлик Карлдан кўзғолонни бостиришга бошчилиқ қилишини сўрашади. Йилномачининг ёзишича, унга “Ҳукмдор, сиз Франциянинг биринчи дворяниси. Ахир дворянларни кирилиб кетишига чидаб турмасангиз керак!” – деб мурожаат қилишади.

Карл ўз қўшини билан кўзғолончиларга қарши юриш бошлайди. Жаклар етакчиси 10-июнда музокарага таклиф этилиб, қўлга олинади. Кўзғолончиларни жазолашда ҳатто инглизлар ҳарбий бўлинмаси ҳам

иштирок этади. Дворянлар қўшини Бовези вилояти кишлоқларидан қилич ва олов билан ўтиб, икки ҳафтада 20 минг кишини қириб ташлайди. Ҳалок бўлганлар, ўз уйларидан қувғин қилинган деҳқонлар мол-мулки талон-тарож қилинади. Қўзғолон мағлубиятга учраса-да, у сеньорларни ўз нафсини тийиброк ҳаракат қилишга мажбур этади. Товар хўжалиги шароитида озод деҳқон хўжалигининг кейинги юксалишига имконият яратилади.

Жакерия қўзғолонининг бостирилиши, Париж қўзғолонининг якунини ҳам тезлаштиради. Э. Марсель бошчилигидаги шаҳар етакчилари очиқ хоинликка ўтиб, Карл бошлаб келган инглиз ҳарбий бўлинмаларини шаҳарга киритади. Этьеннинг қўлаб тарафдорлари уни ташлаб кетишади. Ниҳоят, Э.Марсель дофин тарафдорлари томонидан ўлдирилиб, шаҳарга кирган қўшин қўзғолоннинг етакчиларини қаттиқ жазолайди. Генерал штатлар ислохотлари бекор қилинади.

Бретиньдаги сулҳ. Карл V нинг ислохотлари. Франция 1360-йили Англия билан Бретиньда сулҳ тузади. У Франция учун оғир бўлса-да келишув хусусиятига эга бўлган. Инглиз кироли француз тожиги даъвосидан воз кечадию, аммо мамлакатнинг 1/3 қисмини ўзида қолдиради. Тинчлик вақтинчалик нафасни ростлаш учун ўрнатилиб, урушнинг давом этиши муқарар эди, Шунинг учун дофин, сўнг кирол Карл V (1364-1380-йй.)нинг ислохотлари қўшиндаги жанговор тайёргарлик ва интизом оширишга қаратилди. Бош кўмондон – коннетабль ҳокимияти мустаҳкамланади. Ёлланма ҳарбий хизмат гизими кенгайтирилиб, мустаҳкамланади. Артиллерия кучайтирилиб, пиёда аскарларни камон ва арбалетдан ўқ отишга ўргатиш чоралари қўрилади. Карл V ҳарбий бошқарувни демократлаштириб, саркардаларни шахсий ҳарбий иктидорига қараб лавозимга тайинлай бошлайди. Хусусан, коннетабль лавозимига иктидорли саркарда, бретонлик кичик рицар Дюгекланни тайинлайди. Бу ислохотлар давомида ҳарбий тактика ҳам ўзгартирилиб, йирик жанглارни кутмасдан майда жангларга ўтилиши Францияга ғалабалар келтиради. Франция қўшини XIV асрнинг 70 – йиллари урталарида мамлакат жанубида инглизларни денгизга суриб чиқаради. Инглизларнинг қўлида фақат Бордо, Байонна ва улар орасидаги сохил қолади.

Ҳарбий ислохотлардан ташқари, солиқлар ҳам тартибга келтирилди. Карл V тутун пули (фуаж), сотиладиган нарсаларга қўшимча солиқлар жорий этади. Давлат аппарати, хусусан солиқ бошқармасида, молия генерали ва вилоят молия амалдори – эльюлар лавозимлари жорий этилиб, уларни киролнинг ўзи тайинлаган.

Карл V нинг вафотидан кейин мамлакат унинг ёш укаси Карл VI (1380-1422-йй.)нинг регентлари қўлида қолади Улар эса вазиятдан фойдаланиб, мамлакатни бўлиш, ҳазинани талашга тушадилар. Давлат бошаруви парокандаликка юз тутади. Карл V жорий қилган фавқулодда солиқларни ҳарбий эҳтиёжлар учун ишлатишга уринишлар 80-йилларда

куплаб қўзғолошларга сабаб бўлади. 1382-йилнинг март ойида фавкуллда соликка қарши Париж аҳолиси кутарилади. Халфалар, ёлланма ишчилар, косиблар, савдогарлар ратушадаги оғир қўрғошин болгаларни қўлга киритиб (шу сабабдан қўзғолон “болгалар” номини олган), солик йиғувчилар ва қирол амалдорларини ўлдириб, бойлар, судхўрлар, аббатлар уйларини талайдилар. Хукумат янги соликларни бекор қилишга мажбур бўлади.

Рухий касалликка чалинган Карл VI балоғат ёшига етганидан кейин ҳам сарой аёнлари қўлида итоаткор қуролга айланади. Мамлакатни зодагонларнинг икки гуруҳи навбат билан бошқарган. Улардан бирини қиролнинг амакиси, Бургундия герцоги бошқарса, иккинчисига Карлнинг укаси – Орлеан герцоги ва граф Арманьяк етакчилик қилганлар. Францияда яна сиёсий таркоклик бошланади. Қашшоқлашган аҳолидан йиғилган барча маблағларни қирол саройи ва сон-саноксиз амалдорлар талон-тарож қилганлар.

Генерал штатлар 1413-йили қиролнинг янги соликлар жорий этиш ҳақидаги талабига жавобан мамлакатни бошқаришни ислох қилишни таклиф этишади. Қирол махсус комиссия тузишга мажбур бўлади. Бундан қоникмаган Париж аҳолиси қўзғолон бошлаб, унга қассоблар цехидан Симон Кабош етакчилик қилади. Қўзғолончилар Бастилияни эгаллаб, халққа зулм ўтказган куплаб сарой амалдорлари, аёнлар камокқа олинади. Қиролга тақдим этилган “Кабошан ордонанси”да марказий ҳокимият ва вилоятларни сайлаб қўйилган кишилар бошқариши кўзда тутилган. Ордонанс эълон қилинсада, соликлар камаймаганлигини кўрган камбағаллар ва майда косиблар курашни давом эттирадилар. Арманьяклар қўшини ёрдамида қўзғолон бостирилиб, “Кабошан ордонанси” бекор қилинади.

Юз йиллик урушнинг қайта бошланиши. Бургундлар ва арманьяклар кураши авж олган бир пайтда, инглиз қироли Генрих V 30 минг қўшини билан Франциянинг шимолига келиб тушади. Азенкур жангида 1415-йили яна францияликлар мағлуб бўлади. Генрих Нормандияни эгаллаб, Бургундия герцоги инглизлар томонига ўтади. Карл VI 1420-йили Труа шаҳрида Генрих V билан янги сулҳ тузади. Унда Генрих қиролнинг қизига уйланиб, қиролича Карл VI вафотидан кейин Франция тахтини эгаллаши, сўнг тахт инглиз қироли ва франция маликасидан туғилажак – Генрих VI га ўтиши лозимлиги кўзда тутилган эди.

Лекин Генрих V 1422-йили, 36 ёшида қўкқисдан вафот этади. Ўша йили Франция қироли ҳам вафот этади. Генрихнинг ўн ойлик вориси Франция қироли деб эълон қилиниб, уни Париж парламенти ва бошқа давлат муассасалари тан оладилар.

Аммо Генрих VI нинг регентлик ҳокимияти фақат шимолий Франция билан чекланган эди. Жанубий Францияда (Гиендан ташқари) ҳокимият

дофин Карл кўлида бўлган. Унинг саройи Буржда жойлашганди. Инглизлар 1428-йили Луарада муҳим ўрин тутган Орлеан шаҳрини қамал қиладилар. Унинг олинини мамлакат жанубига йўл очиб, инглизларни Гиендаги қўшин билан бирлашиши имконини беради. Бутун мамлакат орлеанликларнинг қаҳрамонона курашини кузатиб турарди.

Жанна д'Арк. Ўз манфаатларини кўзлаган Бургундия, Бретань герцоглари инглизлар тамонига ўтиб кетган бир пайтда, оддий халқ кўтарилиб, босқинчиларга қарши партизанлик уруши бошланади.

Ватанпарварлик ҳаракатининг ёрқин намунаси оддий деҳқон кизи Жанна д'Аркнинг қаҳрамонлигида намоён бўлади. Жанна 1412-йили Шампань ва Лотарингия чегарасидаги Домреми қишлоғида туғилган. У ёшлиғидан ватанига сон-саноксиз қулфат келтирган инглиз истилочиларига нисбатан қаҳр-ғазаб руҳида ўсган ва душманни мамлакатдан ҳайдаб чиқаришни сидқидилдан орзу қилган, Ватанни босқинчилардан озод этишни юқоридан, илоҳдан унинг зиммасига юкланганлигига ишонч Жаннада қучли бўлган. У 1429-йилнинг март ойида дофин Карл қароргоҳига келиб, у билан учрашиб, суҳбатлашганидан сўнг, шахзода уни қўллашга қарор қилади. Рицарча кийинган Жаннанинг ҳарбий бўлинмаси Орлеанга йўл олади. Ҳарбий ишдан хабарсиз кизнинг ёнида тажрибали лашкарбошилар турган. Жаннанинг шахсий жасорати жангда аскарларни руҳлантирган. Қўшин ва Орлеан ҳимоячиларининг биргаликдаги ҳаракатлари шаҳарни қамалдан қутқаради. Бу воқеа замондошларида катта таъсурот қолдириб, урушда туб бурилиш юз беришида муҳим роль ўйнайди.

Орлеаннинг 200 кунлик қамалдан озод этишдан кейин Жанна д'Арк “Орлеан кизи” номи билан машҳур бўлган. Карл VII тахт учун курашни, Францияни озодлиги ва мустақиллиги учун кураш билан қўшиб олиб боради. Жаннанинг ҳаракатлари билан француз қиролларининг анъанавий тож кийиш маросими ўтказиладиган Реймс шаҳрига юриш қилиниб, Карл VII нинг тож кийиши уни Франциянинг қонуний ҳукмдорига айлантиради. Қиролнинг обрўси фақат Францияда эмас, Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам кескин ошади. Шампанни озод этилиши қиролнинг аҳволини сезиларли даражада яхшилайди. Аммо Жанна тарафдорларининг Парижни олишга ҳаракати натижа бермайди.

1430-йили Компьен остоналарида, шаҳарни қамал қилган бургундлар билан жангда қаҳрамон қиз асирга тушиб қолади. Бургундия герцоги асирани инглизларга 10 минг олтин ливрга сотади. Инглизлар Жаннани Руанга келтириб, черков судига топширадилар. Епископ Кашон бошчилигидаги суд Жаннанинг галабалари аҳамиятини пасайтириш учун уни афсунгарликда айблайди. Қирол Жаннани қутқаришга уриниб ҳам кўрмайди. Трибунал томонидан даҳрийликда айбланган Жанна д'Арк, 1431-йилнинг 30-майида, Руан шаҳри марказий майдонида гулҳанда ёқиб юборилади. Жанна ёқилган жойда ўрнатилган оқ бут бугунга қадар

мавжуд. Карл VII орадан чорак аср ўтиб, суд жараёнини қайта қўриб чиқишни буюради. Жаннадан дахрийликда айблов олиб ташланиб, черков уни авлиё деб эълон қилади.

Жанна д'Аркнинг кахрамонлиги туфайли француз халқида ватанпарварлик ва миллий туйғулари кучайиб, ғозодлик урушида бурилиш юз беради. Кейинги воқеаларда Карл VII ислохотлари муҳим аҳамият касб этади.

Карл Vнинг солиқ ва ҳарбий ислохотлари. Карл V нинг 1439-йилги фармони билан, ўша пайтгача ҳам қирол, ҳам сеньорлар томонидан жамоатчилик эҳтиёжлари учун олинадиган тўлов – тальяни қиролга тўлаш тартиби жорий этилди. Айни пайтда, ҳарбий ислохотлар ҳам ўтказилиб, мунтазам қўшин тузилади. Мамлакатда сеньорларнинг ўзаро урушлари, ҳарбий булинмалари ва қалъалари булиши таъқиқланиб, уруш олиб бориш фақат қиролнинг ҳуқуқи эканлиги эътироф этилади. Қиролнинг мунтазам қўшини отлик ва пиеда лашкар – инфантериядан иборат эди. Отлик қўшин (жандармерия)га дворянлардан олинади. Шаҳар ва қишлоқлардаги ҳар 50 хўжаликка битта жангчи, яъни эркин ўқчи – камончи (франк-аршер)ни тайёрлаш вазифаси юклатилади. Ҳарбийларга қўшинининг ҳар икки туридаги хизматига маош тўлаш белгиланди. Мунтазам қўшин таъминотига мўлжалланган талья нафақат уруш, балки тинчлик даврида ҳам тўпланадиган доимий солиққа айлантирилади.

Ислохотлар, шунингдек, халқ қаршилигининг оммавий тус олиши Франциянинг Юз йиллик урушдаги ғалабасини таъминлади. Унинг сўнгги босқичида кичик жанглار усули қўлланди. Ҳарбий муваффақиятлар ва монархиянинг мустаҳкамланиши унинг сиёсий ракибларининг марказий ҳокимиятни заифлаштириш режаларини йўққа чиқаради. Бургундия герцоги 1435-йили Карл V билан иттифок тузишга мажбур бўлади. Инглизлар Париж, Руан, Нормандия ва Бордодан чиқиб кетишга мажбур бўлишади. Англия ихтиёрида фақат Кале порти қолади. Француз халқи ўз мустақиллиги ва давлат суверенитетини сақлаб қолади. Юз йиллик уруш, шу тарика яқун топди.

Франциянинг ғалабаси Англияни француз тежига ва қитъадаги ер-мулкларга даъвосини тўхтади. Урушнинг 1453-йили тугаши Францияда-марказлаштириш жараёнларини давом эттириш имконини беради. Француз монархияси мураккаб шароитларда ўз қудратини ошириш воситаси – доимий қўшин ва солиқлар тизимини ярата олади.

Қирол ҳокимиятининг кучайиши черков сиёсатида ҳам ўз аксини топади. Франция руҳонийлари ассамблеясида 1438-йили “Бурж прагматик санкция”си, деб номланган ҳужжат қабул қилинади. Унда галликан черковининг маҳаллий капитуллар томонидан епископ ва аббатларни сайлаш ҳуқуқи эълон қилинади. Аннатлар (ҳар бир черковдан Рим папасига тўланадиган солиқ) бекор қилинади, папалик идорасига фақат

диний масалалари буйича мурожаат қилиш мумкинлиги ҳақидаги қондагина қолади.

Франция иктисодиётининг юксалиши. Францияга Юз йиллик урушда ётказилган моддий зарарни бартараф этиш учун тахминан 30 йил керак бўлади. Қишлоқларда: оғир вазият аҳолининг кескин камайиши, ташландик ерлар мавжудлиги, чорва туёғининг кескин камайиши тарзида намён бўлади. Айрим шаҳарлар атрофидаги қишлоқларда, умуман, одам қолмаганди. Жумладан, XV асрнинг урталарида вайрон қилинган Лимож шаҳрида 5 киши яшаган бўлса, ёндирилган Суассонда аҳоли қолмаган. Мамлакат буйлаб йўқсиллар ва гадоилар тудалари дайдиб юрган. Бундай ҳолат монархия ва ҳукмрон тоифани фавқулодда ҳисраларни қабул қилишга ундайди. Ҳукуматнинг 1451-йилги фармони уруш бўлган ҳудудларда деҳқонларни 8 йилга солиқлардан озод қилиб, ўз ерларига қайтишларига чақиради. Деҳқонларнинг йўқлигидан даромадсиз қолган сеньорлар имтиёзли солиқлар тайинлаб, ерларини ижарага меросий бера бошлайдилар. Сеньорлар деҳқонларни муайян тўлов эвазига қарамлигидан озод этиб, уларни ўз мулкларида сақлаб қолишга интиладилар. Бундай сиёсат Францияда қарам деҳқонлар тоифасини тугатиш, деҳқонларга тенг ҳуқуқларни бериш имкониятларини тугдиради.

Тикланиш даври тугаши билан сеньорлар илгариги мажбурият ва солиқларни тиклашга уринганида, уруш йилларида анча тобланган деҳқонлар жамоалари бунга йўл қўймайди. Улар фақат давлатнинг солиқ босимига дош бера олмайдилар. Людовик XI нинг (1461-1483-йй.) 22 йиллик бошқаруви давомида қирол тальяси 3 баравар ошади. Давлат деҳқонлар жамоаларидан солиқ маъмуриятининг энг қўйи ташкilotи сифатида фойдаланган. Бу эса қишлоқнинг ўзига тўқ, жамоалар бошқарувидаги етакчи табақаларнинг солиқларни тақсимлашда суъистемол қилинишига шароит яратган. Жамоалардаги мавқеидан фойдаланган бойлар ўзларини солиқлар юкидан асраш каторида, камбағалларни солиқлардан озод этиб, уларнинг хиссасини ўртақолларга юклайдилар. Давлат солиқларининг қўпайиши деҳқон хўжалиги маҳсулдорлигини сезиларли ошганидан далолатдир. Ҳосил мўл бўлган йилларда дон, гўшт ва мусалласни, ҳатто хорижга – Англия, Нидерландия, Италияга экспорт қилишга имкон тугилади. Айни пайтда, қишлоқда деҳқонларнинг мулкий табақаланиши жараёни фаол давом этади.

Франция шаҳарлари ҳам уруш қийинчиликларидан азият чеккан, лекин, улар мудофаа деворлари билан ўралгани сабабли, қишлоқлар сингари тинимсиз талончилик ва вайронагарчиликка учрамаган. Шаҳарларнинг қишлоқларга нисбатан тез юксалиши қирол ҳокимияти уларнинг солиқларини камайитириши ёки озод этилиши туфайли бўлган.

Людовик XI иктисодий сиёсатда протекционизмни (мамлакат саноати ва савдосига давлат ҳомийлиги) қўллайди. Айниқса жун ва шойи газлама тўқиш, темир ва темирдан буюмлар ишлаб чиқариш, китоб нашр

этиш, шиша буюмлар тайёрлаш рағбатлантирилган. Кирил маҳаллий саноатчилар ва савдогарларга имтиёзлар берар, чет эллардан усталарни таклиф этарди. Хунармандчилик ва савдога ҳомийлик хазинани тўлдириш зарурати билан изоҳланарди. Мамлакатда, жумладан, Фландрияда мовут ишлаб чиқариш аҳолининг кенг қатламларига мўлжалланган юпка жун газлама тўкиш билан алмаштирила борилади. Тур ва Лионда Италиядан ўзлаштирилган шойи тўкиш устaxonалари вужудга келади. Шампанда тўкилган матолар Германияга, Бретань, Пуатудан – Испания ва Португалияга олиб кетилган. Хунармандчиликнинг кўплаб соҳалари маркази бўлган Париж аҳолиси 300 минг кишига етади. Францияда яна ярмаркалар фолияти бошланиб, Руан, Канн, Лион ярмаркалари ном қозонади. Лион XV асрнинг иккинчи ярмидан Женева ярмаркасидан ўзиб, Европа савдосининг муҳим марказига айланади.

Жанубий Франция шаҳарлари Ўрта Ер денгизи савдосига тортила бошланади. Мамлакатнинг гарбида океан соҳили савдоси юксалиб, Ла Рошель портининг аҳамияти ошиб боради.

Хунармандчилик ва саздонинг юксалиши шаҳарликларни монархия иттифоқчиси сифатидаги мавқени оширади. Шаҳарликлар ҳукуматнинг молия, суд ва бошқа ташкилотлари ишида фаол катнаша бошлайди.

Карл VII бошқаруви даврининг рамзий кишиси Жак Кёр бўлиб, Бурж шаҳрилик бу савдогар Ўрта Ер денгизидаги савдони қўлга олибгина қолмасдан, тоғ-қон, саноат ва савдо корхоналарини бунёд этиш борасида ҳам катта тadbирларни амалга оширади. Бойлик орттиришнинг ҳар қандай усулидан, ҳатто қул савдосидан ҳам тортинмайдиган Кёр Франциянинг энг бой кишисига айланган. Карл VII уни катта кенгаш аъзолигига тайинлаб, молия ислохотини ўтказишида иштирок этишдан ташқари, муҳим дипломатик вазифаларни ҳам топширган. Охир-оқибат, унинг қарздор ғанимлари Жак Керни соҳга айблар билан жавобгарликка тортиш, мол-мулкни мусодара қилдириш, ўзини сургунга юборилишига эришадилар.

Шу тариқа, Францияда мамлакатни бирлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий шароитлари яратилади. Мамлакатнинг инглизлардан озод этилиши, муҳим вилоятлардан бири – Гиеннинг қирол ҳукмига ўтиши Франциянинг марказлашувида муҳим аҳамият касб этади. Урушнинг сўнгги босқичида халқда ватанпарварлик хиссининг юксалиши, ҳудудий яхлитлик мамлакат ривожланишининг гарови эканлигини англаш ҳам марказлашишга хизмат қилади.

Мамлакат марказлашувидаги муваффақиятлар француз адабий тилининг тараққиётида ҳам кузатилади. Лотин тили адабиётдан, ҳуқуқ ва маъмурий идораларда муомаладан аста-секин суриб чиқарилади. Францияда миллат шакллана бошлайди.

Мамлакат бирлашувининг якунлари. Юкорида кўрсатилган ижтимоий-иктисодий омиллар Людовик ХІнинг (1461-1483-йй.) марказлаштириш жараёнига қарши кучларни бартараф этишига имкон беради. Ажойиб дипломат бўлган Людовик ХІ, зарур пайтда ҳарбий куч ишлатишдан мақр-ҳийла, алдашни афзал билган. Замондоши “дунё ургамчиси” деб номлаган қирол. мамлакатда ва ҳатто хорижда кўплаб жосусларни сақлар, душманларига қарши зимдан кураш олиб борарди. Людовик ҳасис бўлишига қарамай, зарур кишини ўз томонига оғдириш учун олтинни аямасди. Бу даврга келганда, пулнинг қанчалик қудратга эга эканлиги тобора равшан бўлиб борар эди.

XV асрнинг ўрталарига келганда Франциянинг шарқида: Бургундия, Франц-Конте, Нидерландия ва Шимолий Франциянинг бир қисми (Пикардия) дан иборат кучли давлат шаклланади. Бургундия герцоглари фақат ўз ҳудудлари мустақиллигига интилибгина қолмасдан, Франциянинг шарқидаги ҳудудлар ҳисобига ўз ерларини кенгайтиришни орзу қилардилар. Шу тарика, Франция қироллиги учун янги хавф пайдо бўлади. Илгари отаси Карл VII га қарши фитналарда иштироки пайтида Бургундия герцоглари саройида паноҳ топган Людовик ХІ эртами-кечми уларга қарши кураш бошлаши муқаррар эди.

Ўз мустақилликлари, молиявий имкониятларни қайтариш учун Алансон, Лотарингия, Бретань, Блуа герцоглари; Арманьяк, Анжу ва бошқа вилоятлар графлари иттифок тузادилар. Унда асосий ўринни Бургундия герцоги Жасур Карл эгаллайди. Карлнинг асл мақсади унинг “Мен Францияни шундай севаманки, унда бир эмас, олти қирол бўлишини истардим” – деган сўзларида ўз ифодасини топган. Иттифок асосчилари уни “Бахт-саодатга эришув жамияти лигаси” деб номлаб, мақсадлари “черков, дворянлар, шунингдек, камбағал кишиларни адолатсизлик, ноҳақлик, талончиликдан ҳалос этиш”, деб эълон қилганлар. Лекин бу шиорлар билан улар майда рицарлар ва шахарликларни ўз томонларига оғдира олмайдилар. Людовик ХІ Париж яқинидаги натижасиз тугаган жангдан сўнг, иттифокчилар билан яккама-якка музокаралар бошлаб, уларнинг сафига раҳна солади. Унинг пул ва янги мулклар бериш ҳақидаги ваъдалари сулҳга ва иттифокнинг бузилишига олиб келади. Людовикнинг дипломатик маҳорати Жасур Карлнинг рицарлик матонатидан устун эканлиги равшанлана боради.

Бургундиянинг иттифокчиси Англия 1475-йили Францияга қўшин туширганида, Людовик уни катта тўлов эвазига ортга қайтаришга эришади. Уша йили Жасур Карл Лотарингияни босиб олганида, қирол Швейцария ва Лотарингияни бургундларга қарши иттифок тузишга ундаб, уларга ёрдам беради. Шу тарика, бошланган урушда Карлнинг қўшини енгилиб, 1477-йили швейцарияликлар билан Нанси жангида ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Жасур Карлнинг ҳалокати ва Бургундия мустикаллигининг тугатилиши Людовик XI сиёсатининг танганаси бўлди. Кураш марказнинг галабаси ва ягона давлат тузиш билан якун топади. Людовик XI Бургундиянинг ғарбий қисми ва Пикардия герцоглигини эгаллайди. Германиянинг булажак императори Максимилианга Карлнинг қизи Мариянинг сепи сифатида Нидерландия, Карл VIII киролиги пайтида эса Франш-Конте ўтади.

Людовик турли усуллар билан Мэн, Анжу ва Прованс (илгари Германия империясига кирган) эгалланганидан сўнг, унинг ҳукмидан четда фақат Бретань герцоглиги қолади. Кейинги қирол Карл VIII 1491-йили Бретань герцогининг қизи Аннага уйланиши билан, Франция киролигининг марказлашиши якун топади. XV аср охирида Францияда мутлак монархияга асос солинади.

XI БОБ. АНГЛИЯ XI – XV АСРЛАРДА

33 §. Англия XI-XIII асрларда.

Нормандия истилоси ва унинг оқибатлари. XI аср ўрталарида Англияда ер эгаллигига асосланган жамият вужудга келсада, феодаллашув жараёни ҳали тугалланмаган эди. Дехқонларнинг талай қисми ўз эркинлигини сақлаб қолган, феодаллардан ижарага ер олганлар ҳали қарам дехқонлар табақасига айланмаган эдилар. Феодаллар мулклари ва иерархияси ҳали ўзининг яқуний қуринишини олмаганди.

Англия 1066 йили нормандлар истилосига учрайди. Герцог Вильгельм Нормандский ўлжалар, янги ерларни босиб олиш ва қарам дехқонларга эгалик қилиш орзусидаги норманд, шимолий француз ва ҳатто италиялик рицарлардан қўшин тузади. Сал аввалроқ вафот этган инглиз қироли Эдуарднинг унга тахтни васият қилгани Вильгельмнинг босқинига баҳона бўлади. Папа герцогни қўллаб-қувватлайди.

Вильгельм 1066-йилнинг сентябрида қўшинни қайиқларда Ла Манш бўғозидан олиб ўтиб, Англиянинг жанубий соҳилига туширади. Герцог қўшининг асосини эғир қуролланган рицарлар ташкил этиб, у сон жиҳатидан инглизлар лашқаридан кўп бўлган. Англия лашқарига “донишмандлар кенгаши”да сайланган янги қирол Гарольд бошчилик қилган. Инглизлар қироли бундан уч ҳафта аввал Норвегия қироли Харольд Хардраднинг Нормандия герцоги билан келишиб, Англиянинг шимолига хужумини қайтарган ва бу жанг Гарольднинг қўшинини толиқтиргани ҳам нормандларга қўл келади. Колаверса, инглизлар қўшини қиролнинг шахсий гвардияси ва дехқонлардан тўпланган лашқардан иборат эди. Англосакслар 1066-йилнинг октябрида Гастингсда бўлган жангда мардонавор курашсаларда енгилиб, Гарольд ҳалок бўлади. Нормандия герцоги Лондонни эгаллайди ва Вильгельм I Истилочи номи билан қирол бўлади.

Вилгельм I (1066-1087-йй.) узини Эдуард ишининг давомчиси деб, унинг хайрли қонунларини бажаришга касамёд қилади. Лекин нормандларга қарши урушган барча зодагонлар ерлари тортиб олиниб, ғолиб рицарларга бўлиб берилади. Англия шимолидаги исёнлар (1069-1071-йиллари) бостирилгандан кейингина, истило ўз якунига етади. Янги ерларнинг мусодара қилиниши, уларни истилочилар томонидан бўлиб олиниши, мамлакатдаги йирик ер эгалари таркибининг тубдан узгаришга, англосакс зодагонлари ўрнига норманд баронларини келишига сабаб бўлади.

Нормандларнинг Англияни қайта “таксимлаши” ўзига хос вазиятни вужудга келтиради. Янги лордлар, маҳаллий зодагонлар ва уларга итоат эттирилган англосакс дехқонлари узок йиллар бир-бирларининг тилига ҳам тушунмаганлар. Бу эса норманд баронларининг қирол теварагида

янада жиплашувини таъминлаган. Қирол ҳокимиятининг юксалишига яна қатор омиллар ҳам хизмат қилган. Асосий ер майдонларини истилочилар қўлига ўтишидан ташқари, унчалик кўп бўлмаган англосакс зодагонлари ва черковлар ерлари ҳам янги қирол томонидан “ҳадя” қилинади. Қирол мамлакатнинг ягона эгасига айланади. Бу эса Вильгельмга Европадаги энг тартибли ер эгаллиги муносабатларини ўрнатишга имкон яратади. Қиролдан ер-мулк олган барча кишилар ҳарбий хизмат ўтаб беришлари лозим бўлиб, хизмат муддати тақдим этилган феодининг миқдори билан белгиланган. Англияда кичик воғчина эгасидан тортиб, энг йирик зодагонгача барча томонидан рицарлик ҳарбий хизмати фақат қирол учун бажарилган.

Мамлакатдаги ер эгаллигининг бу шакли, баронлар орасидаги ўзаро урушларга йўл қўймаган. Қолаверса, бу тартиб 1086-йилги Солсбери қасамёди бўйича оддий рицардан тортиб баронгача, барчасининг қиролга содиқлик қасамёди билан мустаҳкамланган. Бу французларнинг вассаллик тизимидан бутунлай фарқ қиларди. Шу гаҳида, Англияда ташкил топган ҳарбий рицарлик тизими, қирол ҳокимиятининг таянчи, мамлакатни сиёсий марказлаштириш қуролига айланади. Норманд баронларига ер-мулкларни истило қилиш давомида турли графликлардан берилиши, уларни маълум ҳудудда мустаҳкам мавқега эришишига ҳам тўсик бўлади. Англияда қирол ҳокимиятининг юксалиши ва қудрати омилларидан яна бири қирол қўлида мамлакат 1/7 қисми бевосита тўпланиши ҳам эди. Бу ҳол ҳукмдорга йирик ва мустақил моддий имкониятлар яратишидан ташқари, турли графликларда жойлашган доменлари орқали маҳаллий бошқарувга аралашиб, уни назорат қилиш имконини берган. Англиянинг ҳудуд жиҳатидан катта эмаслиги, географик жиҳатдан орол эканлиги ҳам марказий ҳокимиятга қўл келади.

“Дахшатли суд китоби”. Нормандлар истилоси ижтимоий оқибатларини мустаҳкамлаш мақсадида, Вильгельм I ўз даврида мисли қўрилмаган тадбир – мамлакат аҳолиси ва унинг ҳужалигини рўйхатга олишни ташкил этади. Бунинг учун Англия округларга бўлиниб, ҳар бирига бир неча графликлар киритилган. Қирол томонидан юборилган вакиллар, ер эгаларининг юзлик йиғинида 12 та маслаҳатчи ҳузурда ҳар бир кишидан қасамёд орқали, махсус тузилган саволларга жавобни ёзиб олганлар. Рўйхат варақалари Лондонга юборилиб, унинг асосида “Дахшатли суд китоби” (Domesday Book, 1086-й.) тузилади. Бутун мамлакат бўйлаб ер кадастрини ўтказиш Англияда қирол ҳокимиятининг қудратидан далолат беради.

“Дахшатли суд китоби”- ўрта асрлар Англияси тарихидан қимматли ёзма манбадир. Ундан мамлакат аҳолиси, унинг ҳужалигига оид қўллаб маълумотлар олишимиз мумкин. Унга кўра, XI аср охирида шимолдаги тўрт графликдан ташқари, Англия ер-мулкларининг бир йилги даромади 85000 фунт стерлинг бўлиб, ундан 25% қирол ва унинг қариндошларига

тегишли эди. Деярлик шу миқдордаги даромад черков мулки бўлса, 170 та йирик ва ўрта баронлар даромаднинг 40% га эгалик қилганлар.

Баронлар мулкларининг меросхўрлар орасида тақсимлана бориши хисобга олинса, қирол Англиядаги энг йирик ер эгаси бўлибгина қолмасдан, зарур бўлганда, баронлар уюшмасига қарши туриши мумкинлиги ҳам шубҳасиз эди. Қолаверса, денгиз соҳилидаги барча йирик шаҳарлар, мамлакатдаги кўпчилик ўрмонлар қиролники бўлган. Ўрмонлар қиролнинг ов қуриқхоналарига айлантирилиб, уларда дарахтларни кесиш, ов қилиш ҳатто утин териш ҳам жазоланган.

Англия қишлоқлари. Англияда йирик ер эгаллиги шароитида ҳам қишлоқ жамоалари ҳужалик юритиш асоси бўлиб қолади. Мамлакатнинг марказий ва жануби–шарқий графликларида деҳқончилик; жанубий–ғарбий, шимолий ва шимоли–шарқий графликларда – чорвачилик, хусусан, қўйчилик ривожланган.

Нормандлар истилоси инглиз қишлоқ аҳолисининг ҳаётини кескин ўзгартирмаган, сабаби уларнинг кўпчилиги 1066-йилга қадар қарамликка тушиб бўлган. Аҳоли рўйхатиغا қаралса, деҳқонлар табақаларга бўлингани маълум бўлади. Деҳқонларнинг 40% ни қўш ҳўкизли вилланлар ташкил этса, 1/3 қисми кам ерли ёки ерсиз коттарийлар ва бордарийлар эди. Англияда барча аҳоли 1,5 млн киши бўлиб, уларнинг 90 % қишлоқларда яшаган. Вилланларнинг қарамлиги уларни лордлар ерларида баршина ўтаб бериш мажбуриятидан қўринадди. XI аср охири – XII аср бошидаги виллан, лорднинг манор ерига бириктиб қўйилган, унинг ижозатисиз ўз ерини ташлаб кетса, топиб куч билан қайтариладиган, ҳафтасига 2-3 кун сеньорга баршина ўтайдиган деҳқон бўлган. Виллан, шунингдек, ерни шудғор қилиш, пичан ўриш, ҳосилни йиғишдаги ҳашарларда ҳам қатнашган. Улар лордга: дон, асал, мовут, турли солиқлар, чунончи жонбоши солиғи ҳам тўлашган.

Бордарийлар ва коттарийлар ижтимоий ҳолати ҳам вилланларникига яқин бўлган. Уларнинг вилланлардан фарқи шуки, бордарийлар ва коттарийлар ўз ерларидан олинган даромадлари билан оилаларини таъминлай олмасалар, лордга ҳафтанинг бир кунини баршина ўтаган. Улар қўшимча уй хунарамандчилиги билан шуғулланмасалар, лордга ёки бой қўшнилари ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлар. Йирик ер эгаси уларнинг меҳнатлари эвазига ижарага ер берган.

Англия шаҳарлари XI–XII асрларда. Аҳоли рўйхати маълумотларига кўра мамлакатда юзга яқин шаҳарлар бўлиб, уларда инглизларнинг беш фоизи яшаган. Кўпчилик шаҳарлар қишлоқдан деярлик фарқ қилмаган. Лекин инглиз шаҳарларида хунарамандчилик ва савдо билан шуғулланадиган тоифа ҳам тез шаклланади. Кўп мамлакатлардагига нисбатан пул-товар муносабатлари Англияда жадал ривожланиб, у қишлоққа ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Англияда ички бозорнинг эрта шаклланиши фақат хунарамандчилик буюмларига эмас, қишлоқ ҳўжалик

махсулотларига ҳам эхтиёжнинг ўсиб бериши бунинг асосий омили эди. Айни шу ҳолат Англия кишлоқларида, хужжатларда коттарийлар сифатида қайд этилган, ammo аслида хунармандчилик билан тирикчилик қиладиган, кўп сонли аҳоли вакилларининг бўлишига олиб келган. Шаҳарларга кетиб хунармандчилик билан шуғулланган вилланлар ҳам аксари ҳолларда лордларга ўз буюмлари ёки пул билан эброк тулашни давом этган. XII асрдан Англияда ҳам шаҳарда бир йилу бир кун яшаган қарам деҳқон, лорд томонидан вотчинага қайтариш мажбуриятидан қутилган эди. Нормандлар истилоси Англиянинг фақат Нормандия билан эмас, Мэн, Аквитания ва Фландрия билан ҳам савдо алоқаларини кучайтиради. Англия экспортининг асосий маҳсулоти –жун Фландрия шаҳарларига чиқарилса, Аквитаниядан муҳим импорт маҳсулоти – мусаллас олиб келинган. Ташқи савдодан Лондон шаҳрига энг катта даромад келган. Эксетер, Глостер, Колчестер, Норич, Йорк, Линкольн шаҳарлари ҳам савдо-хунармандчилик марказлари бўлган. Монастирлар атрофида вужудга келган Ковентри, Ридинг, Сент-Олбанс, Эбингсдон шаҳарлари ҳам кенгайиб борган.

Хунармандчилик гильдиялари (цехлари) ҳақидаги XIII асрга оид маълумотларга кўра, китъадагидан фарқлироқ, инглиз цехлари фақат муайян хунармандчилик соҳаси вакилларинигина эмас, улар тайёрланган буюмлар билан савдо қиладиган савдогарларни ҳам бирлаштирган. Манбаларда 1130-йили 7 та гильдия ҳақида сўз борса, 1180-йилда уларнинг сони 20 тага етади. Шаҳарларнинг қўпчилиги қиролга қарагани сабабли, Англияда уларнинг эркинлиги учун кураш жараёни кузатилмайди. Қирол, одатда шаҳарларга катта тўлов эвазига ва муайян муддатга қисман ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини тасдиқловчи ёрликларни берган. Янги ёрлик олиш учун шаҳарлар хазинага қайтадан “фирма” (бадал пули) тулашлари лозим бўлган.

Сиёсий марказлашув. Мамлакатда осойишталик ва барқарорликни таъминлашни талаб қиладиган ижтимоий гуруҳлар XI аср охири – XII аср бошларида шаклланади. Бундай вазиятни таъминлаш учун кучли қирол ҳокимияти зарур эди. Англиянинг шарқида ҳамон данияликлар ҳужуми хавфи мавжудлиги, оғир вазиятларда “ҳуқуқ ва тиччилик ҳимоячиси” – қиролни қўллайдиган эркин деҳқонлар ва майда ер эгаларининг кўп сонли бўлиши ҳам сиёсий марказлашиш омиллари ҳисобланган. Агар Францияда мамлакатни қирол ҳокимиятига бўйсундириш бир неча аср давом этган бўлса, Англияда бу йиғирма йилда амалга оширилган.

Англиянинг сиёсий марказлашуви кейинги асрларда ҳам давом этади. Қирол ҳуқуқи тобора кенгайиб борган бир пайтда, йирик ер эгалари, зодагонларнинг ҳуқуқ ва мавқеилари тобора пасайиб боради. Натижада, қиролни исёнкор баронларга қарши курашда узоқ йиллар католик черкови, майда ва ўрта ер эгалари, шаҳарлар ҳамда баққувват деҳқонлар тоифалари қўллаб-қувватлайди.

Қирол ҳокимиятининг кучайиши. Қирол ҳокимиятининг кучайиши Вильгельм II ва Генрих I лар даврида ҳам давом этади. Бу борада Генрих I (1100-1135-йй.) бошқаруви, айниқса, катта аҳамият касб этади. Акаси Нормандия герцоги Робертдан тахтни олган Генрих I хартия қабул қилиб, унда “черков эркинликларини асрашга, баронларга тазйиқ ўтказмасликка”, “ўзига содиқ аҳолига қирол Эдуард қонунларини сақлашга” ваъда беради.

Маҳаллий ва марказий бошқарув тизими айна Генрих I даврида тулик шаклланади. Монархиянинг олий органи – қирол курияси мамлакатнинг йирик баронлари ташкилотига айланади. Қирол кенгашига унинг қариндошлари, аёнлари, амалдорлари – йирик диний ва дунёвий сеньор – баронлар кирган Бу йиғин аҳён-аҳёнда чақирилиб, унинг таркиби доимий бўлмаган. Қирол курияси кичик таркибда доимий маъмурий орган сифатида мамлакатни бевосита бошқариш билан ҳам шуғулланган. Вильгельм I давридаёқ қирол кенгашидан молия ишлари ажратилади. Генрих I эса, яна бир молия ташкилоти – “Шахмат тахтаси” палатасини жорий этиб, шерифлар, девон ва суд палатасини унинг олдига ҳисобдор қилиб қўйган. Графликларни бошқарган шерифлар қирол хазинаси учун солиқ ва тўловлар тўпланишини таъминлаганлар. Улар қирол ерларини ижарага бериш, халқ лашкарини тўплаш, юзликлар йиғинларини ўтказишга ҳам масъул бўлганлар. Шерифлар ҳар йили “Шахмат палатаси”га (ундаги столлар устига тўшалган мато катак кўринишида бўлганидан) тушган даромад ва қилинган харажатлар ҳақида ҳисобот бериб турганлар. Норманд қироллари англосакслар мероси – графликлар ва юзликлар йиғинларидан ҳам фойдаланганлар. Бу йиғинлар ўзининг аввалги халқ йиғинлари сифатидаги аҳамиятини йўқотиб, дунёвий ва диний зодагонларнинг ҳудудий мажлисларига айланган. Улар марказий ҳокимиятнинг сиёсатини маҳаллий аҳолига ўтказишда асосий восита бўлган. Бу йиғинларда қирол белгиллаган солиқлар тақсимланган, маъмурий ва суд-тергов ишлари ўтказилган.

“Сайёр судлар” борасидаги илк маълумотлар ҳам Генрих I даврига оиддир. Унда қирол курияси судьялари турли графликларга бориб, маҳаллий судлар ва маъмурият ишларини тафтиш қилганлар. Энди суд барон судларидан фарқлироқ, мусобақа орқали эмас, балки маҳаллий аҳоли вакилларидан жинсий воқеани яхши билган кишилардан тузилган хайъат аъзоларининг қасам ичиб берган маълумотларига таянган.

Англия черковн. Нормандлар истилоси черковнинг жамиятдаги мавқега ҳам таъсир қўрсатган. Англияда, 1086-йил маълумотлари буйича, ер-мулклардан келадиган даромаднинг $\frac{1}{4}$ черковга тушган ва у кейинчалик ҳам ўсиб борган. XI аср охири – XII аср бошларида черков ерларининг кўпайиши фақат истилочиларнинг уларни қўллагани учун инъомлари бўлмасдан, черковнинг ер сотиб олишдаги сиёсати натижаси ҳам эди. Оқибатда, деҳқончиликда банд ерларнинг $\frac{1}{3}$ қисми черковга

ўтади. Вильгельм барча епископ ва аббатларни нормандиялик рухонийлардан тайинлаб, черков ҳокимияти чегараларини аниқ белгилаб беради. Унинг даврида черков судлари тузилиб, уларда факат рухонийлар эмас, балки черков ерларида яшовчи аҳоли, шунингдек барча фуқароларнинг, оилавий ишлари, мерос масалалари ҳам ҳал этилган. Демак, черков қисман, дунёвий ишларни ҳал этишда ҳам иштирок этган. Прелатлар ер-мулклари борлиги туфайли инглиз кироллари вассали бўлишларига, ҳукмдорларни черков ишларига аралашувига, епископлар ва аббатлар сайловларига ўз таъсирларини ўтказишига олиб келган.

XIII асрдаги баронлар исёнлари. Генрих I ўзидан эркак зурриёти қолдирмасдан вафот этади. Тахтга даъвогарлик Анжу графи Жоффриу Плантагентга турмушга чиққан киролинг кизи Матильдага ўтади. Бу пайтда Пуату ҳамда Мэн ва Турень ерлари Анжу графига қарарди. Лекин Матильдани Генрих I нинг жияни – Блуа графи Стефан (Вильгелм I нинг кизларидан бирининг ўғли) тахтдан маҳрум этади. Оқибатда, тахт учун узоқ йиллар давом этган қонли урушлар бошланади. 1135-йили Весминистрда тож кийган Стефан хартия эълон қилиб, унда баронлар ва черковга кўплаб эркинликлар ваъда қилади. Амалда баронлар бошқаруви ўрнатилиб, улар кирол ҳокимиятига ўз таъсирини ўтказишдан ташқари, олий адлия ҳуқуқи, пул зарб қилиш ва ҳ.к. ларга эришади. Кирол кўриқхона – ўрмонларининг қатта қисми ҳам баронларга ўтади. Баронлар мамлакат буйлаб юзлаб хусусий қалъалар қуриб, уларни қароқчилик маконларига айлантирадилар. Стефан эса, қандай бўлмасин, тахтни сақлаб қолиш учун мамлакатдаги ўзбошимчаликларга кўз юмишдан ташқари, кирол мулкларини сахийлик билан баронларга бўлиб берган. Матильда ҳам ўз тарафдорларига қатта ваъдалар қилади. Натижада, ўз ҳокимиятини сақлаш ва узайтириш мақсадида, кўпгина баронлар гоҳ у, гоҳ бу томонни қўллаганлар.

Ўзаро урушлардан асосан деҳқонлар азият чекадилар. Кўплаб қишлоқлар ташландиқ ҳолатга келиб, экинзорлар қаровсиз қолади. Очарчилик, ҳарбий тўқнашувлар ва қишлоқларга ҳужумлар кўплаб вилланлар ҳаётига зомин бўлади. Зодагонларнинг талончилиги ва таъмағирлиги шаҳар ҳаёти ва савдонинг инкирозига олиб келади. Халқ норозилигининг кучайиши, қўзғолонлар деярлик йигирма йил давом этган можаро қатнашчиларини муросага келишга мажбур этади. 1153-йилги битим буйича Стефан ҳаётининг охиригача кирол бўлиб қолиши, сўнг унга Матильданиннг ўғли Генрих Плантагент ворислик қилиши қўзда тутилган. Кейинги йили Стефан вафот этиб, Англияда Генрих II нинг (1154-1189-йй.) киролиги бошланади.

Генрих II нинг ислохотлари. Генрих ҳукмида Нормандия ва Анжу мулклари, Мэн, Турень, Пуату графликлари, Аквитания герцоглиги ҳам бўлган. Ғарбий Европада “Анжу империяси” энг йирик ва қудратли давлат бўлган. Мамлакат ичида ҳам кирол учун қулай сиёсий вазият вужудга

келади. Унинг атрофида фақат тинчлик ва барқарорликнинг бўлишидан манфаатдор рицарлар ва шаҳарликлар жипслашибгина қолмасдан, нотинч йилларда вотчинлари қаровсиз қолган баронлар ҳам тўпланадилар. Бу кучларга ва ўзининг қитъадаги мулклари даромадларига гаянган Генрих II фақат мамлакатда тинчлик ўрнатиш, можароларга чек қўйишдан ташқари, қирол ҳокимиятини мустаҳкамлай бошлайди. Қиролга бўйсунини истамаган баронлар мол-мулки мусодара этилиб, ўзлари қувғин қилинади. Можаролар пайтида тарқатилган қирол ерлари қайтарилиб, қирол рухсатисиз қурилган қалъалар бузиб ташланади. Стефан даврида берилган унвон ва имтиёзлар бекор қилинади. Шерифлар фаолияти тафтиш қилиниб, қирол хазинасига юборилалиган маблағларни ўзлаштирган, ўз лавозимини суистеъмол қилганлари алмаштирилади. Шерифларни алмаштириш тadbири, уларни қирол буйруқларини сўзсиз бажарадиган амалдорларга айланишига олиб келади.

Генрих II ислохотларидан энг муҳими суд соҳасида ўтказилади. У ҳар қандай эркин кишига, қирол девонидан ўз ишини барон судида эмас, қирол судида қўриб чиқиш ҳуқуқини берувчи “фармон” олишга ижозат беради. Бу эса судда маҳаллий аҳолидан рицарлар ва бой дехқонлардан қасамёд орқали суд маслаҳатчилигига тортилиши, аста-секин эски феодал курияларини йўқолишига ёки янгичасига ишлашга ўтишига олиб келади.

Қирол ҳарбий рицарлик хизматини “қалқон пули” деб номланган пул солиғи билан алмаштиради. Бу ислохот муҳим сиёсий оқибат, яъни қирол ҳокимиятини баронларнинг рицарлик лашқари хизматидан халос этиб боради. Рицарларни ёлланма аскарлар билан алмаштириш, вассаллик муносабатларидан фуқаролик ҳуқуқларига ўтиш имконини беради. Барча эркин аҳоли тоифаси мулкий ҳолатига қараб қуролланиши, зарурият бўлганида, халқ лашқарига келиб қўшилиши тартиби жорий этилади. Шу тариқа, илк феодал муносабатлари даврининг халқ лашқари тизими янги тарихий шароитда қирол ҳокимиятини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Генрих II ва черков. Генрих II нинг ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун чора-тадбирлари давлат бошқарувида ўз аҳамиятини сақлаб қолган черков билан тўқнашиши муқаррар эди.

Тахт учун кураш даврида Англия черкови қирол ҳокимиятидан бутунлай мустақил бўлиб олган эди. 1164-йили Кларендон шаҳрида черковни қирол ҳокимиятига бўйсундириш учун сеньорлар ва прелатлар қурултойи бўлади. Унда руҳонийлар ҳам дунёвий феодаллар сингари қиролга вассал эканлиги, маълум мажбуриятларни бажариб, солиқларни тўлашлари, қирол судига даҳлдор эканлиги, ҳукмдорнинг рухсатисиз Рим папасига шикоят қилиши, мамлакатдан чиқиб кетишини таъқиқлаш кўрсатилган.

Аммо Кларендон қарорига қирол тайинлаган примас (биринчи руҳоний) Кантербери архиепископи Фома Бекет қарши чиқади. Можаро кучайиб, Фома Европага қочишга мажбур бўлади. Аммо унинг қайтиб

келиши билан кураш яна авж олади. Бекет Йорк архиепископини кирол томонини олгани учун черковдан қувғин қилганида, Генрих II: “Наҳот мен учун бу роҳибдан ҳеч ким ўч олмайди!”-деб ўз яқинларига жаҳл билан мурожаат қилади. Қасоскорлар топилиб, бир неча сарой рицарлари Бекетни излашга тушадилар ва Кантербери ибодатхонасида архиепископ қилич билан чавақлаб ташланади.

Аммо сиёсий жиҳатдан бу қотиллик ўзини окламайди. Ушбу воқеа киролининг қаттиққўллик сиёсатидан норози бўлган муҳолиф баронларнинг бош кутаришига олиб келади. Генрихни папа томонидан черковдан четлатилиши хавфи вужудга келади. Фома “азобланиб ўлдирилган муқаддас” сиймога айланади. Бекетнинг қабрига оммавий зиёратлар боиланади. Қирол “Кларендон қарорини” бекор қилиб, халқ лашқари олдида узр сўрашга мажбур бўлади. Папани хурсанд қилиш учун кирол Рим черковидан ажралишга ингилган Ирландияга қарши ҳарбий юриш қилади. Қиролнинг папа ҳузуринида тиз чўкиши, унга қарши ҳам инглиз, ҳам француз рицарларини бош кутаришига олиб келади. Ушбу вазиятда Франция, Шотландия кироллари, айрим графларнинг Генрих II га қарши иттифок тузиши хавфи вужудга келади. Аммо кирол муҳолифат орасига низо солиб, энг аввало, француз вассалларини итоат эттиради. Бошқарувининг сўнги йилларини Генрих II гоҳ ўғилларига қарши, гоҳ уларни гиж-гижлаган Филипп II Август билан тинимсиз урушларда ўтказди.

Генрих II нинг киролиги Англия тарихининг маълум даврига яқун ясаб, унда ер эгаллиги тузумининг ижтимоий-сиёсий институтлари узил-кесил шаклланади. Бу даврга келганда, истилочилар ва буйсундирилган маҳаллий аҳоли ягона халққа бирлашадилар. Эндиликда, француз тилини унутмасаларда, инглиз тилини ўзлаштирган нормандлар авлодлари денгиз ортида ер-мулклари бўлса-да, ўзларини “Англия баронлари” деб атаганлар.

Ричард I бошқаруви. Ричард I (1189-1199-йй.) киролиги даврида Генрих II ўтказган ислохотларнинг натижалари намоён бўлади. Отаси сингари бақувват ва доимий фаолликка мойил кирол Ричард, айни пайтда, ундан кескин фарқланадиган хусусиятларга ҳам эга бўлган. Ричарднинг сеvimли машғулотлари – уруш ва ов бўлиб, у Аквитанияни ўзининг ватани деб ҳисоблаган. Унинг мақсади бутун Яқин Шарқни эгаллаш бўлган. Ўзининг ўн йиллик бошқаруви давомида Ричард Англияда кўпи билан ўн ой яшаган, холос. Унинг ҳарбий жасоратлари ҳам мамлакатдан жуда узоқда, Қуддус киролигини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиб, Ричард айни учинчи салиб юришларида мардлиги ва жасорати учун “Шерюрак” лақабини олган. Англиядан эса у фақат бир нарса – пул талаб қилган. Уни қандай ундирилиши Ричардни қизиқтирмаган. Генрих II томонидан яхши ташкил этилган киролик маъмурияти унга “сайёр кирол” пайтида ҳам узлуксиз ишлаши имконини беради. Мамлакат аҳолисидан пул ундириш Ричарднинг асосий ташвишига айланган. Хусусан, киролини асирликдан

қутқариш учун 100 минг фунт стерлинг тўлаш ўз даври учун бекиёс қатта тўлов эди. Натижада, аҳолига янгидан-янги солиқлар солинади. Қирол суди аввалги имтиёз мавкеини йўқотиб, халқ учун тобора оғир юкка айлана боради. Суднинг қимматлиги эҳтиёжмандларни қўрқитса, унга иши тушганларни хонавайрон этарди. Қирол маъмуриятининг пулга эҳтиёжидан фойдаланган кўплаб шаҳарлар тўлов эвазига ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини сотиб оладилар.

34 §. Англия XIII асрада.

Буюк озодлик хартияси ва инглиз парламентининг бошланиши.

Англия тарихида XIII аср. Англиянинг XIII асрадаги тарихига зиддиятли, аксари ўзаро қарама-қарши жараёнлар хос эди. Айни пайтда, сеньориал хўжалик XIII асрада ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланади. Сиёсий соҳада бу асрада Англияда қирол ҳокимиятининг заифлашуви ва баронлар тоифасининг кучайиши кузатилади. Жараён якунида мамлакатда Европадаги энг мутаассиб ва мустақкам монархияга асос солинади.

Қишлоқ ва шаҳар. XIII аср пул – товар муносабатлари билан боғлиқ баршина хўжалигининг гуллаб-яшнаган даври эди. Англияда ҳам йирик ер эгалари ўз ерларини ижарага беришсада, китъадагидан фарқлироқ, инглиз қишлоқ хўжалиги бозор муносабатларига эрта тортилади. Натижада, вилланларнинг бир қисми XII асрданоқ пул солигига ўтказила бошланади. Пул солиғи айниқса янги ўзлаштирилган ерларда кенг тарқалиб, вилланлар эркин ижарачиларга айланадилар.

Янги жараён XII аср охиридан қишлоқларга ёйилиб, ички бозорнинг вужудга келиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нархнинг ошиши, инглиз лордларини вотчинани бошқаришни ўз қўлига олишига туртки беради. Ушбу жараён баршинанинг кучайишига олиб келади. Вужудга келган вазиятда кичик ер эгалари вилланлари камлигидан ўз ерларига ёлланма ишчилар кумагида ишлов бера бошлайдилар.

Вилланларнинг ўз хўжалиги бўлиб, у қишлоқ жамоаси аъзоси, майда товар ишлаб чиқарувчи ҳисобланган. Айни пайтда, лордларнинг вилланларни мажбурий ишлатишлари, тўловлар ва солиқларнинг ошиб бориши, экин майдонлари кам ҳудудларда лордлар томонидан жамоа ерларини тортиб олиниши кузатилади. Ички колонизация натижасида янги ерларни ўзлаштирилиши ҳам лордлар доменининг кенгайишидан ташқари, унга оброк тўлайдиган хўжаликлар сонини кўпайтирган.

Англияда XII асрнинг иккинчи ярми – XIII асрада ички ва ташқи савдо юксалади. Анъанавий экспорт моллари: қалай ва жунга янгилари-дон, чорвачилик маҳсулотлари қўшилган. Четдан мусаллас, зираворлар, қимматбаҳо нафис мовутлар, темир келтирилган. Генрих II даврида

Англияни “Анжу империяси”га қушилиши унинг савдо кўламига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Савдо божи қирол хазинаси даромадининг муҳим манбаига айланади.

Ички савдода ҳам муҳим ютуқларга эришилади. Мамлакат бозор ва ярмаркаларнинг кенг тармоғи билан копланиб борган. Генрих II жорий этган каттик маъмурий чоралар шаҳарликлар томонидан қўллаб-қувватланади. Шаҳарлар қиролдан катта пул тулаш эвазига ўз-ўзини бошқариш, суд, савдо-сотик, бозор ва ярмаркалар ташкил этиш, божсиз савдо қилиш ҳуқуқларини оладилар. Лекин фақат айрим шаҳарларгина ўз-ўзини бошқариш ташкилотларини сайлаш ҳуқуқига эришган. Бундай ёрликлар Ричард I ва Иоанн Ерсиз даврида, асосан, қирол ерларидаги шаҳарларга берилган. XII асрда 79 та, XIII асрда 113та шаҳарга чекланган ўз-ўзини бошқариш ёрликлари топширилади. Манбаларда ёзилишича, эски бургларнинг кўпи ўз ҳуқуқларини кенгайтирса, майда шаҳарлар (аксари бозор жойлари) ёрликсиз фаолият олиб борганлар. Мамлакатдаги пул-товар муносабатлари ривожланишининг жадаллашуви айнан шу ҳилдаги майда шаҳарлар сони ўсиб бориши билан белгиланган.

Феодаллар тоифаси. Англия феодаллари икки турга бўлинган. Биринчилари бевосита қиролдан ер-мулк олган баронлар бўлса, иккинчилари – баронлардан вотчина олган кичик ва ўрта рицарлар ҳисобланган. Йирик баронларнинг ер-мулклари (манорлари) турли графликларда бўлиб, улар қатор имтиёзларга ҳам эга эдилар. Баронларнинг имтиёзларини янада кенгайтиришга интилиши эса, охир-оқибат қирол ва унинг маъмурияти қаршиликка учрайди. Кичик ва ўрта вотчина эгалари бир ёки бир неча вотчинага эгаллик қилиб, аксари бир графлик чегарасида ҳўжалик юритишган. Рицарлар ўз вотчиналари ҳудудида вилланларни суд қилиш ҳуқуқига эга бўлиш қаторида, ўзлари баронлар суди таркибига кирганлар. Қолаверса, қироллик суди маслаҳатчиларининг аксари ҳам рицарлар сафидан чиққан. Бу эса рицарларни қирол маъмурияти билан бевосита алоқасини таъминлаб, уларни ҳукмдорнинг марказлаштириш сиёсатини ўтказишда асосий таянчига айлантиради.

Баронлар ва рицарлар орасидаги тафовут уларнинг ижтимоий ҳолати билан ҳам белгиланган. Йирик ер эгалари бўлган баронлар ўзларини қиролнинг яқин кишилари маслаҳатчилари ҳисоблайдиган нисбатан ёпиқ, каста кўринишидаги табақа эди. Рицарлар эса, аксинча, очик табақа бўлиб, Англияда ер-мулкдан йилига 20 фунт стерлинг даромад оладиган ҳар қандай эркин фуқаро рицарлик унвонини олиши шарт эди. Бунинг сабаби рицарлик унвони қиролга қўшимча мажбуриятлар ўташ билан боғлиқ бўлганида эди. “Қалқон пули” солиғи жорий этилганидан сўнг, майда вотчина эгалари тежамкор қишлоқ ҳўжайинларига айланадилар. Энди улар учун нарх-наво ва маош қиролнинг манфаатларидан, мамлакат осойишталиғи ўз сеньорлари қизиқишларидан муҳимроқ бўлиб қолади. Рицарларнинг сиёсий қизиқишлари, моддий манфаатлари, ҳўжалик

юритиш усуллари баронлар билан тафовутга, айти пайтда шахарликлар билан яқинлашувига олиб келади.

Қирол ҳокимияти XII-XIII асрларда. Англия қирол ҳокимиятида бу даврда қатор ўзгаришлар юз беради. XII асрда яшаган ҳуқуқшунос Гленвиль ўз асарида қонун ва ҳуқуқ тизимини Рим империясиникидан ўзлаштириши лозимлигини, қирол ҳокимияти императорники сингари чексиз бўлишини ёқлаб чиқади.

“Шахмат палатаси ҳақида” номли асар муаллифи Фитц Нил қирол ҳокимиятини юксакликка қўтариш, унинг чексиз бўлишини асослаш учун диний таълимотдан фойдаланиб, ердаги ҳар қандай ҳокимият Худодан, деб таъкидлайди. Айти шу пайтдан “Худонинг хошиш-иродаси билан – қирол!” шиори қўлланила бошланади.

Лекин Англияда черков ва баронлар қирол ҳокимияти сайловга асосланиши лозимлиги ҳақидаги ғоя тарафдорлари бўлишган. Йилномачи архиепископ Парижлик Магфейнинг Иоанн Ерсизга (1199-1216-йй.) тож кийдириш маросимидаги қуйилаги сўзларини келтиради: “Билиб қўйинглар, янги қирол сайланмасдан туриб, уни тахтда ҳеч ким алмаштира олмайди. Иоанн – эҳтиёткор, жасоратли аслзода... Биз уни яқдиллик билан қиролликка сайлаймиз!” Черковнинг бу таълимотини инглиз диншуноси Иоанн Солсбери (XIII аср) ҳам асослаб берган. У қиролни инсоннинг “тирик танаси” билан қислар экан, уни “бош”, диний ва дунёвий зодагонлар кенгашиши – “давлатнинг юраги, динни эса унинг қалби”, деб таърифлайди. Лекин ушбу таълимотда черков ҳокимияти қиролникидан устун қўйилади. Қирол фуқароларга зулм ўтказса, руҳонийлар итоаткорлик ва бардош намоен этишлари лозимлиги ўқтирилади. Аммо ҳукмдор динни поймол этса, уни тахтдан тушириб, қатл этишга изн бериледи.

Брактоннинг (XIII аср) таъкидлашича, қонун қиролни яратади, қаерда қирол бўлмас экан, у ерда адолатсизлик ҳукм суради. Қирол фақат адолатли ишларни амалга оширмоғи лозим. Қирол магнатлар йиғинида маъқулланган, ўзи тасдиқлаган қарорларни оғишмасдан бажариши лозим. Айти пайтда, мамлакатда унга тенг киши йўқдир. Ундан устун кишининг ўзи, Худодан бошқаси бўлмайди,-дейди у.

Иоанн Ерсизнинг бошқаруви. Ички сиёсий алоқаларнинг юксалиши давомида феодал давлагининг марказлашуви ҳам кучая боради. Бу жараёнда деярлик барча феодаллар, айтиқса рицарлар, шахарликлар тоифаси, эркин деҳқонлар маифаатдор бўлсада, марказлашиш узок сиёсий курашларга, баъзида қиролни можароларга сабаб бўлади.

Англияда XIII асрдаги сиёсий курашнинг илк босқичи қирол Генрих II нинг кенжа ўғли Иоанн Ерсиз (1199-1216) бошқарувида туғри келади. Иоанн отасидан меросга қолган қучли давлат тизимиға таяниб, аҳолининг барча тоифаларига таъйик ўтказар эди. Натижада, мамлакатдаги асосий тоифалар: руҳонийлар, дворянлар ва шахарлик бойлар қирол ҳокимияти билан очиқ можароға киришади. Иоанн Ерсиз (лақаби қатта ақаси

Ричарддан фарқлироқ шахзодалиги пайтида китада, Францияда ер-мулксиз колдирилганлиги сабабли) меросга отасининг яхши, ижобий жихатларинигина эмас, жиловланмаган феъл-атворини ҳам олган эди. У ута баджаҳл бўлиб, сал нарсага кузларидан ўт чакнаб, юзи кукара бошлаган. Иоаннинг кайфияти тез узгарувчан бўлиб, омади юрмаса, фаоллиги йўқолиб, бошлаган ишини охиригача етказмаган. Унинг узгарувчан кайфияти душманларини ғазаблантириб, дўстларини узоклаштирар эди. Ўзига маъқул бўлмаган зодагонлар ер-мулкларини мусодара қилиш, уларни қамокка олиш, қатл этишлар, феодаллар тоифаси анъанавий удумларини менсимай бузишлари билан, у ўзига баронларни мухолиф этиб қўяди. Иоаннинг Францияда олиб борган муваффақиятсиз урушлари учун субсидиялар олиниши, “қалқон пули”нинг ҳисобсиз йиғилиши ҳам баронларнинг ғазабини оширган. Қиролнинг рухонийлар сайловларига аралашуви, тинимсиз тўловлар талаб қилишидан норози черков ҳам зодагонларни қўллайди.

Қиролнинг баронлар билан аввалги тўқнашувларида уни доим қўллаб келган рицарлар ва шахарликлар бу сафар мухолифат томонини оладилар. Қирол маъмуриятининг ўзбошимчаликлари, шахарлардан тўловларни ошириб бориши уларни баронларни қўллашга ундайди.

Нормандияни йўқотилиши. 1202-1204-йиллари Франция кироли Филипп II “инглиз тожининг марвариди” ҳисобланган Нормандияни босиб олади. Ачинарлиси, герцог Генрих II ва Ричард I қурдирган ҳарбий гарнизонлар сақланадиган куп сонли калъа ва мудофаа иншоотлари қўлдан кетади. Францияда қирол ҳокимиятининг кучайиши туфайли, норманд баронлари ўзларини француз деб ҳисоблашиб, Иоанни эмас, Филипп II Августни қўллашади. Англия кироли Аквитанияга энг қисқа йўл йўқотилганини англаб, лоқайдликдан чиқишга интилади. У Нормандия қайтарилмаса, вақти келиб, Франциядаги барча мулклар йўқотилиши муқаррар эканлигини тушунади. Иоанн катта субсидиялар ҳисобига Германия ва Фландрияни ёрдамга жалб қилса-да, куп ўтмай Анжу, Мэн, Турень, Пуатунинг бир қисми ҳам қўлдан кетади. Инглиз кироли ва унинг иттифокчиларининг 1214-йилдаги Ларош-о Муан жангида мағлубиятга учраши, бу ерларни қайтариш умидини йўққа чиқаради.

Папалик билан можаро. Айни пайтда, Иоанн Рим папасини ҳам ўзига қарши қилиб қўяди. Англия черкови бошлиги, Кантербери архиепископи лавозимига тайинланадиган номзод масаласида қирол ва Иннокентий III орасида можаро келиб чиқади. Иоанн папа номзоди, Римда диншуносликдан дарс берувчи инглиз кардинали Стефан Ленгтонни қабул қилиш ва тасдиқлашдан бош тортади. Музокаралар натижа бермаганидан кейин, 1208- йили папа Англияга интердикт қўяди. Орадан бир йил ўтиб, Иоанн черковдан четлаштирилади. Аммо қирол ҳокимияти шунчалик кучли эдики, у рухонийларни ўз иродасига бўйсундириб, черков хизматини давом эттиришга мажбур қилибгина қолмасдан, черковнинг

мол-мулк ва даромадларичи мусодара қилади. Иннокентий III 1212-йили Иоанни тахтдан маҳрум этиш ҳақида булла чиқариб, тожини Филипп II Августга таклиф этганида, можаро ўз чўккисига чиқади. Иоанн 1213-йили чет боскинчилиги хавфи ва баронлар норозилиги кучайган бир пайтда папа билан битим тузади. Қиролнинг Ленгтонни тан олишидан ташқари, узини папанинг вассали деб, унга ҳар йили 1000 кумуш марка тулов бериш мажбуриятини олиши жамиятда мағлубият сифатида қабул қилинади. Бу битим муҳолифатни янада кучайтиради. Баронлар рицарлар ва шаҳарликлар кўмагида 1215-йилнинг баҳорида қиролга қарши исён бошлайдилар. Лондонликлар уларга шаҳар дарвозаларини очиб берадилар. Қирол 15-июнда “Буюк эркинлик хартияси”га имзо чекишга мажбур бўлади.

Буюк эркинлик хартияси. Буюк эркинлик хартиясининг 63 та моддасидан кўпчилигида баронлар ва черков зодагонлари манфаатлари акс этган. Хартиянинг иккинчи моддасида рельеф, яъни лен меросхўрининг тулови микдорини 100 фунт стерлинг этиб белгиланган. Қирол кенгашининг қарорисиз қиролни асирдан қутқариш, тўнғич кизини турмушга чиқариш, қатга ўғлини рицарликка бағишлов тантаналаридан ташқари ҳолатларда (12-модда) “қалқон пули” ва “феодал туловини” талаб қилиши таъқиқланади. Ҳужжатнинг 21-моддасида пэрлар суди қарорисиз баронларга жарима солиш, 39-моддада – мол-мулкни мусодара қилиш ва бадарга этиш ҳуқуқлари бекор қилинади. 16-моддада баронлар рицарлардан лен учун мажбуриятларни оширишини таъқиқланса, 33-моддада – Темзада қайиқларнинг эркин ҳаракати, 35-моддада эса ягона оғирлик ва ўлчов бирликларини жорий этиш кўзда тутилган. Қирол черковнинг эркин сайлов ҳуқуқини эътироф этиб, ўз вассалларидан одатдагидан кўп туловлар талаб қилмасликка сўз берган. У “Қирол кенгаши” розилигисиз феод эгаларидан туловлар ва “қўшимча қалқон” пуллари йиғмаслик мажбуриятини олади. Бу кенгаш таркибига аксари қиролнинг ўзидан ер-мулк олганлар, баронлар кириши кўзда тутилган. Бошқа тоифа вакилларидан фарқли равишда, баронларни фақат пэрлар, яъни “Ўзига тенг кишилар суд қилиши тартиби” жорий этилади. Қирол пэрлар қарорисиз баронларни камамаслик, уларни қонундан ташқари, деб эълон қилмасликка ваъда берган. Генрих II томонидан жорий этилган қирол судининг “сеньорлар суди” ишига аралашуви ҳуқуқи бекор қилинади. Ниҳоят, хартия шартлари бажарилишини назорат қилувчи 25 та барондан иборат кўмита тузилиб, унга, хартия бузилган ҳолда, қиролга қарши уруш бошлаш ҳуқуқи берилган.

Хартия рицарлар ва эркин дехқонларнинг юқори қатламларига ҳам маълум имтиёзлар берди. Хусусан, қирол ва баронларга улардан феод, яъни ер-мулк олган рицарлардан одатдагидан кўп туловлар ва хизматлар талаб қилишлари таъқиқланади. Хартия барча эркин кишиларни қирол амалдорларидан, қўшимча тулов ва жарималардан химоя қилиши лозим

эди. Рицарлар ва деҳконлар учун Генрих II жорий этган суд тартиблари сақланиб қолган. Шаҳарлар ҳам муайян енгилликлар олади. Лондон ва бошқа шаҳарларда мавжуд эркинликлар дахлсизлиги тасдиқланади. Лекин аҳоли учун энг оғир солиқ – тальянинг микдори чекланмайди. Англияда ягона оғирлик ва ўлчов бирликлари жорий этилади. Хартия хорижий савдогарларнинг Англияга келиши ва фаолиятини эркинлаштиради. Бу тadbир тaшқи савдони юксалтирсада, шаҳарлик хунарманд ва савдогарларга рақобат мухитини яратиши билан муайян қийинчиликлар туғдиради. Англия аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган вилланлар учун Буюк эркинлик хартиясини ҳеч қандай енгиллик бермайди. Хужжат вилланларнинг ер эгаллигига асосланган жамиятдаги ҳуқуқсизлигини яна бир бор эътироф этади, холос.

Умуман, хужжат ўз даври учун ижобий воқеа эди. У қиролнинг фақат баронлар эмас, мамлакат иктисодиётининг илғор ижтимоий тоифалари, рицарлар ва шаҳарликларга қарши ўзбошимча ҳаракатларни ҳам чеклаган.

Лекин эркинлик хартиясини амалга ошмай, Иоанн папанинг қўллашида баронларни исёнчилар деб эълон қилиб, хужжатга буйсунишдан бош тортади. Мамлакатда яна уруш бошланиб, у авжига чиққан пайтда Иоанн вафот этиб, баронлар унинг ёш ўғли Генрих III ни (1216-1272-йй.) қирол сифатида тан оладилар.

Баронлар олигархиясининг ўрнатилиши. Генрих III нинг бошқаруви даврида, 1258-ййили янги кучли сиёсий инқироз бошланади. Тўхтовсиз ошиб бораётган солиқлар, Генрих III нинг қариндошлари – француз сарой аёнларига ер-мулк ва инъомлар тақдим этилиши, черковга аҳолини тўловлар билан қийнашга изн бериб, папа билан дўст тутиниши, аҳолининг норозилигини кучайтиради. Натижада, қиролни назоратга олиш ҳаракатига тушган баронлар, яна рицарлар ва шаҳарликлар билан иттифок тузишади.

Генрих III 1258-ййилнинг баҳорида Италия тожини қийиш учун папа Иннокентий IV ни жалб этган тadbир ҳаракатида мамлакатдаги барча баронлардан бир йиллик даромадларини талаб қилиши оммавий норозилик ва қаршилиқка учрайди. Қирол ҳузурига қуролланган баронлар келиб, ундан сиёсий ислохотлар ўтказилишини талаб қиладилар. Генрих III ён босишга мажбур бўлади. Оксфорд шаҳрида 1258-ййилнинг июнида, кейинчалик “қутурган” номини олган, магнатлар кенгаши тўпланиб, Англияда баронлар олигархияси, “Оксфорд провизияси” тартиботини ўрнатадилар. Бутун ҳокимият 15 та барондан иборат кенгашга ўтиб, унинг розилигисиз қирол ҳеч қандай қарор қабул қила олмайдиган бўлади. Ундан ташқари, баронлар 12 кишидан иборат рицарлар ва шаҳарлар вакилларини сайлаб, улар йилда уч марта, ўн бешлар кенгаши билан биргалиқда, давлат ишларини муҳокама қилиш учун тўпланадиган бўлишади.

Лекин баронларнинг назоратсиз хужайинлиги рицарлар ва шаҳарликларга маъкул келмай, мухолифат сафида булиниш руй беради. Рицарлар 1259-йили ўзларининг катор талаблари билан чиқишади. Баронларнинг Симон де Монфор ва Лестер графлари бошчилигидаги мутадил қисми, рицарлар ва дехқонларнинг эркин катламларини йирик зодагонлар ўзбошимчаликларидан хинмоя қиладиган “Вестминистер провизияси”ни қабул қиладди. Лекин баронларнинг катта қисми олигархия дастурини қўллаб-қувватлайдилар.

1263-1267-йиллардаги фуқаролар уруши. Генрих III нинг мухолифат сафида булиниш келиб чиқишига умид қилиб “Оксфорд провизиялари”га риоя қилишдан бош тортиши, 1263 йили фуқаролар урушини бошланғичига олиб келади. Мухолифатга бошчилик қилган Симон де Монфор фақат баронлар эмас, рицарлар, эркин дехқонлар ва шаҳарликларнинг кенг оммасига таянади. Қўллаб-қувватлаб шаҳарларда ички қурашлар натижасида савдогарларнинг олигархия ҳокимияти ағдарилади. Шаҳарликларнинг қўйи ва ўрта катламлари ҳам Монфорни фаол қўллайдилар. Жумладан, лондонликлар С. Монфорга 15 минг кишилик халқ лашқарини ёрдамга юборади. 1264-йили Льюс яқинидаги жангда қирол қўшини мағлуб этишиб, Генрих III ва унинг тўнғич ўғли Эдуард асирга олинади. Симон де Монфор амалда Англия ҳукмдорига айланади. Баронларга тўлиқ ишонмаган Монфор мамлакатни рицарлар ва ўзига содиқ шаҳарларга таяниб бошқарган. Монфор 1265 йилнинг январиди илк бор йирик диний зодагонлар (прелатлар), баронлар, ҳар бир графликдан иккитадан вакил қағнашган йиғинни чақиради. Бу инглиз парламентчилигининг бошланиши бўлади.

Қирол устидан ғалаба мамлакатда фуқаролар урушининг кучайишига олиб келади. Ҳаракатга фригольдерлар оммаси, айрим жойларда эса, вилланлар ҳам қўшилади. Дехқонлар қирол тарафдорларининг кўрсонларини вайрон қилиб, мажбуриятларини бажаришдан бош тортганлар, сеньорлар тортиб олган жамоа ерлари қайтариб олинган. Халқ ҳаракатидан ҳавотир баронларни қирол билан келишишга ундайди. Шахзода Эдуард асирдан қочганида, баронларнинг катта қисми унинг томонига ўтади.

Симон де Монфор тарафдорларининг ер-мулкларини Генрих III томонидан мусодара қилиниши қуроли қаршиликка сабаб бўлиб, унда эркин дехқонлар фаол иштирок этадилар. Халқ ҳаракати кенг ёйилганидан ҳавотирга тушган зодагонларнинг бир гуруҳли ўзаро келишиб, қиролга қўзғолонни бостиришга қўмақлаша бошлаб, 1267-йили Генрих III нинг ҳокимияти узил-кесил тикланади. Лекин қирол ҳам, баронлар ҳам халқ оммасини, рицарлар ва бой шаҳарликларнинг қўллашисиз, улар билан доимий асосдаги мулоқотсиз ҳокимиятни бошқара олмаслигига иқроқ бўладилар.

Англия парламенти XIII-XIV асрларда. Тоифавий монархиянинг шаклланиши. Эдуард I нинг (1272-1307-йй.) бошқаруви даврида парламент узил-кесил шаклланади. Қирол айни парламентга таяниб, йирик феодалларнинг суд имтиёзларини тафтиш қилдириб, айримларини бекор қилади. Черков муассасаларига қиролнинг рухсатисиз ер-мулк сотиб олиш таъқиқланади. Эдуард I ва унинг ворислари йирик зодагонларга қарши курашларида парламентнинг қўллашига муҳтож бўлганлар. Тоифалар йиғини қиролга рицарлар ва шаҳарларнинг нуфузли табақаларига таяниши имконини беради. Қирол сўраган субсидияни парламент тасдиқласа, у енгилроқ гулланар, аввалги қўшимча солиқларга нисбатан катгароқ даромад беради.

Ўз тизимига кўра, инглиз парламенти Франциянинг Генерал штатларидан фарқ қилар эди. Унга қиролнинг шахсий тақлифлари орқали архиепископ, епископ ва аббаглар, баронлар қақирлар эди. Ундан ташқари парламентга ҳар бир графликдан иккитадан рицарь, йирик шаҳарлардан иккитадан вакил тақлиф этилган. Рицарлар ва шаҳар вакиллари графлик ва шаҳарлардаги маҳаллий йиғинларда сайланарди. Эркин дехконлар ва шаҳар қамбағаллари парламентда ўз вакилларига эга бўлмаганлар. Вилланларга сайловда қатнашиш таъқиқланган.

Қирол аҳолига солиқ солиш масалаларида парламент билан маслаҳат қилган. Эдуард I баъзида парламентнинг розилигисиз ҳам солиқ йиғишга, бож тўловларини оширишга ҳаракат қилган. Аммо қирол ўзининг пул ундиришдаги тазйиклари билан фақат рицарлар ва шаҳарликларни эмас, баронларни ҳам ғазабини кузгаган. Янги исён хавфи Эдуард I ни 1297-йили парламентнинг солиқларни жорий этишдаги иштироки ҳақидаги расмий ҳужжатни имзолашига олиб келади. 1343-йилдан эса, парламент икки палатага бўлиниб, юқори – лордлар палатасида баронлар ва прелатлар мажлис этсалар; қуйи – умумпалатада рицарлар ва шаҳарликлар вакиллари йиғилганлар. Қуйи палата вакиллари сон жиҳатидан баронлардан кўп бўлганидан, уни “жамоа” ёки “умумжамоа” палатаси деб ҳам аташган. Рицарлар ва шаҳарликлар вакилларининг мустаҳкам иттифоқи уларга парламентда нисбатан катта сиёсий маъқе берган. XIV аср давомида парламент солиқларни жорий этишдан ташқари, статутлар (қонунлар) чиқаришда, қирол ва лордлар палатасига лойиҳалар тайёрлаб беришда ҳам ишгирок эга бошлайди. Парламентнинг вужудга келиши ва тоифавий монархиянинг қарор топиши Англияда сиёсий марказлашиш ютуқларидан келиб чиққан. Унга мамлакатда умумдавлат тоифа гуруҳлари – баронлар, рицарлар ва шаҳарликларнинг пайдо бўлиши ҳам ўз хиссасини қўшади. Ўз навбатида, парламент феодал давлатини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Парламент аҳолининг турли тоифалари фикрини баён этадиган жойи бўлишдан ташқари, кўплаб ижтимоий-сиёсий можароларни тинч йўл билан ҳал этиш ташкилотига айланади.

Англиянинг Уэльс, Шотландия ва Ирландияни босиб олиши.

Эдуард I (1272-1307-йй.) ва унинг ворислари зодагонлар манфаатлари йулида фаол истилочилик сиёсатини олиб бордилар. Эдуард I даврида 1282-1283 йиллари инглиз қушини Уэльсни Англияга қушиб олади. Қирол Уэльс зодагонлари ерларини уз баронларига таксимлаб беради. Аммо Эдуарднинг Шотландия қироли Александр III (1286 й.) вафотидан сунг, бу мамлакатни ҳам эгаллашга ҳаракати натижасиз тугайди. Маҳаллий йирик зодагонларнинг бир қисмини қўллашида Эдуард дастлаб Шотландиянинг Англиядан вассал карамлигини тиклашга эришиб, 1295-йили Англиянинг тўғридан-тўғри бошқаруви ҳам ўрнатилади. Лекин 1297-йили деҳқонлар ва шаҳарликларнинг Уильям Уоллес раҳбарлигидаги кўзғолони бошланиб, 1306-йилдан мустақиллик учун умумий курашга рицарлар ҳам қўшилади. Шотландияликлар курашини Роберт Брюс бошқаради. Уруш 1314-йили шотландияликлар ғалабаси билан яқун топиб, мамлакатнинг сиёсий мустақиллиги сақлаб қолинади. Англия Шотландия мустақиллигини 1328-йили расман тан олишга мажбур бўлади.

35 §. Англия XIV асрда

Инглиз кашлоғи XIV асрда. XIV асрнинг дастлабки ун йилликлари Англия ер эгаллиги муносабатларида бурилиш даври бўлди. Вужудга келган вазият баршина меҳнатига асосланган домениал хўжалик вилланларни ишлатишнинг энг унумли тизими эмаслигини намоён этади. Айни шу даврда кишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи кескин пасайиб, XIII асрда арзон бўлган ёлланма ишчи кучи нархи эса кескин ўсади. Натижада, узок йиллар давомида ярим оч ҳаёг кечириш фақат майда ер эгалари эмас, ҳатто ўртаҳол деҳқонларнинг ҳам қисматига айланади. Бу шароитда солиқ ва мажбуриятларнинг ўсиб бориши, Англия аҳолисининг демографик ҳолатига салбий таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасди.

Лордларнинг ижарага бермайдиган экинзорлари камайиши эса, кўплаб баршина мажбуриятларини заруриятсиз этиб қўяди. Натижада, лордлар вилланлардан меҳнат мажбуриятлари ўрнига пул тўлови талаб қила бошлайдилар. XIV аср ўрталарига келганда баршинани пул солиғи билан алмаштирилиши бирмунча муваффақиятга эришсада, хали йирик черков ва дунёвий зодагонлар ерларида вилланлар меҳнати сақланиб қолади. Бу жараён мамлакатда бир хилда тарқалмаган. Аҳолиси зич ғаллачилик билан шуғулланадиган марказий ва жанубий районларга нисбатан, шимол ва шимоли – ғарбдаги чорвачилик районларида пул рентасига тезроқ ўтилади. Кишлоқ хўжалигида қўйчиликнинг аҳамияти тобора ошиб боради. Айни пайтда, йирик черков лордлари хўжалигида ун минглаб қўй бўлган. Аммо яйловларга талабнинг ўсиши экинзорлар майдонини камайтира боради. Кўпгина лордларнинг домен хўжалигига қизиқиши йўқолиб, ерларнинг муайян қисмини ижарачиларга бера

бошлайдилар. Табиий, бу усул хужаликни лорднинг ўзи юритганидан унумлироқ бўлган. Бу давр ичида бугдой нархи 3 бараварга арзонлашади. Ушбу шароитда хужалик юритишнинг усулларини қайта ташкил этиш ҳаётий зарурият бўлиб қолади.

“Қора ўлат”нинг тарқалиши ва XIV аср ўрталаридаги вазият. Фарбий Европада тарқалган вабо касали Англияда илк бор 1348-йилнинг августда қайд этилди. “Қора ўлат” иккинчи марта 1361-1362-йиллари, учинчи марта 1369-йилда тарқалади. Маълумотларга қараганда вабодан сўнг Англия аҳолиси 1/3 га қисқарди. Вабо касали мамлакат худудларига бир хил тарқалмасда, йирик ер эгалигига асосланган хужаликлар барча графликларда ишчи кучи танқислигига дуч келади. Кўплаб деҳқонлар ерлари ишловсиз қолиб, йиғиладиган солиқлар ҳам камайиб кетади. Хужаликлар вужудга келган вазиятдан чиқишнинг турли усулларини қўллайдилар. Жумладан, айрим лордлар эгасиз қолган ерларни ерсиз ва кам ерли вилланларга бериб, улардан солиқ ва тўловлар ола бошлайдилар. Рентадаги камомат – **герног**, вафот этган виллан хужалигидан олинадиган энг яхши мол ҳисобига, шунингдек, **файн** – ерни янги олган ижарачининг лордга тўлови ҳисобига ортиғи билан қопланади.

Шу билан бирликда, манориал зулм: суд жарималари, бозор божлари ва тўловлар, лорднинг баналитет билан боғлиқ ҳуқуқлари кучайиб боради. Манордан чиқиб кетган вилланларни тепиб, куч билан қишлоқларга қайтариш ҳоллари ҳам учрайди. Вилланларни хунармандчилик билан шугулланиши яна таъқиқланади. Бу жараёнлар қишлоқдаги вазиятни кескинлаштира боради.

Ишчи кучининг кимматлашуви, ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланадиган кичик рицарлар, шаҳарлардаги бой хунармандларни шикоятларини кўпайишига, уларни муаммони қонуний йўл билан ҳал этилишини талаб қилишига олиб келади. Жамиятнинг бу тоифалари талабларини эътиборга олган кирои Эдуард III (1327-1377-йй.) 1349 йили ишчилар ҳақида ордонанс чиқаради. Унга кўра, хужалик юритиш имкониятини йўқотган (ер, савдо, хунармандчилик) ҳар қандай 12 ёшдан 60 ёшгача виллан ёки эркин киши уни вабо тарқалишидан бир йил олдинги маошга ишга чақирган кишига ёлланиши мажбурий этиб қўйилган. Акс ҳолда, ишламай юрган кишининг қамокка олиниши эълон қилинади. Иш берувчи бундан ортиқ ҳақ таклиф этса, жаримага тортилган. Орадан икки йил ўтиб, қайтадан қабул қилинган статутда шартнома муддатидан олдин кетиб қолган ишчиларни 1349-йилги қонунни бузган жиноятчи, деб ҳисобланади. Қочок ушланса, у киздирилган темир билан тамғаланган. Ишчи қонунларини амалга ошириш назорати, дастлаб кирои судларига, сўнг халқ судларига топширилади.

Черковни ислох қилиш ҳаракатлари. Урта асрлар жамияти ижтимоий ташкилотларини танқид қилиш католик черковидан бошланади.

Унинг ер-мулк ва бойликлари, халқни талашдаги баднафслиги черковга қарши курашда жамиятнинг турли тоифаларини бирлаштирар эди.

Англиянинг 1369-йили қайтадан бошланган Юз йиллик урушлардаги мағлубиятлари ва солиқларнинг ўсиб бориши дворянлар ҳамда бюргерларнинг ўз назарларини черков бойликларига қаратишига сабаб бўлади. Бу бойликларнинг катта қисми бир ховуч прелатлар қўлида тупланган эди. Қирол ерларилан келадиган даромад черковникидан уч баробар кам бўлиши католик черкови мавқеини очиқ-ойдин намоён этарди. Айни пайтда, қирол черковни фақат олий руҳонийлар съезди розилиги билангина солиққа тортиши мумкин эди. Рим папаси эса, қиролни огоҳлантирмасдан ҳам Англия черковидан солиқ олиш ҳуқуқига эга эди. Мамлакатдаги энг даромадли черков бенефецийлари папага қарашли бўлиб, уни шахсан понтификлар тайинлаган руҳонийлар бошқарган. Черков хизматчиларининг маиший бузукликлари, очқўзликлари ҳам черковни ислоҳ қилиш бўйича кенг жамоачилик ҳаракатининг пайдо бўлиши сабабларидан бири эди. Бу ҳаракатнинг ифодачиси Оксфорд университети илоҳиёт профессори Жон Виклиф (1320-1384-йй.) бўлади. Унинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар деярлик сақланмаган. Виклиф умрининг сўнги ун йиллигида Европа бюргер реформацияси асосчиси номига эришади.

Олим папаликнинг дунёвий ҳокимият ва ер эгаллигига талабларига қарши чиқади. Виклифнинг фикрича, қирол ҳокимияти папаникидан устун. Агар зарурият бўлса, черковни ислоҳ қилиш ва унинг ҳукмдорлардан олган ер-мулкларини олиб қўйиш мумкин, деган эди Виклиф. “Дунёвий бойликларни қўнайтиришга интилиш”, “иззатталаблик” ва “симония” (черков лавозимларини сотиш) руҳонийлар гуноҳларидан энг оғирлари, деган эди у. Олим “Рухонийлар фақат ушр ҳисобидан яшаши ва черковнинг муқаддас китобига” ҳилоф тарзда эришган ер-мулкларини эгаларига қайтариши лозимлигини таъкидлайди.

Виклиф руҳонийларнинг диндорлар руҳини дўзах азобларидан қайтариши, ўз хусусиятларидан бир қисмини (чўқинтириш, покланиш ва ҳ.к.лар давомида) диндорларга ўтказиши даъволарига қарши чиқади. Иннокентий III даърида (1198-1216-йй.) қабул қилинган нон ва мусаллас билан покланиш удумини, Исонинг танасига киёслаш таълимотини ҳам инкор этади. Олим бу таклифлари билан руҳонийларнинг қутқарувчилик ҳосиятларини шубҳа остида қўяди.

Виклиф Рим папаси хатго руҳонийнинг “черков вақили ёки иблис хизматқори” эканлигини “билмайди”, деб таъкидлайди. Исо ўзини қурбон қилиш билан инсониятнинг фақат бир қисмини халос этган, бошқалари эса иблис ҳукмидадир-а дейди олим. Унинг хулосасича, католик черковининг муқаддаслигига катта умид боғлаш ноурин. Инсонни вафот этганидан сўнг уқиладиган дуолар ёки индульгенция ёрликларини сотиб олиш орқали ўз гуноҳларидан воқиф бўлишга ишониши ҳам ноурин. Виклиф черковнинг

янги удумларини “Инжил”га қарама-қарши кўяр экан, - фақат “Инжил” тақлидга лойик таълимот, деб айтади. Черковнинг кейинги ғояларини инкор этган олим, илк христианликнинг соф эътиқодига қайтишни тақлиф қилади. Унинг фикрича, “муқаддас китобни” тушунишнинг ягона йўли уни тўғридан-тўғри, тафсилларсиз, изоҳларсиз ўқишдир. “Инжил”нинг инглиз тилига Виклиф бошлаган таржимаси кейинчалик якунига етади. Олимнинг чиқишларини кўплаб лордлар ва, ҳатто, киролининг ўзи ҳам қўллади. Ислохотчидан миннатдор Лондон аҳолиси уни черков сулида судланишига йўл қўймайди.

Черковни ислох қилиш талабига жамиятнинг турли тоифалари турлича мазмун-моҳият берадилар. Аҳолининг камбағал қисми ижтимоий норозилигини **лоллардлар** (пичирлаб дуо ўқувчилар) – камбағал руҳонийлар аҳоли орасида юриб, бозор майдонларида, йўллар чорраҳаларида, кичик кўчаларидаги ваъзаларида намоён этадилар. Лоллардлик Виклифнинг чиқишидан аянча аввал, плебейлар ва дехконларнинг ҳаётдан норозилиги намоёиши сифатида бошланган. Улар Виклифнинг ғояларида ўз фаолиятларини ёқловчи жиҳатларни топишади.

1381-йилги дехконлар кўзғолони етакчиларидан бири воиз Жон Боллнинг “Одам Ато ер ҳайдаб, Момо Ҳаво чарх йигирганида Англияда ким дворян бўлган?” – деган саволи XIV аср бошларидаги манбаларда кўп учрайди. Лоллардлар жисмоний меҳнатнинг “Худого энг ёққан нарса” эканлигини доим таъкидлашган.

XIV аср ваъзаларидан бирида: “дунёнинг номуссиз ҳукмдорлари – киролар, графлар, лордлар манманликда, номойишкорона бойликда яшаб, овчи итларни саклаб, сон-саноксиз хизматкорлари билан улкан саройларда яшаётган кўплаб манорлар, чексиз экинзорлар ва катта солиқлар эгалари, ўз манфаатларини ўйлаб, майхўрлик ва ахлокий бузуқликда яшаб, ўзларининг эркин фуқаролари билан, кўпол раҳм-шавқатсиз муносабатда бўлиб, уларни талаб шавқ-завқда яшаётганлар қани? Қани бу дунёнинг ёлгон донишмандлари, судялар, ассесорлар, адвокатлар, маслаҳатчилар, қасамхўрлар, пул учун арши-аълони сотиб юборишдан ҳам тоймайдиганлар! Қани шиллингдан фунт стерлинг ишлашга тайёр судхўрлар! Уларнинг бутун бойликларидан ҳеч нарса қолмайди. Уларнинг руҳини фақат оловли сиртлонлар олади, ҳолос”, дейилади.

Уот Тайлер бошчилигидаги дехконлар кўзғолони. Қайта бошлаган Юз йиллик уруши Англия учун қатор мағлубиятлар келтиради. Францияда инглизлар қўлида 70-йиллар охирига келиб, фақат бир неча қалъалар қолади. Эндиликда уруш хазинага даромад эмас, аксинча, халқ зиммасига оғир юк, янги солиқлар келтиради.

Эдуард III нинг 1377-йилда вафотидан сўнг, тахтга балоғатга етмаган Ричард II келиб, мамлакатни амалда шахзодалар, киролининг амакилари бошқаради. Қирол маъмурияти порахўрлиги мислсиз тус олади. Солиқларнинг катта қисми уни тўплаганлар чўнтагига тушганидан хазина

буш қолаверади. Ушбу шароитда 1377-йили янги – жон боши солиғи жорий этилиб, у 1379-йили яна йиғиб олинади. 1380-йили жонбоши солиғининг 3 бараварга оширилиши уни йиғишдаги адолатсизликлар деҳқонлар кўзғолонига олиб келади.

1381-йилнинг май ойи охирида Эссекс графлигининг Бренвуд деган жойига келган қирол, жон боши солиқчиси Томас Бамптон, аҳоли унга солиқ тулагани ҳақида хужжат кўрсатганига қарамай, тулов талаб қилади. Куч билан солиқ йиғишга уруниш, деҳқонларни қуролланиб, Бамптон ва унинг хизматчиларини хайдаб юбориши билан тугайди. Англия тарихидаги йирик деҳқонлар кўзғолони шу тарика бошланади. Эссексдаги кўзғолон ҳақидаги хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб, барча жойларда унга хайрихоҳлик билдиришади. Кент ва бошқа графликлардаги деҳқонлар қуролланган бўлинмалар тузиб, қўшни лордлар қўғонларига, монастирларга, қирол солиқчилари ва судьяларига хужум бошлайдилар.

Лондондан аскарлар қузатувида кўзғолончиларни жазолаш учун юборилган судья, 2 июнда бу ерга етиб келади. Кўзғолончилар уни, бундан кейин кўзғолон қутарганларни таъқиб этмаслиги ҳақида қасам ичириб, ортга қайтарадилар. Кўзғолончилар мустаҳкам қалъани эгаллаб, унда қамокда сақланаётганларни озод этади. Мейдсон деган жойдаги турмадан воиз Жон Боллини озод қиладилар. Бу пайтда кўзғолон иштирокчилари сони 20 мингга яқин эди.

Ҳали қамокда эканлигидаёқ Болл “ишга киришиш лозимлигини”, қўшчи Пётр қирол солиқ йиғувчиси Хобни “хизматига яраша” жазолаш кераклигини таъқидлаган эди. Кўзғолон бошланганда эса Болл иштирокчиларни “ҳақиқат учун” жасорат кўрсатишга чақиради.

Уот Тайлер ҳақида бизгача маълумот кам етиб келган. Жон Болл сингари қолчестерлик бўлган Тайлер кўзғолончиларни Мейдстондан Англиянинг диний маркази – Кантерберига бошлаб, уни жангсиз эгаллайди. Архиепископ Сэдберининг саройи вайрон қилиниб, унда сақланаётган солиққа оид хужжатлар ёндирилади. Шундан сўнг Тайлер Ротчестерга юриш бошлайди. Йул-йўлакай кўзғолон иштирокчилари зодагонлар, судьялар ҳовли – жойларини вайрон қилиб кетадилар.

Лондонга кўзғолончилар 1381-йил 13-июнь икки колонна бўлиб: Эссекс деҳқонлари – шимолдан; Кент деҳқонлари – жанубдан етиб келганида, уларга дарвозалар очиб берилади. Кўзғолончилар қиролнинг амакиси Жон Гонт саройини вайрон қиладилар. Ундаги қатта бойликлар яқсон қилинади. Кўзғолон иштирокчиларига талончилик қилган киши улим жазосига тортилиши эълон қилиниб, бу тартибга бутун кўзғолон давомида қатъиян амал қилинади. Шундан сўнг кўзғолончилар ҳуқуқшунослар қасри Тамплга ташлавиб, унда сақланаётган суд қарорлари, солиқ рўйхатлари, ёрликларни ёндирганлар. “Ишчи қонунларини”бузган деҳқонлар ва хунармандлар сақланадиган Ньюгейт ва Флит қамокхоналари яқсон этилиб, маҳбуслар озод қилинади.

Мавжуд вазиятда қирол кенгаши 15 ёшли Ричард II ни қўзғолончилар билан учрашувига розилик беради. Бу учрашув 14 июнь куни, шаҳар четидаги Майл-Энд қароргоҳида бўлиб ўтади. Қирол қўринганида уни қўзғолончилар тиззаларини букиб кутиб оладилар. Қирол ҳузурига отда келган Тайлер, ундан халқ хоин деб топган амалдорларни топширилишини ҳамда қўзғолончилар тайёрлаган ҳужжатни тасдиқлашни талаб қилади. Майл Энд дастуридаги тўртта бандда:

1. Вилланлар қарамлигини ва баршина – меҳнат мажбуриятини бекор қилиш.
2. Қўзғолон иштирокчиларига – умумий авф.
3. Мамлакатнинг барча шаҳарларида эркин ва божсиз савдо қилиниши.
4. Вилланлар ижарага олган ернинг ҳар бир акридан минимал 4 пенс солиқ белгилаш каби талаблар бўлган.

Талабномада ўртақхалқ дехқонлар манфаатлари эътиборга олинган эди.

Ричард II ўз аёнлари маслаҳати билан, ҳужжатни имзолаб, қўзғолончиларга ёрлик тақдим этади. Архиепископ Сэдбэри ва хазиначи Хейлзлар яширинган жойларидан тутиб берилади. Қўзғолончилар уларнинг бошини кесиб, ёғочга ўрнатиб, Лондон кўприқларидан бирига боғлаб қўйишади. Шаҳар марказида қўзғолончилар трибунали ташкил этилиб, унга халққа зулм ўтказган амалдорларни келтира бошлайдилар.

Лекин Майл Энд учрашувидан кейин қўзғолончилар сафида бўлиниш содир бўлади. Уларнинг маълум қисми қирол ёрликларини олиб, пойтахтни тарк этадилар. Эссексликлар ўз мақсадларига эришган ва қўзғолонни якунига етган, деб ҳисоблайдилар. Лондонда эса асосан Кент графлиги ва пойтахтга чегарадош графликларнинг камбағал дехқонлари қолишади. Улар қирол билан янги учрашувни талаб қилишади. Қўзғолончилар билан қирол учрашадиган жой Смитфильд бозор майдони, шаҳарнинг шимолидаги девори яқинида бўлиб, зарур бўлса, уларни шаҳардан суриб чиқаришга мўлжаллаган эди. Қолаверса, бу сафар сарой аёнлари кийимлари остида совут ва қилч яшириб қўйилган. Қирол ҳузурига чақирилган Уот Тайлер тақдим этган янги талабнома “Смитфильд дастури” деб ном олиб унда: 1) черков ерларини мусодара қилиб, уни ерсизларга тақсимлаш; 2) мамлакатдаги епископлар сонини биттагача қисқартириш; 3) вилланликни ва қиролликдаги тоифавий тафовутларни бекор қилиш; 4) меҳнатқашшар манфаатларига зид қонуларни бекор қилишлар бўлган.

Қирол бу сафар ҳам ўз аёнлари маслаҳати билан қўзғолончиларнинг барча талабларини қабул қилади. Музокаралар пайтида Лондон мэри Тайлерни ҳақорат қилиб жанжал чиқаради ва яқка жангда оғир яралайди. Қўзғолончиларни уйларига тарқалиши тақлиф қилинади. Графликларга жазо бўлинмалари қўзғолончи судьялар юборилиб, қўзғолон иштирокчиларидан каттик ўч олинади. Авф фақат 1381 йилнинг ноябрида эълон қилинади.

Лекин кузғолон исиз ўтмай, у баршина мажбуриятини бекор қилинишини тезлаштиради. “Ишчи қонуллари” бирмунча юмшатилиб, солиқлар вақтинча енгиллаштирилди. XV асрнинг бошларига келиб, вилланларнинг қўнчилиги қарамликдан қўтилади. Вилланларнинг ижара ерлари, копигольдер яъни ижара муддати ва рента миқдори курсатилган хужжатли ерга айланади. XV асрда инглиз қишлоқларида, йирик ер эгаллиги шароитида майда товар ишлаб чиқариш раванқ топади.

36 §. Англия XV асра. “Қизил ва Оқ гуллар” уруши.

Янги дворянларнинг шаклланиши. Англия ижтимоий тарихининг XV асрдаги муҳим жихатларидан бири, унда жентрилар, яъни “янги дворянлар” тоифасининг шаклланиши эди. Янги дворянлар XV асрнинг иккинчи ярмидан анъанавий, лордларга қўпроқ моддий манфаат олишга тўсиқ бўлган муносабатлардан воз кеча бошлайдилар. Янги дворянлар иқтисодий фаолиятининг асосини ерни юқори рентага ижарага бериш ёки ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланиб, ўзи хўжалик юритиши ташкил қилади. Натияжада, зодагонлар турли йўллар билан деҳқонларнинг ижарага олган ерларини қайтаришга интила бошлайдилар. Янги дворянлар тоифасига майда ва ўрта ер эгаларидан ташқари, шаҳарликлар (бойиб кетган савдогарлар, цех усталари, ҳуқуқшунослар амалдорлар) ҳам кирган. Шаҳарлик янги дворянларнинг хусусиятли жихати, янги ер эгаларининг ўз фаолиятини савдо-тижорат ва хизмат курсатиш билан қўшиб олиб боришида эди. Уларнинг асосий мақсади фойда қўриш бўлганидан дворян – жентри бир пайтнинг ўзида ҳам лорд, ҳам ижарачи, кема эгаси, мовутчи–савдогар, заргар, нотариус бўлиши мумкин эди. Жентрининг пайдо бўлиши Англиянинг иқтисодий тараққиёти эҳтиёжларидан келиб чиққан эди. Лекин янги дворянлар тоифаси фақат XVI асрда узул-кесил шаклланади.

XV асрда иқтисодий юксалиш. Инглиз иқтисодиетидаги XV асрдаги юксалиш фақат қишлоқда эмас, шаҳарда ҳам кузатилади. Қишлоқ хўжалигида чорвачилик, айниқса унинг қўйчилик соҳаси ривожланади. Айни пайтдан, қишлоқларда мовут туқиш кенг тарқалади. Мовутчиликнинг муваффақиятлари, жун нарҳини ошириб, қўйчиликни қишлоқ хўжалигининг энг сердаромад соҳасига айлантиради. Деҳқончиликда ўзига тўқ деҳқонлар хўжалиги тобора юксалиб, улар ўзларининг камбағал қўшнилари ерларини ҳам сотиб олишдан ташқари, лордлардан ижарага қўшимча ер майдонлари ҳам олишган. Қишлоқда мулкӣ табакаланишнинг тобора кучайиши кам ерли ёки ерсиз деҳқонларни аксари ўзини ҳунармандчиликка бағишлашига ёки ёлланма ишчига айланишига олиб келади.

Ушбу жараёнлар XV асрда шаҳарларда ҳам содир бўлиб, цехларни бошқариш кам сояли бойиб кетган усталар қўлига ўтади. Бундай

хунармандлар устахонасида халфа ва шогирдлар меҳнат қилиб, узлари кўпроқ тижорат, савдо-сотик билан шуғулланган. Мавжуд шароитда халфаларнинг устага айланиши ҳам мураккаблашиб, уларнинг кўпчилиги ёлланма ишчиларга айлана боради.

Денгиз ортида савдо қилиш учун илк савдо компаниялари вужудга келади. Шу хилдаги компаниялардан бирини “ишбилармон савдо арлар” тузиб, кейинчалик уларнинг қўл остида, дастлаб, жун савдоси, сўнг мовут сотиш ҳам жамланади.

Феодал дворянлар тоифаси инкирози. Ер эгаллиги тузумининг инкирози эски дворянлар тоифасининг катта қисмини камбағаллаштира боради. Аниқ белгиланган пул рентасига ўтиш манорлар даромэдини кескин қисқартиради. Қолаверса, юз йиллик урушдаги муваффақиятсизлик дворянларни талончилик имкониятидан маҳрум этади. Натижада, йирик ер эгалари учун фақат ягона восита, у ҳам бўлса, солиқлардан қирол хазинасига тушган даромадларга ёндашиш қолади. Бунинг учун қирол хизматига ўтиш ёки очикчасига босқинчилик орқали эришиш мумкин эди. Шу тариқа, Англияда феодаллар гуруҳлари орасида қирол тахти ва унинг даромадлари учун кураш бошланади.

XV асда Англияда, олдинги даврдаги курашдан фарқлироқ, феодаллар қирол ҳокимиятини чеклаш эмас, балки у билан боғлиқ имтиёз ва даромадларни ўзлаштиришга интиланлар. Лордлар узларини аввалгидек ер-мулк эвазига хизмат қиладиган вассаллар эмас, шартномада кўрсатилган маош ёки маҳсулот эвазига хизмат қиладиган амалдорлар, садоқатли кишилар билан қўршайдилар. Уларнинг ёрдамида магнатлар суд жараёнларини тўхтатар, юзликлар ва графликлардаги йиғинларни тарқатиб юборар ёки парламентга ўз номзодларини ўтказишга интилар эдилар. Магнатлар судьяликка ва қирол маъмуриятининг бошқа бўғинларига ўз кишиларини жойлаштиради. Уларнинг рўхсатсиз солиқ йиғиб бўлмас, номдор жиноятчини ушлаш эса мушкул иш эди. Аввалги пайтлардагидек йўлтўсарлик, бозорларга, кишлоқларга ҳужумлар ва талончиликлар кундалик ҳолга айланади.

Ланкастерлар сулоласи бошқаруви. Плантагенетлар сулоласини инглиз тахтида 1399-йили Ланкастерлар хонадони вакили алмаштиради. Қирол Ричард II ўлдирилганидан сўнг, тахтга Генрих IV Ланкастер (1399-1413-йй.) сайланади. Сулоланинг кейинги вакили Генрих V даврида (1413-1422-йй.) Англия ўзининг юз йиллик урушлардаги сўнгги, лекин узок давом этмаган ғалабасига эришади. Шундан сўнг, тахтда хали бир ёшга тўлмаган Генрих VI (1422-1461-йй.) ўтказилиб, мамлакатни сарой аёнлари гуруҳлари беаёв талай бошлайли.

Лекин замонлар ўзгарган, мамлакатда деҳқонлар қарамлиги йўқолиб, шаҳар ва қишлоқларда бозор иқтисодиёги куртаклари пайдо бўлган, улар эса зўравонликка асосланган ҳуқуқ билан келишиб яшашни истамас эди. Шу тариқа, янги дворянлар қишлоқдаги ўзига тўқ деҳқонлар, оксоқоллар

ва бошқаларнинг иттифоқчиларига айланади. Киrol саройининг сиёсатидан норози булган аҳолининг бу гурухлари 1450 йили Жек Кед бошчилигидаги кўзғолонни кўллайдилар. Кўзғолончилар манифестида уларнинг дастурлари акс этиб, унда солиқларни камайтириш, уни йнгувчи амалдорлар ўзбошимчалигига чек кўйиш, киrol амалдорлари порахўрлигини, сайловлардаги тайзикларни тухтатиш, киrolнинг олчoқ маслахатчиларини саройдан четлатиш талаб қилинган. Кўзғолонни бошқаришда янги дворянлар ва бой шахарликлар иштироки, унинг дастури мазмунидан ҳам кўринади. Ижтимоий талаблардан бири “ишчи конунларини” бекор қилиш булган. Лондон кўзғолончиларга дарвозаларини очади. Аммо кўзғолончилар киrol маслахатчиларини йўқотиб, шахар бойларининг ҳовлилари, дўконларига ўтиши билан, шахар ҳокимлиги Гауэр ҳарбий гарнизони жангчилари кўмагида кўзғолончиларни пойтахтдан суриб чиқаради,

“Қизил ва Оқ гуллар” уруши. Англиядаги XV асрнинг ўрталаридаги сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар жамиятнинг икки гурухга бўлинишига олиб келади. Ланкастерлар гербида – қизил, Йоркларникида эса оқ атиргул расми туширилгани сабабли, улар ўртасидаги урушлар “Қизил ва Оқ гуллар уруши” номини олади. Тожу тахт учун 30 йилга чўзилган бу урушларнинг биринчи жанги 1455-йилда бўлиб ўтади. Урушда мухолиф сулолаларнинг энг қудратли аъзолари, муайян сиёсий ғояни ҳимоя қилиш эмас, балки ўзларининг саройдаги мавқеини мустаҳкамлашга интиладидилар. Уларнинг ҳар бири ўз рақиблиари ер-мулкларини эгаллашга, талончилик, зуравонлик йўли билан бойишга интилган. Зодагонларнинг кўпчилиги муайян даврларда кимнинг қўли баланд келиши, кимдан кўпроқ манфаат бўлишига қараб, гоҳ у гоҳ бу томонга ўтиб урушган. Йорклар вакили Эдуард IV (1461-1481-йй.) тахтга келиб ланкастерларни қатл этиш. ер-мулкларни мусодара қилишга зўр беради. Айни пайтдан, Англияда денгизчиликни юксалтиришга, мовут тўкиш соҳасини ривожлантиришга ҳам эътибор қаратилади. Парламентдан солиқ олиш учун рухсат сўрамаслик учун Эдуард IV савдогарлардан қарз олар, бошларни оширар, киrol ҳомийлиги учун “инъомлар” олишга интиларди. Унинг ўлиmidан сўнг, тахтга ёш Эдуард V келиб, у ўз киrolлигини амакиси Ричард ҳомийлигида бошлайди. Лекин кўп ўтмай, ҳомий киrol ва унинг укасини Гауэрга тағшлаб, қатл эттириб, ўзи Ричард III (1483-1485-йй.) номи билан тахтни эгаллайди. Ричард тахтда ҳар қандай йўллар билан мустаҳкамланиб олишга интилади. Лекин киrolга қарши баронлар мухолифати шаклланиб, уни Ланкастерлар вакили Генрих Тюдор бошқаради. Ҳал қилувчи жанг 1485-йилнинг 22-август куни Босворт яқинида бўлиб, унда Ричард III енгилиб ҳалок бўлади. Генрих Тюдор киrol деб эълон қилинганидан сўнг, Йорклар сулоласи маликаси Эдуард IV нинг қизига уйланиб, сулолавий урушларга чек қўяди. Унинг янги

гербига ҳар икки атиргул акси туширилади. Генрих VII асос солган Тюдорлар сулоласи Англияни 1485-1603-йилларда бошқаради.

Англияда XV аср охирига келиб, фақат сиёсий юксалишгина эмас, инглиз миллатининг шаклланишида ҳам сезиларли ютуқларга эришилади. Ундан аввалроқ, XIV асрда (Лондон шеvasи асосида) умуминглиз тили вужудга келади.

37 §. Германия XI-XIII асрларда.

Мамлакатда XI аср бошларидаги ижтимоий тузум. Германияда ер эгаллиги муносабатларининг шаклланиши XI асрда давом этади. Хусусан мамлакатнинг шимоли – гарбидаги Саксония, Тюрингия ва, айниқса, Фрисландияда йирик ер-мулклар аср бошларида вужудга келади. Айни пайтда, бу хуудларда эркин деҳқонларнинг муайян қисми сақланиб қолган эди. Ер эгаллиги жамиятининг шаклланиши Германияда XI асрнинг иккинчи ярми – XII аср бошларида яқун топади.

Генрих IV тахтга келганида (1056-1106), хали 6 ёшга ҳам тулмаганди. Регентлик даврида зодагонлар қирол домени ва бошқа даромад манбаларини талон-тарож қиладилар. Генрих мустақил қироллик қила бошлаганида, унинг олдида ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун моддий асос яратиш зарурияти турган. Бу борада қиролга унинг вассаллари – рицарлар ва министриаллар таянч бўлишади.

Генрих IV ўз олдида қирол ер-мулклари жойлашган Саксония герцоглигини тулик бўйсундириш вазифасини қўяди. Бу ерларни франконияликлар ўзларидан олдинги саксонияликлар сулоласидан меросга олиб, қисман ўзлаштирган эдилар. Саксонияда бурглар қурила бошланиб, унга фақат қирол доменидаги деҳқонларни эмас, барча аллод эгаларини жалб қилишади. Бургларга қўйилган ҳарбий бўлинма ва қирол министриаллари деҳқонлардан куплаб туловлар ва мажбурий хизматларни талаб қила бошлайдилар. Натижада, Саксониядаги эркин деҳқонларнинг кенг қатламига қарамликка тушиш хавфи туғилади. Генрихнинг илгари жамоа мулки ҳисобланган ўрмонларни ўз доменига ўтказишга ҳаракати ҳам оммавий норозиликни кучайтиради. Оқибатда, Саксон задогонлари, қирол тадбирлари уларнинг мустақиллигига зарар етказишидан хавотирланиб, исён қўтарганида, унда қисман қарам деҳқонлар ҳам ништирок этади. Қўзғолон бутун герцогликни камраб олиб, унга қирол солиқ ва туловларидан безган қўшни Тюрингия деҳқонлари ҳам қўшилади. Қўзғолончилар лашқари Генрихнинг Гарибург кальсига яқинлашганида, қирол зўрга қочиб қўтилади.

Можарода Генрихни майда вассалларидан ташқари, қиролга мухолифатдаги ўз сеньор – епископларини ҳайдаб юборган айрим рейнбуйи шаҳарлари аҳолиси, хусусан, Вормс ва Кельнлар ҳам қатнашиб, қўзғолончиларга шаҳар дарвозаларини очиб беради. Лекин тез орада қўзғолончилар сафида бўлиниш рўй бериб, деҳқонлар қўзғолони сеньорларига қарши қаратилади. Генрих IV 1085-йили дунёвий ва диний зодагонлардан тузилган қўшини билан Саксония қўзғолонини бостиради.

Инвеститура учун кураш. Ўз ҳокимиятини нисбатан мустаҳкамлаган Генрих IV Рим папаси билан очик кураш бошлайди. Айни

пайта, папа Григорий VII Европа давлатлари ҳукмдорлари, энг аввало герман императорини бўйсиндиришга интилади. Папа епископлар инвеститурасининг (рамзларини) қирол томонидан тақдим этилишига қарши чиқади. Генрих IV учун эса, герман ва Шимолий Италия епископларига инвеститура тақдим этиши амалиёти черковни ўзига итоат эттиришдаги муҳим восита эди. Ушбу таянчсиз император ўзининг марказлаштириш сиёсатида муваффақиятга эришиши мушкул эди. Лекин Генрих IV нинг ҳаракатлари папаликнинг кескин қаршилигига учрайди. Оқибатда, герман императори икки олов орасида қолади. Бир томондан, у йирик зодагонлар қўллашсиз папаликка қарши кураша олмаса, иккинчи томондан, папа билан можарода мағлуб бўлса, ўз зодагонларининг марказлаштиришга қарши ҳаракатларини бостира олмасди. Айни шу омиллар императорни “инвеститура учун кураш” да муваффақиятсизликка учрашига олиб келади.

Папанинг императордан епископларни тайинлаш маросимидан воз кечиш талабига жавобан Генрих IV Вормсда 1076 йили немис рухонийлари съездини ўтказди. Кўпчилик немис, сўнг ломбардия епископлари қўллашига эришган Генрих, папани турли гуноҳларда айблаб, лавозимдан четлатилгани ҳақида декрет чиқаради. Бунга жавобан Григорий VII Генрихни черковдан четлаштириб, унга вассаллик қасамёди келтирганларни ўз садоқатларидан кечишлари мумкинлигини эълон қилади. Бу қарордан Швабия ва Бавария герцоглари дарҳол фойдаланадилар. Улар рейхстагда гулланиб, агар император бир йил бир кун ичида черков лаънатидан қутулмаса, уни тан олмасликларини билдиришади. Яна Саксонияда зодагонлар кузғолони бошланади. Немис епископларининг кўпчилиги Генрихдан воз кечишади. Оқибатда, император папа олдида мағлубиятини тан олишга мажбур бўлади. Генрих IV ўз аъёнлари билан Альп тоғларидан ўтиб, Каносса қалъасида Григорий VII га тавба-тазарру қилиш учун девор тагига гуноҳкор либосида келиб, уч кун давомида тиз чуқиб кутади. Бу таҳқирлардан сўнг император папанинг кечирлишига эришиб, зодагонларига яна қарши курашиш ниятини кўнглига туғиб, ватанига қайтади.

Вормс конкордати. Бу воқеадан сўнг, бугун Германия икки муҳолиф гуруҳга бўлинади. Императорга қарши зодагонлар Рудольф Швабскийни қироллик тахтига қўйишади. Министериаллар, қатор князликлар рицарлари, Юкори Германия ва Рейн вилоятли шаҳарлари, шунингдек, рухонийларнинг папага тарафдор бўлган қисми Генрих IV томонини олади. Григорий VII ни Германияда герцог ва графларнинг кўпчилиги (айниқса саксон ва жанубий герман зодагонлари), аксари епископлар ва роҳиблар қўллар эди. Муҳолиф томонлар орасидаги уруш ҳаракатлари гоҳ у, гоҳ бу томоннинг устунлиги билан давом этади. Григорий VII 1080-йили Генрих IV ни иккинчи марта черковдан четлаштирганини эълон қилиб, Рудольф Швабскийни тан олишидан

ташқари, оммага, агар Генрих тавба қилмаса тез орада Улим топишини билдиради. Аммо Генрих IV икки йил Утиб, Италияга қўшин тортиб, Римни эгаллайди. Григорий VII узининг қальсида яширинади. Императорнинг ташаббуси билан, 1084-йили Римда янги аксилпапа сайланади. Лекин Генрих IV нинг тантанаси ҳам узокқа чўзилмайди. Римга Григорий VII нинг иттифоқчиси – норманлар йулбошчиси Роберт Гиаскар уз қўшини билан етиб келади. Генрих “боқий шаҳарни” тарк этишга мажбур бўлади. Аммо норманлар Римни беаёв талашади, хатто Григорий VII ни шаҳарни тарк этишга мажбур қилади. Бу воқеадан кўп ўтмай, 1085-йили папа Салернода вафот этади.

Бироқ, кейинги папалар ҳам ушбу масалада қатъий туриб, инвестирура учун кураш тугамайди. Германияда ички кураш ҳам давом этиб, Генрих IV га қарши дастлаб катта ўғли Конрад, сўнг иккинчи ўғли Генрих ҳам курашиб, хатто, отасини асирга ҳам олади. Асирликдан қочиб, янги жангларга тайёргарлик кураётган Генрих IV вафот этади. Генрих V (1106-1125-йй.)ни тахтга келишида уни иттифоқчилари – папа ва Жанубий Германия зодагонлари қўллаган. Аммо у ҳокимиятни олгач, отаси Генрих IV нинг сиёсатини давом эттиради. Германия зодагонлари ва епископларининг папани фаол қўллаши натижасида Генрих V мағлубиятга учрайди.

Папа ва император орасидаги битим 1122-йили Вормсда имзоланади. Вормс конкордати черков мансабларига епископ ва аббатларни сайлаш рухонийлар ҳуқуқи эканлигини тасдиқлайди. Германияда сайловда император иштирок этиб, янги аббат ва епископга ер-мулкларнигина эмас, узук ва тегишли ҳассасини ҳам топшириши тартиби жорий этилади. Италияда, аксинча, епископ ва аббатларга аввал папа, сўнг император ер-мулк тақдим этган.

Шу тариқа, император фақат Германияда олий рухонийлар тоифасига чекланган таъсир кўрсатиш имкониятини саклаб қолади. Ярим аср давом этган тинимсиз можаролар, мамлакатда қирол ва қиролга қарши, епископ ва епископга қарши ва кучларнинг бўлиши, кўплаб зодагонларни гоҳ папа, гоҳ император томонига ўтиши, охир-оқибатда немис зодагонларини кучайтиради.

Ушбу даврда мамлакатда ер эгаллиги муносабатлари узил-кесил қарор топиб, дехконларнинг катта қисми зодагонларга қарамликка тушади. Сеньорларнинг ер-мулклари кўпайиб, аҳолини суд қилиш ҳуқуқлари кенгайди. Герцогликлар, графликлар, фогтлар, епископларнинг марказий ҳокимиятдан қарамлиги сусайиб, улар ўз ҳудудларида сиёсий бошқарувни ҳам қўлга олиш ҳаракатини бошлайдилар.

Ташқи савдо билан шуғулланган Рейн ва Дунай соҳилидаги шаҳарлар эрта вужудга келиб, тез юксалади. Жумладан, бу ҳудуддаги Кёльн шаҳри Англия билан фаол савдо олиб борган.

Германияда қирол ҳокимиятини кучайтиришга хизмат қиладиган ягона иқтисодий марказ шаклланмайди. Инвестигура учун кураш туфайли мамлакатда сиёсий тарқоқликнинг кучайиши, тобора юксалиб бораётган дунёвий ва диний зодагонларни қўлаб шаҳарларни ўзларига бўйсундиришга олиб келади. Натижада, Германияда мамлакатнинг парчаланиши жараёни кенг тус олади.

Фридрих I Барбаросса. Германияни 1138-йилдан бошқарган Гогенштауфенлар сулоласининг таникли вакили Фридрих I Барбаросса (“Малласокол”) (1152-1190-йй.) бўлган. Фридрих I жасур ва шафқатсиз саркарда бўлиши қаторида, иқтидорли дипломат, давлат ишларини мукаммал ўзлаштирган ҳукмдор эди. У ўзининг куч-қудратини, эришиш мушкул бўлган мақсадга – герман императори бошчилигидаги жаҳон империясини тузишга қаратди. Фридрих I Венгрия, Чехия, Польша ва Дания қироллари томонидан ўз ҳокимиятининг устуңлигини тан олдиришга интилган. Лекин Англия ва Франциядан устуңликка эришиш орзуси императорнинг Германиядаги реал ҳокимиятига мос келмас эди. Қолаверса, Фридрих I нинг ҳукмронлиги пайғида мамлакатдаги мустақил князликлар фаолияти марказий ҳокимиятни анча заифлаштириб қўйган эди.

Император қатор герцог ва графларга ён босиш орқали ўзаро урушларга чек қўйиб, мамлакатда осойишталик ўрнатиш, ҳатто империяни бирмунча кегайтиришга ҳам эришади. Барбаросса ўз князлигини тузиш ва бу тадбир орқали ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган. Аммо унинг асосий таянчи бўлган вассаллари, министераллар ва майда рицарлар нисбатан кучсиз бўлганлар. Бу вазият Фридрихни черков устидан ҳам ҳукм ўтказишга интилишига олиб келади. Вормс конкордатига зид равишда епископларни ўз одамларидан тайинлашга интилиши пана билан янги можарога олиб келади. Бу низонинг илдизи чуқур бўлиб, папа ҳам император сингари жаҳон империясини тузиш режасини кўнглига тугган. Фридрихнинг Шимолий Италияни бўйсундириш ҳаракати эса, папаликка ҳам бевосита хавф солар эди.

Можаро 1137-йили Безансонда рейхстагда папа легати Роланд ўз хомийсининг мактубини ўқиб беришидан бошланади. Унда Фридрих I га империя папа томонидан инъом этилгани таъкидланган эди. Бунга жавобан Фридрих I девонхонаси Рим ҳуқуқига асосланиб, император ўз ҳокимиятини бевосита Худодан олганини баён этади. Папанинг дунёни бошқаришга даъвосига жавобан император манифестларида Фридрихнинг даъволари асослаб берилади.

Фридрихнинг кейинги кураши Шимолий Италия шаҳарлари устидан ҳукмронлигини ўрнатиш учун урушлар тусини олади.

Фридрих I нинг Италия юришлари. Фридрих маъмурияти ва ёлланма қўшинни таъминлаш учун маблағлар топиш мақсадида ўз ёътиборини Италияга қаратади. Шимолий ва Ўрта Италиядаги қатор

шаҳарлар расман империя таркибига кирсалар-да, амалда тулқ мустақил эдилар. Фридрих I бу шаҳарлар ўртасидаги зиддиятлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади.

Бу борадаги дастлабки ҳаракат 1158-йили Ронкаль водийсида империя сеймини чақиришдан бошланади. Унда Фридрих I Болонья ҳуқуқшунослари эътироф этган Рим қонунларига асосланиб, императорнинг ҳуқуқи чекланмаганлиги ғояси бўйича, Италия шаҳарларининг ўзига бўйсунушини талаб қилади. Шаҳарлардан барча имтиёзлар: олий ҳокимият ҳуқуқи, солиқларни йиғиш, бозор, порт ва бож туловларини олиш, пул зарб итиш, мудофаа иншоотлари қуриш, олий адлия ва ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқлари олиб қўйилади. Кейинчалик шаҳарлардаги олий ҳокимият императорнинг махсус вакилларига берилиши кўзда тутилади. Табиийки, Ронкаль қарорларининг амалга оширилиши Италия шаҳарлари учун озодликдан маҳрум этиш билан баробар эди.

Бунга жавобан қатор шаҳарлар Милан етакчилигида исён қўтаради. Фридрих I қўшини Миланни камал қилади. Узоқ давом этган камал ва очарчилик 1162-йилда шаҳарликларни таслим этишга мажбур этади. Фридрих I кўзғолончилардан шафқатсиз ўч олади. Милан вайрон этилиб, қолган аҳоли атрофдаги тўртта кишлоққа кўчирилади. Лекин император вакилларининг туловларни тинимсиз ошириши Италия коммуналари норозилигини кучайтира боради. Верона, Падуя ва Виченца шаҳарлари Фридрих I га қарши иттифок тузадилар. Бу шаҳарлар 1159-йили папаликка сайланган Александр III Безансонга юборган легати кардинал Роланд билан яқинлашади. Императорнинг рақиби уни черковдан қувгин қилган папа Италия шаҳарлари қаршилигидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилган

Фридрих I 1166-йили йирик қўшин билан Италияга йўл олади. Император, аввало, папаликка қарши ҳужумга ўтади. Римни эгаллаган Фридрих I шаҳардан қочган папанинг ўрнига янгисини қўяди. Лекин Римда чечак касали тарқалиб, қўшин сафини камая бошлаши, Фридрихни шаҳарни тарқ этишга мажбур қилади.

Қўп ўтмай, кўзғолон, ўзаро низоларни унутиб, Ломбардия лигасини тузган барча шаҳарларга ёйилади. Иттифокқа Венеция ҳам қўшилади. Кўзғолончиларни Сицилия қироллиги ҳам қўллайди. Лига аъзолари Миланни тиклашга кумаклашиб, у тез орада ўзининг илгариги мавқеига эришади. Фридрих I эса, 1174-йили рицарлардан катта қўшин тузиб, яна Ломбардияга қарши юриш бошлайди. Лекин Александрияни олти ой камал қилиш натижа бермайди. Леньяно яқинида 1176-йилнинг майидаги жангда Фридрихнинг рицарлар отлиқ қўшини, асосини Милан пиеда жангчилари ташкил этган Ломбардия лигаси лашқаридан оғир мағлубиятга учрайди. Фридрих I ўз қўшинининг катта қисми ва хазинасидан ажралади. Шў тарика, императорнинг босқинчилик режалари пучга чиқади.

Немис императори Каноссадан юз йил утиб, 1177-йили яна папа хузурида уз сурашга юзланади. Венециядаги учрашувда Фридрих I тиз чукиб, папанинг оёғига бош уриб, кечирим олади. 1183 йили Ломбардия шаҳарлари билан Констанца тинчлик сулҳи тузилади. Шаҳарлар узларининг аввалги коммуна шартига, яъни Фридрих кўшини Ломбардиядан ўтган тақдирда унга маълум пул тўлови ва ҳарбий кўмак беришни ўз зиммасига оладилар.

Гогенштауфенлар ва Вельфлар кураши. Фридрих I нинг Италияга юришлари ва улардаги муваффақиятсизликлари императорнинг Германиядаги мавқеига таъсир этмай қолмайди. Князларнинг ҳарбий юришларда қатнашиши учун Фридрих I уларга йирик ер-мулклар, имтиёзлар беришга мажбур эди. Бабенберглар хонадонига меросий мулк сифатида Австрия берилиб, у герцогликка айлантирилади. Вельфлар оиласидан бўлган Генрих Левга ҳам қатта имтиёзлар берилиши, Саксония ва Бавария ҳукмдорлари, Германиянинг бошқа вилоятлари ҳамда Италияда ерлари бўлган бу сулолани, мамлакатнинг энг қудратли герцогларига айлантирган. Натижада, XII асрнинг 30-йилларидаёқ императорлик тахти учун Гогенштауфенлар ва Вельфлар орасида кураш бошланиб кетади. Фридрих I даврида Вельфлар янада кучаяди.

Немис князларини Вельфга душманлигидан фойдаланган Фридрих I 1180-йили унинг устидан суд жараёни уюштиради. Генрихдан ҳар икки герцоглик тортиб олиниб, унинг фаолияти ноқонуний деб топилади. Генрих Лев бадарга қилинишга ҳукм қилинади. Аммо бу ғалаба марказий ҳокимиятга эмас, ушбу жараёнда Фридрих I ни қўллаган князларга кўпроқ фойда келтиради. Саксония ва Бавария зодагонлар орасида тақсимланади. Князлар императорга лен эгаси князь вафотидан бир йил у бир кун кечиктирмасдан инвеститура этиш вазифасини юклайдилар. Бу император Фридрих I ни князликларни ҳоҳлаганича ворисга бермай, ушлаб туриш имкониятидан маҳрум этади. Фридрих Барбаросса ўз ерларини кўпайиши билан қаноатланади, холос. Фридрих I эса марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида, ўғли Генрихни Сицилия маликаси Констанцага уйлантиради. Аммо герман императорлари бу воқеадан сўнг Жанубий Италия учун курашга тортилиб, ўз ҳаётларини янада мушкуллаштирадилар. Кўп ўтмай, Генрих VI (1190-1197-йй.) Сицилияда чет босқинчилар зулмига қарши кўтарилган қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради.

Кейинги императорни сайлашда князлар икки гуруҳга – Гогенштауфенлар ва Вельфлар тарафдорларига бўлинади. Папа Иннокентий III (1198-1216-йй.) Германиянинг ички ишларига аралашиб имкониятига эга бўлганидан сўнг, гоҳ у, гоҳ бу мухолиф гуруҳларни қўллаб, маълум муддатга қироллик тахтига навбат билан сайланиш тартиби жорий этилади. Ниҳоят, немис князлари папа Иннокентий III нинг

қўллашида Сицилия қироли Генрих VI ва Констанцанинг ўгли Фридрих II ни тахтга ўтказадилар.

XII-XIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Германиянинг сиёсий тарқоклиги, унинг ҳудудларини турли йўллар билан ривожланиши ер эгаллиги муносабатларига ҳам таъсир этмай қолмайди. Саксония ва қушни вилоятларда етиштирилган ғалла ташқи савдода ҳам муҳим урин тутган. Натижада, йирик ер эгалари дехқонларга қатъий рентага ижарага ер бергандан, ўз ерларини кишлоқ оксоқоллари – **майерларга** ҳосилнинг маълум қисми эвазига, беришни афзал билганлар. Майерлар эса бу ерларда ижарачиларни ишлатганлар. Бу ижара турининг қисқа муддатга бўлишидан зодагонларнинг манфаатдорлиги, шартнома шартларини ўзгартириш билан изохланган. Лекин майерлар аста-секин ижаранинг меросий бўлишига эришадилар. XIII асрдан майер атамаси ижарачи маъносини қасб этиб, бу табақа ўзига гўк дехқонларга айланади.

Майерлар хўжалигида кам ерли ёки ерсиз дехқонлар меҳнатидан фойдаланилган. Йирик мулкдорлар қарам дехқонлар – **лагларга** маълум тўлов эвазига озодлик бериб, эркинлик олган дехқонларнинг бир қисми шаҳарларга кетишса, бошқалари кишлоқ хўжалиги ёлланма ишчиларига айланади.

Германияда нисбатан кўпсонли эркин дехқонлар билан бир қаторда, қарам дехқонлар табақаси ҳам бўлган.

Германия XIII асрнинг биринчи ярмида. Бу даврда Фридрих II (1212-1250-йй.) империяни сақлаб қолиш ва кенгайтириш учун герман императорларининг Шимолий Италиядаги сўнги урушларини давом эттирган. Ўтмишдошлари сиёсатининг давомчиси бўлган Фридрих II, улардан ўзгача усулларни қўллайди. У бор кучини Италия шаҳарлари коммуналарига қарши курашга йўналтирар экан, бу борада ўз тасарруфиди бўлган Сицилия қироллигига таянади. Фридрих II Германиядаги ишлар билан унчалик кизикмаган. У князлар устидан номинал ҳуқуқларини танқ оливишини талаб қилиб, улардан маълум харбий қўмакка умид қилиши, бунинг эвазига эса князларга мустақиллик тақдим этишга мажбур бўлади. Айни пайтда, имтиёзлар айрим шахсларга эмас, бутун князлар тоифасига берилади.

Фридрих II князлар қўллашига эришиш учун уларга шаҳарларни бошқаришни тўлиғича топширади. Бу имтиёзлар Германиянинг сиёсий тарқоклигини янада кучайтиради.

Юкоридаги жараёнлар оқибатда XIII асрнинг ўрталарига келиб, бошқарув тўлиғича князлар қўлига ўтади. Улар эса ривожлана бораётган пул-товар муносабатлари ва шаҳарларнинг юксалишини ўз фойдаларига қаратишга интиладилар. Фридрих II нинг кенжа ўгли Конраднинг 1254-йили қатл этилиши билан, Германияда Гогенштауфенлар сулоласи тугайди. Мамлакатда князлар бошбошдоклиги, ҳокимиятсизлик бошланади.

Иктисодий тараққиёт. XIII-XIV асрларда Германия иктисодиёти маълум даражада юксалади. Германия тўқимачилик, металлургия, ноёб маъданлар казиб олиш ва эритиш борасида, ҳамда Европанинг бошқа барча давлатларида ишлаб чиқарилганидан кўп қумуш олгани билан шухрат қозонган. Қулай халқаро савдо йўллари устида жойлашгани Германиянинг ташқи иктисодий алоқаларни юксалтиришига имкон берган. Жумладан, Германиянинг жануби-ғарбидаги шаҳарлар Италия ва Ўрта Ер денгизи ҳавзаси шаҳарлари; Рейнбўйи шаҳарлари эса – Франция ва Нидерландия билан фаол савдо-сотиқ олиб борган. Шимолий Германиядаги Ганза иттифоқига кирган шаҳарлар Болтик ва Шимолий денгизлардаги савдонинг ўз монополиясига айланган.

Хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши қишлоқда ҳам ўзгаришларга олиб келади. Деҳқонларнинг нул рентасига ўтказилиши туфайли, уларнинг қарамлик муносабатлари тебора сусайиб боради. XIII асрнинг ўрталаридан деҳқонлар ҳаётида ижобий ўзгаришлар мамлакатнинг ўзида ва Шарқда забт этилган янги ерларни колонизация қилиш ҳисобига рўй беради. Шахсий эркинлик олган деҳқонларнинг бир қисми шаҳарларга кетиб, хунармандчилик билан шуғуллана бошлайди.

Шаҳарлар ва шаҳарлар иттифоқлари. Германия шаҳарлари тараққиёти ўзига хослигини, унинг сиёсий-иктисодий тарқоқлигини белгиллаган. XIII асрнинг биринчи ярмидан шаҳарлар бошқарувининг князлар қўлига ўтиши, шаҳарларнинг эркинлигини чеқлаб қўяди. Фақат қирол ерларидаги шаҳарлар ўз имтиёзларини сақлаб қолган ва ҳатто кенгайиб, эркин империя шаҳарларига айланган. Бу шаҳарлардаги бошқарув патрицийлар вакиллари қўлида бўлиб, шимолда уларнинг аксарияти йирик савдогарлар, жанубда эса – йирик хунармандлар ва судхўрлардан иборат бўлган. XV асрда Аугсбургда императорларга қарз берган Фуггерлар оиласи юксалади. XIII асрнинг ўрталаридан зодагонлар анархиясининг қучайиши Германия шаҳарларини иттифоққа бирлашишига, ўзларининг савдодаги мазфатларини ҳимоя қилишларига туртки беради. Натижада, 1254-йилдаёқ Рейн шаҳарлари тинчликни асраш ва талончиликларга қарши курашиш мақсадида бирлашади. Иттифоққа киришишга шаҳарлар айрим князларни ҳам таклиф қиладилар. Лекин Рейн шаҳарлари иттифоқи ички зиддиятлар сабабли, кўп ўтмай, тарқалиб кетиб, орадан юз йил ўтгандан сўнг қайта тикланади. XIV асрнинг ўрталарида яна бир, Шваб шаҳарлари иттифоқи ҳам вужудга келади. У 1381-йили Рейн шаҳарлари иттифоқи билан бирлашганида, аъзолари сони 90 тадан ошиб кетади. Швабия шаҳарлари ўз рақибларига қарши муваффақиятли курашади.

Германиянинг шимолидаги шаҳарлар Ганза иттифоқига бирлашиб, у ҳам катта сиёсий-ҳарбий қучга эга бўлган. Аммо Ганзанинг мамлакат ички

ҳаётига қизиқиши ва таъсири деярлик бўлмаган. Ганзанинг асосий вазифаси ўз аъзолари ижтимоий-сиёсий ҳаётида осойишталикнинг сақланиши, савдогар патрицийлар доиралари ҳукмронлигини таъминлаш эди.

Германияда ҳокимиятсизлик даври. Габсбурглар сулоласининг тахтга келиши. Штауфенлар сулоласининг ҳалокатидан сунг, 1254-1273-йиллари Германияда ҳокимиятсизлик даври бўлган. Императорлик тахтини турли хорижий шахзода ва кироилар пулга сотиб олиб, улар ҳатто, Германияда кўринмаганлар ҳам. Амалда мамлакатда олий ҳокимият бўлмасдан маҳаллий князлар мустақил ҳукмдорларга айланади. Улар орасидаги энг нуфузлилари – курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқига эришадилар.

Мамлакатда ҳукм сурган бош-бошдоқлик князларнинг ўзига ҳам зарар келтирган. Натижада, жами етти кишидан иборат императорни сайловчи князлардан учтаси архиепископ, тўрттаси курфюрст бўлган коллегия тузилади. Ушбу коллегия 1273-йили иккинчи даражали герман князларидан бири Рудольф Габсбургни (1273-1291-йй.) тахтга қўяди. Курфюрстлар катта маблағга эга бўлмаган император, мустақил сиёсат олиб бора олмасдан, ҳомийлари иродасига итоат этади, деб ҳисоблашган. Аммо маълум муддат ўтиб, князлар умидлари пучга чиқади. Рудольф Габсбург императорлик ҳокимиятидан хонадонини бойитиш ва йирик князлик тузиш учун фойдаланади.

Рудольф Чех князи, курфюрст сифатида унинг императорликка сайланишига қарши чиққан ва унга қасамёд келтирмаган Пржемысл II га қарши уруш бошлайди. Император Чехияга империядан ўтган Австрия, Штирия, Каринтия ва Крайналарни тортиб олиб, Габсбурглар мулкига айлантиради. Айни пайтга қадар Швейцарияда унчалик катта бўлмаган доменга эгаллик қилган Габсбурглар, эндиликда, Германиянинг энг йирик князларидан бири, кейинчалик кўпмиллатли давлат, Габсбурглар монархияси асоси ҳисобланган Австрияни вужудга келтирадилар. Ўз ишлари билан машғул бўлган Рудольф князлар бошбошдоқлигига арашмайди.

Швейцария иттифоқининг тузилиши. Империядан ажралиб чиққан янги давлатлардан бири Швейцария иттифоқи бўлган. Альп тоғи вилоятларининг қорвадор аҳолиси асрлар давомида ўз эркинликларини сақлаш учун зодагонларга қарши кураш олиб борганлар. Тоғлик эркин жамоалар учун энг хавfli душман Габсбурглар бўлиб, уларнинг мақсади маҳаллий жамоаларни буйсундириб, машҳур Альп довони – Сен-Готардни ҳам эгаллаш бўлган. Габсбургларга қарши курашиш учун дастлаб учта ўрмон кантонлари: Швиц, Готард ва Унтервальденлар 1291-йили “умрбод иттифоқ” тузадилар. Улар 1315-йили Маргартен яқинидаги жангга габсбургларнинг рицарлардан тузилган қўшинини мағлуб этадилар. XIV

аср ўрталарида иттифокка Люцерн, Цюрих, Берн ва бошқа, жами бешта шаҳар округлари қушилади.

30 йиллик уруш якунида, 1648-йили тузилган Вестфалия тинчлик сулҳидан кейин, Швейцария мустақиллиги тан олинади. Кейинчалик иттифокка яна бешта кантон қушилиб, расман жами 13 кантондан ва 10 та иттифокчи ҳудудлардан иборат конфедерация тузилади. Конфедерациянинг доимий марказий ташкилотлари бўлмасдан, олий ҳокимият ҳисобланган тагзаттунг – кантонликлар вакилларинининг аҳён-аҳёнда чакирилиб туриладиган йиғинларида фикр алмашилиб, барчани қаноатлантирадиган қарорлар қабул қилинган. Ҳар бир кантон ички ва ташқи сиёсатда мустақил ҳаракат қилиши мумкин бўлган. Энг муҳими, бу сиёсат конфедерация аъзолари манфаатларига зид бўлмаслиги лозим эди.

Йиллар ўтиб, швейцарияликларнинг озодлик учун кураши билан боғлиқ воқеалар машҳур мерган Вильгельм Телль ҳақидаги ривоятларда уз аксини топади. Бу жасоратли овчи габсбурглар ноиб Гейссларнинг уйи ёнидан ўтар экан, маҳаллий аҳоли таъзим бажо қилиши учун осиб қўйилган қалпоққа букилмасдан ўтади. Бу иши учун Телль ноиб хизматкорлари томонидан тутиб келтирилади. Гейсслар жазо тариқасида овчига ўғлининг бошига қўйилган олмани камон ўқи билан нишонга олишни буюради. В.Телль бу шартни бажаради, аммо ноиб иккинчи камон ўқини нега кийими ичига яшириб қўйганини сўраганида, агар ўғли ўлса иккинчи ўқ унга мўлжалланганини яширмай айтади. Бу сўзлари учун Гейсслар овчининг қўл-оёғини боғлаб, қайикда қўлнинг ортидаги камокхонага олиб бориб, қамаб қўйишни буюради. Аммо йўлда бурон бошланиб, қайикчиларга ёрдам бериши учун қўл-оёғи бўшатилган Телль қочишга муваффақ бўлади. Унинг пайт пойлаб Гейссларни отиб ўлдирishi, Габсбургларга қарши халқ қўзғолонига туртки бўлади.

Империяда ички сиёсий курашнинг кучайishi. Габсбургларнинг Австрия ерларини эгаллаб, кучайishi князларга маъқул келмасдан, Рудольфнинг вафотидан сўнг, уни ўғли Альбрехтга тахтга қўйишмасдан, яна унчалик таъсирли бўлмаган герман князларидан – Адольф Нассауни қиролликка сайлашади. Булажак ҳукмдордан сайловчи князлар назоратига розилиги ҳақида ёзма ҳужжат ҳам талаб қилишади.

Янги ҳукмдорнинг молиявий аҳволи туғрисида, сайланганидан сўнг ўлказиладиган тантаналар учун маблағни Кельн архиепископидан қарзга олгани ҳам гувоҳлик беради. Адольф тилхатда, агар пулни муддатда бера олмаса, архиепископ кўрсатган жойга келиб, ўз жонини гаровга қўйиши ва қарз тўламагунча хибсада сақланишга розилиги кўрсатилган. Қирол қўйилган шартларни бузганлиги учун, 1298-йили тахтдан олиб ташланади.

Курфюрстлар 1308-йили қиролликка кичиккина, ярим француз ярим немис Люксембургнинг князи Генрих VII ни (1308-1319-йй.) сайлашади. Лекин Генрих ҳам Габсбурглар изидан бориб, ўғли Иоанни

Чехия тахти вориси малика Елизаветага уйлантириб, уз сулоласига Чехия киролиги ва курфюрст унвонини таъминлайди.

Генрих VII Италияга талончилик юришларини кайтадан бошлайди. У императорлик тожини кийиш учун маблағ ундириш мақсадида 1310-йили кўшинни Альп орхали Италиянинг шимолига утказиб, уруш бошлайди. Муваффақиятли бошланган юриш, немисларнинг талончилиги ва зуравонлиги боис, оммавий кўзғолонларнинг бошланишига олиб келади. Уруш пайтида Генрих VII вафот этиб, бу бемаъни юриш натижасиз тугайди.

Йирик князлар орасидаги сиёсий етакчилик учун кураш Германияга бирданига икки киролининг сайланишига олиб келади. Фридрих Габсбург ва Людвиг Баварскийлар орасида тахт учун уруш бошланиб, унда ғолиб чиққан Людвиг (1314-1347-йй.) мамлакатни бошқаради. Бу кирол ҳам ўтмишдошлари сингари, ўз хонадони ер-мулкларини кенгайтириш борасида катта ютуқларга эришади. Лекин бу ҳаракатлар унинг мавқеини кучайишига олиб келмасдан, аксинча, мухолифлари сонини янада орттиради. Людвиг ҳам Италияга юриш уюштиради. Авиньон папаси Иоанн XXII уни черковдан четлаштириб, Германияга интердикт қўяди. Аммо юришлар дастлаб муваффақиятли бошланиб, Авиньон папаси ракиблари кўмагида Римни эгаллаган Людвиг тахтга аксилпапани қўйиб, унинг қўлидан императорлик тожини кияди. Лекин немис рицарларининг талончиликлари Рим аҳолиси кўзғолонига олиб келиб, император ва у тайинлаган Рим папаси шаҳардан қочади.

Интердикт Германияда қўтилган натижани бермай, аксинча, папага қарши кайфиятдагилар, ҳатто, князлар орасида ҳам кўпаяди. Таъқиққа қарамасдан, черков хизмати давом этаверади. Рейхстаг 1338-йили курфюрстлар сайлаган ҳукмдор папанинг тож кийдиришисиз ҳам императорлик ҳуқуқларига эга бўлиши ҳақида қарор қабул қилади. Аммо Людвиг Баварский бу ҳуқуқдан фойдалана олмайди.

“Олтин булла”. Империя ва князлар XIV асрда. Баварияликларнинг кучайишидан норози бўлган курфюрстлар Людвигнинг ҳаётлиги пайтидаёқ, Чехия кироли Карл IV Люксембургни тахтга қўйишади.

Карл IV (1347-1378-йй.) энг аввало, узининг Чехия киролигини мустаҳкамлашга интилган. Империяда осайишгаликнинг сақланишига эътибор қаратган. Кирол 1356-йили “Олтин булла”ни эълон қилиб, унда курфюрстлар томонидан император сайланиши тартибини қонунлаштиради. Сайловчилар таркибида Майнц, Кельн ва Трир архиепископлари, Чехия кироли, Саксония герцоги, Бранденбург маркграфлари ва Рейн пфэральцграфлари бўлишган. Мажлисни Майнц архиепископи Франкфурт (Майндаги) шаҳрида чақиритиш лозим бўлган. Кирол (император) оддий кўпчилик овоз билан сайланган. Курфюрстлар орасида ҳам унвон ва даражалар тақсимланган. Черков бошлиқларидан

Майнц архиепископи, дунёвий князлардан Чехия кироли етакчи хисобланганлар. “Олтин булла” князларнинг олдинги имтиёзларини сақлаб қолиб, янгиларини улашади.

Германия XV аср охирида ҳам сиёсий тарқоқ мамлакат эди. Расман унинг таркибига Нидерландия, Модена, Генуя, Лукка, Флоренция, Мантуя, Монфератто, Швейцария, Чехиялар кирсалар-да, амалда, бу ҳудудлар ва давлатлар мустақил бўлган.

Германиянинг ўзида ҳам ҳудудий, сиёсий-маъмурий ранг-баранглик ҳукм сурган. XIV асрда этник жиҳатдан нисбатан уюшган немис халқи шаклланса-да, турли герцог-ленлар, графликлар, маркграфликлар ва ҳ.к. маъмурий бирликлар устидан императорнинг ҳокимияти номигагина бўлган.

Германия императори князлардан бири ҳисобланиб, ўзининг меросий ерларидан тушган маблағларнигина ишлатиши мумкин бўлган. Империянинг на марказий ҳукумати ва на умумий ҳарбий кучлари бўлган. Император ўз қўшинига гаянишдан ташқари, эҳтиёж туғилганда, унга ҳайрихоҳ бўлган вассаллари – князлар ва империя рицарлари кўмагига умид қилиши мумкин эди. Мамлакатдаги олий ҳокимият императорга эмас, барча князларга тегишли бўлган. Олий орган – курфюрстлар мажлиси императорни сайлаши ва тахтдан маҳрум этиши мумкин эди.

Қонунчилик фаолияти билан князлар, қисман империя рицарлари ва империя шаҳарлари вакилларида иборат Рейхстаг шўғулланган. Лекин князларнинг мустақиллиги давом этаётган шароитда Рейхстагнинг умумимперия доирасида қонунчилик фаолияти билан шўғулланиши мушкул бўлган. Князлар ҳудудлардаги барча аҳолини ўзларига бўйсундиришган. Улар аҳолидан солиқ ундирганлар, хунармандчилик ва савдодан келадиган даромадлардан фойдаланганлар, ўз танга пулларини зарб қилганлар. Ҳар бир князликда ўзининг тоифавий вакиллик органи – ландтаг (мажлис) ташкил топиб, унда маҳаллий дворянлар, руҳонийлар, шаҳарлар вакиллари фаолият кўрсатганлар.

Империя XV асрда. Сиёсий таназзул. Люксембургликлар сулоласи императорлик тахтида, танаффуслар билан, 1437-йилга қадар сақланиб қолади. Унинг сўнгги вакили Сигизмунд венгер маликасига уйланиши билан империяга Венгрияни ҳам қўшиб олади. Аммо Германия ва католик черкови тазйикига қарши қўзғолон натижасида Чехия мустақилликка эришади. Гусчилар орасидаги ихтилофлардан фойдаланган Сигизмунд чех тожини қайтаради. 1437-йили императорлик тахти яна Габсбурглар хонадони вакилига ўтади. Империя тобора, мустақил герман давлатларининг мустаҳкам бўлмаган федерацияси тусини олади. Фридрих III даврида (1440-1493-йй.) империя ички алоқалари зифлашиб қолади. Тевтон ордени 1466- йили Польшадан мағлубиятга учраб, унинг вассалига айланади. Дания 1469- йили Шлезвиг ва Голштейнни эгаллайди. Фридрих III бошқаруви сўнггида ҳатто меросий мулки – Австриядан ҳамда Штирия

ва Каринтиядан ҳам ажралади. Уларни венгер кироли Матиаш Корвин эгаллайди.

Лекин инкироз узок давом этмай, XV аср охиридан Габсбурглар яна ўз мавкеларини тиклай бошлайдилар. Бургундиянинг парчаланishi Нидерландия ва Франш-Коштени (Максимилиан Габсбургнинг Мария Бургундскаяга уйланиши оркали) маълум муддатга қайтарилишини таъминлайди. Матиаш Корвиннинг зафотидан сўнг Габсбурглар Австрия ерларини қайтардилар. Туркларнинг Болконга хужумидан заифлашган Венгриянинг катта қисмини 1526-йили Австрияга қўшиб олиш имкони пайдо булади.

Тахтга Максимилиан I (1493-1519-йй.) келганида, империя ислохоти гоясини амалга ошириш яқиндек туюлади. Рейхстагнинг 1495-1500-йиллардаги йиғилишларида умумий тинчлик ўрнатишга, умумимперия бошқаруви ва можароларни тинч йўл билан ҳал этувчи судни ташкил этишга қаратилган қарорлар қабул қилинади. Лекин князларнинг қаршилик курсатишидан, ушбу чекланган ислохотларни амалга ошириш имкони бўлмайди.

ХIII БОБ. ЖАНУБИЙ ВА ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ ЕВРОПА РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА

39 §. Италия давлатлари ривожланган ўрта асрларда. Шаҳар – коммуналар ва уларнинг таракқиёти.

Италия шаҳарларининг юксала бошлаши. XI-XV асрларда Италия, марказлаштириш йўлини тутган Англия ва Франциядан фаркли ўлароқ, кўп сонли сиёсий тузилмалар мамлакати эди. Иктисодий, сиёсий ва маданий таракқиёти хусусиятларига кура, унда учта: Шимолий Италия ва Тоскана, Папа вилояти; Жанубий Италия ва Сицилия бир-бирларидан фарк қилувчи худудлар сифатида шаклланади. Нисбатан катта бўлмаган, 300 минг км² майдонда 278 та шаҳар, епископлик маркази ва яна юзлаб майда шаҳарчалар бор эди. Италиядаги кўплаб шаҳарлар Рим пайтидан сақланганди.

Италия XI-XV асрларда иктисодий жиҳатдан, Ғарбий Европанинг энг ривожланган мамлакатига айланади. Агар X асрда Италия иктисодиётининг асоси воситачилик савдоси бўлса, XI асрдан бошлаб Европа мамлакатлари иктисодининг умумий ривожланиши, бу жараёнга ижобий таъсир кўрсатади. Сабаби, Европада Шарқ молларига талабнинг ўсиши билан бир қаторда, айрим хунармандчилик буюмлари, ашёлар четга чиқарила бошланиб, Ўрта Ер денгизи орқали савдо-сотик италиялик савдогарлар воситачилигида олиб борилиши эди.

Бу савдода Венециянинг мавқеи тобора ортиб, XI асрнинг иккинчи ярмидан, у Амальфини ортда қолдиради. Мамлакатда ички савдо ҳам ривожланиб, унда По дарёси муҳим ўрин тутди. Шаҳар хунармандчилиги юксала бошлайди.

Коммуналарнинг ташкил топиши. Италиянинг шимоли ва ўрта қисмидаги шаҳарлар дастлаб сеньорлар, епископлар ҳукмида бўлган. Епископлар Отгон I пайтидан бошлаб герман императорларининг Шимолий Италиядаги ҳукмронлигини узликсиз қўлаганлар. Натижада, сеньорлар ҳокимиятига чек қўйиш шаҳарларнинг эркин ривожланиши учун асосий вазифага айланади. Милан, Генуя, Павия ва бошқа шаҳарларда епископлар ҳокимиятига қарши кураш X асрда бошланса-да, жараённинг авж олиши кейинги асрга тўғри келади. XI аср охири – XII аср бошларидан Ломбардия шаҳарлари ўз-ўзини бошқарадиган коммуналарга айланса, сал кейинроқ Лукка, Флоренция ва Тоскананинг қолган шаҳарларида ҳам коммуналар ташкил этилади. Коммуналарни бир йилга сайланган консуллар коллегияси бошқарган. Улар шаҳар қўшинини бошқаришдан ташқари конунлар чиқариш, суд жараёнларини ўтказиш, маблағларни тақсимлаш, бошқа шаҳарлар ва император билан алоқа ўрнатиш, коммуна амалдорларини тайинлаш вазифаларини бажарганлар. Кейинчалик бошқарувнинг турли соҳалари билан шуғулланувчи

бошқармалар ташкил қилинади. Консуллар шаҳар аҳолисининг уч тоифасидан: шаҳар зодагонлари – “капитанлар”, майда сеньорлар – вальвассорлар ва бой савдогарлардан ташкил топган.

Шаҳар – республикаларнинг вужудга келиши. Салиб юришлари Италия шаҳарларининг иктисодий юксалишида муҳим омил бўлди. Ушбу даврда шаҳарлар ўзларининг гуллаб-яшнаган босқичига киради. Генуя, Пиза, кейинроқ Венеция салибчиларга қўлаб кемалар, қурол-аслаҳалар етказиб бериб, эвазига I-салиб юришларидан сўнг Сурия ва Фаластин шаҳарларида савдо расталари бор кўчалар, кемалар тўхтайдиган жойлар, баъзида бутун бир даҳаларни қўлга киритиб, уларда савдо колонияларини барпо этадилар. Папанинг таъқиқига қарамасдан, италиялик савдогарлар Миср, Тунис, Жазоир, Марокаш билан савдо алоқалари ўрнатади. Айрим ишбилармон савдогарлар Ҳиндистон ва ҳатто Узоқ Шарққа етиб борадилар. Хусусан, 1271-йили Ҳитойга йўл олган венециялик Марко Поло, отаси ва амакиси билан 3,5 йил деганда Пекинга етиб боради. Италия шаҳарлари савдогарлари ишлаб ортирган қатта бойликлар банк иши ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилади.

Денгиз соҳилидаги шаҳарлардан кейин шимолий ва марказий Италиядаги шаҳарлар ҳам юксала бошлайди. Улардан Милан йирик халқаро савдо марказига айланади.

Европада Италия шаҳарлари ўз хунармандлари буюмлари: Милан қурол-аслаҳаси ва қоғози; Лукка – шойи матолари; Венеция – шишаси; Флоренция – юпка мовути; Кремона – полотно газламаси, Фаэнца – сопол буюмлари (фаянси), Венеция ва Генуялар қайиқсозлиги билан шуҳрат топган. Италия хунармандчилигида мовут туқиш етакчи ўрин тутиб, унда Флоренциядан ташқари, Милан, Бреши, Болонья, Пиза ва бошқа шаҳарлар хунармандлари ҳам қатнашган.

Савдо ва хунармандчиликнинг ривожланишига шаҳарлар атрофидаги контадода йирик ер-мулкка эга бўлган сеньорлар тўсқинлик қилган. Шаҳарларга ушбу феодаллар эркинлигини чеклаш, уларнинг ўзаро можароларига, савдогарларни талашига ва олиб ўтилаётган товарлардан беҳисоб божлар йиғишга чек қўйишдек мураккаб вазифани ҳал этиш лозим эди.

XII асрдан шаҳарлар зодагонлар (грандларга) қарши узоқ ва оғир кураш бошлаб, уларнинг қалбаларини бирин-кетин эгаллайдилар. Тинчлик сулҳи тузилганида, грандларни муайян муддат давомида шаҳарларда яшашга мажбур этишган. Ўз ер-мулкларининг бир қисмини йўқотган грандлар, қолган ерларни шаҳар коммунасидан олинган лен тарикасида бошқарганлар. XII аср немис йилномачиси итальян шаҳарлари ҳақида: “Улар эркинликка шунчалик интилишадики, ҳокимиятнинг суъистемолликларини истамай, сайланган консуллар томонидан бошқарилади. Натижада, бутун мамлакат (Италия) қўлаб шаҳар

давлатларга бўлиниб, уларнинг деярлик барчаси агрофдаги аҳолини ўзига буйсундирган”- деб ёзади.

Шу тариха, XII аср давомида йирик коммуналар контадони ўзига қарам этади. Ушбу шаҳарлар агрофи майдон жиҳатидан катта бўлмасдан, нари борса 15-20 км доирани ташкил этган. Йирик шаҳарлар фақат бу билан қаноатланмасдан, ўз қудратини ошириш мақсадида, қўшни кичик шаҳарлар ерларини ҳам босиб ола бошлайдилар. Олдинги асрларда Италиядаги сиёсий таркоқлик мустақил графликлар, герцогликлар, князликлар тарзида бўлса, эндиликда у, Жанубий Италия ва Папа вилоятида, бошқа барча ҳудудларда ўзаро рақобатдаги шаҳар – давлатларни вужудга келтиради.

Шаҳарлар ўртасидаги кураш. Шаҳарлар ўртасидаги рақобатнинг асосий сабаби уларнинг хужалик ҳаётида ташқи савдонинг ички савдодан устуңлиги бўлган. Ташқи савдода етакчилик учун шаҳарлар ўртасида доимий кураш борган. Италия хунармандлари буюмлари аксари бошқа мамлакатларда қўлаб сотилиши ҳам бу жараёнга ўз таъсирини кўрсатган.

Венеция ва Генуя ўртасидаги ташқи бозорлар учун кураш, айниқса, кескин борган. Уларнинг манфаатлари Яқин Шарқда, кейинчалик Қримда ҳар иккала шаҳар савдо колониялари барпо этилган жойларда тўқнашади. Туртинчи салиб юришлари ва Лотин империяси тузилганидан кейин, Ўрта Ер денгизининг Шарқий соҳилидаги етакчилик Венецияга ўтиб, у Константинополь шаҳрида алоҳида мавзегга, шунингдек, Далмация соҳилининг бир қисмини, Эгей денгизидagi катор ороллари олишга эришади. Византия империяси тикланганидан сўнг, Генуянинг мавқеи ўсиб, у Кичик Осиёнинг соҳилидаги, Қрим ва Босфор бўғозларидаги таянч кўрғонларни қўлга киритади. Генуя XIII асрда ўз қудрати чўққисига эришиб, анъанавий рақиб Пизага ҳал қилувчи зарба беради. У 1298-йили Курцола яқинидаги денгиз жангида Венеция флотини тор-мор этади. Аммо орадан бир аср ҳам ўтмай, 1380-йили Кьодола жангида Венеция Генуя флотини мағлуб этади.

Шаҳарлар ўртасидаги душманлик фақат савдодаги рақобатда эмас, ҳудуд, чегара районлари, денгизга чиқиш ва савдо йўллари учун ҳам бўлган. Ўрта Италияда Пиза ва Лукка, Ломбардияда Милан билан Павия ва Кремоналар орасидаги курашлар айнан шу сабабли бўлган. Ўзаро урушлар фақат герман императорларининг хужумлари пайтида унутилиб, умумий душманга қарши иттифоклар тузилган. Фридрих I га қарши Ломбардия лигаси шу зайлда тузилган. Император қўшини 1162-йили Миланни олиб вайрон қилганида, лигага майда шаҳарлар ҳам кирган.

Шаҳарларда ички кураш ҳам бўлиб, улардан бири сеньорлар ўртасидаги можаролар бўлган ва улар, баъзида, юзлаб йиллар давом этган. Конли қасос – вендетта – рақиб уруғи кириб битирилганидан кейингина тўхтаган. Шекспир томонида Верона шаҳридаги Монтеки ва Капулеттилар орасидаги душманлик бежиз абадийлаштирилмаган.

Коммуналарнинг герман императорларига қарши кураши давомида XII аср охирида мухолиф гвельфлар (Вельфлар Габсбургларнинг Германиядаги рақиблари) ва гибеллинлар (Гогенштауфенларнинг Вайблинген қасри номини бузилиб айтилишидан) партиялари шаклланади. Императорга мухолиф гвельфлар гуруҳига папа ва унинг иттифоқчилари, шаҳар хунармандлари, савдогарлар кирса, гибеллинларга императорни қўллаган сеньорлар бирлашган.

Шаҳарларнинг сиёсий юксалиши. Саноатнинг ривожланиши тарих саҳнасига хунармандларни келтириб, улар XII асрдан цехларга бирлашади. Цехлар эса шаҳарларда “рицарлар” ҳокимиятини ағдаришга ҳозирлана бошлайди. Пополанлар (шаҳарликлар)нинг хунармандлар ва майда савдогарларнинг фаол иштирокида патрициатга қарши кураш бошлаши шаҳарларни бошқаришда ўзгаришларга олиб келади. Консулларнинг коллегиял бошқаруви подестанинг яққа ҳукмронлиги билан алмаштирилади. Подеста олий суд, ҳарбий, молиявий ва ижроия ҳокимиятларига эга бўлиб, ўз ҳуқуқларини суъистемол қилмаслиги учун олти ойдан – бир йил муддатгача сайланган. Лекин бу ўзгаришлар шаҳар зодагонларини ҳокимиятдан четлатилишини англамаган. Рицарлар аввалгидек ҳокимиятда қолиб подеста ва шаҳар кенгаши аъзолари уларнинг орасидан танлаб олинган.

Италияда XIII аср давомида қайси шаҳарнинг ҳужалигида хунармандчилик етакчи ўрин тутса, унда пополанлар ҳокимиятга келади. Чунончи, Миланда шаҳар кенгашининг муайян қисми пополанлардан сайланган. Айрим шаҳарларда улар патрициатни ҳокимиятдан бутунлай четлатадилар. XIII асрнинг ўрталаридан Болонья подестаси ўз ҳокимиятини пополанлар вакили – “халқ капитани” билан бўлишига тўғри келади. Болонья зодагонларига ҳар қандай лавозимни эгаллаш таъқиқланади.

Хунармандчилик энг юксак таракқий этган Флоренцияда 1250-йилдаёқ пополонлар эски зодагонларни четлатиб, ҳокимиятни эгаллайдилар. Айни пайтда, Флоренция Италиянинг энг бой коммунасига айланади. Унинг банклари папа идорасини пул билан таъминловчилар бўлишган. Флоренцияда зарб қилинган олтин флоринлар энг ишончли пулга айланади. Шаҳардаги туқимачиларнинг учта, саррофлар ва х. к., жами еттита нуфузли цехлари 1282-йилдан бошқарувни қўлга олишади.

Воситачилик савдосида юксалган Венециянинг сиёсий тузуми ўзгача эди. Савдогарлар ва денгизчилар шаҳрида олигархия бошқаруви шаклланади. Унда ҳокимият денгиз савдоси билан шуғулланувчи йирик ер эгалари ва улар билан ҳамкор йирик савдогарлар қўлида эди. Улар ҳуқуқат ташкилотлари мажлисларида қатнашиб, республика бошлиғи – дожни сайлашда етакчи мавқега эга бўлишган. Шаҳар бойлари XIII асрдан қонунчилик билан шуғулланадиган “Қатта кенгаш”да қатнашиш ҳуқуқига

эришганлар. XIV асрда эса, Венециянинг энг сара зодагонлари – нобилитетнинг “Олтин китоби” яратилди.

Генуяда дастлаб ҳокимият патришийлар қўлида бўлса, кейинчалик популанлар тойфаси тобора юксала бориб, уларга қарши кураш бошлайди. Туриш зодагонлари оилалари орасидаги рақобатдан фойдаланган популанлар подеста ўрнига “халқ капитанини” қўйишга эришадилар. XIV асрда Генуяда ҳам дож лавозими жорий этилсада, реал ҳокимият савдо олигархияси қўлида қолади.

40 §. Италиянинг аграр тўзуми. Шаҳарлар

Италия дехқонлари XII-XIII асрларда. Шаҳарларнинг эрта юксалиши Шимолий ва Урта Италияда кишлоқларнинг ўзига хос ривожланишини таъминлайди. Италияда олдинги даврларда ҳам эркин ижарачилар кўп бўлиб, уларнинг маълум қисми ерни қисқа муддатга, қолганлари меросий ижарага олганлар. Улар либелларлар ва эмфитетлар деб номланганлар. XI асрда йирик эр эгалари Италияда ҳам илгари ўзлари ишлов бериш учун қолдирган ерларни ижарага берган ёки сота бошлаган. Ривожланган товар ҳужалиги шароитида XII-XIII асрларда қарам дехқонларни оммавий озод этиш жараёни бошланади. Жумладан, Болонья шаҳрида 1257-йили “Жаннат акти” эълон қилиниб, унда “эндиликда Болонья шаҳри ва округида ҳеч ким қўлликда ёки қарамликнинг бошқа турида бўлмасин” деб ёзилган эди. Шу ҳилдаги ҳужжат Флоренцияда 1289 йили қабул қилинади. Пармада ҳам қарам дехқонлар оммавий тарзда озод этилади.

Дехқонларнинг озод этилиши контадо зодагонларининг қудратини синдиришидан ташқари, тез юксалаётган ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини эркин ишчилар билан таъминлайди.

Бу жараёнлар туфайли XII-XIV асрларда контадо зодагонлари ерларининг катта қисми шаҳарлик савдогарлар ва бой ҳунармандлар мулкига айланади. Бу борада ўзига тўқ дехқонлар айниқса яхши шароитда бўлиб, ижарага олган ерларини сотиш, гаровга қўйиш, инъом этишлари мумкин эди. Қамбағал ижарачиларнинг ерга эгаллик ҳуқуқлари чекланиб, улар ҳосилнинг 1/3, баъзида 1/2 ҳисобида ер эгасига солиқ тулаганлар. Ерсизланган дехқонларнинг бир қисми мардикорларга айланса, бошқалари шаҳарларга кетишган.

Қишлоқ коммуналари. Ҳаёт учун кураш жараёни дехқонларнинг кишлоқ коммуналарига бирлашувини тақозо этган. Қишлоқ коммуналарининг юксалиши XIII асрга тўғри келиб, зодагон – сеньорларга қарши кураш давомида дехқонларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлган шаҳарлар қишлоқ коммуналарига қатор ҳуқуқ ва имтиёзлар беришади. Қишлоқлар ҳам ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини қўлга киритади. Коммунанинг олий органи – жамоа йиғини бўлиб, унда сайланган кишилар

жорий масалаларни: куприклар, йуллар куриш таъмирлаш ва х.к.ларни бошқарган. Кишлок коммуналари хатто маҳаллий одат, удумларга асосланган статутлар (қонунлар) чиқариши ҳам мумкин эди.

Аммо XIII аср ўрталаридан атрофдаги кишлоқларни ўзига буйсундирган шаҳарлар кишлок коммуналари ҳуқуқларини чеклаб, уларга ўзлари бошқарувчи тайинлай бошлайдилар. Шаҳарларнинг кишлоқларга нисбатан ўтказган сибсатлари, уларнинг ўз манфаатлари, шаҳарлар аҳолиси эҳтиёжлари билан ифодаланган. Йиллар ўтиб, деҳқонларга юкланадиган солиқлар ўсиб боради. Улар етиштирган маҳсулотларни эса шаҳар бозорларида паст нархда сотишга мажбур этишади. Шаҳар деҳқоннинг қандай экин етиштириши лозимлигини ҳам белгилаб бера бошлайди. Хусусан, Сиена, Падуя ва бошқа шаҳарлар ўз контадоларидаги деҳқонларни маълум миқдордаги мевали дарахтларни парваришлагга мажбур этганлар.

Дольчино қўзғолони. Кишлоқдаги ўзгаришлар Италиянинг барча ҳудудларида ҳам бўлмаган. Ер эгаллиги муносабатлари Пьемонт ва Савойяда, Фриулда, шунингдек, Жанубий Италияда анъанавий тусда қолади.

Мамлакат шимолида XIII аср ўрталаридан даҳрийлар ҳаракатлари авж олади. Хусусан, деҳқонлардан етишиб чиккан воиз Сегарелли аҳоли орасидаги ваъзларида диний ва дунёвий ҳўжайинлар кирдикорларини фoш этиб, уларни ўз мол-мулкларидан воз кечиб тенглик жамиятини ўрнатишга чақиради. Сегарелли 1300-йили Пармада гулҳанда ёндирилади. Унинг фаолиятини эса шогирди Дольчино давом эттириб, ўз чиқишларида чириган католик черковининг яқин ҳалокатини башорат қила бошлайди. У 1304-йили Альп тоғлари этагида Пьемонтнинг Верчелло округида атрофдаги ер-мулкларни тенг тақсимлаш ниятида ўз тарфдорларини тўплаб қўрғон ташкил этади.

Верчелли епископи қўзғолончи деҳқонларга қарши солиб юриши эълон қилганида, Дольчино уларни тоғга олиб кетади. Дольчино ўз лашқари билан 1306-йили Цебелло тоғига ўтиб, у ерда мустаҳкам қўрғон яратади. Папа Климент V нинг чакириғи билан йирик қўшин тузган сеньорлар қўзғолончиларни 1307-йилнинг мартада енгадилар.

Жанубий Италия XII-XIII асрларда. Жанубий Италия ўзининг ижтимоий- иқтисодий тараққиётида мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан кескин фарқ қилган. Маълумки, XI асрдан Италиянинг жанубини нормандлар эгаллайди. Византияликлар ва лангобардлар орасидаги можаролардан фойдаланган Роберт Гвискар Аппенин ярим оролининг жанубини тулиқ босиб олади. 1071-йили византияликлар Италиядан бутунлай суриб чиқарилади. Нормандлар лангобардлар эгаллаган вилоятларни ҳам тортиб оладилар. Гвискарнинг укаси Рожер араблардан Сицилияни олишга муваффақ бўлади. Унинг ўгли Рожер II курашни давом эттириб, 1130-йили Сицилия ва Жанубий Италия қиролига айланади.

Нормандлар ўзлари ташкил этган Сицилия қироллигида кучли марказлашган ҳокимият ўрнатадилар. Қиролликдаги шаҳарларнинг ўз-ўзини бошқариши ҳуқуқлари чеклана борилади. Йирик зодагонларнинг катор имтиёзлари ва ҳуқуқлари бекор қилинади. Қирол сиёсатини майда рицарлар табақаси ва черков қўллайди. Қиролнинг даромадларини ҳукмдорнинг кўп сонли доменлари, солиқ ва туловлар, яхши ривожланган савдо таъминлаган.

Сицилия қироллиги тарихида Фридрих II ning бошқаруви муҳим босқич ҳисобланиб, у ўз қўл остида Муқаддас Рим империяси ва Жанубий Италия қироллигини бирлаштиради.

Фридрих II ўзига хос, бошқаларга ўхшамайдиган император бўлган. Сицилияда Шарқ ва Ғарб савдо йўллари кесишган, Византия, Араб ва Европа маданиятлари қоришган ҳудудда туғилиб всяга етган Фридрих Сицилия қироллигини “кўз гавҳари” деб атаб, ўз мулкларининг маркази ҳисоблаган. Фридрих қиролликда чекланмаган ҳуқуқга эга бўлиб, замондошларини хайрон қолдирган шарқона ханамлар орасида яшаган. У ўз даврининг энг маълумотли кишиларидан бўлиб, замонасининг таниқли файласуфлари, математиклари билан ёзишмалар олиб борган. Фридрих II динга нисбатан лоқайд муносабатда бўлган. Уч дин асосчилари Мусо, Исо ва Мухаммад пайғамбарларни алдамчилиги ҳақидаги ривоятни Фридрих яратган деган тахминлар бор. Шунга қарамадан, у дахрийларга нисбатан шафқатсиз бўлган, уларни гулханда ёндирилишини Европада биринчи бўлиб қонунлаштирган.

Фридрих II ўз ўтмишдошлари сингари, рицарлар ва черковга таяниб Сицилия қироллигини кучли марказлашган давлатга айлантиришга интилган. Бу жараёнга 1231-йили чиқарган қироллик қонунлари туپлами – “Мельфий конституцияси” хизмат қилиши лозим эди. Унга кўра шаҳарларда сайланган амалдорлар бошқаруви бекор қилинади. Баронларга қиролнинг рўхсатисиз қалъалар қуриш, танга зарб этиш, қирол тақиб юриш ва ҳатто никоҳга кириши таъқиқланади. Давлат маъмуриятидаги деярлик барча амалдорларга маош тайинланади. Қисман араблардан, қисман рицарлардан тузилган ёлланма қўшиннинг роли ошиб, баронларнинг ҳарбий хизматлари ҳам ўз аҳамиятини йўқотади. Кучли денгиз флоти тузилади.

Фридрих нормандлардан фарқлироқ, черковга ер-мулк ва имтиёзларни меъёрида инъом этган. Сицилия ружонийларининг папа билан узвий алоқаларини чеклаб, черковни давлат сиёсатига бўйсунадиган ташкилотга айлантирган.

Фридрих II учун Сицилия, унинг Шимолий Италия шаҳарлари ва папага қарши қурашида моддий таянч вазифасини ўтаган. Шунинг учун император ундан имкон даражасида кўпроқ маблағ ундиришга интилган. Нормандлардан қолган тулов ва божлар тизими, у ер солиғи ва қўшимча солиқлар билан тулдирлади. Ипак, туз, металл ва дон савдосига давлат

монополиясини жорий этади. Сицилияликларга ўз эхтиромларини баён этган Фридрих мактублари сўнггида, одағда, мамнуният билан шошилгинч пул тўлашлари лозимлигини буюрган.

Ер эгаллиги XI-XIII асрларда. Нормандлар истилоси Жанубий Италияда секин руй бераётган ер эгаллиги муносабатлари ривожини тезлаштиради. Нормандлар йўлбошчилари ўз яқинларига, ҳатто оддий аскарларга, шунингдек, католик черковига маҳаллий зодагонлардан мусодара қилинган ерларни, қарам деҳқонлари, ижарачилари ва ҳатто майда ерли деҳқонлари экинзорлари билан қўшиб, тақсимлаб беради. Норман ҳукмдорларидан сўнг Фридрих II қочок қарам деҳқонларни топиб, хўжайинларига қайтариш ҳақида қонунлар чиқариб, зодагонлар манфаатини ҳимоя қилади. Шу сабабли Шимолий Италияда XIII асрда деҳқонлар оммаси шахсий эркинлик олган бир пайтда, жанубда крепостной қарамлик авжига чиқади. Лекин эркин деҳқонларнинг ҳаммаси ҳам қарамликка тушмаган. Йирик эр эгалари ишчи қучига катта эҳтиёж сезганидан ижаранинг турли шакллари қўлланилган. Жумладан, ёзма шартнома асосида ижарага ер олган деҳқонлар ўз эркинлигини узокроқ сақлайдилар. Куп сонли бўлмаса-да, эркин аллод эгалари тоифаси ҳам сақлаб қолинади. Мустақкам қўрғонларда яшаган деҳқонлар жамоаларининг қарамликка тушмасликка интилишлари ҳам жараёни сусайтирган.

Фридрих II нинг Италия шаҳарлари билан кураши. Фридрихнинг асосий мақсади империя ҳамда герман ва Жанубий Италия мулкларини боғловчи Шимолий ва Ўрта Италия учун кураш тусини олади. Лекин Германия, Шимолий Италия ва Сицилиянинг император ҳукми остида бирлашуви папалик учун хавф тугдираши шубҳасиз эди. Қолаверса, Фридрихнинг дунё миқёсидаги империя тузиш режасига ҳам папаликнинг Европада ҳукмронлик қилиш нстаги мос келмасди. Шунинг учун, папалар Италия коммуналарининг Фридрих II га қарши курашини қўллайдилар.

Император Италия шаҳарларининг барча сиёсий-иқтисодий эркинликларини тугатиб, ўз ҳокимиятига буйсундириш. Шимолий ва Ўрта Италияда Сицилиядаги давлат тузумини жорий этишни режалаштирган. Унинг сиёсати мувафакқияти Италия коммуналари иқтисодий қудратини бутунлай йўққа чиқариши лозим эди. Фридрихнинг мақсадларини руёбга чиқнишига қаршилик кўрсатиш учун 1226-йили Милан бошчилигида “Ломбардия лигаси” қайта тузилади.

Фридрих 1237-йили Ломбардия лигаси қушини устидан ғалаба қозониб, лига етакчиларидан сузсиз итоат этишни талаб қилганида, унга: “Биз сиртмоқ, очлик ва гулханлардан кўра қўлимизда қилич, қалқон, найза ёки ўқ-ёй билан ҳалок бўлишини афзал қўрамиз” – деб жавоб беришган.

Айни пайтда, Фридрих II ва уни икки марта черковдан четлатган папа Григорий IX ўртасидаги кураш ҳам авжига чиқади. Императорнинг мухолифлари бу борада публицистикадан фойдаланишса, Фридрих II

Европа қироллари ва зодагонларига мурожаат этиб, уларнинг ёрдамида узбошимча, итоатсиз фукароларни жазолаш ва черковнинг қудратини жиловлаш мақсадида уруш олиб бораётганлигини таъкидлайди.

Фридрих II қўшинлари томонидан қамал қилинган Римда Григорий IX нинг вафотидан сўнг сайланган папа Иннокентий IV 1245-йили Лионда умумжаҳон йиғинини чақириб, Фридрих II ни тахтдан четлатилганини эълон қилади. Орадан уч йил ўтиб, император қўшини Парма шаҳри лашкари томонидан тор-мор этилади. Кўп ўтмай, 1250-йили Фридрих вафот этади. Унинг улкан империя тузиш учун кураши самарасиз тугайди. Сицилия кироли Манфред папа ёрдамга чақирган Прованс графи, кирол Людовик IX нинг укаси Карл Анжуйский билан жангда ҳалок бўлади. Набираси Конрадин Жанубий Италия учун курашни давом эттириб, 1254-йили Карл томонидан асирга олиниб қатл этилади. Шу тариқа, Сицилия қироллигида Анжулар сулоласи ҳокимияти ўрнатилади.

“Сицилия туни”. Неаполитан қироллиги. Жанубий Италия ва Сицилия чет босқинчиларнинг янада оғирроқ зулми остида қолади. Карл ўзи билан келган зодагонларга ер-мулкларни қайта тақсимлай бошлайди. Карл аҳолидан олинадиган солиқларни янада қўпайтириб, илгари аҳён-аҳёнда олинадиган туловларни ҳам мунтазам солиққа айлантиради. Маблағ тўплаш борасида кирол қиймати паст тангалар зарб қилишдан ҳам тоймайди. Карл қатта қарз олган Венеция ва Флоренция савдогарларига қиролликда қўплаб имтиёзлар бериши, уларни савдо ва банк ишларини қўлга олишга, бу эса, ўз навбатида, иқтисодга қатта салбий таъсир кўрсатишига олиб келади. Пойтахтни Палермодан Неаполга қўчирилиши ҳам аҳолининг нарозилигига сабаб бўлади.

Палермода 1282-йилнинг 31-мартда қўққисдан қўзғолон бошланади. Унга француз аскарларининг байрамга тўпланган аёлларни ҳақорат қилиши туртки беради. Палермо аҳолиси “Французларга ўлим!” – деб ҳайкириб, зулм ўтказган барча французларни кириб ташлайдилар, – деб ёзади йилномачи.

Қўзғолон Сицилиянинг бошқа шаҳарлари ва қишлоқларига ҳам тарқалади. Кейинчалик қўзғолоннинг тартибли бошлангани ҳақида ривоят яратилганида, унга кечки ибодатга черковда қўнғирроқ чалингани билан чақирилган, деб (шу сабабдан “Сицилия туни”) изоҳ беришган.

Карл Мессинани қамал қилади, лекин жасорат билан курашган аҳоли таслим бўлмайди. Сицилия зодагонлари ҳаракат бошқарувини қўлга олиб, Арагон кироли Педрони (Манфреднинг кўёви) ёрдамга чақиривади. Узок урушлар бошланиб, унинг асосий жанглари денгизда кечади. Сицилияда эса, 1302-йилдан Арагон сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилиб, Анжулар қўл остида фақат Жанубий Италия – Неаполитан қироллиги қолади.

Иқтисодий юксалиш. Марказий ва Шимолий Италиядаги иқтисодий тараққиётнинг юқори даражаси, уларда бошқа мамлакатларга нисбатан капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини эрта вужудга

келишини таъминлайди. Илғор шаҳарларда, жумладан, Флоренциянинг мовут туқиш хунармандчилигида янги жамиятнинг куртаклари XIV-XV асрлардаёқ намоён бўлади. Шаҳарнинг туқимачилик цехлари бой савдогарлар ташкилотига айланиб, улар савдодан тўпланган капитални саноат ишлаб чиқаришга қўядилар. Савдогарлар тузган савдо-банк компаниялари юқори сифатли инглиз ва испан жунидан кимматбаҳо мовут туқишни йулга қўйиб, тайёр маҳсулотни ташки бозорга чиқара бошлайди.

Айни мовутчиликда илк капиталистик манифактура ташкил этилиб, унда ишчи кучи товарга, асосий мақсад эса қўшимча даромад олишга қаратилади. Манифактурада қўл меҳнати ҳукмронлик қилган, аммо меҳнат жараёнининг турларга бўлиниши ишлаб чиқариш унумдорлигини кескин оширади. Манифактурада ҳар бир ишчи фақат битта иш билан машғул бўлган. Айрим ишчилар жунни тозаласа, бошқалари уни қозонлардаги сувда қайнатган, учинчилари жунни ювишса, тўртинчилари уни титганлар, бешинчилари тараганлар ва ҳ.к. Флоренциянинг марказий устахоналарида 20 га яқин иш турлари бажарилган. Мовут туқишнинг кейинги жараёнлари шаҳар ва унинг атрофларида яшайдиган ёлланма ишчиларнинг уйларида бажарилган.

Венеция ва Генуяда манифактуравий ишлаб чиқариш камасозликдан бошланади. Жумладан, Венециядаги давлат устахоналарида 1500-2000 ишчи банд бўлган. Соҳада шуғулланган хусусий шахслар компанияларга бирлашганлар. Улар кемалар қурилишига қўйган маблағларига қараб, унда ўз хиссаларига эга бўлишган.

Капиталистик ишлаб чиқариш элементлари тоғ-кон саноати соҳасида ҳам пайдо бўлган. Бу соҳада ҳам иштирокчиларнинг ўз хиссалари бўлган. Маош ишга жалб қилинган ёлланма ишчиларга бажарган ишларига қараб туланган.

Чомпи қўзғолон. Мануфактураларда ишчилар шафқатсиз меҳнат қилдирилган. Иш куни, одагда, 14 соатгача давом этган, иш хақи эса паст бўлган. Ишчилардан турли жарималар олинган.

Флоренциядаги иктисодий-ижтимоий аҳвол ёлланма ишчилар – чомпилар қўзғолонига сабаб бўлади. Қўзғолон 1378-йилнинг июнида бошланиб, унда шаҳардаги кичик цехлар аъзолари, катта цехларнинг тула ҳуқуқли бўлмаган хунармандлари ҳам иштирок этади. Ҳукумат чомпилар қамал қилган саройдан қочиб кетади. Янги ҳукумат тузилиб, унга жун титувчилар назоратчиси, аслида хонин бўлган Микело ди Ландо бошчилик қилади. Ҳукуматга чомпилардан ташқари кичик ва катта цехлар вакиллари ҳам киритилади. Янги ҳукумат учта цех, жумладан, чомпилар цехини ташкил этади.

Лекин янги ҳукумат ёлланма ишчилар аҳволини яхшилаш олмайди. Бой ишбилармонлар ўз цехларини ёпиб қўядилар. Шаҳарга дон келтириш кескин камайиб, чомпилар очликдан қутила олмайдилар.

Бу орада чомпилардан кичик цехларгина эмас, кузғолон натижасида уз цехлари булишига эришган тикувчилар ва буёкчилар ҳам ажралиб, ёлланма ишчилар яккаланиб қоладилар. 31-августда сарой олдида тупланган чомпиларга ҳукумат ҳарбийлари ҳужум қилади. Намойишга йирилган ёлланма ишчилар тарқатилиб юборилади.

Тираниянинг ўрнатилиши. Италияда бошланган иқтисодий ривожланиш турли тоифалар орасидаги зиддиятларни кучайишига олиб келади. Иқтисодий кийинчиликлар туфайли вужудга келган мураккаб вазият, халқ кузғолони ёки ҳарбий хавф шахарларнинг нуфузли табақаларини ундан чиқиш йўлларини ахтаришга мажбур этади. Улар ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун бошқарувда шахсан катнашишдан воз кечиб, омадли подеста “халқ капитани” ёки ҳарбий саркарданинг якка ҳокимиятини қўлайдилар. Дастлаб, бу каби ҳокимлар маълум муддатли ёки умрбод сайланса, кейинчалик улар уз ҳокимиятларини меросий қилишга эришадилар. Шу тарика, Шимолий ва Ўрта Италия шахар-давлатларида XIII аср охири-XIV асрда тирания ёки сеньория бошқарув усули вужудга келади.

Айрим тиранлар таниқли оилаларга мансуб бўлганлар. Жумладан, Миланда XIV аср бошларидан Висконтилар оиласи вакиллари ҳокимиятни эгаллаб, давлатни деярлик бир аср бошқарадилар. Аксари тиранлар бой савдогарлардан, тадбиркор ва банкирлардан чиккан. Хусусан, Флоренцияда Медичилар – банкирлар оиласи XV асрдан юксала бошлаган. Улар фақат Италияда эмас, Франция, Германия, Венгрия ва бошқа мамлакатларда ҳам савдо-тижорат, молия фаолиятини олиб борганлар. Козимо Медичи шахарнинг бой зодагонларига таяниб, 1434-йили бошқарувни қўлга олади. Шу зайдла Флоренцияда Медичиларнинг 300 йилдан зиёд давом этган тиранияси ўрнатилади.

Тиранлар сиёсати. Шимолий ва Ўрта Италияда мавжуд ҳар бир тираниянинг ўзига хосликлари билан бирга, уларнинг барчаси учун умумий хусусиятлари ҳам бўлган. Флоренциялик тиранлардан бири “Биз бойларга нисбатан анча кўп бўлган камбағалларга ёрдам беришни жон-жаҳдимиз билан истаймиз, уларнинг нонга зорикмаслигига ҳаракат қиламиз, уларга эътиборли бўлиш, шубҳасиз, бизнинг манфаатимиз учун хизмат қилади” – деб ёзган. Айни шу мақсадда тукин байрамлар ташкил қилиниши, кенг қурилишлар олиб борилиши кўплаб ҳунармандларни иш билан таъминлаш, маош тулаш имкониятини яратган.

Фитналар ва исёнлардан чўчиган сеньорлар пора бериш, тухматлар уюштириш, зуравонлик қилиш билан шуғулланганлар, ёлланма қотиллар – бравилар хизмати ва бошқа усуллардан фойдаланганлар.

XV асрнинг машҳур тиранларидан бири Козимонинг набираси Лоренцо Медичининг (1469-1492-йй.) бошқаруви бунга ёркин мисол бўла олади. Лоренцо шеърлар ёзган, санъатга ҳомийлик қилган, унинг ҳашаматли саройида замонасининг энг таниқли олиму уламолари яшаб,

ижод қилган. Ана шу хизматлари учун Лоренцога кейинчалик Савлатли (Великолепный) номи берилган. Шаҳарнинг эркинликларини тугатган Лоренцо Флоренция республикасининг чекланмаган ҳукмдорига айланади. Лоренцо ажойиб дипломат бўлиб, Аппенин ярим оролидаги давлатлар ўртасидаги зиддиятлардан ўринли фойдаланган. Ранг-баранг карнаваллар ўтказиб, аҳолининг хурматини қозонишга интилган.

Италияда ягона ички бозорнинг вужудга келиши учун шароит бўлмаганлигидан, сиёсий бирлашув жараёнлари унда алоҳида давлатлар даражасида бўлган

Кондотьерлар. Сенъорлар ўз мавкеларини мустаҳкамлаш, ҳудудларини кенгайтиришни мулжаллаб ёлланма қўшин тузишга киришадилар. Урушлар XIV аср охиридан Италиянинг узидан ёлланган қўшин ёрдамида олиб борилган. Бу турдаги қўшин бошлиқлари – **кондотьерлар** тез орада тиранларнинг ўзига ҳам хавф соладиган кучга айланади. Кондотьерлар ким кўпроқ ҳақ тўласа, ушанга хизмат қилиб, муҳолиф томонларнинг биридан иккинчисига ўтар, бу орқали баъзида урушнинг, ҳатто давлатнинг тақдирини ҳал этишарди. Уларнинг бўлинмалари шаҳар ва кишлок аҳолисини нафақат урушлар, ҳатто тинчлик пайтларда ҳам талаганлар. Айрим кондотьерлар ҳокимиятни эгаллаб, тиран ҳам бўлиб олишган. Сергайрат ва шафқатсиз кондотьер Франческо Сфорца Миланни қамалдан сўнг эгаллаб, республика тартиботларини тугатиб, янги тиранлар сулоласига асос солади.

Италия XV асрда. XV асрнинг ўрталарига келиб, Италия сиёсий харитаси нисбатан содда кўриниш олади. Жумладан, Милан Ломбардиядаги сенъориалларни қўшиб олади. Венеция XV асрнинг биринчи ярмида Падуя ва Вероналарни ўз таркибига олган йирик давлатга айланади. Йирик давлатлар – Милан, Венеция, Флоренция ва Неаполь қироликларининг нисбатан тенглиги вужудга келади. Аммо Италияда сиёсий барқарорлик мустаҳкам бўлмасдан, унинг заминида ўзаро рақобат, ички зиддиятлар, душманлик муносабатлари яширинган эди. Оқибатда, XV аср охиридан қўшни давлатларнинг Италияга босқинлари унинг фақат ички заифлигини намойиш этади.

41 §. Испания ва Португалия-XI-XV асрларда.

Араблар истилоси. Реконкистанинг бошланиши. Испанияга 711 йили бостириб кирган араб қўшинининг асосини Шимолий Африкада бўйсундирилган қабилалар, яъни барбарлар (европаликлар уларни маврлар дейишган) ташкил этган. Кейинчалик саркарда унвонини олган Жабал ат-Тарик бошчилидаги араблар қўшини вестготларни тор-мор этиб, Гибралтар бўғозидан қайиқларда ўтиб, Пиренейнинг жанубий соҳилларига тушади. Бир неча йил ичида араблар, ярим оролнинг шимолидаги Астуриядан ташқари, барча ҳудудларни босиб оладилар.

Дастлабки ун йилликларда Испанияни Дамашқдан тайинланган амирлар бошқарган. Лекин 755-йили Кордова амирлиги амалда мустақилликка эришиб, 929-йилдан унинг хукмдорларини халиф деб аташадилар.

Араблар истилосидан кўп ўтмай шимолда босиб олинган хуудларни улардан қайтариш учун реконкиста (“қайтариб олиш”) харакати бошланади. У деярлик 8 аср давом этиб, Испаниянинг кейинги тақдирини белгилаб беради. Астурия тоғларидаги Кордова жангида (718- йили) испанлар араблар устидан илк ғалабага эрикади.

Испанияда реконкиста окибатида XI асрга келиб, Леон, Кастилия, Арагон каби христиан давлатлари, Барселона графлиги, кейинчалик Каталония принципати ва Наварра қироллигининг тузилишига эришилади. Бу давлатлар ярим оролни шимолӣ, иклими нисбатан мураккаб, тупроги унумли бўлмаган қисмида жойлашган эди. Серунум жанубий вилоятларда араблар мустақкам ўрнашадилар. Араб маданияти маркази халифалик даврида Европанинг энг бой ва аҳолиси зич бўлган Андалусия вилояти эди.

Андалусия ва катор вилоятлар аҳолиси араб маданиятини нисбатан тез ўзлаштириб, икки тилда сузлашганлар. Баъзида араб тили маҳаллий аҳоли тилини бутунлай суриб қуйган. Хусусан, X асрда Толедода “Инжил”ни араб тилига таржима қилишга тўғри келган. Истило қилинган вилоятларда мосараблар – исломни қабул қилган христианларнинг мақеи баланд бўлган.

Шарқ халқларидан юксак моддий маданиятни ўзлаштирган араблар Испанияда деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг таракқиетига шароит яратадилар. Боғдорчилик ва полизчилик муваффақиятли ривожланиб, испан ерида илгари экилмаган шоли, шакарқамниш этиштирила бошланади, тут дарахтлари экилади. Араблар қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун жуда зарур бўлган суғориш иншоотларини қуришга алоҳида эътибор қаратишади.

Испанияда қадимдан мажуд тоғ-қон саноати, пахта, жун ва ипакдан газлама тайёрлаш, тери-қўнчилик ривожланади, Толедода Европада илк бор қоғоз ишлаб чиқариш бошланади.

Маҳаллий аҳолининг маълум қисми зодагонлар зулмидан қутулиш мақсадида истилонинг дастлабки даврида араблар томонига ўтади. Аммо арабларнинг ҳам ер эгаллигига асосланган жамиятни, солиқларни жорий этиши аста-секин аҳоли норозилигини ошириб боради. Айрим амирларнинг исломни қуч билан ўтказишга харакати аҳолининг қаршилигига дуч келади.

Тез орада реконкиста халқнинг озодлик учун қураши тусини олади. Лекин XI аср бошларига қадар Испаниянинг катта қисми араблар хукми остида қолади.

Испан христиан давлатлари учун XI аср бурилиш даври бўлади. Улар Кордова халифати амирликларнинг ўзаро урушлар билан бандлигидан

фойдаланиб, шимолдаги христиан давлатлари гоҳ бирлашиб, гоҳида якка холда арабларни аста-секин жануб томонга сура бошлайди. Вестготлар пойтахти булган Толедо, 1085-йили олиниб, Кастилия пойтахтига айлантирилади. Арагон қўшини 1018-йили Сарагоссани озод этади. XI асрда арабларга қарши курашда қатнашган Сид Компеадор испанларнинг “Сид ҳақида достони” бош қаҳрамонига айланган. Унинг қўшини араблар устидан қатор галабаларга эришиб, Валенсияни эгаллайди. Лекин Сид тузган давлат, унинг вафотидан кўп ўтмай парчаланиб кетади. XII асрда Алхомад ва Алморавидлар сулоалари даврида араблар яна қатор галабаларга эришади. Лекин реконкиста ҳаракати ҳам тобора кенгайиб боради. Кастилия, Леон, Арагон ва Наварранинг бирлашган қўшини 1212-йили Лас Навас де Толас жангида арабларни енгади. Бу мағлубият араблар қудратини синдиради. Араблардан Кордова 1236-йили, Севилья 1248-йили, Кадис 1262-йили қайтариб олинади. Фақат Гранада амирлиги XV аср охиригача араблар қўлида қолади.

Испаниянинг XV аср охирига қадар тарихи ички тузуми ва сиёсий ҳаёти бир-бирдан кескин фарқланадиган алоҳида-алоҳида давлатлар тарихидир.

Каталония ва Арагон. Буюк Карл даврида Пиренейнинг шимолий-шарқида тузилган Испан маркасининг асосини Каталония ташкил этган. Шу ҳудудда кейинчалик Барселона графлиги ташкил топиб, шимолий-шарқдаги графликларни бирлаштиради. XI аср давомида эса Испан маркази аҳолиси арабларга қарши курашиб, жанубга томон силжиб боради.

Каталониянинг ҳудудий шаклланиши XII аср ўрталарида яқун топади. Тинимсиз урушлар, янги ҳудудларни эгаллаш давомида бўшаб қолган ерларни колонизация қилиш, янги қишлоқлар ва кўрғонларни вужудга келиб, черков ва дунёвий зодагонлар йирик ер-мулклари кўпайиб боради. Каталония учун марказлашган ҳокимиятнинг эрта шаклланиши ва юксалиши хос булса, унда Барселона графлиги мавқеи ва ер эгаллиги муносабатлари даражаси юқори эди.

Каталонияда ҳарбий колонизация яқун топганидан сўнг, деҳқонларни янги ерларга кўчиб бориб жойлашиши имконияти йўқолиб, қарамликка тушиши бошланади. XIII аср давомида Каталония деҳқонларининг қарамлиги қатор қонунлар билан мустаҳкамланади. Деҳқонларнинг катта қисмининг ташкил этган **ременслар** (қарам деҳқонлар) ўз ерларига ҳуқуқларини тасдиқлаш учун сеньорлари тайинлаган тулов (*remensa persona*)ни тулаши зарур булган. Бу тулов Каталония деҳқонлари ҳаётига оид олти та ҳаққирли қондан бири эди.

Шунингдек, **кутусия** (у деҳқон хотинининг бевафолиги учун жазоланиши), **экзоркия** (деҳқон фарзандсиз вафот этса, унинг мулкани катта қисмининг сеньорга ўтиши), **интестия** (деҳқон ёзма васият қолдирмаган булса, унинг мулкidan бир қисмини хўжайинга ўтиши),

арсия (деҳқон уйида ёнғин чикса жарима тўлаши), фирма ди спולי (деҳқон никоҳдан ўтганида тўлзйдиған солини (бу одат амалда солиқ тўлай олмайдиғанлар учун тахқирли сеньорнинг “биринчи кеча ҳуқуқи” билан алмаштирилған) каби тартиблар қонунлаштирилған.

Барселона X-XI асрларда муҳим ҳунармандчилик ва савдо марказиға айланади. Барселона хариташунослари ҳам Европада шуҳрат қозонған. Шаҳарда XII асрдаёқ яна бир муҳим ҳужжат – денгиз қонунлари ишлаб чиқилған. Шаҳардағи цех ташкилотлари эса XII асрдан шакллана бошлаб, XV асрда уларнинг сони 71 таға етған. XIII асрда Барселонада темирдан турли буюмлар, зигирпоя, жун ва ипақдан матолар, бочқалар, тери, шиша, тўр ва ҳ.к.лар тайёрланған. Шаҳар ташқи денгиз савдосида ҳам фаол бўлған. XIV асрға келиб Барселона Испаниянинг энг йирик портиға айланған.

Каталония ҳаётида қортеслар – тоифалар вакиллари йиғини муҳим ўрин тутған. Йирик ер эгалари, руҳонийлар ва шаҳарлар вакилларидан иборат мажлислар XIII аср охиридан муҳим ташкилотға айланади. XV асрдан Испаниянинг 36 та шаҳри мамлакат қортесига ўз вакилларини юбориш ҳуқуқиға эға бўлған.

Арагон дастлаб мустақил графлик бўлса, кейинчалик Наварра қироллиғи таркибига ўтади. Арагон ва Наварра қироллиғи арабларға қарши узлуксиз қурашади. Сарагосса шаҳри (1018-й.) озод этилганидан сўнг, у қироллик пойтахтиға айланади. Арагоннинг жанубдағи чегаралари Эбро дарёсигача қўзилиб, озод этилған ҳудудларға аҳоли қўчириб келинған. Арагон 1137-йили Каталония билан бирлашганидан кейин, денгизға чиқиш имқониятиға эға бўлиб, савдо алоқаларига тортिलाди. XIII асрнинг биринчи ярмида қишлоқ ҳужалиғи юксак ривожланған Валенсия вилояти араблардан қалос этилиб, у ҳам Арагонға қўшиб олинади.

Ушбу иттифоқда иктисодий жиҳатдан Каталония етакчи бўлса-да, сиёсий жиҳатдан Арагон устун эди. Арагон ва Каталония иттифоқининг асоси, улардағи ижтимоий муносабатларнинг ухшашлиғи, яқинлиғи бўлған. Қиролликнинг ҳар икки қисмида йирик ер эгаларининг қарам деҳқонлар устидан ҳукми қучли эди. Испаниянинг бошқа давлатларида қрепостной қарамлик тугатилаётған бир пайтда, Арагон ва Каталонияда XIII-XIV асрларда ҳам деҳқонларға зулм ўтқазиш қучаяди.

Арагонда қучли зодагонлар тоифаси ҳукмрон эди. Сеньорлар сиёсий ва харбий ташкилотларға эға бўлиб, уларнинг олий табақаси **zisos otbris**, ўрта дворянлар – **кабальерос**, қичик дворянлар – **идальголар**, деб номланған. Катта ер-мулкка эға руҳонийлар ҳам давлатда муҳим ўрин тутған. Шаҳарларнинг “биродарлик” ташкилотлари **эрманделлар**, деб номланған. Арагон қироллари сиёсатида (1071-й.) вужудға келған қортеслар муҳим ўрин тутған. Қортесда дворянлар ва руҳонийлар мақвей баланд бўлған

XIV асрнинг бошларида Урта Ер денгизда ҳукмронлик қилиш учун кураш Арагоннинг Сицилияда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатишига олиб келади. Арагон 1323-1324-йиллари Сардинияни, 1344-йили – Руссильонни (Франция), 1442-йили Неополитан киролигини ҳам бўйсундиради.

Леон ва Кастилия. Леон (унга Астурия ҳам кирган) ва Кастилия давлатлари дастлаб кичик графликлар асосида вужудга келади. Графликнинг ушбу икки кироликка бирлашуви 1230-йили рўй беради.

Бирлашув реконкиста жараёнида ҳал қилувчи аҳамият касб этиб, Толедо шахрининг олинishi киролик нуфузини янада оширади. Реконкистанинг ҳаракатлантирувчи кучлари майда рицарлар, шахарликлар, деҳқонлар бўлган. XII-XIII асрлар давомида араблардан қатта ҳудудлар қайтариб олиниб, Янги Кастилияга кўчиб келиб жойлашган деҳқон-жангчиларнинг эркин қўғонлари вужудга келади. Кастилия ҳаётида деҳқонлар тузган эркин жамоалар – **бегетриялар** муҳим аҳамият касб этган. Бегетрия аъзолари тулик эркин кишилар бўлган. Кастилиянинг асосий деҳқон аҳолиси – **соларъего** хўжайин ерида яшаган кишилардан ташкил топган. Ижара шартлари хилма-хил бўлсада, ҳар қандай ҳолатда ҳам соларъего ўз мулкини олиб, сеньор ерини ташлаб кетиши мумкин эди.

Леон-Кастилия киролиги тарихи зодагонлар ва кирол ўртасидаги курашлар тарихидир. Бу курашда киролини, реконкиста давомида анча кучайган шахарлар қўллаган. Шахарлар эрмандадларга бирлашиб, кортесда муҳим ўрин тутганлар. Бу кураш XIV-XV асрларда мутлак монархия асослари вужудга келаётганда айниқса кучаяди.

Испания XIV-XV асрларда. Испанияни XIV-XV асрларда ўзаро урушлар, деҳқонлар кўзғолонлари камраб олган. Зодагонлар кураши кирол ҳокимиятига қарши қаратилган. Ушбу шароитда марказий ҳокимиятни кучайтириш эҳтиёжи туғилади. Фердинанд Арагонский 1469 йили Изабелла Кастилскаяга уйланади. Фердинаднинг 1479 йили Арагон кироли тожини қийиши, Арагон – Кагалония ва Кастилия – Леон кироликларининг бирлашишига замин тайёрлайди. Фердинанд ва Изабелла зодагонларга қарши курашни давом эттириб, уларнинг қатор имтиёзларини бекор қиладилар. Бу борада кирол 1476 йили тузилган Кастилия шахарларининг “Мукаддас Эрмандад” иттифоқи кумагига таянади. Зодагонлар ўзбошимчалигига чек қўйганидан сўнг, кирол шахарлар эркинликларини ҳам бирмунча чеклайди.

Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган кирол черковни ўзига бўйсундиришдан ташқари, бой ва кўпсонли диний рицарлик орденларнинг буюк магистри унвонига эришиб, уларнинг улкан ер-мулкларини қўлга киритади.

Ўз мустақиллигини йўқотиб, кирол хизматида қолган католик черкови 1480-йили инквизация судини жорий этиб, мамлакатдаги реакцион кучга айланади. Испанияда инквизациянинг совуқ нафаси ҳаётнинг барча жабҳаларида асрлар давомида (1834-йилга қадар) сезилиб

гуради. Инквизация, энг аввало, христианликни қабул қилган маврлар ва яҳудийларни (ислом ва иудаизмдан қайтмаганлар мамлакатдан ҳайдалган) таъқиб этса-да, ҳар қандай испан ҳам даҳрийликда айбланиб, инквизация трибунаliga тушиши мумкин эди. Шу тариқа, қирол ва черков мухолифларидан қутулиши учун шароит ярағилади.

Инквизация трибунали судлари яширин иш олиб борган, айбланувчи уз айбловчилари номларини билмаслигидан ташқари, уларга нисбатан турли қийноқлар қўлланилган. Айбланувчи уз айбига тулик икром бўлиб, уз ҳамкорларини топширса черков уни гулханга ташламасдан, умрбод камокка маҳкум этиши мумкин эди. Даҳрийлар инквизация томонидан суд қилиниб, мол-мулки мусодара қилиниб, қирол ва черков томонидан бўлиб олинган. Даҳрийлар мулкларини ўзлаштириш истаги турли суистеъмолликлар, сохта гувоҳлик курсатмалари берилишига сабаб бўлган. Бош инквизиторлардан бири Торквемеда ашаддий шафқатсизлиги, жоҳиллиги билан ном чиқарган. У инквизацияни бошқарган 9 йил давомида 8 минг даҳрий судга тортилиб, улардан кўпи умрбод камокка ҳукм қилинган.

Арабларнинг сўнгги давлати Гранада амирлиги 1492-йили испанлар томонидан олинади. Реконкиста яқунига етади. Мамлакат XVI асрга, барча ҳудудларини араблардан озод этган, ягона қироллик сифатида қиради. Араблар қўлидаги сўнгги ҳудудлар озод этилиши билан, черков муслмонлар ва яҳудийларни таъқиб эта бошлайди. Гуллаб-яшнаган Гранада вилояти бойликларини яратган дехқонлар ва хунармандларнинг катта қисми мамлакатдан ҳайдаб юборилади.

Португалия XI-XV асрларда. Леон билан чегарадош Португалия, дастлаб, Пиренея ярим оролидаги давлатлар тақдирини бошдан кечириб, XI-XIII асрларда араблардан мустақилликка эришади. XI аср охирида Леонга вассал Португалия графлиги ташкил топади. Орадан ярим асрча ўтиб, 1143-йили Португалия мустақил қиролликка айланади. Қирол XII асрда Рим билан мустаҳкам алоқа ўрнатиб, мамлакатда бой ва таъсирли католик руҳонийлари табақасининг вужудга келишига хиссасини қўшади.

Португалияда кўпсонли майда мулкдорлар тоифаси сақланиб, улар эркин жамоаларга бирлашган. Бу жамоалар анча кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, ҳатто қочоқ қарам дехқонларга бошпана бериши ҳам мумкин эди. Реконкиста тугаганидан сўнг дехқонларнинг маълум қисми сеньорларга қарамликка туша бошлайди. Аммо крепостной қарамлик қиролликнинг фақат айрим ҳудудларидагина вужудга келади.

Португалия шаҳарлари кўпсонли бўлмасда, ўзининг қулай географик жойлашуви ва шароити билан ажралиб турган. Аҳолининг денгизчилик маҳорати юксак бўлган.

XIII асрда қироллар шаҳарлар ва кортеслар кумагида исёнчи юдагонлар – йирик ер эгаларига қарши кураш олиб борадилар. Бу кураш

айниқса XIV-XV асрларда авжига чиқади. Унинг давомида кўплаб таниқли зодагонлар, жумладан, герцог Браганса халок бўлиб, кирол ғолиб чиқади.

Португалия буюк географик кашфиётларни бошлаб берган мамлакатдир. Айтилган португаллар 1415-йили Шимолий Африкадаги араблар шаҳри Сеутани эгаллайди. Шу тариқа, Португалиянинг йирик мустамлакчи давлатга айланишига илк кадам қўйилади.

XIV БОБ. ЕВРОПАНИНГ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ РИВОЖЛАНГАН УРТА АСРЛАРДА

42 §. Чехия XI-XV асрларда

Ер эгаллиги муносабатлари. XI-XII асрларда Чехияда ер эгаллиги муносабатлари узил-кесил ўрнатилди. Бу даврнинг муҳим хусусияти дунёвий ва диний зодагонларнинг йирик ер-мулклар ҳамда имтиёزلарни қўлга киритишларидир. Улар олган иммунитет ёрлиқлари маъмурий, суд ҳуқуқларини беришдан ташқари, зодагонларга тегишли ерлардаги деҳқонлардан солиқ йиғиш ҳуқуқини ҳам берган. Ушбу жараён якунида эркин жамоачилар – **деличлар** узил-кесил қарам деҳқонларга айланади. Ишчи кучига эҳтиёж сезган йирик ер эгалари – **панлар**, шунингдек, ўрта мулкдорлар – **земанлар** ўзларига тобе деҳқонлар сонини қўлайтиришга интилганлар. Зодагонлар эркин жамоачилар ерларини тортиб олар, уларни ўзларига ишлатишга интилар, оғир шароитга тушиб қолганларни, кулларни ишлатишга тутинар эдилар. Қарам деҳқонлар натурал солиқ гулашдан ташқари, зодагон хисобига меҳнат мажбурияти ўтаганлар. Деҳқонларнинг катта қисми очлик, мухтожликдан боши чиқмаган.

Аммо XII асрга келиб, ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши натижасида панлар кўжалигининг бикиклиги аста-секин йўқола бонлайди. Чехия ва Моравияда шаҳарлар сони қўлайиб, Брно, Оломоуц, Пльзенлар тез юксалади. Чехия пойтахти Прага ўша давр халқаро савдосининг йирик марказига айланади.

Хунармандчиликнинг турли соҳалари ичида металлга ишлов бериш, тери-кўнчилик, мовут ва бўз тўқиш, қурилиш соҳаси, заргарлик ва ҳ.к.лар юксала боради.

Ички бозор бошланғич даражада бўлса-да, XI-XII асрлар Чехияси Европа савдосининг муҳим бўғинларидан бири эди. Чехияга кимматбаҳо мовут, турли газламалар, қурол-аслаҳа, вино, туз, зираворлар келтирилган. Чехия орқали Европа савдосининг муҳим транзит йўллари ўтган.

Сиёсий тарқоқлик. Чет босқинларига қарши кураш. Ер эгаллиги муносабатларининг юксалиши йирик зодагонлар ҳокимиятини тобора кучайтиради. XI асрнинг иккинчи ярми – XII асрларда Чехияни Пржемысловичлар оиласига мансуб князлар бошқарган. Бошқа князлар ҳам марказий ҳокимият учун рақобатлашиб, тахт бир қўлдан иккинчисига ўтиб турган. Князь Братислав герман императори Генрих IV нинг Рим напасига қарши курашида, унинг тарафида бўлиб, ғалабани таъминлаши, 1086-йили князга қироллик тожини инъом эгилишига олиб келади. Аммо Братиславнинг вафотидан сўнг Чехияда яна ўзаро урушлар давом этади. Разиятдан фойдаланишга интилган немис князлари Чехияни босиб олиш ниятидан ҳам қайтмайдилар. Чехлар 1126-йили герман императори Лотарь кўшинини тор-мор этиб, унинг ўзини асирга оладилар. Бу ғалаба Чехия

мустақиллигини мустаҳкамлаб, уни немислар босқинидан узоқ йилларга халос этади. Владислав IV (1140-1173-йй.)дан бошлаб Чехияда киролик тахтининг меросийлиги таъминланади. Шунга қарамадан, XII асрнинг охирида яна ўзаро урушлар авж олиб, Пржемысл Оттоакр I нинг (1197-1230-йй.) тахтга келиши билангина можароларга вақтинчалик чек қўйиш имкони туғилади.

Аммо, тез орада, Чехия яна ташқи хавф билан юзлашади. 1241-йили мўғуллар Польшага бостириб кириб, уларнинг илгор булинмалари Чехия чегараларидан ўтади. Мўғуллар шаҳарлар ва черков-монастирларни талон-тарож қиладилар. Чехия қўшинининг ўша йил июлида Оломоуц яқинида мўғулларга зарба бериши, уларни Чехия ва Европанинг марказий худудларини истило қилиш режасидан қайтаради.

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, шаҳарларнинг тараккий этиши ва мустаҳкамланиши Чехияда сиёсий тарқоқликнинг бартараф этилишига олиб келади. Кирил ҳокимияти XII-XIV асрларда мустаҳкамланади. Давлат маъмурияти шаклланиб, умумдавлат қонунчилиги яратила бошланади.

Чехия киролиги ўз тараккийети чўққисига Пржемысл II (1253-1278-йй.) даврида эришиб, Европанинг йирик давлатларидан бирига айланади. Пржемысл ўзбошимча зодагонларни буйсундиришга интилади. У қалбалар курдириб, шаҳарлар тараккийетига ҳомийлик қиладди. Кирил мамлакатда ягона ўлчов бирликларини жорий этади. Фаол ташқи сиёсат олиб борган Пржемысл II Штирия, Каринтия, Крайнани, ўз бошқаруви охирида эса, ҳатто Австрияни мамлакатига қўшиб олади. Лекин унинг мамлакатни барча имкониятларидан фойдаланиб, эришган ютуқлари мустаҳкам эмасди. У мамлакат йирик задогонларининг ташқи душман билан тузган иттифоқи қаршилигига учрайди. Кирил 1278-йили герман императори Рудольф Габсбург қўшини билан жангда халок бўлади. Оқибатда, истило қилинган ерлар қўлдан кетади.

Немис князлари Чехияни буйсундиришда очиқ қурашдан ташқари, яширин – колонизациядан ҳам фойдаланганлар. XIII асрда бу жараён кенг тус олиб, немисларнинг Чехия ерларига кўчиб келиши турли йўллар билан амалга оширилган. Баъзида немис баронлари, рицарлари Чехия кироллари билан ер-мулк олса, диний зодагонлар – аббатлар ва епископлар ҳам улардан қўлишмаганлар. Кириллар уларга ибодатхона ва монастирлар, ер-мулкларни, улардаги деҳқонлари билан туҳфа қилганлар. Бу худудларга Германия ички вилоятларидан кўчиб келиб жойлашган деҳқонларга қўплаб энгилликлар ва имтиёзлар берилган.

Чехия шаҳарларига немис савдогарлари, баъзида ҳунармандлар ҳам кўчиб келганлар. Уларга ҳам турли имтиёзлар инъом этилган. Баъзида чехиялик зодагонлар ҳам ўз даромадларини кўпайтириш учун бўш ётган ерларга немис деҳқонларини кўчириб келтирганлар. Кўчиб келганлар панга маҳсус тўлов – куна (ақийт) тўлаганлар.

Чехиянинг иктисодий юксалиши. XIV асрда Чехияда ишлаб чиқариш кучларининг анча ўсиши кузатилади. Экин майдонлари кўпайиб, уч далали алмашлаб экиш, техник экинлар (зигирпоя, каноп) ва хмель (ачитки) етиштириш, узумчилик кенгайди. Чорвачиликда кўйчилик ва чучкачиликнинг мавқеи ошади. Юксала бораётган тўқимачилик соҳаси учун зигирпоя, каноп ва кўй жуни асосий ашё эди. Мамлакатнинг кўплаб районларида балкичилик, асаларчилик, пиво пишириш юксаланади. Бу соҳаларнинг ривожини бозор муносабатларининг кенгайиши ва мустақамланиши билан боғлиқ эди. Зодагонлар деҳқонлардан олинадиган солиқ ва туловлари тизимида ўзгаришлар юз бериб, пул тулови тобора кенг таркала боради.

Чехияда аввалги асрларда ҳам қумуш қазиб олиш ривожланган бўлса, XIV асрда бу соҳа янада юксалади. Танга пул зарб қилинадиган Кутна Гора қумуш эритишнинг асосий марказига ҳам айланади. Қумушдан ташқари темир, мис, қисман олтин ҳам қазиб олинган. Европа савдосида Праганинг қумуш пули, қумуш ёмбилари етакчи ўрин тутган.

Прага Европанинг муҳим савдо марказларидан бирига айланган. Унда Фландрия, Англия, Венция, Генуя, Польша, Литва, Венгрия ва Русь князликларидан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган. Прагага ҳатто Дамашк ва Искандария савдогарлари ҳам келиб туришган.

Мамлакатда ички савдо алоқалари ҳам тараккий этиб, ҳудудлараро иктисодий муносабатлар мустақамлана боради. Шаҳарлар ва ҳатто кишлоқларда ҳам бозорлар сони кўпайиб боради. Савдони ташкил этиш, бозорларда сотиладиган буюмлар сифати қаттиқ назорат қилинган. Ярмаркаларга мамлакатнинг турли бурчакларидан келган савдогарлар билан бирга, хорижий савдогарлар ҳам қатнашиб, ўзаро савдо алмашинувларида тобора муҳим ўрин тута бошлайди. XIV аср охирига келиб, кўплаб йирик зодагонлар ва монастирлар Прага ва бошқа шаҳарларда ўз дуконлари, омборларига эга бўлишиб, улгуржи ва майда савдо билан шуғулланишган.

XIII-XIV асрларда Чехияда шаҳарлар кўпайиб, уларда ҳунармандчиликнинг ўнлаб турлари - металлга ишлов бериш, қурол-аслаҳа тайёрлаш, мовутчилик, буз туқиш, кўнчилик, нон пишириш, этикдўзлик, шишасозлик юксалади. Чехия ҳунармандлари цехларга, савдогарлари эса – гильдияларга бирлашган. Цехларнинг бой вакиллари шаҳарлардаги бошқарув ташкилотларини қўлга олишган.

Шаҳар аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган плебс таркибига халфалар, шогирд-ўқувчилар, камбағал ҳунармандлар, шунингдек, ўз хўжайинларидан қочган деҳқонлар кирган. Шаҳарларда дайдилар, тиланчилар ва бошқа турдаги сайёқ кишилар ҳам кўп бўлган.

Чехия XIV аср охиригача. Пржемысловичлар сулоласи тугаши билан, тахт учун кураш кучайиб, 1310-йили герман императори Генрих VII нинг ўғли Ян (Иоанн) Люксембургийнинг тож кийиши билан яқун топади.

Кирол Ян асосий диккагини Люксембургларнинг империя ғарбидаги куп сонли мулкларига қаратади. У ўз даврининг куплаб халқаро можароларида катнашиб, юз йиллик урушга аралашиб, 1346-йили Креси жангида ҳалок бўлади. Унинг қироллиги пайтида зодагонларнинг тоифавий ташкилоти – сеймнинг аҳамияти ошади. Қирол мамлакатда бўлмаган пайтларда сейм асосий давлат ҳокимияти вазифасини бажарадиган бўлади.

Ян Чехияга ўз даромади манбаи сифатида қараб, асосий солиқ – бернани купайтира боради. Унинг даврида янги туловлар жорий этилиб, кирол касрларини гаровга қуйиб, ер-мулкларини инъом этган. Йирик зодагонлар ундан янги-янги имтиёзлар олиб ўз ер мулкларини купайтирган. Яннинг ўлимидан сўнг ҳокимият унинг ўғли Карл I га (1346-йил) ўтади. Карл 1347-йилдан Карл IV (1347-1378-йй.) номи билан Муқаддас Рим императорига айланади. Карл IV кирол ерларини кенгайтиришга ва ҳокимиятни кучайтиришга интилади. У айрим ўзбошимча магнатларни бўйсундиришга эришади. Карл шаҳарларга ҳомийлик қилиб, Чехиянинг ташқи савдо алоқаларини кенгайтиришга эришади. Унинг қўллашида Прагада 1348-йили Марказий Европадаги илк университетга асос солинади.

Карл IV нинг ташқи сиёсати йирик ҳарбий тўқнашувларга аралашмасдан, айни пайтда, Люксембурглар сулоласи ер-мулкларини имкони даражасида кенгайтиришга қаратилган. У ўз императорлигидан фойдаланиб, 1356-йили Чехияга Муқаддас Рим империясида алоҳида давлат берадиган махсус ҳужжат – “Олтин буллага” имзо чекади.

Карл ўз сиёсатида католик черковига таянади. Унинг ҳомийлигидан фойдаланиб, Чехияга хорижий роҳиблар ва руҳонийлар кела бошлайдилар.

Карлнинг вафотидан сўнг, унинг ўғли Вацлав IV (1378-1419-йй.) мамлакатни бошқарган. Карлнинг яна бир ўғли Сигизмунд сулолавий никоҳ орқали Венгрия қироли бўлади.

Чехия XIV аср охири–XV асрда: ижтимоий-миллий зиддиятлар. Чехиянинг ички аҳволи мустаҳкамланиши ва халқаро муносабатлардаги обрусининг ўсishi қаторида, XIV асрнинг иккинчи ярмидан халқ оммасининг аҳволи тобора оғирлаша боради. XIII–XIV асрларда дехқонлар йирик ер эгаларига катта солиқлар тўлашган. Асосий пул солиғи – чинш апрелда ва октябрда тўланган. Зодагонлар пул солиғи ва туловлари билан чекланмай, дехқонлардан ўзларининг шаҳардаги қўрғонларига гушт, жун, парранда, тухум, каноп толаси, зиғирпоя, пишлоқ, асал ва х.к. ларни юборишларини талаб қилганлар. Маҳсулотлар юксак сифатли бўлишидан ташқари, белгиланган вақтда келтирилиши лозим эди. Агар маҳсулотларни келтириш кечикса, дехқонлар жарима ва жазога тортилганлар. Қолаверса, давлатнинг мустаҳкамланиши жараёнида умумдавлат солиқлари ошиб борган. Дехқонларни куприклар, йўллар қуриш ва таъмирлаш, чегара халъаларни мустаҳкамлаш ишларига жалб қилганлар.

Айни пайтда, шаҳар аҳолисининг ҳаёти ҳам қийинлаша боради. Ҳунармандчилик маҳсулотларига талабнинг ўсиши, усталар меҳнатининг унумдорлигини оширишни такозо этиб, жарималарни қупайнишига олиб келади. Озик-овқат маҳсулотлари таннархи эса, тинимсиз ўсиб боради. Ушбу даврда қон ишчилари меҳнати айниқса оғир бўлган.

XIV асрнинг охирида Чехияда дунёвий ва диний зодагонларнинг йирик ер-мулклари шаклланади. Ландштайнлик пан Рожиберх, Прага архиепископлари юзлаб қишлоқларга, мустаҳкам қалъаларга ва ҳатто шаҳарларга эгалик қилганлар. Ўрта зодагонлар табақаси ўз ерларини йўқотса, земаңлар – кичик ер-мулкдорлари, ҳароб қишлоқлар эгаларига айлана борадилар.

Вацлав IV нинг марказлаштириш сиёсати герман герцоглари ва графлари қўллаган магнатлар қаршилигига учрайди. Вацлав 1400 йили тахтдан туширилиб, Чехияга бостириб қирган немис феодаллари қўшини қиролни асирга олади.

Чехиядаги зиддиятлар XV аср бошларидан ниҳоят даражада кескинлашади. Деҳқонларга зулм ўтказишнинг кучайиши, уларнинг зодагонларга қарши чиқишларига олиб келади. Лекин деҳқонларнинг ҳаракатлари яхши уюшмаганидан, оммавий тус олмайди. Ўрта асрларда жамиятда мавжуд тартиблардан норозилик Чехияда ҳам, одатдагидек, даҳрийлик тусини олади.

Ян Гус. Чехиянинг миллий қаҳрамони Ян Гус илк бюргерлар реформацияси ва чех халқининг католик черкови жаҳолатига ҳамда хорижий руҳонийлар зуравонлигига қарши курашга бошчилик қилади.

Ян Гус 1371-йили туғилган. У 1393-йили Прага университети илоҳиёт факультетини тугатиб, аввал магистр, сунг декан ва ректор даражасига кўтарилди. Гус Прагадаги Вифлием ибодатхонасида 1402-йилдан ўз она тилида ваъзлар билан чиқа бошлайди. Дастлаб, унинг чиқишлари ватанпарварлик руҳида бўлса, кейинчалик черковнинг айрим вакилларига қарши қаратилган.

Вацлав IV 1409-йили махсус фармон – Кутногор декретини чиқариб, унга биноан Прага университети бошқаруви немислардан чехларга олиб берилди. Бу воқеа университет моҳароси чегарасидан чиқиб, Чехияда оммавий ватанпарварлик ҳаракатига айланади.

Ян Гус католицизмга қарши тизимли таълимот яратади. Бу борада у аввалги реформаторлар Ян Милич, Матвей ҳамда инглиз ислохотчиси Жон Викилф асарларидан фойдаланади. Руҳонийлар дунёвий ҳокимиятга бўйсунниши лозимлигини таъкидлаган олим, черков удумларини бажарганлик учун пул олмасликка чакириб, черков ер эгаллигини қоралайди. У черков моддий бойликларга эга бўлмаслиги, руҳонийлар ердаги роҳат - фароғатга интилмаслиги лозим, деб билган. 1412-йилда Гус индугльгенция савдосига қарши чиқади.

Гусни ҳам таъкиб этиш бошланиб, у черковдан четлатилади. Лекин Ян Гус кувгинда ҳам ўз фаолиятини тўхтатмай, халқ орасида чиқишларини давом эттиради. Буюк ислохотчининг ўз қарашларини баён этган асосий асари “Черков ҳақида” трактат деб номланади.

Гуснинг “Инжил”ни чех тилига таржима қилиши ҳам катта амамиятга эга бўлди. Урта аср шаронтида бу талбир католик черковини унинг муқаддас китобнинг ягона тавсифловчилигига чек қўйиб, оддий диндорларни “Инжил”нинг мазмун-моҳиятини англашига йўл очди. Гуснинг, шунингдек, чех адабий тили ва ёзуви ҳақида ёзган асарлари ҳам асарлар оша ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Гус 1414-йили Констанца соборига, Европанинг барча олий руҳонийлари йиғинига чакирилади. У йиғиндан ўз қарашларини химоя қилишда фойдаланишга қарор қилади. Констанцага келган олимни эса, ертўлага ташлашади. Гуснинг таълимотини халқ олдида асосиз қилиб кўрсатиш учун, уни ўз қарашларидан воз кечишини талаб қилишади. Лекин у қатъий туриб, синовларга бардош беради. Черков суди қарори билан Гус 1415-йилнинг 6-июлида гулҳанда ёндирилади.

Гусчилар уруши. Гуснинг ўлими бутун Чехияда аҳолининг нафратини кўзғатади. Констанца соборига 452 киши имзо чеккан норозилик хати юборилади. Чехия бўйлаб бошланган норозилик чиқишлари катнашчилари ўзларини гусчилар деб номлайдилар. Дехқонлар, хунармандлар, шаҳар камбағаллари руҳонийларни қалтақлаб, ҳайдаб, католик ибодатхоналаридаги буюмларни синдириб, черков ерларини эгаллай бошлайдилар.

Рухоний Ян Желивский бошчилигидаги қуролли кураш 1419-йилнинг 30-июлида бошланиб, кўзғолончилар Прага ратушасини эгаллаб, бургомистр ва унинг маслаҳатчиларини деразадан улоқтирадилар. Кузда, Вацлав IV нинг вафоти билан, ҳаракат янада кучаяди. Гуснинг тарафдорлари тожни ислохотчини черков судига юборган император Сигизмундга ўтишини хоҳламасди. Халқ намоишлари немис зодагонлари ва католик черкови руҳонийларини жазолашга айланиб кетади. Мамлакат бўйлаб кўзғолонлар бошланади.

Салибчиларнинг мағлуб этилиши. Ян Жижка. 1420-йилнинг баҳорида Рим папаси гусчиларга қарши салиб юриши эълон қилади. Кўпнинг кишилик рицарлар кўшини Прагага йўл олади. Сигизмунд бу талбирда Чехиянинг католик панлари ҳам, уни қўллашига умид қилар эди.

Салибчилар билан Прага остоналарида 1420-йилнинг 14-июлидаги жанг Ян Жижка бошчилигида халқ лашқари ғалабаси билан тугайди.

1421-йилнинг ёзида Часлав сейми Сигизмундни Чехия тахтидан маҳрум этиб, владаржлар бошқарув кенгашини тузади. Кенгашнинг 20 аъзоси ичида саркарда Ян Жижка ва унинг ёрдамчиси – буковолик Збинеклар ҳам бор эди. Асосини земаңлар ва панлар ташкил этган Сейм чех тожини Польша кироли Владислав Ягайлога тақлиф этади.

Айни пайтда, Чехиянинг халқаро аҳволи яна оғирлашади. Император Сигизмунд ва Рим папаси гусчиларга қарши иккинчи салиб юришини ташкил қилади. Салибчилар қўшини 1421-йил августида чегарадан ўтиб, Жатец шаҳрини қамалга олади. Аммо қамал қўзилиб, немис князлари жангчилари атрофдаги аҳолини талаб, уйларни ёндириб, қирғин қила бошлайдилар. Ян Жижка лашкарининг Жатецга йўл олгани ҳақида хабарни эшитган салибчилар Чехияни ташлаб кетишади. Саркарда Ян Жижка яраланиб кузи ожиз бўлиб қолганига қарамасдан, қўшинни бошқаришда давом этади.

Орадан кўп ўтмай, герман императори Сигизмунд яна юриш бошлаб, унга морав ва чех папалари, австрия герцоги Альбрехт ҳарбий бўлинмалари қўшилади. Душманнинг яқинлашиши Прага бюргерларини эсанкиратиб қўйиб, пойтахт мудофасини Ян Жижка қўлга олади. Жижка ўз қўшинига Прага лашкарини ҳам қўшиб, 1422-йилнинг январида Кутна тоғи яқинидаги жангда император қўшинини яна мағлуб этади.

Жанг давомида сон жихатидан устун император қўшини гусчилар қароргоҳини ўраб олади. Кеч тунда Жижка душман халқасини ёриб ўтиб, ўз қўшинини қуршовдан олиб чиқади. Сигизмунд ва унинг ёлланма қўшини чех лашқари ҳаракатини қочиш деб ҳисоблаб, атрофдаги кишлоқларни талай бошлайди. Аммо Жижка ўз қўшинини дехқонлар билан тўлдириб, Небовиди кишлоғида душман қароргоҳига ҳужум қилади. Император қўшини саросимага тушиб Кутнани ташлаб чекинади. Гусчилар душманни таъқиб этиб, катта ўлжаларни қўлга қиритадилар.

Чашниклар ва таборийлар. Мамлакат мустақиллиги учун урушлар давомида гусчилар ҳаракатида икки оқим шаклланади. Зодагонлар ва бой шаҳарликлар кучлари чашниклар номини олади. Ушбу муътадил гуруҳнинг асосий талаблари: черков ерларини мусодара қилиш, католик черкови удум-маросимларини соддалаштириш, диндорларнинг барчасини вино ва нон билан покланишини (чаша-коса) жорий этиш бўлган. Бу оқим мафкурачилари ўзларини Гуснинг давомчилари, деб атаганлар. Улар Прага университети магистрлари бўлишган.

Гусчиларнинг даъваткор қисми “Иңжил”даги Фавор тоғи (чех тилида Табор) номидан таборийлар деб аталади. Қўзғолончилар дастлаб туплана бошланган Чехиянинг жанубидаги тоғ ҳам шу ном билан аталган. 1420-йилнинг мартада Табор шаҳрига асос солиниб, у қўзғолончилар марказларидан бирига айланади.

Таборийлар гусчиларнинг жанговар қисми бўлиб, қўзғолон кўтарган аҳолидан қўшин тузишга катта хисса қўшадилар. Таборийлар ўточар қуроллардан фойдаланиш баробарида, от араваларини ҳам моҳирона қўллаганлар. Душман ҳужум қилганида аравалар доира шаклида жойлаштиралиб, уларни қалқонлар билан мустаҳкамлаб, занжирлар билан боғлаганлар. Натижада, бир неча дақиқада от аравалар бўлинмаси мустаҳкам қалъага айлантирилган. Таборийларнинг ҳарбий низоми ҳам

ишлаб чиқилиб, у ташкилотни мустақкамлаш ва кагъий интизом ўрнатишга хизмат қилган.

Таборийларнинг жанговар қисми хилиастлар деб номланиб (юнонча *hilias* - минг), улар ер юзида минг йиллик адолатли жамият тез орада ўрнатилишини орзу қилганлар. Таборийларнинг ғоявий етакчилари – хилиастлардан Мартин Гуска, Пётр Каниш, Лукаш каби халқ воизлари етишиб чиқади. Лекин таборийлар орасида ҳам муътадиллар устунликка эришадилар. Гусчилар харакатида 1421-йили кескин бурилиш содир бўлиб, хилиастлар Табордан ҳайдалиб, М. Гуска 21-августда гулханда ёндирилади.

Гусчиларга қарши салиб юришларининг давом этиши. Немис рицарлари 1422-йилнинг кузида янги салиб юриши уюштиришга тутинадилар. Лекин Жижка қўшини келаётганини эшитган салибчилар тартибсиз чекинишга тушадилар.

Аммо кўп ўтмай чашниклар ва таборийлар орасидаги зиддиятлар очик курашга айланади. Чашниклар қўшини Ян Жижка лашкарига қарши хужумини 1423-йилнинг баҳорида бошлайди. Лекин ожиз саркарда мухолифлари устидан бир неча жангда ғолиб чиқади. Жумладан, 1424-йилнинг июлида Малешова яқинида тепаликка чекинган Жижка лашкари душманлари устига тош тўлдирилган араваларни йўналтириб, сўнг бутунлай мағлуб этади. Лекин кўп ўтмай, Жижка вабодан вафот этади.

Ян Жижканинг вафотидан сўнг халқ қўшинини Буюк Проккоп бошқаради. Унинг бошчилигида ҳам гусчилар қатор ғалабаларга эришади. Гусчилар 1426-йилнинг ёзида Усти яқинидаги жангда Сигизмунд ва чех зодогонлари қўшинини енгади. 1427-йили салибчиларнинг янги юриши ҳам натижасиз тугайди. 1431-йили император ва папа гусчиларга қарши янги салиб юришини ташкил қиладилар Домажлица остоналарида салибчилар қўшили чех лашкари билан жангга киришишга жазм этмасдан орта чекинади.

Ҳарбий куч билан муваффақият қозона олмаган император ва папа Базель саборидан фойдаланишга қарор қиладилар. Чашниклар музокараларга чақирилиб, 1433-йил ноябрида улар билан шартнома имзоланади. Черковда ваъз чех тилида олиб борилишига рухсат берилиб, черков судлари бекор қилинади. Чашниклар таборийларга қарши бориб, 1434-йил 30-майида Липана яқинидаги жангда ғолиб чиқишади. 1436-йили эса Сигизмунд Прагага келиб, шаҳардан ҳайдалган немис зодагонлари, католик руҳонийлари ва роҳибларини қайтаради.

Чехия XV асрда. Гусчилар урушининг мағлубияти йирик зодагонлар мавқеини кескин кўтаради. Урушлар давомида панлар фақат черков ерлари ҳисобига бойиб қолмасдан, қирол ерларининг бир қисмига ҳам эга бўлишади.

Ватанпарварлик руҳидаги земаңлар Чехиянинг мустақиллигини асраб қолишга уринишади. Уларнинг тахтдаги вакили Иржи Подебрад ўз

атрофида бюргерларнинг бир қисми ва айрим панларни бирлаштиришга эришади. Иржи 1444-йилдан чашникларнинг католик черковига қарши курашига бошчилик қилади. Подебрад 1450-йилдан мамлакатни норасмий бошқарса, қироллика расман 1458-йилда сайланади.

Подебраднинг сиёсати земанлар ва бюргерлар манфаатларини ҳимоя қиларди. У йирик панларга қарши курашиб, унга буйсунмаганларнинг ерларини мусодара қилади. Қирол шаҳарларга хомийлик қилиб, савдогарлар ва хунармандларга имтиёзлар беради. Айти пайтда, Подебрад зодагонлар ҳокимиятини мустахкамлаб, солиқларни кўпайтиради.

Бошқарувининг илк даврида Падебрад ташқи сиёсатда маълум муваффақиятларга эришади. У Марказий Европага хавф солаётган туркларга қарши иттифок тузиш гоясини илгари суради. Аммо папа ва Подебрадга қарши йирик зодагонлар “Зеленегор конфедерацияси”ни тузиб, унга немис сеньорлари ҳам ўз рицарларини юборишади. Подебрад 1467-йили ички душманларни енгса-да, папа томонидан чех кироли деб эълон қилган Венгрия ҳукмдори Матъяш Корвин Моравияни эгаллайди. Кураш кучайган пайтда, 1471-йили Иржи вафот этади. Унинг вориси Польша кироли Владислав Ягеллан Венгрия ҳукмдори Корвин билан, 1478-йилда тожга эришганига қадар курашади. Лекин Владислав II (1471-1516-йй.) ва унинг вориси Людовик ҳам панларнинг итоатқор қиролига айланади.

43 §. Польша XI-XV асрларда

XI-XIII асрларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш. XI-XII асрларда Польшада ер эгаллиги муносабатлари ривожланиб, мустахкамланади. Бу пайтга келиб, зодагонлар ер-мулкларини фақат тақдим этилган мулклар ҳисобига эмас, балки давлат ерларини ўзлаштириш орқали ҳам кўпайтирганлар. Айрим жойларда дехқонлар солиқлар тўлашдан ташқари, меҳнат мажбуриятларини ҳам ўтай бошлаган. Улардан ташқари, мамлакат буйлаб ҳаракатланган князлар ҳамда уларнинг хизматкорларини боқиш ҳам дехқонлар зиммасига юкланган. Дехқонлардан қўшимча мол, асал, пичан ва х. к. лар талаб қилинган.

Зодагонлар мулки ва дехқонлар устидан ҳукмронлиги кучайиб бориши, уларнинг сиёсий мавқеини ҳам оширади. Йирик диний ва дунёвий зодагонларнинг кучайиши, уларнинг қарам дехқонлар устидан иммунитетиди – ҳуқуқларини мустахкамлашида кузатилади. Сиёсий тарқоқлик пайтида можновладлар марказий ҳокимиятдан мустақил кучга айланадилар.

Шаҳарлар XI- XIII асрларда. XI-XIII асрларда кўплаб мустахкам кўрғонлар хунармандчилик ва транзит савдо марказларига айланади. Краков, Познань, Гнезно, Врошлав, Серадзь Европанинг ўша даврдаги йирик шаҳарлари бўлган.

Польша князлари ва зодагонлари ўз мавкелари, бойликларини ошириш учун шаҳарларга немис хунармандлари ва савдогарларини таклиф этиб, уларга турли имтиёзлар беришган. Бу сиёсат туфайли, Польша шаҳарларида немислар кўпайиб, патрициатнинг асосини ташкил этади. Улар маҳаллий хунармандлар, халфалар ва камбағал аҳолини шафқатсиз ишлатганлар. Қатор шаҳарлар “Магдебург ҳуқуқини” олиб, унга кўра суд, солиқ имтиёзларига, шунингдек ўзини ички бошқариш ҳуқуқига эришадилар. Шунга қарамадан, шаҳарлар князлар ва можновладларга тобе бўлиб қоладилар. Шаҳар эгалари улардан имкони борича кўпроқ даромад олишга интиланлар. Солиқ ва туловларнинг ошириб бориши, шаҳарларнинг кейинги тараққиётига, иқтисодий юксалишига салбий таъсир кўрсатади. Немислар шаҳарларга кучиб келиши жараёнида Силезияга кўплаб немис зодагонлари, роҳиблар, руҳонийлар ва деҳқонлар ҳам ўрнашади. Ушбу жараён Польша жануби-ғарбий ҳудудларининг немислашувиغا олиб келади.

Польша давлати XI асрда. Бу даврда Пиастлар сулоласи олдида қатор мураккаб вазифалар турарди. Польша ўзининг кўпгина ерларидан маҳрум бўлган эди. Казимир I (1038-1058-йй.) ўзини герман императорининг вассали, деб тан олишга мажбур бўлади. Аммо Русь князи Ярослав Донишманд билан дўстлигига таянган Казимир кейинчалик Силезияни қайтаришга, Мазовияни Пиастлар давлатига қўшиб олишга эришади.

Казимирнинг вориси Болеслав II Жасур (1058-1079-йй.) император Генрих IV нинг Рим папаси Григорий VII билан курашидан фойдаланиб, империядан тулиқ мустақилликка эришиб, 1076 йили киролик тожини кияди. Аммо бу муваффақият Польшани Европанинг шарқида Рим папалари қуролига айланиши эвазига қўлга киритилади. Бу пайтга келиб, зодагонларнинг марказий ҳокимиятни кучайишидан манфаатдорлиги йўқолиб, уни қўлламай қўйишади. Зодагонларнинг Болеславга қарши фитнасида Краков епископи ҳам қатнашиб, киролик мамлакатдан қочишга мажбур бўлади. Унинг вориси магнатлар хоҳиш - иродасини бажарувчи қуролик айланади. XI аср охирига келиб, Польша қатор князликларга бўлиниб, буюк князликнинг номигина қолади.

XI-XIII асрлар – сиёсий тарқоқлик даври. Польшадаги сиёсий тарқоқлик узок давом этиб, мамлакатнинг кейинги тараққиётига салбий таъсир кўрсатди. Айрим князлар марказий ҳокимиятдан деярлик мустақилликка эришади. Фақат Болеслав III даврида (1102-1138-йй.) Польша ерлари вақтинчалик бирлашади. Болеслав Русь ва Венгрия билан иттифок тузиб, фаол ташки сиёсат олиб боради. Унинг қўшини 1109-йили Силезияда герман императори Генрих V нинг қўшинини енгиб, Ғарбий Поморьени қўшиб олишга эришади. Бу ҳудуддаги Шецин, Волин, Колебжеч тараккий этган шаҳарлар бўлиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларини Болтик денгизи билан боғлаб турган.

Лекин Болеслав III нинг вафотидан сўнг, йирик ер эгаларининг ўзаро урушлари яна авж олади. У жорий этган Краков тожини меросийлигига амал қилинмай қўйилади. Яна ўзаро урушлар гирдобига тортилган поляк князлари рақибларига қаршн курашда, ҳатто немис зодагонларидан ёрдам сўрашдан ҳам тоймайдилар. Краков буюк князларининг бутун мамлакатда ўз ҳукмини ўтказишга интилиши эса бошқа князлар, йирик зодагонлар ва рухонийлар қаршичилигига учрайди.

Марказий ҳокимиятнинг кучсизлиги зодагонлар кудратини оширишга мўлжалланган қатор фармонларда аксини топади. Хусусан, 1180-йили қабул қилинган Ленчин статутлари зодагонлар имтиёзларини кенгайтириб, буюк князь ер-мулкларининг бир қисмини уларга бўлиб беришни кўзда тутган. Рухоний зодагонлар 1210 йили Божиковдаги съездларида, уларининг дунёвий ҳокимиятдан ҳолиселигини тан олинисига эришадилар.

Тобора кучайиб бораётган сиёсий тарқоқлик сабабли, Польша немис зодагонлари тазйикига ва мўғуллар босқинига дош бера олмайди. Герман князларининг поляб славянлари ерларини босиб олиши ҳам каттик зарба бўлади. XIII аср давомида Польшадан Силезия ҳам тортиб олинади. Тевтон ордени ҳам фақат ғарбий чегаралар эмас, бутун поляк давлати учун хавфга айланади. Умрбод сайланган магистрлар бошчилигидаги диний орден рицарлари Польша ва Литвага қарши талончилик босқинлари уюштириб туради. XIII асрнинг 40-йилларида Польша мўғуллар босқинига учрайди. Лекин 1241-йилги Легница жангида катта талофат кўрган мўғуллар чекинишга мажбур бўладилар. Уларнинг кейинги ҳужумлари пайтида кўплаб шаҳарлар, жумладан, Краков ва Вроцлавлар ҳам талон-тарож қилинади.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт. Польшадаги сиёсий тарқоқликка қарамасдан, XIII аср охиридан ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши кузатилади. Ҳўмонларда дарахтлар кесилиб, экин майдонлари кенгайтирилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш кўпаяди. XIV асрдан йирик ер эгаларининг дехқонларга нисбатан сиёсати ҳам ўзгариб боради. Натурал солиқ ва туловлар ўрнини пул солиғи эгаллай бошлайди. Йирик зодагонлар ўз мулкларида қочоқ дехқонларни қабул қилишдан ташқари, крепостнойларни, немис колонистларини таклиф қилиб, уларга ижарага ер бериб, ўз даромадларини кўпайтиришга интилганлар.

XIII асрнинг охири - XIV аср Польша шаҳарларининг ҳам равнаки давридир. Ҳўнармандчиликнинг турли соҳаларида машғул бўлган кишилар сони ошиб боради. Польша шаҳарларида ҳам цеҳлар, савдогарлар гильдиялари ташкил топади. Мамлакатнинг ташқи савдоси Фландрия, Англия, Скандинавия, Венгрия, Чехия, Словакия, Русь шаҳарлари ва Қора денгиз соҳилидаги Генуя колониялари билан юксалади. Польшадан дон, ёғоч, ёғ, мўйна олиб кетилиб, чегдан газлама, зираворлар, заргарлик буюмлари, гиламлар, вино ва ҳ.к.лар келтирилган.

Польша XIII-XIV асрларда. Пшемислав II 1278-йили Буюк Польша ерларини бирлаштириб, унга Краков, Поморьенинг бир қисмини қўшиб олиб, ушбу марказ теваарагида барча поляк ерларини бирлаштириш харакатига тушади. Пшемислав 1295-йили қироллик тожини кийган, лекин орадан бир йил ўтиб, ёлланма қотил томонидан ўлдирилган эди.

Ундан кейин мамлакатни бирлаштириш сиёсатини Брест-Куяв князи Владислав Лонетек давом эттиради. Аммо поляк магнатлари князнинг бирлаштириш сиёсатидан хавотирга тушиб. Польша қироллиги тахтини чех қироли Вацлав II га беришади.

Вацлав II нинг вафотидан сўнг, 1305-йили Владислав Краковни эгаллайди. У тевтон орденни рицарларининг Польшага ҳужумларига чек қўяди. Польша зодагонларининг Буюк Польша устидан тўлиқ ҳукмронлик ўрнатиши харакатини йўққа чиқаради. Ниҳоят, 1320-йилда Владислав яхлит Польша давлати қиролли тожини кияди. Лекин орден Польша ерларини босиб олиш учун янги уруш бошлайди. Орден рицарлари ва уларнинг иттифоқчиси – Чехия қироли Ян Люксембургий қўшини 1331-йили Польшага бостириб киради. Аммо иттифоқчилар қўшини Пловцк яқинидаги жангда мағлубиятга учрайди. Шунга қарамасдан, орден Куявия ва Добрижин ўлкасини эгаллайди. Бу йўқотишларга қарамасдан, поляк ерларининг асосий қўчилиги бирлаштирилиб булинади.

Владислав Локетекнинг вориси Казимир III (1333-1370-йй.) Полшанинг Силезияга ҳуқуқидан воз кечиб, Ян Люксембургий билан умрбод тинчлик сулҳини тузади. Польша 1343-йили орден билан ҳам сулҳ имзолайди. Куявия ва Добрижин ерлари Польшага қайтарилади. Казимир III ўзининг ташқи сиёсатида Венгрия ҳамда ғарбий-помор князликлари билан иттифоққа таънади.

Қиролнинг ички сиёсати Польша давлатини мустақамлашга қаратилган. Унинг даврида маъмурий мақамалар кучайтирилиб, ягона пул – краков чақалари зарб қилинади. 1364-йили Польша маданиятини ривожлантиришда Краков университети очилади. Қатор мустақам қалъалар бунёд этилиб, уларга қиролнинг амалдорлари-қаштелянлар тайинланади. Қалъалар тизимининг ярагилиши мамлакат мудофаа қудратини оширади. Қирол ушбу даврнинг асосий харбий кучи зодагон-шляхтичлар лашқарига таянган. Қўшин ҳудудий асосда тузилиб, харбий бўлинмалар хоругви деб аталган. Юқоридаги сабабларга кўра, шляхтич-зодагонлар сиёсий мавқеи кучайиб боради. Можновладлар (панлар) хоругви таркибига кирмасдан, ўз бўлинмалари билан қўшинда алоҳида бирлик сифатида катнашганлар. Харбий юришлар пайтида қўшинда кўплаб деҳқонлар ва шаҳарликлар ҳам иштирок этганлар.

Табиийки, қонулар поляк зодагонларининг манфаатларини ҳимоя қилиб, уларнинг қарам деҳқонлар устидан ҳокимиятини мустақамлаган. Хусусан, статутда хар бир қишлоқдан бошқа феодалга иккитадан ортиқ деҳқоннинг ўтиши таъқиқлаб, уни бузган қметни (қарам деҳқон)нинг ўзи

билан олиб кетган бирча нарсаларини зодагонга кайтариши кўзда тутилган. Аммо ўз хужайинини қонуний ташлаб кетмокчи бўлган деҳқон ҳам катта тулов тулашдан ташқари, уй-жойи ва хужалигини яхши ҳолатда қолдириши лозим бўлган.

XIV асрда яхлит Польша давлатининг ташкил топиши мамлакат учун катта тарихий аҳамиятга эга воқеа бўлди. Аммо кироилларнинг марказлаштириш сиёсати охирига етмай қолади. Айрим ҳудудлар анча кенг мухторият ҳуқуқини сақлаб қоладилар.

Польша-Литва унияси ва унинг сиёсати. XIV аср охиридан тевтон ордени яна поляклар ерига ҳужумга ўтади. Герман истилоси ҳавфи Польша ва Литванинг бирлашишига туртки беради. 1385 йили Крев унияси имзоланиб, Литва князи Ягайло Владислав II номи билан, 1386-1434 йиллари Польша кироли ҳам бўлган. Уния Польшанинг орденага қарши курашиши учун қудратини оширади.

Орден XV асрнинг бошларида Литванинг энг муҳим ҳудуди-Жемайтияни босиб олади. Бу воқеа поляк ва литов зодагонларининг кайтадан бирлашишига туртки беради. Жемайтликлар 1409-йили орденага қарши исён кўтаради. Айни пайтда, орден рицарлари поляклар ерларига ҳам бостириб киради. Бунга жавобан Польша ва Литва бирлашган қўшини босиб олинган ҳудудларни кайтаришга ҳаракат қилади. Орден рицарларига қарши 1410-йили 15-июлда Грюнвальд жанги бўлиб ўтади. Жангнинг бошида поляк-литов қўшинининг Витовит етакчилигидаги унв каноти ортга чекинади. Лекин марказдаги Смоленск полкларининг ҳужуми ва матонати полякларга ҳужумга ўтишга имконият беради. Оғир жанг орденининг буюк магистри ва яна куплаб рицарларнинг ҳалок бўлиши, немисларнинг мағлубияти билан тугайди.

Грюнвальд жангидаги ғалаба герман зодагонларининг Шарққа босқинларини анча муддатга тўхташиб, Польшанинг мустақиллигини мустаҳкамлайди. Бу жангдан сўнг Польша Болтиқ денгизи соҳилига чиқишга муваффақ бўлади.

1450-йили Польша орденага қарши уруш бошлаб, унда янги ғалабага эришади. 1466-йилги Торун шартномасига кўра Гданьск ва Шаркий Поморье Полшага қайтарилади. Шу тариқа, Польша Болтиқ денгизи соҳилларида мустаҳкам ўрнашиб олади.

Болгария давлати. Болгария 1185 йили Византиядан мустақилликка эришганидан сўнг, зодагон-болярларнинг давлатни марказлашигига қаршилиги давом этади. Лекин майда зодагонларга таянган Калоян (1197-1207) болярларни буйсундиришга эришади. Рим папасидан киролик тожини олган хукмдор Болгария черковининг мустақиллигини ҳам таъминлайди. Калоян фаол ташки сиёсат олиб бориб, дастлаб Византиядан сўнг, салибчилардан янгидан-янги вилоятларни қайтаришга эришади. У 1205-йили Адрианополь жангида салибчиларни мағлуб этиб, Болконда етакчи мавкега эришади. Лекин киролик 1207-йили болярлар фитнаси қурбони бўлади. Мамлакатда ички низолар бошланиб, Калояннинг укаси Асеннинг ўғли Иван Русь ерларига қочади.

Йирик болярларнинг ўз манфаатларини кўзлаб олиб борган сиёсати натижасида аҳолига нисбатан зулм ўтказиш кучайиб, мамлакат заифлашади. Вужудга келган вазиятда яна богомиллар харакати бошланади. Черковнинг 1211-йилдаги йиғини богомилларни таъқиб этишнинг янги босқичини бошлаб беради. Ғалаёнлар кучайиб, ташки душманлар тазйиқида Болгария худудлари яна қисқара бошлайди.

Ушбу шароитда мамлакатга руслардан иборат дружина билан қайтган Иван III Асенъ (1218-1241-йй.) тахтни эгаллайди. Унинг бошқаруви даврида Болгария аввалги кудратини тиклаб, яна Болкондаги етакчи давлатга айланади. Иван III қўшинлари 1230-йили Эпир лашкарини енгиб, Константинополь учун кураш бошлайди. Қироликнинг адолатли сиёсати, унга ҳатто юнонлар яшайдиган вилоятларни ҳам итоатга ўтишига сабаб бўлади. Лекин Болгариянинг юксалиши узоқ давом этмайди. Иван III нинг вафогидан сўнг ўзаро урушлар бошланиб, мамлакат мўғуллар босқинига дучор бўлади.

XIII-XIV асрлардаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. XIII асрга келганда мамлакатда ер эгаллиги муносабатлари мулкчиликнинг етакчи турига айланиб, йирик ер эгаларининг иммунитет ҳуқуқлари шаклланади. XIII-XIV асрларда шаҳарлар хўжалиги ҳали ярим аграр хусусиятга эга бўлсада, хунармандчилик ва савдо юксалиб, шаҳарлар ва кишлоқ орасидаги иқтисодий алоқалар фаоллашади. Византия, Дубровник, Генуя, Чехия, Венгрия билан савдо-сотик ривожланади.

Давлат бошқаруви. Болгариянинг давлат бошқаруви Византия таъсирида бўлган. Солиқлар гури кўп бўлиб, аҳолига катта қийинчиликлар келтирган. Жумладан, аҳоли мол, дарахтлар, экинзорлардан ушр (1/10) туласа, ҳар бир ҳовли-жой учун “димнина” ёки, қўш хўкизлар учун алоҳида солиқ ва ҳ.к. тулар эди. Солиқларни маҳсулот билан тулаш давом этади. Киролик қўшини болярларнинг ҳарбий бўлинмалари асосида ташкил этилган. Қироликнинг бевосита ҳукмида фақат ёлланма лашкар бўлган.

Болгариянинг инкирози ва турклар истилоси. Иван II нинг вафотидан сўнг узаро урушлар давом этиб, мамлакатни заифлаштира боради. XIII-XIV асрларда Болгарияга жанубдан Византия, ғарбдан венгр ва серблар, шимолдан мўғуллар ҳужумлари бошланиб, вазиятни янада кескинлаштиради. 1330 йили Сербия Болгарияга оғир зарба бериб, ундан болгарлар узларини фақат аср ўрталаридагина унглай оладилар. Турклар истилоси арафасида Болгария, Добруджа, Видин князлари ва бошқа мустақил мулкларга бўйниб кетади. Натижада, усмоний турклар Болгарияда катта қаршиликка учрамай, 1393 йили, уч ойлик қамалдан сўнг Тирново шаҳри таслим бўлади. Турклар шаҳар аҳолисининг қолган қисмини бошқа ҳудудларга кўчиради. Орадан уч йил ўтиб, Видан князлиги ҳам қулайди. Шу тариқа, Болгарияда Усмонийларнинг деярлик беш аср давом этган ҳукмронлиги урнатилди.

Серблар давлати XIII-XIV асрларда. Властеллар. XIII-XIV асрларда серб зодагонлари йирик ер-мулклар, кўплаб чорвага эга бўлишган. Урта ва майда зодагонлар—властемечлар **властелларнинг** вассаллари бўлиб, уларнинг ер-мулклари нисбатан кам эди. Энг йирик мулкдорлардан бири серб ҳукмдори бўлган. Черков ва монастирларнинг ҳам ер-мулклари етарлича эди. Далмация шаҳарларини озик-овқат билан таъминлаш зодагонларни ўзлари ишлов берадиган ерларини кўпайиши ва баршинанинг ўсишига олиб келади. XIV асрнинг ўрталаридан дехқонларни ерга бириктиб қўйиш “Стефан Душан қонунлари” билан тасдиқланади. Қонунларда қочоқ дехқонни тамғалаш, уни яширган кишини хоин сифатида жазолаш кўзда тутилган. Шаҳарларга ҳам қочоқ дехқонларни қабул қилиш таъқиқланган.

Сербияда ҳунармандчиликнинг нисбатан юксалиши XIII асрга тўғри келади. Лекин бошқа мамлакатлардан фарқлироқ, унда ҳунармандчилик фақат шаҳарларда эмас, қишлоқларда ҳам тарқалган. Болгариядаги каби, серб шаҳарларида ҳам йирик ер эгалари ҳукмронлик қиларди. Шаҳарлар кеч ривожланиб, улар ҳеч қандай имтиёзларга эга бўлмаган.

Сербия темир ва рангли металлларнинг бой захираларига эга бўлса-да, тоғ-кон ишлари божсиз савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳорижликлар: немислар, венецияликлар, генуяликлар қўлида бўлган. Қонлар ҳорижлик ишбилармонларга катта даромад келтирсада, Сербиянинг ўзи қурола-аслаҳани Дубровникдан сотиб олишда давом этган. Олтин ва қумуш ёмбилари эса четга олиб кетилиб, мамлакат ички савдоси мол айирбошлаш шаклида қолган. Сербияда ҳатто пул солиғини Византия тангалари билан олишда давом этилган.

XIV асрдаги Сербиянинг бошқарув тизими айнан Византиядагига ўхшаш бўлган. Мамлакатни бошқарган сулола буюк воевода, хазина бошлиғи—**каморник**, архиепископ (**сўнг патриарх**) ва бошқа властеллар ҳукмдор ҳузуридаги **синклит** аъзолари бўлишган.

Ахён-ахёнда мамлакат властелларининг умумий йигини ҳам ўтказилган. Давлатнинг асосий даромадлари хукмдор ерларидан олинадиган ва солиқлардан тушадиган маблағлар бўлган.

XIII аср охири–XIV асрнинг бошларида серблар Шимолий Македонияни, болгарларга қарашли Морава дарёсининг ўнг соҳилини ва йирик Браничен вилоятини босиб оладилар. Серблар 1330-йили болгарлар қушинини Вельбужда яқинида мағлуб этиб, Болкон ярим оролида хукмрон бўлиб қоладилар.

Сербия ўз қудрати чўққисига Стефан Душан хукмронлиги (1331-1355-йй.) даврида эришган. Аини пайтда, мамлакат чегаралари жанубда Афон тоғи ва Ўрта Юнонистонгача, жануби-ғарбда – Места дарёсигача чўзилади. Душан 1345-йили Сербия ва Романия подшоси, деб эълон қилинган. Ундан сал аввалроқ Сербияда патриархлик ташкил этилиб, католиклар қувғин қилина бошланади.

Босния билан узоқ давом этган урушларнинг бошланиши, Душаннинг Константинополга юриш режасини амалга оширишига йўл қўймайди. Қолаверса, шимолдан Венгрия хавфи пайдо бўлишидан ташқари, Рим папаси билан муносабатлар ҳам бузилади. Мамлакатда ички вазият мураккаблашиб, дехқонларнинг чиқишлари кенгая боради. Жараёни назоратга олиш учун XIV асрда чиқарилган қонуларда “дахрийлар, ўғрилар ва қароқчиларга” нисбатан қаттиқ жазоларни қўллаш кўзда тутилган. Душаннинг қўққисдан вафот этиши мамлакатда янги исёнларга олиб келади. Византиялик муаллифнинг ёзишича, турли қабила ва элатлардан тузилган Сербия давлати йигирма йиллик урушлардан заифлашиб, парчаланиб кетади.

Турклар истилоси. Сербиядан мустақил бўлган Македония учун турклар истилоси хавфи XIV асрнинг 60-йилларида пайдо бўлади. Унинг ҳокимлари на Сербиянинг ўзаро можародаги властелларидан ва на Болгария болярларидан ёрдам ололмайдилар. 1371-йили Марица дарёси бўйидаги Черномен жангида македон лашқари турклар томонидан тор-мор этилади. Жангда ҳалок бўлган македон ҳокимларининг ворислари Усманийлар султони вассали эканлигини тан оладилар. XIV асрнинг 80-йилларида турклар Сардика ва Нишни ҳам эгаллайдилар. Лекин туркларнинг кейинги юришлари муайян вақт давомида муваффақият келтирмайди. Ниҳоят, 1389-йили Султон Мурод I нинг лашқари Косово майдонидаги жангда серблар лашқарини енгади. Бу жангдан сўнг, серб властеллари ўзларини Усманийлар вассали деб, тан оладилар.

45 §. Русь князликларида сиёсий тарқоклик.

Русь князликларининг қипчоқларга қарши бирлашуви. Қипчоқларга қарши курашиш зарурияти Русь князликларини бирлашишга ундайди. Лекин 1097-йилги Любечдаги съезд “барча ўз ерига эгалик”

қилсин деган қарорни қабул қилиб, Русь ерларидаги сиёсий тарқоқликни қонунлаштиради. Фақат 1101-йилга келиб, князлар ўзаро ярашиб, кейинги йили қипчоқларга қарши юришларни мўлжаллашади. Владимир Мономах 1103-йили Святополк хузурига Долобскга келиб, уни дала ишлари бошлангунга қадар қипчоқларга қарши юришга чорлайди.

Русь Етгита князликларининг бирлашган қўшини Днепр бўйлаб қайиқларда ва отларда жанубга силжиб, сўнг, шарққа – дашт томонга бурилади. Русь дружиналари хужумини қутмаган қипчоқлар қочишга тутинадилар. Голиблар катта ўлжалар билан бир қаторда, асирлар олиб, асирликдаги ўз юртдошларини халос этишади. 1107-йилдан сўнг уруш ҳаракатлари душман ҳудудига қўчирилади. Владимир Мономах (1113-1125-йй.) Киевда князлик қилган пайтда қипчоқлар билан урушлар фақат улар яшаган ҳудудларда олиб борилган.

Мономахнинг ўлиmidан сўнг, қипчоқларнинг Русь ерларини талашга қаратилган ҳаракатларини Мономахнинг вориси Ярополк қайтаради. Лекин унинг ўлиmidан сўнг, ҳокимиятни қипчоқлар билан дўстлашган Всеволод олиб, у аввалги амаддорларни четлатади.

Всеволоддан сўнг Киев князлиги Мономахнинг набираси Изяславга ўтади. Эндиликда қипчоқлар муаммосидан унинг амакиси Юрий Долгорукий ўз мақсадида – қандай бўлмасин. Киевни олиш учун фойдаланишга интиланган. Аепохоннинг куёви бўлган бу князь қипчоқларни Киевга қарши беш марта бошлаб келиб, ҳатто ўзининг она шаҳри Переяславнинг таланишига сабабчи бўлади. Князь Юрий Владимирович Киев тахтига эришса-да, давлатни узоқ бошқара олмайди. Уч йил ҳам ўтмасдан, уни заҳарлаб ўлдиришади.

Киев князлиги Русь дарёси хавзасида яшаган торғ ва бошқа туркий қабилалар билан ҳамкорликда 1159 – 1160 ва 1162-йиллари қипчоқларга зарба беришга эришади. Аммо ўзаро қурашлар ғалаба натижаларини йўққа чиқаради. XII асрнинг 70-йилларида Дон даштларида Кончак хон бошчилигида қипчоқларнинг йирик давлат бирлашмаси шаклланади. 70-80 – йилларда Русь князликларининг қипчоқларга қарши қураши гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият билан давом этиб, муваффақиятсизликларига учрашшининг асосий сабаби, сиёсий тарқоқлик бўлган. Ундан ташқари, ҳокимият учун қурашаётган князларнинг ақсарияти қипчоқлар билан иттифокқа кириб, улардан ёрдам олиши ҳам вазиятни мураккаблаштирган.

1202-йили қишда Волинь князи Роман Мстиславич қипчоқларга қарши юриш қилиб, қўплаб асирларни халос этади. 1206-йилнинг апрелида Рязань князи Роман даштликларига зарба бериб, қўплаб чорвани қўлга киритиб, асирларни озод қилади. Бу Русь князларининг қипчоқларга қарши сўнгги юриши эди.

Владимир – Суздаль князлиги. “Буюк ўрмон ортидаги ер”. XII асрнинг урталарида қачонлардир яхлит Киев Руси 15 та мустақил князликларга бўлиниб кетади. Владимир – Суздаль, Полоцк – Минск,

Туров – Пинск, Смоленск, Муром – Рязань, Чернигов, Киев, Переяславель, Галич-Волинь, Тмутаракан князликлари, Новгород республикаси ва кейинчалик ундан ажралиб чиққан Псков князлиги бўлган. Улардан энг йириклари Владимир – Суздаль ҳамда Галич – Волинь князликлари ва Новгород республикаси бўлган.

Владимир – Суздаль князлиги ҳудудда ўрмонлар кўп бўлиб, XII асрда Москва ўрмон ёнида жойлашган. IX асрга қадар бу ҳудудда шарқий фин-угор қабилалари: меря, весь ва муромлар яшаб, қўшни славян – кривичлар ва вятичлар билан аста-секин аралашиб кетганлар. XI аср охиридан бу ҳудудларга Новгород ва Смоленск ерларидан, сўнг феодал урушлари ва қипчоқлар босқини даврида жанубий вилоятлардан кўчиб келган аҳоли жойлашган. Жанублик аҳоли билан кўплаб дарё ва шаҳарлар номлари ҳам келиб қолган. Хусусан, Либедь, Ирпень, Трубеж дарёчалари, Звенигород, Галич, Вишгород, Стародуб ва бошқа шаҳарлар номлари шу тарихга пайдо бўлган. Улар қаторида янги шаҳарлар – Москва, Нижний Новгород, Дмитров, Кострома, Буюк Устюг, Городец ва бошқалар ҳам бўлган. Улқада XIII асрга келиб, 80 га яқин шаҳарлар бўлган. Савдохунармандчилик билан шуғулланувчи аҳоли XII-XIII асрларда, айниқса, ёш шаҳарларда (жумладан, Клязмадаги Владимирда) тез кўпаяди.

XI аср охирида улқа Владимир Мономах мулкларига кирган, унинг даврида Клязмадаги Владимир шаҳрига (1108-йили) асос солинган. Мономахнинг ўлиmidан сўнг бу ҳудудда князнинг ўғли Юрий Долгорукий (1125-1157-йй.) янги маҳаллий сулолага асос солди. Киевни эгаллаш учун курашган князь, айни пайтда, Новгородда ҳам ўз таъсирини ўтказишга, барча Русь ерларини бирлаштиришга интилан. Князь маҳаллий кучли боярларни заифлаштиришга интилан.

Юрий Долгорукийнинг ўғли Андрей Ростов – Суздаль ерида (1157-1174-йй.) князлик қилади. У Русьдаги энг кучли князлардан бири эди. Андрей ҳам отаси сингари Киев ва Новгород устидан ўз хукмронлигини ўтказишга интилан. У 1169-йили Киевга ва уни эгаллашга интилан князларга зарба беради. Шундан сўнг Андрей Новгородда ҳам ўз кишисини князликка кўйишга эришади. Князь Андрей Ростов – Суздалда ўз мавқеини кучайтириш учун кучли боярларга қарши курашади. Андрейни Владимир ва бошқа ёш шаҳарлар қўллади. Натижада, князь пойтахтни Владимирга кўчириб, унинг яқинидаги Боголюбовода ўз қароргоҳини бунёд этди. Князнинг Боголюбский лакаби ҳам ана шу жой номидан олинган.

Лекин Андрей ҳам курашни якунига етказа олмайди. Боярлар фитнаси князнинг ўлимига сабаб бўлади. Фитначи боярлар икки йил давомида аҳолини талаб, зулм ўтказди.

Тахтга Андрейнинг укаси Всеволод Юрьевич (1176-1212-йй.) келиб князлик ҳокимиятини мустақамлаш бошлайди. Боярларга қарши курашган князь, савдогарлар ва бой хунармандларга қатор имтиёзлар беради.

Всеволод Новгородни ўзи юборган князь, амалдорлар ва ноибларни қабул қилишга мажбур этади. Киев князи Всеволоднинг хокимиятини тан олади. Шарқда Владимир – Суздаль ланкари булғорларга, Волгабўйида – мордвалар ва бошқа элатларга қарши юришлар қилган. Владимир шахри Волга дарёси орқали Кавказ ва Хоразм билан савдо-сотик олиб борган. Лекин князнинг қудрати Русь ерларида эмас, Владимир – Суздаль князлигида ҳам сиёсий тарқоқликка чек қўя олмайди.

Всеволоднинг вафотилан сўнг князликда яна феодал урушлари бошланади. Всеволоднинг ўғилларидан бири Константин 1216-йили Буюк князь бўлади. Аммо князлик қатор мустақил мулкларга бўлиниб, уларни Всеволоднинг ўғиллари бошқарган. Фақат Юрий Всеволодович даврида (1218-1238-йй.) князлик кучайиб, шарқ томонга кенгая боради. Булғорларга қарши юришдан сўнг, 1226-йили Волга соҳилида янги – Нижний Новгород шахрига асос солинади. Владимир феодаллари мордвалар ерларини эгаллаш имконига эга бўладилар.

Юрий ва бошқа маҳаллий князлар Буюк Новгородни ҳамла Рязань ва Смоленск князликларини буйсундиришга киришади. Суздаль князи Ярослав Всеволодович 1236-йили Киев князлигини олса, унинг ўғли Александр (кейинчалик – Невский) – Буюк Новгород князи бўлади.

Буюк Новгород (XIII аср ўрталарига қадар). Новгород ерларининг маркази – Буюк Новгород Волхов дарёси соҳилда бўлган. Новгород ерларига фақат словенлар эмас балки, води, ижор, карел, чудь ва бошқа фин-угор қабилалари ерлари ҳам кирган. Новгород ўз ерларини Болтиқбўйи томонга, у жойда бунёд этган Юрьев (Тарту) шахрига таяниб кенгайтирган. XI асрдаёқ Новгородликларнинг Оқ денгиз ва Урал тоғларига силжиши бошланган.

Новгород ери аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган. Ов, балиқчилик, туз таёрлаш ва ёввойи асал йиғиш хўжаликнинг ёрдамчи тармоқлари ҳисобланган. Князликдаги ўзига хосликлардан бири черков ва монастирлар, савдогарлар қўлида йирик ер-мулкларнинг тўпланиши бўлган. XI-XII асрлардан жамият ҳаётида пулнинг ўрни ошиб борган. Феодаллар деҳқонларни ерга бириктириб, бир хўжайиндан бошқасига ўтишини чеклашга интиланлар.

Новгород ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик анча тараққий этган. Энг ривожланган ҳунар турлари: дуралгорлик, кулолчилик, кўнчилик, темирчилик ва заргарлик бўлган. Новгород атрофидаги Псков, Ладога, Старая Руса, Великие Луки шаҳарларида ҳам кўплаб ҳунармандлар яшаган. Ҳунармандлар фақат буюртма бўйича эмас, бозорга ҳам буюм тайёрлаганлар. Новгороднинг ички ва танки савдоси ҳам гуллаб-яшнаган. Бунга худуднинг қулай географик ўрни ҳам қўл келган. Новгород савдогарлари Готланд ороли, Швеция, Данияга мунтазам қатнаган. XII асрнинг иккинчи ярмидан новгородликлар Ганза шаҳарлари билан савдо-сотик кила бошладилар. Фарбий Европага мўйна, шам, зигирпоя толаси,

ёғ, тлолень ёғи ва морж дандоплари, хунармандчилик буюмлари олиб борилган. Новгородга Ғарбдан мовут, вино, зирavorлар, камёб буюмлар келтирилган.

Киев Русининг бошка князликлари, айникса, Владимир – Суздаль билан савдо ҳам кенг кўламда олиб борилган. Савдогарлар ўз ҳамкорлик ташкилотларини тузганлар.

Новгородда савдогарлар ва бой хунармандларнинг юкори катлами XI аср охири - XII аср бошларидан кучайиб боради. Савдо ва судхўрлик билан боғлиқ боярлар ва монастирлар ҳам юкори мавкега эга эдилар.

XI-XII асрларда Новгороддаги феодалларга қарши чиқишлар одатда Киевдан мустақилликка эришиш тусини олган. Новгород 1015-йилдаёқ буюк князга бож тўлашдан бош тортади. 1102-йилдан эса Новгород, буюк князнинг ўғлини қабул қилмай ўз князини сайлай бошлайди. Шу тарика, Новгородда феодал республикаси туридаги давлат тузуми шаклланади.

1136-йили князь Всеволод бошқарувдаги камчиликлари учун ҳокимиятдан четлатилиб, сургун қилинди. Натижада, Новгород боярлари орасида ҳокимият учун кураш кучаяди. Мустақилликка эришишга интилган Псков князь Всеволодни қабул қилади.

Новгород вечесини боярлар бошқарган. Ижро ҳокимияти боярлар қўлида бўлган. Юкори лавозимларга ҳам аксари боярлар сайланиб, уларнинг лавозими баъзида меросий тус олган. Лавозимлар орасида биринчиси Новгород епископи (кейинчалик архиепископ) бўлган. Епископ хазинани сақлаган, давлат ерларини бошқариб, ташқи сиёсатни олиб боришга жавоб берган, тошу тарозиларни назорат қилган, черков судини бошқарган. Унинг саройида Новгород йилномаси битилган, ўз хизматкор зодагонлари ва ҳарбий бўлинмасига эга бўлган. Епископ йирик боярлар ва амалдорлардан ташкил топган “кенгашни” бошқарган.

Яна бир муҳим лавозим – посадник Новгород судини бошқаришидан ташқари, лавозимларга тайинлаш ёки четлатиш, князь фаолиятини назорат қилиш, у билан бирга ҳарбий юришларда иштирок этиш билан шуғулланган. Пасадникнинг ёрдамчиси мингбоши (тысяцкий) бўлган. У халқ лашқарини, савдо судини бошқарган. Новгородда князь ҳам бўлиб, у дружинаси билан полиция, уруш пайтида барча ҳарбий кучлар қўмондони вазифасини бажарган.

Князнинг бошқарув ишларида иштирок этиши ва суд қилиши, унинг боярлари ва дружинаси эса Новгород республикасида ер-мулкка эга бўлиш, савдода қатнашиш таъқиқланган. Вечэ князь билан шартнома тузиб, унга маош тўлаган. Русдаги сиёсий таркоқликдан фойдаланган Новгород қўлингча мустақил бўлган. Аммо боярлар орасидаги ҳокимият учун кураш, республиканинг қайта қарамликка тушишига сабаб бўлаверган. XIII асрнинг 20-йилларида Новгород Владимир-Суздаль князи Всеволоднинг ўғли Ярославни князликка қабул қилади.

XIII асрдан Новгород учун янги душман – немис князлари ришарларининг бўлинмалари ва Литва пайдо бўлади.

Галич-Волинь князлиги XII-XIII аср ўрталарига қадар. Князлик XII аср охирида Галич ва Волинь князликларининг қўшилишидан вужудга келган.

Дехқончилик Волинь ва Галичнинг қоратупрок ерларида қадимдан ривожланган. Чорвачилик, ов ва балиқчилик ҳам ўз ўрнига эга эди. Ер малиги муносабатларининг ўрнатилиши билан, князь ва боярларнинг йирик ер эгаллиги шакллана бошлади. Савдо билан шуғулланишлари боярларнинг бойишига қўл келади. Боярлар иқтисодий фаолиятининг юксалиши уларнинг сиёсий қудратини ҳам ошира боради.

Хунармандчилик XII-XIII асрларда анча тараққий этади. Галич ерларида туз тайёрлаш юксалиб, уни Руснинг бошқа худудларига чиқаришган. Хунармандчиликнинг: темирчилик, заргарлик, кунчилик, кулолчилик ва қурилиш соҳалари айниқса ривожланган. XII асрда ўлкада 80 га яқин шаҳарлар бўлиб, улардан Владимир, Галич, Луцк, Берестье, Дорогичин ва бошқа шаҳарлар савдо-хунармандчиликда стакчилик қилган. Хунармандчилик маҳсулотлари маҳаллий эҳтиёжларни қоплашдан ташқари, қўшни худудларга ва четга чиқарилган.

Дарёлар орқали Византия, Корсунь ва Киев билан савдо-иқтисодий алоқалар олиб борилган. Галич ерларидаги Перемышль шаҳрининг иқтисодий юксалиши, худуднинг сиёсий мустақиллигига интилиши XI асрнинг биринчи ярмидан бошланади. Доғишманд Ярослав даврида Перемышль князлиги ажралиб чиқади. Волиньнинг Киевдан ажралишига ҳаракати XI асрнинг ўрталаридан бошланади. Галич князлари ака-ука Володарь ва Василько Ростиславичларнинг (1084-1124-йй.) кучайиши, уларга Киев ва Волинь князлари иттифоқи, сўнг Венгрияни қарши қўяди. Аммо Ростиславичлар маҳаллий мулкдорлар ва шаҳарлар қўллашида қурашларда муваффақиятга эришадилар. Галич мустақилликка эришса, Волинь XII аср ўрталарига қадар Киевга қарам бўлиб қолади.

XII асрдан Галич ва Волинь ерлари иқтисодий юксалишини бошдан кечиради. Ростиславичнинг вафотидан сўнг, уларнинг вориси Владимирко пойтахтни Галичга ўтказди. Асрнинг иккинчи ярмидан Галич ва Волинь князликларининг бирлашиши жараёнлари кучая бориб, у князь ҳокимиятини мустақкамлаш, маҳаллий боярлар мавқени пасайтиришни тақазо этган. Бу жараёнда князь ўз хизматидаги йирик мулкдорлар, шунингдек, шаҳарлар ва кишлоқларга таянса, боярлар муҳолифатига қарши қурашда қўшни Венгрия ва Польша ёрдам берган.

Галич князлиги айниқса Ярослав Владимирович даврида (1153-1187-йй.) кучайган. У иттифокчи князлардан мохирсена фойдаланиш билан бир қаторда, фақат ўз князлиги эмас, бутун мамлакат манфаатини қўзлаб сиёсат олиб борган. Аммо Ярославнинг буюк князлик ҳокимиятини ўрнатишга интилиши боярлар қаршилигига учрайди.

Ярославнинг ўлимидан сўнг, Галич князлиги Волинь князи Роман Мстиславич (1199-1205-йй.) томонидан қўшиб олинади. Роман кучайиб бораётган боярлар ва йирик диний феодалларга қарши узлуксиз кураш олиб боради. Узининг қисқа муддатли князлиги даврида Роман боярларни бир қисмини йўқотиб, бошқаларини кочишга мажбур эгади. Уз рақиблари ерларини князь хизматидаги феодалларга тақсимлаб берган. Роман Киев князлигига ўз кишисини қўйишга эришади.

Романнинг ҳалок бўлиши билан, унинг ворислари Даниил ва Васильнинг ҳали гудаклигидан фойдаланган боярлар Галичда ҳокимиятни оладилар. Боярлар Север князи Игоревичнинг ўғилларини князликка чақиришади. Яна ички курашлар авж олади.

Йиллар ўтиб, князь Даниил Романович шаҳарликлар ва хизматдаги феодалларга, халқ оммасига таяниб, 1229-йилга келиб Волиннинг яхлитлиги ва мустақиллигини таъминлайди. 1238-йилдан у Галич князи ҳам бўлиб, Киевни эгалаб, ўз лашкарбошиси Дмитрни унинг ҳокимлигига тайинлайди. Лекин кўп ўтмай мўғуллар босқини бошланади.

46 § . Русь ерлари чет босқинчиларга қарши курашда.

Русь ерлари мўғулларга қарши курашда. Русларнинг мўғуллар билан илк тўқнашуви кипчоклар хони Кстан қўшини таркибида 1223-йилнинг 31-майида Калка дарёси бўйидаги жангга бўлади. Кипчоклар қўшини таркибидаги Галич, Волинь ва бошқа князликлар ҳарбий бўлинмалари ҳам катта талофат кўради. Олгита князь ҳалок бўлиб, Галич ва Волинь князлари кочиб қўтилади.

Мўғулларнинг янги урушлари Ботухон ва Субутой баҳодир бошчилигида 1237-йил бошланади. Истилочилар ўша йилнинг кишида Рязань князлигига босгириб киради. Рязань князининг Владимир ва Черниговлардан ёрдам сўраб юборган мурожаатлари эътиборсиз қолади. Князликнинг Евпатий Коловрат бошчилигида тўплаган сўнгги 1700 кишилиқ дружинаси партизанлик усулига ўтиб, катор жангларда душманга талофат келтирсада вазият ўзгармайди.

Владимир князи Юрий Веселодовичнинг катта қўшин тўплай олмай душманга қарши юборган алоҳида ҳарбий бўлинмалари кетма-кет мағлубиятга учраган. 1238-йилнинг феввалида мўғуллар шаҳарни қисқа қамалдан сўнг эгаллаб, вайрон қилади. Шаҳар таланиб, қўлаб кишилар асирликка олиб кетилади. Князнинг сўнгги ҳарбий кучлари 1238-йил мартада Сить дарёси яқинидаги жангга енгилиб, Юрий ҳалок бўлади. Шундан сўнг, мўғуллар Торжок шаҳрини эгаллаб, аҳолисини қириб ташлайди. Козельск шаҳрини олиб, аҳолисини қиргин қилади. Владимирнинг янги князи Ярослав Всеволодович (1238-1246-йй.) кишлоқ хўжалиги ва шаҳарларни тиклашга киришади.

Ботухоннинг Русь ерларига янги ҳужуми 1239 йили бошланади. Истило йўналиши ғарб томонга йўналтирилиб, Жанубий Переяславль, Чернигов, Глухов шаҳарлари олиниб, сўнг Волга бўйидаги Муром ва Мордва ерлари эгалланади. Боту қўлини 1240-йил сўнгида Киевга яқинлашади. Киев ҳокими Дмитр кўшинларининг мардоновор жанг қилишига қарамасдан, шаҳар 6 декабрда олинади. Ғарбий Европада юришлар 1242-йилнинг ёзига қадар давом этиб, сўнг, муғуллар Волгабўйи даштларига қайтган.

Русь князликларининг швед ва немис босқинчиларига қарши кураши. Шаркий Болтиқбўйида IX- XIII асрларда уруғчилик тузуми инкирозга учраб, ҳудуддаги литва, латиш, эстон, карель ва фин қабилаларининг элатларга бирлашуви жараёни бошланади. Литва қабилаларига мансуб жемайтлар (жмудь) ва аукштайтлар энг йирик этник бириклар бўлиб, уларда IX асрдан князлик шаклидаги давлатнинг шаклланиши бошланади.

Латвияда IX-X асрларда: курш, земгал, лив, латгал ва сел қабилалари яшаб, уларда ҳам уруғчилик тузумининг инкирози, йирик ер эгалигининг дастлаб қабилалар иттифоқлари, сўнг, XI-XIII асрларда вилоятларнинг шаклланиши кузатилади. XI-XIII асрларда эстон қабилалари ҳам элатга бирлаша борадилар. Ладога қўли атрофида яшаган карелларда ҳам ибтидий уруғчиликнинг емирилиши кузатилади. Кареллардан ғарбда яшаган йирик фин қабиласи -- емь, деб номланса, жануби-ғарбда бошқа фин қабиласи -- сумь жойлашган. Нева дарёси хавзасида--ижора, Фин қўлтигининг жануби-шарқида--водьлар яшаган. Кейинчалик водь ва ижоралар руслар билан аралашиб кетган. Руслар бу ҳудудларда савдо-сотик олиб борганлар.

IX асрдан Болтиқбўйига скандинавияликлар босқинлари бошланганда, маҳаллий қабилалар бирлашиб, бу ҳужумларни қайтарадилар. Даниялик викинглар IX асрда мағлۇб этилади. Полаб ва помор славянлари ерларини X-XII асрларда немислар эгаллайди. Шаркий Болтиқбўйига немис феодаллари дастлаб савдогарлар ва католик миссионерларини юборган. Епископ Бертольд 1198-йили Германияда тулланган салибчи-рицарлар билан Двина дарёсининг қуйилишига келиб тушади. Лекин ливлар, қўп ўтмай, дин тарғиботчиларини хайдаб чиқаради.

Епископ Альберт бошчилигидаги рицарлар 23та кемада 1200-йилнинг баҳорида Ғарбий Двина қуйиладиган жойга келиб тушадилар. Улар ливларнинг зодагонларини хийла билан қўлга олиб чуқингиришга эришадилар. Альберт 1201-йили ливларнинг савдо қишлоғи ўрнида Рига қалъасига асос солади. Кейинги йили немис рицарларининг қиличбардорлар ордени тузилади. Шундан сўнг, рицарлар эгаллаган ҳудудлар Ливония номини олади. Истилочилар ҳудудда янги қалъалар кура бошлайдилар. Рицарлар 1212-йилга қадар Полоцк князи билан можаро чиқилини истамай, ливлар ери узун бож тулашда давом этишади.

Ботухон Русь ерларига хужум бошлаганида, Пруссиядаги Тевтон ордени рицарлари вазиятдан фойдаланиб, ғарбдан юриш бошлайдилар. Папанинг кўрсатмаси билан 1237-йили Тевтон ва Ливония орденлари бирлашиб, герман ва дания рицарлари иттифоки тузилади. Ушбу вазиятда швед рицарлари ҳам фаоллашади.

Швеция феодаллари папанинг рухсати билан XII асрнинг урталарида салиб юришлари ташкил этиб, финларни бўйсундиришга киришадилар. Шведлар суомилар ерларини олганларидан сўнг, 1164-йили Ладога кўли томон юриш бошлаган, лекин новгородликлар зарбасига учраган эдилар. Аммо XIII асрнинг бошларидан шведлар яна хужумга ўтиб, 1227-йили князь Ярослав Всеволодович кўшини томонидан тўхтатилган. 1240-йили шведлар ярл (князь) Ульф Фаси ва қиролнинг кўеви Биргер бошчилигида кўшин тўплади. Бу пайтда Новгородда Владимир князининг ўғли Александр Ярославич ҳукмдор эди.

1240-йилнинг июлида швед кемалари Нева дарёсига кириб, унинг ирмоғи Ижора яқинида лангар ташлайди. Александр бу ҳақда хабар топгани хамон душманга кўкқисдан зарба бериш учун йўлга чиқади. Князь кўшини унинг дружинаси. унчалик катта бўлмаган Новгород халк лашкари, йўлда уларга қўшилган Ладога бўлинмасидан ташкил топади.

Жанг 1240-йил 15-июлда бўлиб, унда князнинг асосий кучлари марказдан, бир қисми эса - қанотдан хужум бошлайди. Александр Биргер билан яккама-якка жангда уни юзидан яралаб, қочишга мажбур этади. Ғалаба шарафига Александр “Невский” фахрий номига сазовор бўлади.

Аммо орадан кўп ўтмай Руснинг шимоли-ғарбий ҳудудларига немис ва даниялик салибчи-рицарлар хужуми бошланиб, 1240-йилнинг ёзида душман чегарадаги Изборск қалъасини қўлга киритади. Сўнг рицарлар сотқин посадник Твердила кўмагида Псковни эгаллайди. Айни пайтда, Новгородда боярларнинг Александрга қарши фитналари ҳам авж олади. Александр 1241-1242-йилнинг қишида шимоли-шарқий Русь ерларидан кўшин тўплаб, Новгород лашкари билан бирга Псков ва бошқа ҳудудларни босқинчилардан халос этади.

А.Невский кўшини ғарбга силжиб, 1242-йил 5-апрелда Чуд кўли музи устидаги жангда (“Муз жанги”да) немис рицарлари кўшинини енгади. Шу тарика Русь ерлари немис ва швед рицарлари босқинидан озод этилади.

Олтин Урда. Русь ерларининг муғуллар зулмидан озод этилиши. Ботухон 1243-йили Европага юришларини якунига етказди. Русь манбаларида Олтин Урда деб ҳам номланган бу давлатнинг пойтахти Волганинг қуйилишидаги Сарой шахри булган. Кейинчалик пойтахт Сарой Беркага ўтказилади.

Олтин Урдани Жўжи улуси ёки чингизийлар авлодидан курултойда сайланган хон томонидан бошқарилган. Улусдаги яйловлар ва кўчманчи аҳоли хон сулоласи аъзолари ва нуёнлар орасида тақсимланган. Йирик

зодагонлар–босқоқлар, доругалар ва бошқалар бўлишган. Хужалик асосини кучманчилар хужалиги – айллар ташкил этган. Дехқонлардан калон, чорвадорлардан қопчур солиғи олинган.

Тез орада Олтин Ҳрданинг ўзи ҳам парчалана бошлайди. Жумладан, Қора денгизнинг шимолидаги ҳудудлар доруғаси Нугай маълум муддат Олтин Ҳрлага ҳам ўз таъсирини ўтказган. Ҳрда таркибидаги Булғор, Қрим, Хоразм вилоятлари маҳаллий зодагонлар ёки Ҳрддан тайинланган амалдорлар томонидан бошқарилган.

Мўғуллар Русь ерларини бирданига истило қилмаган. Шимоли-ғарбий ва ғарбий ерлар босқинга учрамаган. Галич-Волинь ҳудудлари шимоли-шарқдаги ерларга нисбатан кам вайрон қилинган. Ботухон 1243-йили ўз ҳузурига Владимир князи Ярослав Всеволодовични чақириб, уни бутун Русь ерлари оксоқоли этиб тайинлаб, унга ёрлик беради. Унга қўра, Русь князлари мўғуллар юришларида ўз қўшини билан қатнашмоғи лозим эди. Князликлар аҳолиси Ҳрда ҳисобига солиққа тортилади.

Ўз ҳокимиятини кучайтириш мақсадида мўғуллар босқинлар уюштириб турганлар. Улар князлар орасига низо солишга, сиёсий тарқоқликни кучайтиришга интилганлар. 1245-йили Саройда Чернигов князи ўлдирилган. 1246-йили Қорақурумда захар бериб Ярослав йўқотилади. Ундан сўнг Буюк князь этиб, унинг ўғли Андрей Ярославич тайинланади.

Берка султон (1257-1266-йй.) Русь ерларида аҳолини рўйхатга олиш тадбирини ўтказди. Дастлаб, солиқ Ҳрда тайинлаган амалдорлар томонидан йиғилган бўлса, сўнг бой мусулмон савдогарлар солиқ йиғиш ҳуқуқи-баротни ола бошлайди. Натижада, солиқ тўлай олмаганларни қўлликка олиб кетилиши, зўравонликлар кучаяди. Назорат учун Ҳрддан ҳар бир князликка босқоқлар юборилган. Владимир шаҳрида яшаган бош босқоқ, ўз ҳарбий бўлинмасига эга бўлган. Айрим князлар, жумладан, Галич-Волинь ҳукмдори Даниил мустақил сиёсат олиб боришга интилиб, мўғулларга қатта бож тўлаб, 1252- ва 1254-йиллари Ботухоннинг 60 минглик қўшини ҳужумини қайтарсада, охир-оқибат, 1259-йилдан уларга итоат этишга мажбур бўлади. Ҳрданинг 70-80-йиллардаги босқинлари Жануби-Ғарбий Русь ерлари кишлок хужалиги, ҳунармандчилиги, савдосини инкирозга учратади. Руснинг шимоли-шарқий ҳудудларида Александр Невский (1252-1263-йй.) буюк князь бўлган. У отаси сингари ғарбдан ҳужумларни қайтариб, Ҳрда билан тинч муносабатларни сақлаш тарафдори бўлган.

Русь князликлари XIII-XV асрларда. Русь князликларининг қайта тикланиши XIII асрнинг урталаридан бошланади. Халқнинг машаққатли меҳнати билан Владимир, Торжок, Рязань, Суздаль, Москва ва бошқа шаҳарлар тиклана бошланади. Минглаб кишлоқлар қайта тикланади.

Европалик сайёҳ Плавс Карпини Ботухон томонидан вайрон этилганидан олги йил кейин Киевда 200 га яқин бутун уй сақланганини ёзган.

Айни пайтда, князларнинг узаро урушлари, мўғулларнинг талончилик босқинлари давом этиши жараёнга салбий таъсир ўтказди. Жумладан, мўғулларнинг 1281-йилги босқини Шимоли-Шарқий Русь ерларига катта талафот келтирди. Князларнинг узаро урушларини мўғулларнинг талончиликлари ҳам тўхтата олмайди. Ўрда қўшини 1293-йилдаги янги низолар пайтида 14 йирик шаҳар ва волостларни талайди. Ўтиборга молиги, 80 – йиллардаги князларнинг узаро урушлари пайтида буюк князь Тверь ва Москва князларига таяниб, ўз мавқеини сақлаб қолади. Буюк князь қўшини 1285-йили унга мухолиф князларнинг Ўрда қўшини кўмагидаги юришларини бартараф этади.

XIV-XV асрларда Русьнинг шимоли-шарқий ҳудудларида йирик ер эгаллиги янада юксалади. Дунёвий ва диний феодаллар факат аҳоли яшайдиган ҳудуддаги экинзорлар эмас, куплаб буш ерлар, урмонлар, ўтлоқларга ҳам эга бўлганлар. Йирик ер эгалари ва уларнинг мулклари хажми кўпайиб боради. Хусусан, Москва князи Иван Калитанинг Москва, Ростов ва бошқа князликларда 50 та кишлоғи бўлса, орадан юз йил ўтиб, князь Василий II нинг кишлоқлари сонга 125 тага етади.

1337-1429-йиллари Троицк-Сергиев, Кирилл-Белозер, Соловец монастырларига асос солиниб, уларда ҳам йирик ер-мулклар бўлган. Князлар, боярлар, митрополитлар, дворянлар узаро вассаллик муносабатлари (ҳарбий ва х.к.) билан боғланган эдилар.

Русь ерларининг Москва атрофида бирлашуви. XIII-XIV асрларда жамият тараккий этиб, факат Владимир князлиги чегараларида Ростов, Переяславль, Юрьев, Старобуд, Суздаль-Нижегород, Галич-Дмитров, Кострома шаҳарлари пайдо бўлади. Аммо шу билан бир қаторда, Русда сиёсий тарқоқлик кучайди.

XIII аср охири-XIV аср бошларидан буюк Владимир князлигига Москва, Тверь, Суздаль-Нижегород ва Рязань князлари мухолифатда эдилар. XIV асрнинг иккинчи ярмидан Ўрданинг заифлашуви билан, Владимир князлиги тахти учун кураш янада кучайди. Даъвогарлар орасида Тверь ва Москванинг ётақчи эканлиги тез орада аниқланади. Тверь ҳам Москва сингари янги шаҳар бўлиб, у ҳақдаги дастлабки маълумот 1208-йилга оиддир. XIII асрнинг биринчи ярмидан Тверь янги князлик марказига айланади. Шундан сўнг, князнинг ҳокимияти кучайиб, тез орада

Тверь Русдаги энг таъсирли князликлардан бирига айланиб, Русь ерларини бирлаштириш харакатига гушади. Лекин бу жараёнга бошчилик қилиш учун Тверь ва Москва орасидаги курашда Москва устун чиқади.

Ботухон томонидан ёндириб юборилган Москва тикланиб, XIV асрдан Русь ерларидаги йирик шаҳарлардан бирига айланади. Шаҳар Русда хунармандчилик соҳасида ҳам етакчи мавкега эришади. Савдо йўллари марказида жойлашган Москванинг Русь ерлари орасидаги иқтисодий алоқаларни кучайтиришдаги ҳиссаси ҳам катта эди.

XIII асрда Владимир-Суздаль ерларига қирган Москвага князлар Владимир князи Всеволод авлодларидан тайинланган. Лекин фақат Александр Невскийнинг вафотидан сўнг, буюк Владимир князлиги таркибида алоҳида Москва князлиги тузилади. Унчалик катта бўлмаган ҳудудни эгаллаган янги князлик Невскийнинг кенжа ўғли Даниил Александровичга насиб этиб, аynи у Москва князлари сулоласи асосчиси ҳисобланади.

Даниил 1300-йили илгари Рязанга тегишли бўлган Коломна ва Лопасияни, 1302-йили Переяславль князлиги ерларини қўшиб олади. 1303-йили Смоленск князлигига қараган Можайск ерлари эгалланади. XIV аср бошларидаёқ Москва князлиги ерлари икки баравар кўпаяди. Владимир князлигига қарши кураш Даниилнинг ўғли Юрий Данилович (1303-1324-й.) даврида бошланади. Москва князи Юрий Тверь ва Новгород орасидаги курашдан фойдаланиб, Ўрдада икки йил яшаб, Ўзбекхоннинг синглисига уйланиб, Владимирнинг буюк князи бўлишга ёрлик олади.

Янги буюк князь Юрий Данилович қатор мураккаб вазибаларни бажаради. Буюк князлик учун курашлар халқ ҳаётини оғирлаштиради. Ўрда қўшинлари ҳужумлари кўпайиб, улар Кострома, Ярославль, Ростов ва бошқа шаҳарларни талаб, вайрон қиладилар. Ростовдаги халқ кўзғолонидан кейин князь унга барча Русь ерларидан бож ундириш ҳуқуқини берилишига эришади. Буюк князлик ёрлиғи Новгородни ҳам бошқариш ҳуқуқини берган. Русь князлари орасида низо солиш учун Ўрда буюк князлик ёрлиғини Тверь ҳукмдори Михаилга беради. Аммо у Москва князи билан курашда халок бўлади. Ўзбекхон (1312-1342-й.) ёрликни янги Тверь князи Александрга (1326-1327) топшириб, укаси Чўлхонни қўшин билан Тверга юборади. Мўғуллар қўшини талончилигига қарши кўзғолон бошланиб, улар князликдан суриб чиқарилади.

Твердаги воқеалардан Москва князи Иван I Данилович (1325-1340-й.) фойдаланиб қолади. Князнинг лақаби Калита (“пул халтаси”дан) унга Ўрда божини бошқа князликлардан йиғиш ҳуқуқи берилишидан пайдо бўлган. Иван I Твердаги кўзғолонни бостиришга ёрдам кўрсатиб, 1328-йилдан Владимирнинг буюк князи ҳам бўлиб олади. Митрополит Петр ўз қароргоҳини Твердан Москвага кўчиради. Черков Москва князлигининг кучайиши, унинг Русь ерларини бирлаштириш харакатини қўллаб-

кувватлади. Иван митрополит ёрдамида Псковдан твёрлик князларни хайдаб юборишга эришади.

Калитанинг ўлимидан кейин буюк князлик рутбаси князнинг тўнғич ўгли Семен Магурга (1341-1353-йй.) ўтади. Лекин Семен бошқарувидан сўнг, Иван II даврида (1353-1359-йй.) вазият мураккаблаша боради. Иван II дан сўнг, тахтга унинг ўн ёшли ўгли Дмитрий (1359-1389-йй.) келиб, давлатни дастлаб митрополит Алексей кумагида бошқаради. У 1362-йили буюк князь ёрлигини олишга эришади.

Бирок, Тверь князи Михаил Литва князи Ольгард ёрдамида Москвага қарши чиқади. Аммо 1368, 1370, 1372-йиллардаги жангларда москваликлар қули баланд келади. Дмитрий Михаилга берилган Владимирнинг буюк князи ёрлигини тан олмайди.

Муғулларга қарши дастлабки жанг Мамай қўшини билан 1378-йили Рязань ерларидаги Воже дарёси соҳилида бўлиб, унда князь Дмитрий лашқари ғолиб чиқади. Москва князи 1380-йили, Дон дарёси соҳилидаги Куликово майдонидаги янги ғалабаси шарафига Донской деган номга сазоёр бўлади.

Лекин 1382-йили Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Нижегород ва Рязань князлари кумагида Москвани эгаллаб, уни яна бож тўлашга мажбур этади.

Донскойнинг вориси Василий I Дмитриевич (1389-1425-йй.) даврида (1392-1393-йиллари) Нижегород князлиги Москвага қўшиб олинади. XIV асрнинг 90-йилларида Вологда, Великий Устюг, Волок, Ламский, Бежецк Верхлар ҳам Москва князлигига ўтади. XV асрнинг биринчи чорагида Муром, Мешера ерлари, Окадаги Касимовалар ҳам эгалланади.

Айни пайтда, Осиёда янги ҳукмдор – Соҳибқирон Амир Темур давлати вужудга келади. Унинг Буюк Ипак йўлида назорат урнатиш мақсадини рўёбга чиқаришидаги тўсиклардан бири Олтин Ўрда хонлиги эди. Шунинг учун Соҳибқирон унга қарши кураш олиб боради. Темур 1391-йили Самара ва Чистополь оралиғидаги Кондурча, 1395-йилда Шимолий Кавказдаги Тарак жангларида Ўрда хони Тўхтамишни (1380-1395-йй.) мағлуб этади. Соҳибқирон Рязань яқинидаги Елецни эгаллаганидан сўнг, ортга қайтади. Ўрдада Амир Темур тахтга қўйган Эдигей ҳукмронлик кила бошлайди. Эдигей қўшини 1408-йили хужум бошлаб, Серпухов, Ростов, Нижний Новгород ва бошқа шаҳарларни босиб олади. Москвадан қатта тўлов ундиради. Ўрда заифлашган бўлса-да, хали Русь ерларига қўлаб қулфат келтиради.

XV асрнинг иккинчи чорагидан Москва князлигида буюк князь ҳокимияти кучаяди. Василий II (1425-1462-йй.) даврида яна ички сиёсий курашлар авж олади. Русь ерларининг Москва атрофида бирлашуви эса, буюк князь Иван III (1462-1505-йй.) даврида яқун топади. 1463-йили Ярославль, 1471-йили Ростов князлиги бўйсундирилади. 1471-йили Новгород ери ҳам Москва князи ҳукмига ўтади. 1477-йили Новгородда

Всечга асосланган бошқарув бекор қилинади. Энг сўнгида, 1485-йили Тверь эгалланади.

1480-йили Олтин Урда хони Ахматнинг Москвага юриши муваффақиятсиз чиқиб, Иван III Урдага бож-ясок тулашдан бош тортади. Оқибатда, Русь ерларида мугуллар истибдодига чек қўйилади.

48 §. Империя XI аср охири – XII асрда

XI – XII асрларда ер эгаллиги муносабатлари. Византияда феодал жамияти XI – XII аср чегараларида шаклланиб булади. Йирик эр эгаллиги вужудга келиши давомида эркин деҳқонлар қарам ижарачиларга айлана боради. Зодагонлар манфаатларини ҳимоя қилган давлат, уларга тобора кенг имтиёзлар берган. Феодаллар ўз ерларини император амалдорлари назоратидан чиқариб, эҳтисот, яъни давлат солиқларини ўз фойдаларига йиғиш ҳуқуқини оладилар. Давлат вотчина эгасига жинсий ишлардан бошқа, суд божлари, жарималарни йиғиш ҳуқуқини ҳам бера бошлаган. Европадаги сингари, феодаллар иммунитетлари шакллана боради. Византия империяси даромадларининг бир қисми давлат ва василевс ерларини ижарага беришдан келган. XI-XII асрларда, эркин деҳқонлардан, вотчиналардаги париклардан олинадиган солиқлар хазина даромадларининг асосий қисмини ташкил этган. Шунинг учун, марказий ҳокимият парикларни шахсий озодликдан маҳрум этилиши ва йирик ер эгаларига деҳқонлар устидан тўлиқ ҳукм ўтказишига қаршилик қилган.

Феодалларнинг сиёсий тарқоқликка ҳаракатини сусайтириш, уларни император тахтига боғлиқлигини таъминлаш учун X асрдан уларга муайян ҳудудлардан олинадиган солиқларни инъом эта бошлайди. XII асрнинг иккинчи ярмидан прония тақдироти кенг тарқалади. Пронияни, одатда, ҳарбий хизмат учун меросга қолдирмайдиган ер-мулк сифатида тақдим этишган. Лекин XIII асрнинг ўрталаридан, уни инъом этишда муҳим ўзгариш руй берди. Агар илгари прония давлат ерларидан ундаги париклар билан берилса, энди эркин деҳқонлар ерларини уларга бера бошлайдилар. Прония олган амалдор ёки ҳарбий зобитга инъом этилган ерларни бошқариш ҳуқуқи ҳам берилган. Прония муайян муддатдан сўнг меросий мулкка айлана боради. Давлатни кучайтириш мақсадида вужудга келган прония, ер эгаллигига асосланган жамият тараққиёти қонуниятларига қўра, кейинчалик, йирик мулкдорларнинг кучайишига, мамлакатнинг феодал тарқоқлигига хизмат қилади. Йирик ер эгалари ва прониарлар ўзларининг ҳарбий бўлиналарига эга булишган. Айрим магнатлар мингтагача аскарни сафлаши мумкин бўлган.

XI – XII асрларда Византия шаҳарлари. Хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши XI – XII асрлардан вилоятлардаги шаҳарларнинг юксалишига олиб келади. Феодал вотчинаси сотиш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни қупайтиради. Маҳаллий бозор билан боғланиш туфайли, ҳудудлар орасидаги иқтисодий алоқалар мустаҳкамлана боради. Фақат шаҳарлардагина эмас, йирик монастырлар яқинида, магнатлар вотчиналарида ҳам ярмаркалар ташкил этила

бошланади. Хусусан, Фессалоника ярмаркасига савдогарлар Болкон ярим оролининг барча ҳудудларидан, шунингдек, империянинг бошқа вилоятларидан ҳам келишган.

Ғарбий Европаникидан фарqli Уларок Византия шаҳарлари маълум феодалларга қаршли бўлмасдан, уларнинг зулмидан халос эдилар. Улар бевосита давлатга бўйсунган. Византияда императорнинг шаҳарлар билан йирик ер эгаларига қарши иттифоқига эҳтиёж бўлмагани сабабли, эркин деҳқонлар табақасининг қисқариб бориши давомида хазинанинг шаҳарлардан олинадиган солиққа муҳтожлиги тобора ошиб боради. Шаҳарларнинг ҳеч қандай имтиёзлари бўлмаган. Савдогар ва хунармандларнинг юқори табақаси ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, шаҳар хўжалик ҳаёти назоратини қўлга олиш учун уюштишга интилганида, давлат бу ҳаракатларга йўл қўймайди. Шаҳарларча император амалдорлари бошқариб, улар ёлланма жангчилардан ташкил топган ҳарбий гарнизонга таянганлар.

Маҳаллий феодаллар тобора кучайиб бораётган имтиёзларидан фойдаланиб, уларининг шаҳарлардаги мавқеларини кучайтирганлар. Улар шаҳарлардан уй-жой, омборлар, дўконлар, устaxonалар, бандаргоҳлар, кемалар сотиб олиб, ўз ер-мулкларидан олган маҳсулотларини воситачи савдогарларсиз сота бошлаган. Императорлар XI аср охиридан Венеция, Генуя, Пизалар ҳарбий мададидан тобора кенг фойдалана бошлаб, уларга кўплаб имтиёзлар, энг аввало, империянинг барча ёки энг йирик шаҳарларида божсиз савдо ҳуқуқини берадилар. Натижада, маҳаллий савдогарлар хорижликлар олдида ожиз бўлганлар. Феодаллар учун италияликлар билан улгуржи савдо қилиш манфаатлироқ эди, чунки маҳаллий савдогарлар давлатга бож ва солиқлар тўлагани сабабли маҳсулотга етарлича нарх тақлиф қила олмаганлар.

Шу тарика, шаҳарликларга ҳам, феодалларга ҳам, уларни ҳимоя қилишга давлат этилган давлатга қарши курашишга тўғри келади. Италияликларга нисбатан мураккаб шароитда қондирилган византиялик хунармандлар ва савдогарлар рақобатга бардош бера олмайдилар. Хунармандчилик ва савдо корпорацияларини эскичасига бошқариш, давлатнинг ортқича назорати, чеклаш ва таъқиқлар тизими, солиқ ва бож тўловларининг кўплиги, буларнинг барчаси хунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдога тўсқинлик қилиб, уларни инкирозга олиб келади. Италиялик савдогарлар хорижий хунармандчилик маҳсулотларини келтириб, сотишни тобора кенгайтира борганлар. Византия хунармандлари буюмларидан арзаноққ бўлган буюмлар, тез орада сифат борасида ҳам улардан ўзиб кетади.

Комнилар сулоласи ҳукмронлиги пайтида ташқи сиёсат. Тахтга Алексей I Комнин келганида(1081-1118-йй.) Византия империяси оғир

аҳволда эди. Салжукӣй турклар империядан Кичик Осиёни деярлик тулиғича тортиб олганлар. Нормандлар 1081-йили Адриатика денгизи соҳилига қўшин тушириб, муҳим стратегик манзил – Диррахийни олиб, Эпир, Македония, Фессалоникани талайдилар. Империя қўшини мағлубиятга учрайди. Император Венеция савдогарларига берилган катта имтиёзлар эвазига олган ёрдам билан 1085-йили нормандларни Болкондан суриб чиқаради.

Айни пайтда, янада хавфлироқ душман пайдо бўлади. Илгари империяга аҳён-аҳёнда босқинлар уюштирилган бижанақлар, энди, аввалгидек Дунай ортига кайтмасдан, Болконда, Византия ҳудудларида жойлаша бошлайдилар. Алексей I нинг уларга қарши юриши имераторнинг қўшинини тор-мор қилиниши билан яқун топади. Бижанақларга Болконга бостириб кирган яна бир туркий қабилалар уюшмаси – кипчоқлар кумақлашадилар. Ушбу шароитда салжукӣйлар бижанақлар билан Константинополга биргаликда хужум қилиш ҳақида музокаралар олиб борадилар. Чорасиз қолган император Ғарбдан ёрдам сўрайди. Тез суратлар билан ёлланма қўшин сони кўпайтирилади. Айни пайтда, Алексей I Византиянинг ташқи сиёсати учун анъанавий бўлган усулларини қўллаб, кипчоқлар ва бижанақлар орасига раҳна солишга эришади. Византия кипчоқлар билан иттифок тузиб, 1091-йилнинг баҳорида Фракияда бижанақлар урдасини тор-мор қилишга эришади.

Алексей I нинг дипломатик маҳорати, 1-салиб юриши иштирокчилари билан келишиб, аввал Никеяни, сўнг салибчиларнинг салжукӣйлар устидан галабалари туфайли, Кичик Осиёнинг шимоли – Ғарбий ва Қора денгизнинг жанубий соҳилини қайтариб олиш имконини беради. Империянинг аҳволи анча мустаҳкамланади. Антиохия князлиги ҳукмдори салибчилар этакчиларидан бири – граф Бозмунд Антиохияни Византия империяси фьефи деб тан олади.

Бижанақлар лашкари 1122-йили яна Фракия ва Македонияга бостириб кирганида, Иоанн II Комнин (1118-1143-йй.) қўшини қўчманчиларни мағлуб этади. Бу мағлубиятдан сўнг бижанақлар империяга бошқа таҳдид қилмайдилар. Аммо қўп утмай Византиянинг венецияликлар билан муносабатлари бузилади. Иоанн II Константинополь ва бошқа шаҳарларда ўрнашиб олган венециялик савдогарларни Византия учун зарар келтираётган имтиёзлардан маҳрум қилишга уринади. Бунга жавобан Венеция флоти ороллар ва соҳилдан Византия ҳудудларини талаб, императорни имтиёзлари қайтаришга мажбур этади. Империянинг шарқдаги душманлари ҳам хавfli эди. Салжукӣй турклар билан урушларда Иоанн II Кичик Осиё ярим оролининг жанубий соҳилини қайтаришга эришса, Сурия ва Фаластин учун салибчилар билан низо мамлакатни фақат заифлаштиради. Византия фақат Суриянинг шимолида ўз мавқеини сақлаб қолади.

XII аср ўрталаридан Византия ташки сийёсатининг оғирлик маркази Европага кўчирилади. Империя Сицилия норманларнинг Адриатика соҳили, Корфу, Коринф, Фива, Эгей денгиздаги оролларга янги хужумларини қайтаради. Лекин Мануил I нинг (1143-1180-йй.) норманлар билан урушни Италияга кўчиришга ҳаракати кўшинининг тор-мор этилиши билан тугайди. Айни пайтда, Мануил Сербияда ўз ҳокимиятини ўрнатишга, Далмацияни қайтаришга, Венгрия қироллигини вассал қарамликни тан олишига эришади. Аммо бу ғалабалар катта куч сарфлашни талаб этади. Кичик Осиёда Салжукий турклар томонидан XI асрнинг 70-йилларида ташкил этилган Иония (Рум) султонлиги Византия чегараларига доимий тазйиқ ўтказиб келарди. Салжукийлар томонидан 1176-йили Мириокефал жангида Мануил кўшинини буткул мағлуб этилиши, Византияни империянинг барча чегара худудларида мудофаага ўтишга мажбур этади.

Византия XII аср охирида. XII аср охирида империянинг ички аҳволи ҳам мураккаблашади. Мануил I нинг вафотидан сўнг ҳокимиятни ёш Алексей II номидан онаси Мария, регент сифатида, қўлга олади, сарой аёнлари эса хазинани талай бошлайдилар. Мария ўз халқига қарши италияликлардан химоя истаб, уларга хомийлик қила бошлайди. 1182-йили кўзғолон кўтарган норози халқ бой италияликлар яшайдиган мавзеларга ташланиб, уларни кулини кўкка совуради. Халқ кўзғолонидан фойдаланиб, тахтни Комнинларга яхши муносабатда бўлган онла вакили – Андроник I (1183-1185-йй.) эгаллайди. Йирик ер эгалари хохиш-истагисиз ҳокимиятга келган Андроник улар билан курашда майда ер эгалари ва савдогарларга таянади. У “сохил ҳукуқини” бекор қилиб, савдогарлар кемалари фалокатга учраса, таланиши одатини таъқиқлайди. Амалдорлар ўзбошимчалиklarини чеклаш учун солиқларнинг аниқ миқдорини белгилашдан ташқари, уларни йиғишини тартибга солди. Амалдорлар даромадларини маошни ошириш орқали барқарорлаштиришга интилади. Лавозимларни сотиш таъқиқланади. Ислохотлардан норози зодагонлар мол-мулки мусодара қилина бошланади.

Замондошлари Андроник бошқаруви даврида хунармандчилик ва савдо жонлангани, деҳқонларнинг аҳволи бирмунча яхшилангани ҳақида ёзиб қолдирганлар. Лекин ислохотлар юзаки бўлиб чуқур ўзгаришларга олиб келмайди. Империянинг мавжуд давлат тизими ўзгаришсиз қолдирилади. Солиқлар ҳам ниҳоятда оғир эди. Андроник венецияликларнинг бекор қилинган имтиёзларини тиклайди. Константинополь савдогарлари бу сийёсатдан норозилиklarини яширмайдилар. Пойтахт зодагонлари ва вилоятлардаги феодал сеньорлар Андроникка қарши кўзғолонлар кўтара бошлайдилар. Илгари ўзаро рақобатда бўлган зодагонлар гуруҳлари императорга қарши бирлашадилар. Буига Андроник оммавий террор ва қатллар билан жавоб беради. 1185-

йили Сицилия норманлари яна бостириб кириб (уларни императордан азият чеккан зодагонлар чакирган) Фессалоникани эгаллаб, талон-тарож қиладилар. Ракиблари императорга қарши фитна уюштириб, уни ваҳшийларча ўлдирдилар.

Ҳокимиятни йирик мулкдор Исаак II Ангел (1185-1195-йй.) эгаллайди. У Андроникнинг барча ислохотларини бекор қилади. Мусодара қилинган мулклар эгаларига ёки уларнинг ворисларига қайтарилади. Исаак II эркин дехқонларда қолган ерларни пронияга саҳийлик билан тарқата бошлайди. Хазина базмлар ва кўнғил хушликларга сарфлана бошлайди. Амалдорлар орасида порахўрлик кучайиб, қўшин заифлаша боради. Денгиз флоти ачинарли ҳолатга келади. Давлат ҳокимияти ташкилотлари чуқур инқирозга учрайди. 1183-йилда венгерлар Далмацияни эгаллаб, серблар Македонияга хужум бошлайдилар. 1184-йилдан Кипр империя таркибидан чиқади. 1186-йили Болқонда иккинчи Болгар подшоғи тузилиб, унинг мустақиллигини Византия 1187-йили тан олишга мажбур бўлади. XII асрнинг ўрталаридан Македониянинг йирик мулкдорлари императорга бўйсунушдан бош тортади. 1190-йили Византия Сербиянинг мустақиллигини тан олади. Империянинг парчаланиши саройда янги фитналарга йўл очади. Исаак II уз укаси Алексей III (1195-1203-йй.) томонидан тахтдан ағдарилади.

Мамлакатдаги ички кураш. Даҳрийлик ҳаракатлари. XI-XII асрлардаги феодалларга қарши кўзғолонлар эркин дехқонлар сакланиб қолган ҳудудларда кучли бўлган. XI асрнинг сўнги чорагида империянинг Болқондаги вилоятлари, айниқса Фракия ва Македонияда павликианлар ҳаракати кучаяди. Унинг маркази Филиппополь бўлган. Бу ерда даҳрийлар XI асрнинг 80-йилларида кўзғолон бошлаб, амалдорларни ҳайдаб, императорга бўйсунушдан бош тортадилар. Уларга қарши юборилган қўшин мағлуб этилади. Павликианларнинг иккинчи кўзғолони XII асрнинг бошларида бўлиб, Алексей I аёрлик билан кўзғолончилар йўлбошчиларини қўлга олишга эришади. Даҳрийлар етакчилари қамокда ҳалок бўлиб, қолган иштирокчиларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзларини бошқа ҳудудларга кучиришади.

Айни пайтда, богомиллар ҳаракати ҳам қайта бошланиб, энди у фақат болгарлар ерларида эмас, балки юнонлар яшаган ҳудудларда, шунингдек шаҳарларда ҳам тарқалади. Богомиллар ҳокимиятга бўйсунмасликка, хужаинларга иштамасликка чакирганлар. Улар шафқатсиз таъқиб этилган. Ҳаракат йўлбошчиси Василий 1111-йили Константинополда тириклайин гулҳанда ёндирилади.

Туртинчи салиб юришлари ва Лотин Романияси. Византияда XII аср охиридан бошланган таркоклик жараёнлари истилочилар вазибаларини енгиллаштиради. Сицилия қироли Вильгельм II 1185-йилда Иония оролларини Византиядан тортиб олади. Англия қироли Ричард I 1191-йили Кипр оролини олиб, уни бошқаришни илгариси Куддус қироли Ги де Лузиньянга топширади. Шу тариқа, мустақил Кипр қиролиги (1192-1489-йй.) ташкил толади. Лекин Византия ерларини тизимли эгаллаш туртинчи салиб юришларидан бошланади. Салибчилар 1204-йил 13-апрелда Константинополни олади. Византия кулаб, унинг урнида Лотин империяси (1204-1261-йй.) ташкил толади. Аммо салибчилар Кичик Осиё, Болқон вилоятлари, шунингдек Болгария подшолиги аҳолиснинг қаршилигига дуч келиб, Византияни тулик эгаллаш олишмайди. Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбида юнонларнинг мустақил давлати – Никей империяси, Қора денгизнинг жанубий соҳилларида – Трапезунд империяси, Болқоннинг ғарбида – Эпир деспотати пайдо бўлади. Уларнинг барчаси ўзини у ёки бу тарзда Византиянинг давомчиси деб, уни тиклаш учун курашганлар. Шунга қарамадан, Ғарбий Европа рицарлари, венецияликлар, кейинчалик генуяликлар Иониядан Қора денгизгача соҳил бўйи ҳудудларида қўлаб давлатлар ва колонияларга асос соладилар. Уларнинг умумий номи Лотин Романияси (Ғарбда Византияни Романия дейишган) номини олади. Лотин Романияси таркибига: Лотин империяси (пойтахт Константинополь билан) ва “франкларнинг” Болқондаги давлатлари; Венеция республикаси мулклари, Генуянинг колония ва факториялари, госпитальерлар (иоаннитлар) рицарлик ордени мулклари, Родос ва Додеканес (1306-1522) ороллари кирган.

Лотин империяси. Константинополь лотинлар қўлига ўтганидан сўнг, венецияликлар ва франклардан иборат қўшма комиссия императорлик тахтига, юриш етакчиларидан бири, Фландрия ва Эно графи Болдуин I ни сайлашади. Қўринишидан Византия давлатчилиги тиклангандек бўлиб, ҳатто империя монархлари дабдалари, унвонлари ҳам сақланган. Лекин амалда Лотин империяси Франция намунасидаги давлатга айланади. Мамлакатнинг марказлаштирилиши юзаки тусда бўлиб, императорга Константинополнинг бир қисми (бошқа қисми венецияликларга қараган) ва кейинчалик босиб олинган Фракия ва Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбий ҳудудлари бўйсунган. Лотин Романиясининг бошқа давлатлари императорга номигагина вассал ҳисобланган. Болқонда тузилган Фессалоника қиролиги (1202-1224-йй.), Афина сеньорлиги, кейин герцоглиги (1205-1456-йй.), Морей ёки Ахей князлиги (1205-1432-йй.) мустақил бўлишган. Бу ҳудудларни бирлаштирган Лотин империяси мустақкам бўлмаган. Болдуин тахтга ўтиришиданок, юнонлар билан ҳар

қандай ҳамкорликдан бош тортиб, Болгария подшоши Калоян билан можарога киради. 1205-йили Адрианополь жангида империя қўшинлари болгарлардан мағлуб бўлади. Бу мағлубиятдан сўнг латинлар ўзларини тиклаш олмайдилар. Болдуиннинг вориси Генрих I (1205-1216-йй.) даврида вақтинчалик баркарорликка эришилсада, унинг кучлари камайиб, Ғарбдан кутилган рицарлар оқими ҳам келмайди. Мулкларни бирин-кетин йўқота бошлаган бу давлат 1261-йили қулайди. Шундай тақдир Фессалоника киролигини ҳам кутар эди. Марказий ва Жанубий Юнонистонда вазият ўзгача кечеди. Бу ҳудудлардаги барча ерлар рицарларга, йилига 500 анжу ливри даромад келтирадиган ленларга бўлиб берилган.

Венеция Романияси. Венецияликлар франклардан фарқлироқ Византия ҳудудида катта давлат тузишга ҳаракат қилмаганлар. Улар ўз республикаларининг Ўрта Ер денгизи шаркида савдо яккаҳоқимлигини ўрнатиши, коммуникациялар, Романиянинг асосий бозорлари назоратни таъминлашни режалаштирган. Тўртинчи салиб юришларидан сўнг Венеция Константинополда савдо мавзе манзилларини, Крит оролини, Жанубий Пелопонессдаги Корон ва Модена портларини, Иония денгизидаги ороллари қўлга киритади. Венеция кейинчалик ўз мулкларини Юнонистондаги: Навплий, Монемиасия ва бошқа қалъалар ҳисобига, шунингдек Эгей денгизидаги: Эвбея, Споради ва Киклади ороллари ҳисобига кенгайтиради. Унинг XV асрдаги энг катта ютуғи Кипрни (148-йили) қўлга киритиши бўлади. Венеция Романиясидаги шаҳарлар, республиканинг Шарқ мамлакатлари билан воситачилик савдосида муҳим ўрин тутди. Ундан ташқари бу шаҳарлар Романиядан кишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса донни Венеция бозорларида сотилишида воситачилик қилишган.

Крит ва бошқа ороллардаги ерлар давлат, венециялик колонистлар, черков ва юнон архонтлари томонидан бўлиб олинган. Венециялик колонистлар юнон архонтларига караганда имтиёзли тонфа ҳисобланиб бошқарув ва ташқи савдони ўз қўлларига олганлар. Мехнат мажбурияти, солиқларнинг ўсиб бориши Критда маҳаллий дехқонлар аҳолини тобора қийинлаштира боради. Натижада, 1212-1367 йиллар давомида оролда венецияликлар ҳукмрончилигига қарши 22 марта йирик қўзғолонлар бўлади. Бу эса орол аҳолисига маълум енгилликлар беришга мажбур этади. Маҳаллий зодагонларга бошқарувда иштирок этиш имконияти яратилиб, дехқонларнинг солиқ ва мажбуриятлари бирмунча камайтирилади. Айни пайтда, пул-товар муносабатларининг тараккийси, қарам дехқонларни тўлов эвазига озод қилиниши ва савдо-ҳунармандлик билан шуғулланувчи аҳоли сонини қўпайишига олиб келади.

Генуя Романияси. Тўртинчи салиб юришларида иштирок этмаган Генуя учун савдо колониялари ва факторияларини ташкил этиш учун Никей императори Михаил VIII билан (1261-йй.) шартнома тузишига

туртки беради. Лотин империяси тугатилиб Византия қайта тиклангандан сўнг Олтин кўрфазнинг Константинополга қарама – қарши соҳилидаги Галатада, генуяликлар ўзларининг қалъа-шаҳари – Перага асос солишади. Улар айнан шу жойдан XIII асрнинг 60 йилларида Кримни колонизация қилиб, ўзларининг муҳим таянч марказлари Каффа (Феодосия) шаҳрини юксалтирадilar. Аста-секин генуяликлар факториялари Қора ва Азов денгизи соҳилларини қамраб олади. Улар орасида: савдода Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Тана (Азов), Самастро (Амастрида), Севастополис (Сухуми) лар муҳим ўрин тутган. XIV аср ўрталаридан то 1475-йилда Усманийлар Каффани босиб олганига қадар, генуяликлар амалда Азов ва Қора денгиз ҳавзасидаги савдони ўз назоратида тутганлар. Улар Эгей денгизида бой кварц конлари бўлган Киос ороли (1346-1566) ва Фокеяга эгаллик қилишган. Генуяликларнинг Гатталузлар сулоласи Лесбос ва Фасос, XV асрдан – Лемнос оролларини бошқарган.

Генуяликларнинг Қора денгизнинг шимолидаги (Каффа) ва шимолий-шарқидаги (Тана, Мала-Анапа) шаҳарлари ва колониялари, кул савдоси ва кулларни Европа ҳамда мамлюклар Мисрига экспорт қилишнинг йирик марказлари бўлган.

Юнон давлатлари XIII асрнинг биринчи ярмида. Лотинларга қарши архонтлари ва аҳолининг дастлабки чиқишлари муваффақият келтирмайди. Лекин 1205-йилдан Вифинияда салибчилар эгалламаган Брусса ва Никея шаҳарлари атрофида янги давлат – бўлажак Никея империяси вужудга келади. Давлатга асос солган Феодор I Ласкаръ (1205-1222-йй.) йирик молиявий имкониятга эга бўлмаган, лекин аввалги императорлар, Константинополь черкови ва монастырлар ерлари унинг ихтиёрига ўтади. Феодор бу ерларни прониёга тақсимлаб, ҳарбий хизмат ўташ муддатига берган. Прониарлар, шунингдек чегара а жойлаштирилган ҳарбий бўлинмалар – акритлар, ўзига тўқ эркин деҳқонлар – стратегиотлардан жанговар кўшин тузган, Феодор I лотинларнинг Кичик Осиёга силжишларига чек қўяди. Унинг вориси Иоанн III Ватац (1222-1254-йй.) даврида Болконда қатор истилолар амалга оширилган. Иоаннга юнонларнинг яна бир давлати – Эпир полшолиги қарши курашишига ҳам тўғри келган.

Тўртинчи салиб юришларидан сўнг, учинчи юнон давлати Қора денгизнинг жанубий қисмида – Понт вилоятида вужудга келади. Кичик Осиёнинг бошқа ҳудудларидан балоңд тоғлар билан бўлинган вилоят азалдан сиёсий мустақилликка интилиб келган. Ҳудудда таникли византия сулоласи Комнинлар бошчилигидаги (1204-1461-йй.) Трапезунд империяси 1204-йили, Грузия подшоси Тамара қўшинининг қўллашида, вужудга келади. Трапезунд Комнинлари бошқарувининг дастлабки йилларида Византияни тиклаш учун курашда катнашганлар. Аммо Феодор

I Ласкаръ ва Салжукийлар Трапезундга берган зарбаларидан сўнг, улар курашдан чиқадилар.

Византия империясининг тикланиши. Византияни тиклаш учун курашда Никея империясининг муваффақиятини, Константинополга яқинлиги ва икисодий имкониятлари юкори бўлиши таъминлайди. Никея қўшини 1259-йили Лотин Романиясидаги энг кучли рақиблари – Эпир хукмдори ва Морей князининг бирлашган қўшинини Пелагония жангида маглуб этади. Никея императори Михаил VIII Палеолог қўшини Константинополни 1261-йили, лотинлар қўшини шаҳардан чиқиб кетган пайтда, деярлик қаршиликсиз ва қурбонларсиз эгаллайди. Шу тариқа, Лотин империяси ўз тарихини якунлайди. Лекин Византия тиклангандан сўнг, қачонлардир улкан бўлган империяни фақат номи билангина эслатган. Энди унга Кичик Осиёнинг гарбий, Фракия ва Македониянинг бир қисми, Эгей денгиздаги баъзи ороллар ва Пелопонессдаги қатор қалъалар кирган, холос. Византиянинг ташки сиёсий ҳолати ҳам мураккаб бўлиб, империя гарбдан Венеция ва Сицилия қироли Карл I, шарқдан – турклар хавфи, шимолдан болгарлар ва серблар тазйиқи қуршовида қолади. Тажрибали сиёсатчи Михаил VIII Палеолог (1259-1282-йй.). Константинополни олиши арафасида, генуяликларга савдода катта имтиёзлар бериб, улардан Венеция ва Карл I Анжуйскийга қарши курашда ёрдам беришига умид қилган. Император Рим папаси билан 1274-йили уния тузиб, душманлари иттифоқини бузишга эришади. Михаил VIII болгарларга қарши муғулларнинг Нугай ўрдасидан фойдаланишга интилади. Лекин ташки хавф бартараф этилгандай туюлганида, ички муаммолар юзага чиқади. Михаил VIII нинг папа билан униядан православ юнонлар норози бўладилар. Императорнинг йирик зодагонларни қўллашидан зарар кўрган шаҳарлар ва оғир солиқлардан азият чеккан қишлоқ аҳолиси ҳокимиятга қарши муҳолифатга қиради.

Византияда XIII-XV аср ўрталаридаги ер эгаллиги муносабатлари. Ушбу даврда дунёвий йирик ер эгаллиги янада мустахкамланади. Шартли меросий тус олган прония Европадаги феодалга яқинлашади. Йирик ер эгаларининг иммунитет ҳуқуқлари кенгайтириб уларга солиқ иммунитетидан ташқари маъмурий ва суд ҳуқуқлари ҳам инъом этилади. Натижада, феодаллар ўз ерларидаги деҳқонлар устидан ҳукмни мустахкамлайди. Солиқнинг асосини уйдан, ердан ва қўш хўкиздан тўлов телос ташкил этган. Телосдан ташқари жамоанинг барча аъзолари учун солиқлар, жумладан, молдан ушр ва ўтлоқ тўловлари олинган. Умумий солиқлардан ташқари париклар, зодагонлар ҳисобига одат бўйича белгиланган меҳнат мажбуриятини ўтаганлар. Баршина нисбатан катта бўлмасада йилига ўртача 24 кунни ташкил этган. XIV-XV асрлардан у пул солиғи билан алмаштирила бошланади. Ер эгаси ҳисобига

йиғиладиган пул ва махсулот солиқлари ҳам аҳоли учун қушимча кийнчиликлар тугдирган.

Йирик ер эгаларининг дехқонлар жамоаларига газийки XIV-XV асрларда яқун топиб: улар маҳаллий бошқарувни қўлга олиб вотчина ташкилотига айлантиришади. Лотин Романиясидан фарқлироқ Византияда империя қулаганига қадар париклар солиқларни тўлаган тақдирда, бошқа ерга ёки шаҳарларга қўчишлари ҳуқуқини сақлаб қолади.

XIII-XIV асрлардан қишлоқ ҳўжалигининг бозор муносабатларига тортилиши жараёнлари тобора юксалиб боради. Вотчиналарда етиштирилган махсулотлар айниқса дон ва мусаллас экспорт қилинган. Ташқи бозорларда савдони дехқонлар эмас (улар ўз махсулотларининг бир қисмини маҳаллий бозорларда сотишган), ундан кўп даромад оладиган йирик ер эгалари олиб боришган. Дехқонларнинг мулкий табақаланиши, уларнинг камбағал қисми, ерсиз ёки кам ерли парикларни, ёлланма ишчиларни ва бошқаларни ижарачиларга айлантиради. Вотчина ҳўжалигининг мустақамланиши қишлоқда ҳўнармандчилик ишлаб чиқаришини юксалтиради. XIV аср охири-XV аср ўрталарида йирик мулкдорлар ерлари усмоний турклар ва империянинг бошқа душманлари қўлига ўтади. Айни пайтда, Константинополь ва бошқа шаҳарларда яшаган йирик ер эгалари кўпроқ судхўрлик билан шугулланиб, ўз пулларини Италия банкларига жойлай бошлайдилар.

XIII-XV асрларда Византия шаҳарлари. Ушбу даврда Византия шаҳарларининг аксари кўпчилиги инкирозни бошдан кечирган. Жараён йирик мулкдорларнинг иктисодиётни, шаҳарлар бошқарувини қўлга олишидан ташқари, савдо-ҳўнармандчилик табақасининг заифлиги, шаҳарларни атрофдаги ерлардан маҳрум бўлиши, босқинлар туфайли кўплаб шаҳарларни ҳувиллаб қолиши, улардаги аҳолининг тинч ҳудудларга кетиши сингари демографик муаммолар билан бевосита алоқадор эди. Генуялик ва венециялик савдогарлар мол айирбошлаш тизимига тобора чуқур киришиб, ўз имтиёзларини сақлашдан ташқари янгиликларига эришиб, маҳаллий савдогарлар ва ҳўнармандларга янги муаммолар тугдирган. Хусусан, Ғарбий Европадан арзон ва сифатли мовут, шойи газламаларини келтирилиши Византия шаҳарлари тўқимачилик соҳасини касодга учратади.

Урта ва майда шаҳарларнинг кўпчилиги аграрлашиб, чекланган ҳўнармандчилик ишлаб чиқариши шароитида, мол айирбошлашнинг маҳаллий марказларига айланади.

Византия XIII аср охири- XIV асрнинг биринчи ярмида. Ер-мулкларни пронияга кенг инъом этилиши, йирик ер эгаларига солиқ иммунитетини беришни кенгайтириши, италиялик савдогарлар имтиёзларини кўпайтириши, дехқонлар ва шаҳарликларнинг асосий қисмини камбағаллашиб бориши, давлат казинасига гушадиган даромадларни тобора камайтира боради. Қўшин ва ҳарбий денгиз флотига қилинадиган

ҳаражатлар, сарой ва ташқи сиёсат борасидаги сарф-ҳаражатлар император Михаил VIII пайтидаёқ нақд пул маблағларининг тақчиллигига олиб келади. Вужудга келган вазиятдан чиқиш учун императорлар соликларни ошириб, тангалар таркибидаги олтин миқдорини мунтазам пасайтиришлари, нарх-навоин ўсишига олиб келади. XIV асрнинг бошларига келиб Кичик Осиёнинг катга қисми усмоний турклар қўлида эди. Боскинин каталониялик ёлланма қўшин кумагида қайтариш бўйича 1303-1305-йиллардаги ҳаракатлар натижасиз тугайди. Каталонияликлар 1306-1307-йиллари Византия худудида ўзларининг мустақил князликларини тузиш учун кузғолон кўтариб, Фракия, Фессалия ва Жанубий Македонияни талаб, 1311-йили Афина герцоглигини эгаллайдилар. Византияликлар ўз мулкларини фақат Эпир ва Пелопоннесда кенгайтиришга эришади. Византияда император Андроник II ва унинг набираси Андроник III орасида 1320-1328-йиллари тожу тахт учун узаро урушлар бўлади. Андроник III нинг ғалабаси йирик мулкдорларни кучайиши ва марказий ҳокимиятни заифлашувига олиб келади. Византиянинг XIV асрнинг 20-30 йилларида Болгария ва Сербия билан оғир ва самарасиз урушларни олиб бориши, турклар билан ҳал қилувчи тўқнашувлар арафасида уни янада заифлаштиради.

1341-1355 йиллардаги фуқаролар уруши ва зилотлар кузғолони
1341-йили Андроник III нинг вафотидан сўнг, империяда тахт унинг ёш ўғли Иоанн V нинг регенти—фракиялик бой ер эгаси Иоанн Кантакузинга ўтади. Унга муҳолифат кучлар—амалдор зодагонлар, пойтахтнинг савдо-хунармандчилик доиралари Иоанн V нинг онаси Анна Савой ва келиб чиқиши номдор бўлмасида, таъсирли амалдор Алексей Апокавк теварагида жипслашадилар. Кантакузинини Константинополда вақтинчалик йўқлигидан фойдаланган муҳолифат ҳокимиятни эгаллайди. Регент ва унинг тарафдорлари мол-мулклари, мусодара қилинади. Лекин ўз лавозимларидан маҳрум этилган Кантакузинни вилоят зодагонлари император деб эълон қилишади. Ушбу шароитда халқнинг магнатларга нисбатан нафрати Кантакузин тарафдорларига қарши кузғолонга айланади. Кантакузин 1342-йили Фессалоникани эгаллай олмагани сабабли, унинг тарафдорлари бу вилоятдан ҳайдалади. Натижада, ахамияти жиҳатдан империядаги иккинчи шаҳарда ҳокимият зилотларга (фидойиларга) ўтади. Зилотлар ҳаракатини шаҳарнинг бой савдогарлари, маъмурият амалдорлари бошқарган. Ҳарбий кучлари асосини эса денгизчилар корпорацияси матрослари ва хунармандлар ташкил қилган. Дастлабки пайтданок зилотлар Константинополь ҳукумати вакили Алексей Апокавкнинг укаси Иоанн билан ҳамкорликда ҳаракат қилган.

Аммо биргина Фессалоника шаҳарида эришилган зилотлар ғалабаси кенг ижтимоий ислохотларга, бошқарувдаги ўзгаришларга олиб келмайди. Шаҳарда зодагонлар ва монастирларнинг қисман мусодара қилинган мол-мулки тақсимланиб, судхўрлик бирмунча чекланади, халос. Зилотлар 1345-

йилги галабадан кейин ҳам Константинополь ҳукуматига таяниб, иш юритади. 1347-йилдан вазият Кантакузин томонига ўзгариб, у ўз душманларига қарши чет элликлар, биринчи навбатда, турклар ҳарбий бўлинмаларидан фойдаланади. Иоанн VI Кантакузин Константинополни олади. Зилотлар қузғолони 1349-йил бостирганидан сўнг, шаҳарлар аҳолиси йирик ер эгаларига илгаригидан ҳам кучли қарамликка тушади. Хонавайрон бўлган мамлакатни Кантакузин ва Палеологлар императорлари мулкларга тақсимлашда давом этади.

Туркларнинг Болкондаги истилолари (1352-1402). Туркларнинг энг йирик Усманийлар амирлиги Византиянинг заифлашганидан фойдаланиб 1352-йили Дарданелл бугозининг Европа соҳилидаги Галлиополь ярим оролидаги Цимпе қалъасини эгаллайди. Султонлик рутбасини олган Мурод I (1362-1389-йй.) 1362-йили Адрианополини эгаллаб, унга Усманийлар давлати пойтахтини кўчиради. Тез орада бутун Фракия, Филиппополь (Пловдив) шаҳри билан бирга туркларга ўтади. Иоанн V Палеолог империяни саклаб қолиш учун Ғарбга йўл олиб Рим папаси, Венгрия ва бошқа давлатлардан ёрдам сўраши натижа бермайди. Турклар эса болгарлар, серблар ва византияликларни жангларда бирма-бир мағлуб этади.

Византия усмонийлардан вассал қарамлигини тан олиб, уларга бож тўлашдан ташқари, туркларнинг ҳарбий юришларида ҳам қатнашади. Лекин Мурод I нинг вориси Боязид I га бу қамлик қилади. У 1394-1402-йиллари (танаффуслар билан) Константинополни бир неча бор қамалга олиб, Византияни бутунлай тугатишга уринади. Усманийларга қарши Венгрия қироли Сигизмунд бошқарган 60 минглик рицарь-салибчилар қўшини 1396-йили Дунайдаги Никополь жангида оғир мағлубиятга учрайди. Константинополда усмонийларга қарши французларнинг Маршал Бусико бошчилигидаги минг кишилиқ бўлинмаси курашади. Бу куч етарли бўлмаганидан, Византия императори Мануил II (отаси Иоанн V сингари) ёрдам сўрагани Ғарбга жўнайди. Уни Венецияда, Миланда, Париж ва Лондонда қатта эҳтиром билан қабул қилиб, субсидия бошқа амалий кўмак бермайдилар. Қутилмаган ёрдам Шарқдан келиб: усмонийлар 1402-йили Анқара жангида Амир Темур қўшини томонидан тор-мор этилиб, Боязид Йилдирим асирга олинади. Бу воқеа Византиянинг ҳалокатини ярим аср ортага суради.

Византия империясининг қулаши. Византия яратилган имкониятдан ўз қудратини ошириш учун фойдалана билмайди. Усманийлар 1422-йили яна Константинополни қамал қилиб, 1430-йили Фессалоникани олади. Усманийлар хавфининг кучайиши шароитида Ғарбнинг ёрдамини таъминлаш учун Византия ҳукумати рим-католик ва юнон-првослав черковлари униясига розилик беради. Уния 1439-йили Флоренцияда тузилиб, унда првослав черкови папанинг устуклиги ва католик назариясини тан олади.

Уния имзолангандан сўнг туркларга қарши янги салиб юриши уюштирилади. Дастлабки муваффақиятларга қарамасдан юриш 1444 йили Варна жангида салибчиларнинг турклардан тула мағлубияти билан тугайди. Узоқ қамалдан сўнг Константинополь султон Мехмет II қўшинлари томонида 29 май 1453-йили эгалланади. Шаҳар таланиб, аҳоли шафқатсиз қирғин қилинган ёки асирга олинган. Фақат уч кундан кейин султон тирик қолган аҳолига нисбатан қирғинни тўхтатиб, қочоқларга шаҳарга қайтишга изн беради. Турклар 1460 йили Морейни, 1461 йили Трапезунд империясини бўйсундиради.

Византия қулашининг сабаб ва оқибатлари. Византиянинг қулаши катор ички ва ташқи сабаблар билан изоҳланади. Империя XIII асрнинг бошларида латинлар истилосидаёқ қатта талофат қўрган эди. XIII асрнинг охиридан Византия ғарб ва шарқда тинимсиз уршулар олиб боради. Улар ва XIV асрнинг қонли узаро урушлари давлатни чарчатиб, унинг моддий захираларини кўкка совуради. Византиянинг заифлашуви ва қудратга тўлиб бораётган Усманийлар давлатининг қучларини XIV асрдаёқ қийслаш қийин эди. Лекин Византиянинг ҳалокати асосий сабаби шаҳарлар, хунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдонинг инқирози, деҳқонларнинг қашшоқлашуви эди. Византияда ҳали бозор иқтисодига асосланган муносабатлар вужудга келмаган эди. Мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги ҳам бахтга қарши унинг тарихидаги энг мураккаб даврга тўғри келади.

56 §. Европа маданияти илк ҳурта асрларда

VI-VII асрлардаги маданият. Аста-секин давом этаётган инкироз жараёнини варварлар истилolari бутунлай халокатга айлантиради. Асрлар давомида яратилган қўлэмалар ва санъат ёлгорликлари ёнгинларда йўқолади. Галлияда маданий инкироз франклар истилосидан бошланса, Италияда Атилла урушлари ва лангобардлар босқини пайтида намён булади. Қулдор зодагонлардан маърифатлилари ё халок булган ёки Византияга, ҳурта асрларда маълум антик анъаналар сакланиб қолган ягона мамлакатга қочишади.

Маданиятнинг ночор ахволга тушиб қолишининг асосий сабаблари талончилик ёки варварларнинг истилоси эмасди. Босқинчилар Рим императорлари даврида бошланган иктисодий-сий алоқалар инкирозини ниҳоясига келтиради, холос. Ҳўжаликнинг натураллашиши маданий эҳтиёжларга талабни пасайтириб юборади. Империя даврида гавжум шаҳарлар бушаб, улар кўп булса ҳарбий-маъмурий марказ сифатида қолади. Қишлоқ ҳаётининг сўзсиз ҳукмронлиги пайтида, шаҳарлар билан бевосита боғлиқ маданият ҳақида сўз юритишининг ўзи ноурин туюлади. Янги шароитда антик руҳнинг қолган – қутгани ҳам тез йўқола боради. V асрда галл руҳонийларидан бири. “Мен илм-фаннинг ўлимига бағишланган марсия ёзишга тайёрман... Грамматика деярли варварча, диалектикадан қилич ялонғочлаб жангга оғланган амазонкалар сингари кўркишади; мусиқа, геометрия ва арифметикадан учта фурия (алвасти) дан жиркангандай юз ўгиришади. Фалсафани қандайдир даҳшатли ҳайвон деб тасаввур қилишади” – деб ёзган эди. VI асрда яшаган шоир Фортунат, лотин адабиёти, анъаналарига тақлид қилсада, франк қироллари саройида антика ҳисобланган, варварларнинг 33 ҳарфдан иборат, 33 қаторли шеър ёзиб, хайратга солганини таъкидлайди. Ҳз даврининг энг машҳур ёзувчилардан бири епископ Григорий Турск ўзининг саводхонлигидан шикоят қилар экан грамматика қоидаларини чалкаштириб ёзиб ўз услубини “палестрада рақсга тушган улкан ҳўкизга” қийёслаган Готлар таникли файласуф Бозцийни қатл этишса, Кассиодор монастирда вафот этади. Улар Римнинг билимдон зодагонлари сўнгги вақиллари бўлиб, ёзиб қолдирган таржималари, асарлари кейинчалик ҳурта асрлар илмий билимларига асос вазифасини ўтайди. Натижада, даврлар ўтиб оддий саводхонлик ҳам қамёб нарсага айланади. Варварлар ҳукмронлиги ўрнатилган дастлабки пайтларда маданиятнинг барча соҳалари кераксиздек туюлган. Баъзида қироллар саводсиз бўлиб, имзо қўйишни билмасалар, руҳонийлар диний матиларни тушунмаган холлар ҳам учраб турган.

Христиан черкови ва антик маданият. Антик маданиятнинг инкирози унинг сунгги вакиллари умидсизлантириб, уларни ўзларига христианликдан таянч излашга ундайди, Хукукшунос Тертулианнинг: “Худонинг фарзанди ўлдирилди, бу воқеа қанчалик ҳақиқат бўлса, шунчалик ноўриндир. Дафн этилган, тирилтирилган – бу воқеа амалда бўлиши мумкин эмас” деб ёзган эди. Аммо христиан черкови Тертулиан сингари илм ахлини инкор этиши мумкин эмасди. Буни черковнинг заифлиги рамзи деб ҳисоблашлари мумкин эди. Черков бойиб бориши давомида, ўзининг аввалги демократик хусусиятларини йўқотиб, кудратли кучга айланади. Христианлик ўз ғақдирини ҳалокатга учраётган Римдан ажратиб, варвар қиролликларининг расмий черковига айланади. Умумий инкироздан чиқишга интилан католик черкови, илк ўрта асрлардаёқ ягона марказлашган ташкилот сифатида юксак мавқега эришиб, унинг ғоялари янги жамият мафкурасига бўлади. Натижада, ҳуқуқ ва ахлоқ, илм ва санъат фақат диний тусда намоён бўлади. Христианлик ҳеч шубҳасиз антик жамият бағридан егишиб чиққан ҳамда ўзида унинг маданияти хусусиятларини мужассам этган. Бу вазият руҳонийларга маорифни ўз қўлларига олиш имконини беради. Католик черкови диний хизмат ва маъмурият, диндорларга таъсир курсатиш, маънавий ҳаётни назорат этиш учун Рим маданиятининг ижобий жиҳатларини ўзлаштириши зарур эди.

Христианлик мафкураси. Авлиё Августин. Католик дини мафкураси черков авлиё деб эътироф этган руҳоний Августин томонидан асослаб берилган. Бу барча нарсанин Худо томонидан аввалдан белгилаб қўйилгани: “Худонинг ҳоҳили-иродасисиз инсоннинг бошидан битта тук ҳам тўкилмаслиги” сифатида изоҳланади. Биз унда аскетизм, яъни таркидунёчилик “Худого ўз муҳаббатини, ўз шахсини инкор этиш даражасида изҳор қилиши” ни кузатамиз. Ахир, бизнинг ердаги таламиз – “руҳимиз қаноғи”, ҳаётимиз эса – қисқа дақиқалиқ, ўлимга ва мангуликка тайёргарликдир. Шунинг учун дахрийни, унинг руҳини ҳалос этиш учун, гулханга ташлашни ҳолис хизмат курсатиш деб баҳолаш мумкин. Нарини дунёга ишонч христианликнинг асосий ғоясига айланади. Руҳимизни қутқаришимиз учун нима қилмоғимиз керак деган саволга биз фақат черковга, яъни инсонлар ва Худо орасидаги воситачига ишонмоғимиз лозимлиги уқтирилади. Шу тариқа руҳонийларнинг оддий диндорлардан, черковнинг (“Худо муассасаси”нинг) – дунёвий ҳукмдорлардан устунлиги эътироф этилади.

Ўрта асрлар жамиятида шахс ўзини фақат жамоа, цех, тоифа ва ҳ.к. ташкилотлар аъзоси сифатидагина намоён этган. Бу мустаҳкам алоқани узган киши жамиятдан ташқарида, деб ҳисобланган. Христиан таълимоти ҳам жамоавий боғлиқликни эътироф этган. Инсоннинг кучи ва имкониятлари чекланган, унинг ўзи шамол учириб кетаётган ҳазон сингари мискиндир. Мағрурлик – гуноҳ, яхши амал – Худо томонидан белгилаб қўйилган тақдирга ган беришдир.

Албатта, бу хилдаги мафкура ақлий дуркувлик, бой эхтирос ва икисодий фаолиятни чеклаган. Айни пайтда, ўрта аср кишилари Августин сингари фақат тоат-ибодат билан банд бўлган дейиш ҳам асоссиздир. Августиннинг ўзи ҳам, антик маданият руҳида тарбияланган бўлиб, ўрта асрларга мослашиш коидасини: “агар маъжусийлар айтган нарса яхшилик учун бўлса, уни инкор этмаслик лозим” деб бежиз эътироф этмаган.

Илк ўрта асрлар мактаб ва маориф. Католик черкови антик маданиятдан ўзлаштирган нарсаларни чеклаб, қабул қилинган тақдирда ҳам, уларга ўзгача тус беришга интиланган V асрда яшаган Марциан Капелла аллегориялари трактатида етти қиз сиймосида “7 эркин санъатни: грамматика, риторика, диалектика, геометрия, арифметика, астрономия ва мусикани тавсифлайди. Ўрта аср маорифи айнан “етти санъат” доирасида бўлган. Бу фанлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ҳаётий эҳтиёжларга хизмат қилган.

Чиройли сузлаш ва лотинча ёзишни “Грамматика” ўрганиши лозим эди. Миллий тиллар қадар, маҳаллий шевалар таъсирида соддалашган лотин тили, маданият тили бўлиб, у фақат черковда эмас, мактаб, суд, давлат бошқаруви, дипломатия, бадиий адабиётда ҳам қўлланилган. Оддий халқ учун нотаниш бўлган лотин тили ҳозирги Европа цивилизациясини яратилишда муҳим роль ўйнаган.

“Риторика” турли расмий ҳужжатларни, хатларни ёзишда намунали бўгинлардан фойдаланиш ва х.к.оларни; “диалектика” – мантикли фикрлаш ва нутқни; “геометрия” – ер майдонини ўлчаш ва фантастик географияни, “мусика”-черков кўшиқларини кўйлашни “астрономия” – тақвимий ҳисоблару башоратларни ўргатган. Ўрта асрлардаги саводсизлик даражасини аксари ҳолларда бургтириб кўрсатилади. Хусусан ўша замонларда ўртасида жаннатмакон Қуддус шаҳри бўлган Ернинг текис шаклдаги харитаси билан бирга, унинг шар шаклида эканлигига асосланган харита ҳам бўлган. “Етти санъат” ўрта асрларда кенг тарқалган, лекин амалий аҳамият касб этмаган. Натурал ҳўжаликка асосланган ва содда ижтимоий ҳаёт бундан органини талаб ҳам қилмаган.

Ўрта аср мактабларида ўқиш энгил кечмаган. Жараён яхши хотираби, темир ирода ва саломатликни талаб қилган. Дарсликлар кам бўлиб, борлари ҳам сифатсиз ҳамда қиммат турган. Натижада, дарс давомида маълумотларни ўқитувчининг тилидан ёдлашга тўғри келган. Агар дарс давомида интизом борасида муаммо юзага келса, ёрдамга хивич олинган. Хусусан Германияда ўқувчилар-устозлари бошчилигида ҳар йили бир неча бор ўрмонга хивич гайёрлагани боришган.

Илк ўрта асрларда черков, монастирлар ва епископликлар мактаблари бўлган. Монастирлар; хусусан Италиядаги Монтекассино ўзининг қўлёзмалар сакланадиган китоб хоналари, хаттотлари билан шуҳрат қозонган. Унда хаттотлар ишлайдиган махсус устахоналар –

скрипториялар булган. Епископ ва рохиблар тарихий йилномалар ёки авлиёлар ҳаётини ёзиш билан шуғулланганлар.

Ўрта асрлар маданиятининг ахамияти. Илк ўрта асрларда маданиятнинг инкирози тарихан юз бериши лозим булган босқич эди. Антик цивилизация инкирозга учраб, янги шароитдаги тараққиётга кодир эмасди. Антик рим ва варварлик жамиятлари синтези, фақат ижтимоий муносабатларни эмас, маданиятни ҳам янгилайди. Биз юкорида тарихий жараён аксари ҳолларда тўғри йўл билан бормаслигини таъкидлаган эдик. Илк ўрта асрлар жамияти таълим, маориф ва санъат даражаси бўйича антик даврга нисбатан паст даражада бўлса-да, янги халқларнинг маданий жараёнларга торғилиши ижобий воқеа бўлди. Хусусан, кельт ва германлар латин ёзувини ўзлаштириб, ўзига хос шеърий яратишди. Ўрта асрларда фақат Ўрта Ер денгизининг атрофидаги тор доира эмас балки, бутун Европа аҳолиси тарихий жараённинг фаол иштирокчиларига айланадилар. Илгир шаҳарлар ва шаҳарликлар Уйғониш маданияти миллий маданиятларининг шаклланишига йўл очди.

Каролинглар даври маданияти. Маданиятнинг ривожланиши илк кўртаклари VIII аср охири–IX аср бошларида пайдо бўлади. Каролинглар Франк давлатининг ташкил топиши, у билан боғлиқ ғоявий ва маъмурий эҳтиёжлар, ҳукмрон тоифадан саводли, илмли кишилар сонини оширишни талаб қилади. Монастирлар қошида янги мактаблар очилиб, уларга оддий халқ фарзандларидан саводли кишиларни тайёрлаш вазифаси юкланади. Антик даврга оид матнлар тайёрланиб, тарқатилиб, улардан кўпларининг бизга қадар сакланиб қолгани каролинглар ҳаётотларининг хизматиدير. Сўнги Рим намуналарини асосида кўплаб сарой ва ибодатхоналар ёғочдан қурилишига қарамасдан, жараён янги меъморчилик услубларини шаклланишига замин тайёрлайди. Буюк Карл бутун Европадан иқтидорли руҳоний олимларни ўз саройига жалб этиб, ўзига хос “академия” тузади. Тарихчилар томонидан шартли равишда “каролинглар уйғониш даври” номини олган ўрта асрлардаги илк маданий юксалиш Карл тузган империянинг парчаланиши билан заволга юз тулган.

51 §. Ўрта асрлар маданияти XI–XIII асрларда

Маданият тарихида бурилиш. Маданиятнинг юксалиши учун асос шаҳарларнинг ривожланиши ва зиёлилар тоифасининг шаклланиши билан пайдо бўлади.

Пул-товар муносабатларининг ривожланиши ва саводсизлик ўзаро мос келмайдиган ҳол эди. Шунинг учун шаҳарларда ўқиш, ёзиш ва ҳисобга ўрганиш оммавий тус олади. Ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти билан боғлиқ тажрибанинг тулланиши, аста-секин табиатшуносликка оид билимларни ҳам кенгайтира боради. Инсон ақл-заковатига эҳтиёж туғилиб, ўрта асрлар учун янги, рационал фикрлаш вужудга келади. Чакқон,

ишбилармон савдогарлар, ўз эркинликлари учун қадрдон коммуналарига, сеньорларига қарши курашган меҳнатсевар ва жанговар ҳунармандлар психологияси ва дунёни янгича англаши, шубҳасиз, санъатнинг ҳам янгилаанишига олиб келиши лозим эди. Шаҳарлар рицарлар маланиятига, шунингдек католик черковига ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатган.

Университетлар. Шаҳарларда хусусий мактаблар очилиб, уларда ўқиш учун маблағни болаларнинг ота-оналари тулаган. Энг иқтидорли ўқитувчилар теварагида турли шаҳарлар ва мамлакатлардан келган тингловчилар тушган. XII асрдан дастлабки олий мактаблар-университетлар (лот. universities, яъни жамоа, ўқитувчи ва талабалар корпорациялари) пайдо бўлганлар. Рим папалари университетларга дастлаб хавотир билан қарасаларда, кейинчалик уларни ўз ҳомийлигига олишни маъқул топадилар. Папа ва кироилардан олинган ёрликлар университетларга юридик ва маъмурий автономия бериб, уларни маҳаллий, диний ва дунёвий ҳокимият таййикидан халос этарди.

Ҳозирги университет тизими: маърузалар, имтихонлар, стипендиялар, ётоқхоналар, ректорлар ва деканлар, дипломлар, илмий даражалар, факультетларга бўлинишлар XIII аср маҳсулидир. Талабалар китоб камлигидан профессорлар маърузаларини ёзиб олишар, сўнг ўқитувчи таклиф этган муаммолар бўйича баҳс-мунозаралар ташкил қилишарди.

Университетларнинг тайёрлов (артистик) факультетларига 13-14 ёшдан қабул қилиниб, антик даврнинг “етти санъати”ни ўргатишарди. Артистик факультет битирувчиси мактабда дарс бериш ёки юқори факультетлардан бирига имтиҳон топшириб, ўқидини давом эттиришлари мумкин эди.

Артистик факультетларидан ташқари, талабалар ҳуқуқшунослик факультетида қўп бўлган. Европадаги илк университетлардан бири, XI аср охирида ташкил топган Болонья университетига ҳуқуқшунослик факультети машҳур бўлган. Пул-товар муносабатларининг ривожланиши, коммуналар ва цехлар уставларини тайёрлаш, шаҳар ва кироил судялари ва амалдорларининг фаолияти, кучайиб бораётган монархиялар сиёсий талабларининг ўсиши, одад ёки черков ҳуқуқига асосланиши мумкин эмас эди. Вужудга келган вазиятда **респонция**, яъни чексиз хусусий мулкчиликка асосланган Рим ҳуқуқини “тиклаш” зарурияти пайдо бўлади. Университетларда рухонийлардан эмас, шаҳарликлардан тайёрланган янги ҳуқуқшунослар Юстиниан кодексларини синчковлик билан ўрганиб, уларни замон талабларига мослаб беришлари лозим эди.

Илоҳиёт факультетлари сони ҳуқуқшуносликка нисбатан кам эди. Жумладан, XV асрнинг бошларида 46 та университетдан 28 тасида илоҳиёт факультетлари бўлмаган. Теология билан шуғулланиш юксак даражадаги сабр-тоқат, бардош ва тиришқокликни талаб этган. Саккиз йил ўқиладиган теология факультетига, санъат магистри унвони бўлганларгина

кабул қилиниб, илоҳиёт доктори факат 35 ёшдан кейин берилар эди. Шунинг учун теология факультетида аксари хайрия ҳисобига кун кечирадиган талабалар ўқир эди. Илоҳиёт соҳасининг олий маркази Париж университети бўлиб, у 1231-йилдан тулиқ мухториятга эришган. Парижда ғоявий кураш доим кучли бўлиб, бу университетда ўз даврининг энг таниқли теологлари дарс берган. Айни шу жой даҳрийлик ғоялари маркази ҳам ҳисобланган.

Схоластика. Университетлар ўрта асрлар фалсафаси-схоластика (лот. *schola* -яъни “мактаб”) маркази ҳам эди. Схоластиканинг шаклланиши ва юксалиши XI-XII асрларга туғри келади. Схоластика методи маълум бир муаммони барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан батафсил ўрганиш, уни мантикий рижозлантиришга йўналтирган. Эски диалектика, баҳс ва мунозара санъати мисли қурилмаган тараққиётга эришади. Ҳали тажриба етарли бўлмаганидан мавзу ва маълумотлар антик даврга оид адабиётлардан олинар эди. Баҳс маълум таниқли муаллиф асаридан иқтибос келгириш орқали якун топарди. Табиблар Гиппократ ва Галенларга ишора қилишса, ҳуқуқшунослар Цицерон ва Юстиниан кодексларига, илоҳиётчилар-“черков оталарига”-барчалари биргаликда “Инжил”га мурожаат қилишар эди.

XIII асрга қадар схоластика инсон интеллектини юксалтиришнинг ягона йўли, унинг методи эса шаҳар рационализмининг илк меваси эди. Формал мантиқнинг яратилиши схоластлар хизматидир. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан амалиётдан узилган ҳолда бўлса-да, фикрлашнинг дедуктив методи ҳам шаклланади.

Черков дастлаб схоластикадан хавотирга тушган, унинг ёйилишини тўхтага олмаганидан сўнг схоластларнинг фикр-мулоҳазалари, ғояларидан католик динини муҳофаза қилиш ва асослашга интилиб, бу борада муваффақиятга эришгандай бўлади. Уларни яраштиришга интилган схоластика ички зиддиятлардан қутила олмайди. Ажойиб франциялик адиб Петр Абеляр (1079-1142-йй.) “Христиан ва мантикли бўлиш бир хил нарса”- деганда ўта хавотирли даҳрийликка йўл очгани асрлар ўта маълум бўлади. Юксак иқтидор эгаси Абеляр инсон аклининг ҳар қандай мушкулотни енга олишига ишонч билдирган. Шунинг учун черков умумжаҳон йиғинлари унинг таълимотини икки марта инкор этиб, асарларини гулханга ташлаб, ўзини монастирға юборади. Абеляр ғоялари теология чегарасидан чиқмаса-да, ўзида янги, ёйи шаҳарликларнинг эркин фикрларини (хурфикрлигини) мужассамлаган эди.

Реализм ва номинализм. “Универсал”-яъни умумий тушунча ўрта асрлар фалсафасининг диққат марказида турган. Платондан кейинги реалистлар “ҳиссиёт дунёси” асоси сифатида умумий тушунчалар реал мавжуд борлиқни кўрсатишган. Абеляр каби “номиналистлар” фикрича эса, аксинча, фақат маълум нарсаларгина мавжуд, тушунчалар оддий “ном” (*nomina*), инсон томонидан айрим нарсалар, буюмларнинг ўхшаш

жихатлари белгиланади. Мазмунан бахс фалсафий муаммолар атрофида, яъни нима бирламчи – буюмми ёки онг, табиатми ёки рух, сезги онгдан олдинми, дунё Худо томонидан яратилганми ёки ўз-ўзидан мавжудми ва бошқалар борасида бўлган. Черков Фома Аквинский бошчилигидаги реалистларнинг энг таникли вакилларини “авлиёлар” сафига киритса, номиналистлар маълум муддатдан сўнг таъкибга олиндилар. Номинализм-схоластика тараққиётининг якуний натижаси. махсули бўлиб, у фаннинг кейинги юксалишига пойдевор тайёрлайди.

Шаркнинг маданий таъсири. Аристотель мероси. Схоластиканинг тараққиётини икки омил: Шаркнинг маданий таъсири ва Аристотель мероси билан кенг танишув таъминлайди.

VIII асрдан европалиklar Испаниядан Ҳиндистонга қадар ястанган цивилизациянинг нисбатан юқори поғонасидаги ислом дунёси билан бевосита алоқага киришади. Бизга маълумки, араблар Ҳинд, Хитой, Ўрта Осиё, Эрон ва византия маданиятлари ютуқларини ўзлаштириб, юксак цивилизация яратишган. Фарбий Европанинг илмий юксалишига Византия ҳам тўғридан-тўғри таъсир ўтказди. Салиб юришлари европалиklar нигоҳига Шаркнинг ажойиб шаҳарларини намоён этади. Шарқдан Европага қоғоз ишлаб чиқариш хунари тарқалиб, у XIV асрдан пергаментни четга суриб, китоб босиш дастгоҳининг яратилишига эҳтиёж туғдиради. Замбараклар феодал қалъаларини кераксиз этган кашфийёт бўлса, магнитли игнаси бўлган денгиз устурлоби Х.Колумб ва Васко де Гамага Америка ва Ҳиндистонга йўл кўрсатади.

Араблар қадимги юнон олимларининг, айниқса, Аристотель асарларини жуда чуқур тадқиқ этиб, таржима қилдилар. Кейинчалик бу асарлар араблардан лотин тилига ўгирилган. Университетларда араб файласуфлари, жумладан, Ибн Рошданинг (1126-1198-йй.) ажойиб асарлари ҳам ўрганилади. Уларнинг барчаси европалик схоластлар фикрига катта ижобий таъсир этади. Айниқса, европалиklar учун унитилган Аристотелнинг комусий билимлари уларни хайратга солган. Утмишда черков Аристотель асарларини таъкиклаб, уларни гулханларга ташлашга буюрган. Хусусан, Парижда юнон олимнинг асарлари 1209-ййлда ёндирилган. Лекин орадан ярим аср ҳам ўтмай черков томонидан Аристотель буюк олим деб эълон қилиниб, унинг табиатшуносликка оид асарлари “Инжил”нинг дебочаси деб атай бошланади. Олим асарларига ишора қилинар экан, унинг исмини айтмай, “Устоз айтганидай....” деб бошлаш таомил бўлган.

Фома Аквинский. XIII асрда черков ўз қудрати чўккисига эришиб, илоҳийёт борасида яратилган таълимий тартиблашгириш эҳтиёжини сезади. Дахрийлик оқимлари, хусусан, катарлар, албигойчиларга қарши кураш ҳам шуни талаб этарди. Расмий схоластика XIII асрда черков таълимоти ҳимоясида бўлса-да, янги-янги фикрлар, шаҳарликлар

кайфияти, маорифдаги муваффақиятлар билан ҳисоблашмасликнинг иложи қолмайди.

Италиялик доминикан роҳиби Фома Аквинский (1225-1274-йй.) ўзининг кўпжилдлик “Илоҳиёт мажмуаси”да ортодоксаль схоластикани тизимга солишни якунлайди. Фома учун коинот–катъий тизимли, унда барча нарса пасудан бошланиб, энг юкорисигача аввалдан белгилаб қўйилган ва ўзининг ўзгармас ўрнига эгадир. Ноорганик материя, ўсимликлар, хайвонлар, одамлар, осмон ёриткичлари, “фаришталар” ва, ниҳоят, “муқаддас учлик” улар қатеридадир. Фома фалсафаси тадқиқ этиладиган “ақл ҳақиқатни” инкор этмасада, ундан динни, эътиқодни юқори кўяди.

Рожер Бэкон. Урта асрларда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, антик даврга хос булгани каби табиатни кузатиш ва у ҳақда маълумотлар тушлаш эҳтиёжини яратади. Европага араблар билан кимё (алхимия) ва астрономия ҳам келтирилади. Ярим илм, ярим афсунгарликка асосланган кимёгарлар афсонавий ҳаётбахш ичимлик – иксирни ёки ҳамма нарсани олтинга айлантира оладиган афсонавий тошни топишга, турли маъданларни симоб ва олтингугурт кумагида олтинга айлантиришга тутинсалар, астрологлар сайёра ва юлдузлар ҳаракатига қараб келажакни башорат қалардилар. Тадқиқотлар давомида буюм ва моддаларнинг хусусиятлари, юлдузлар осмонининг харитаси аниқланиб, сирли лабораторияларда замонавий кимё бошланса, астрологиясиз Кеплер ва Ньютон ихтиролари булиши мумкин эмас эди.

XII-XIII асрлар чегарасида Ал-Хоразмийнинг давомчиси пизалик Леонардо алгебра буйича тадқиқотлар олиб боради. Сал кейинрўк Вителлонинг оптика буйича асарлари ёзилади. Зоологиядан китоблар ёзган Альберт Париж ва Кёльн университетларида маърузалар ўқирди. Англияда ҳам маълум табиий-илмий аъёналар шаклланиб, унинг ёрқин намоёндаси французлик ордени роҳиби Рожер Бэкон (1214-1294-йй.) булган.

Бэкон ўз даврида уйдирмалар оғушидаги илм-фаннинг деярли барча соҳалари ривожланишига ўз ҳиссасини қўшади. У молекуларлар мавжудлигини англаган, иссиқликни ҳаракат натижаси, деб ҳисоблаган, магнитлар билан ишлаган, кимёгарлик қилган. Микроскоп ва телескопни орзу қилса, шубҳасиз ҳар қандай илмнинг асоси математика деб ҳисоблаган. Фома Аквинскийнинг замондоши булсада Аристотель билан баҳслашган. У ҳақиқатнинг асоси илмий тадқиқотлар, деб ҳисоблаган. Р.Бэкон: “тажрибаларсиз ҳеч нарсани қоникарли даражада аниқлаб бўлмайди”,-деб ёзган эди. Ўз асрининг кўплаб нуксонларини ўзида мужассамлаган олим келажакни кўра билган. Черков Бэконни таъқиб этиб, аввал монастирға жўнатган, кейин олимни 14 йилга қамаб, ўлимидан сал аввалроқ озод этган.

Яна икки инглиз олим – Дунк Скот (1270-1308-йй.) ва Вильям Оккам (1300-1349) ларнинг ҳам фаолияти эъгиборға лойиқдор. Улар ҳам

Бэкон таҳсил олган ва ишлаган Оксфорд университетини битирганлар. Скот ва Оккамлар XIII асрда ўз мавқеини бирмунча йўқотган, номинализмнинг Фома Аквинский схоластикасига қарши янги куч билан кураш бошлаган бир пайтда фаолият кўрсатганлар. Улар христиан динига эътикод қилганлар, ammo динни ақл билан асослаш мумкин эмас, деб хисоблаган. Уларнинг таъбирича, эътикод ва ақл ўзаро боғланмаган, демак, илоҳиёт фалсафа масалаларига аралашмаслиги лозим. Бу хулоса фаннинг черковдан мустақил эканлигини англатади. Скот ва Оккамлар этика соҳасида тадқиқотлар олиб бориб, ўзларининг жамиятда шахснинг эркин ҳамда фаол бўлиши тарафдорлари эканликларини намойиш этадилар. Д.Скот ва В.Оккамларнинг асарлари схоластик ғоянинг сўнгги юксалиши бўлади.

Рицарлар маданияти. Европада дворянлар тоифаси XI-XIII асрларда узил-кесил шаклланиб, ўрта аср шаҳарларининг ижобий таъсири остида ўз маданиятларини яратадилар. Оддий бюргердан ва бошқалардан ҳарбий жасорати, садоқати, заифларга ҳомийлиги, ўз тоифаси вакилларига ҳурмат, дин ёки хонимлар учун жасорати билан ажралиб турадиган зодагон-рицарь сиймоси ҳақидаги тасаввурлар айти шу даврда шаклланади. Ушбу хусусиятларни адабиётларда “куртуазлик”, деб аташган.

Ўрта аср рицарлик адабиёти билан танишар эканмиз, уни черков талаб қиладиган ахлоқ меъёрларидан анча йироқ, дунёвий ташвиш ва қувончларга асосланганлигини куришимиз мумкин. Бутун ўрта асрлар давомида яратилган ва бизга қайта ишланган ҳолда етиб келган рицарлар назми ва дostonларининг энг эркин саҳифалари халқ оғзаки ижоди аънаналарига асосланган. Рицарлар адабиёти ранг-баранг ҳаётнинг турли мавзуларига бағишланган. Унинг мазмунида тоифавий тафовутлар тараннум этилишига қарамасдан, асарларда инсонийлик руҳи барқ уриб туради. Юқорида зикр этилган хусусиятлар жамланиб, ажойиб бадиий асарлар дунёга келган.

Ушбу усулдаги шеъриятга провансаль “трубадурлар” ижодини мисол келтириш мумкин. Маълумки, XII аср Европасининг иктисодий ва маданий ҳаётида Франциянинг жанубидаги шаҳарлар етакчи ўрин тутган. Айти Лангедок ва Прованснинг гуллаб-яшнаган шаҳарларида дворян-зодагонлар маданияти шаклланиши учун муҳит яратилади. Янги маданият вакиллари трубадурлар сафида герцоглар ва нотариуслар, савдогарлар ва ҳатто руҳонийлар ҳам бўлган. Уларнинг орасида баъзида нонвой ёки саррожнинг фарзанди учраб турсада, аксари қўпчилик трубадурлар рицарлар тоифасига мансуб эдилар. Провансаль шеъриятида эхтиросли севги, эхтиросли ҳаёт барқ уриб турган. Айти пайтда, шеърларни мураккаб услубда бّيғиши, нозик кофияларию, мусикий мукамаллик (трубадурлар қўшиқларини мусика чалиб ижро этганлар) кадрланган. Айти провансаль тили Европада биринчи бўлиб адабий тилга айланган.

Провансаль шеърятисида ёрқин ҳислар, ҳаёт гармонияси ҳам барқ уриб турган. Трубадурлар яратган ажойиб сатрлар ўқувчиларни ҳозирга қадар тўлқинлантириб келиши айнан ана шу сабаблидир. Альбигой урушлари давомида маданиятнинг бошқа соҳалари сингари трубадурлар шеърятиси ҳам қонга ботирилади. Унинг ўрнида XIII асрдан Франциянинг шимолида **труверлар**, Германияда **миннезингерлар** ижоди юксалади.

Рицарлар қаҳрамонлик дostonлари “Сид ҳақида қушиқ”, “Роланд ҳақида қушиқ”, немисларнинг “Нибелунглар ҳақида қушиқ”ларида ҳам халқчиллик оҳанглари баралла куйланган. Жангномалар илк ўрта асрларда яратилган ривоятлар, халқ оғзаки ижоди намуналаридир. Дostonларда рицарь-зодагонларга оид соф куртуазлик, эътиқод, дин учун кураш, сеньорга вассаллик қасамёдига содиқлик тараннум этилади. Асарларда ватанга муҳаббат, мамлакат озодлиги учун курашни улуғлаш билан бирга, дворянларнинг ўзаро можароларини, шафқатсизликларини қоралаш кузатилади.

Халқ тасаввурлари дostonларга нисбатан камроқ бўлса-да, рицарлар романларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Шеърисий ёки насрий усулда битилган афсонавий қирол Артур ва унинг сафдошлари, жасур рицарь Ланселот, бахтсиз севишганлар, уларнинг саховатли ишлари, саргузаштлари, курашлари ўқувчиларни ҳозирга қадар хайратга солиб келмоқда.

Рицарлик романлари XIV асрдан ўз долзарблигини йўқота бошлайди. Бу рицарлар даврининг тугаётганидан далолат беради. Орадан икки аср ўтиб рицарлик романлари ҳам, схоластика сингари, гуманистларнинг ҳажвлари нишонига айланади.

Шаҳар адабиёти ва санъати. Ўрта аср шаҳар бadiий маданиятини ўзгача тарихий тақдир кутар эди. Бой бюргерларнинг илк буржуазияга айланиши билан ушбу маданият Уйғониш реализми даражасига кўтарилади. XII-XIII асрлар шаҳарлари, яъни ўрта асрлар дворян-черков тоифаси билан курашган шаҳарлар ҳам ўзига хос маданият яратган. Иерархия зинасининг нисбатан паст поғонасида бўлган бюргерлар оммаси tabий, қаҳрамонлик адабиётига даъво қила олмас—бу иш рицарлар имтиёзи эди. Ҳукмрон тоифа зодагонларга қарши қаҳрамонлик мавзуси эса tabий ўрта асрлар гуллаб-яшнаган бир пайтда ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган. Шунинг учун шаҳар адабиётисида дастлаб қаҳрамонлик эмас, халқ биринчи ўринга чиққан. Бюргерлар ўзларининг маъжозий (“ҳайвонот тимсолидаги”) дostonларини яратиб, унда уддабурон ва айёр тулки, ахмок ва қонхўр бурини алдаши, шаҳарликларнинг ишбилармонлиги, дворянларнинг жабр-зулми устидан тантана килишини ифодалайди. Ажойиб шеърисий қиссаларда (Францияда уларни “фаблио”, Германияда “швенк” деб номлашган) ахлоки бузук, очофат роҳиблар, содда вилланлар ва айёр бюргерлар тасвирланган. Бу адабиётнинг хунармандлар орасида тарқалган соддарок кўринишлари маиший сахналарнинг қизиқлиги ва

фикрларнинг зийраклиги билан ажралиб турган. Шаҳар адабиёти ёркин намуналари сахналаштириб, ярмаркаларда намойиш этилган.

Шаҳар санъатига унинг яхлитлиги хосдир. XIII асрга қадар унда шаҳар бойлари ва плебейлар орасидаги тафовут сезилмайди. Шаҳар аҳолиси дастлаб рухонийлар ва дворянларга қарши курашда ягона кучни ташкил этган. Бу санъатда халқ таъсирини излаш ноурин, сабаби унинг ўзи халқ санъатидир. Шаҳар санъати кишлоқлардан кучиб келган дехқонлар фолклоридан истифода этган. Илк ўрта асрлардан Европада сайёр хўққавозлар (Германияда шпильманлар) жамоалари (қўшиқчилар, кузбўямачилар, акроботлар) томоша кўрсатишган. Шаҳарлар шаронтида бу каби артистлар маҳорати янги мазмун касб этади. Ундан шаҳар мусикаси ва театри шаклланган. Дастлаб томошалар очик майдонларда ўтказилиб, улар диний мазмундаги ривоятлар (миракллар), аллегориялар (“моралитэ”) ёки ҳажвий сахналар (“фарслар”)дан ташкил топган.

XII-XIII асрлар шаҳар адабиётида лотин шеърияти – “голиардлар” ёки “вагантлар” алоҳида ўрин тутади. Бу шеърият камбағал рухонийлар, бир университетдан иккинчисига кучиб юрган сайёр талабалар томонидан яратилган. Шеъриятда схоластика ва тарки дунёчилик инкор этилиб, базмлар, кимор, вақти хушлик ҳамда севги эхтирослари тасвирлаган.

Вагантлар Рим куриясини танқид қилиб, диний матнларни ҳажв этиб, ўз қўшиқларига ўша замонда ҳали кузатилмаган, динга қарши тус беришган. Черков уларга ўз ғазаби ва таъқиблари билан жавоб берган. Вагантлар шеърияти ўзининг ўтли эхтироси, ҳаётдан қувончи билан ажралиб турган. “Биз гуллаб-яшнаётган умримизни китоб устида букилиб ўтказайликми? Бизни кўчаларда қизларнинг қўшиқлари кутмокда”. Вагантлар қўшиқларида ширин орзулару мавжуд аччиқ ҳақиқат қуйланади. Голиардлар маълум маънода жамиятдан четланган табақа вакиллари эдилар. Улар расмий ҳокимиятга муҳолифагда бўлиши билан биргаликда, уларнинг лотинча шеърларини тушунмаган меҳнаткаш шаҳар аҳолисидан ҳам йироқ эди. Черков-дворян маданияти ривожланган даврда вагантларнинг курашга чорловчи шеърлари ушбу маданият инкирози яқинлигидан дарак беради.

Ўрта аср ҳунармандчилиги ўзининг юксак бадий савиясини намоён қилади. Цех устаси ҳаридорларни жалб этиш учун буюмлар, қурол-аслаҳа, зеб-зийнатлар, мебель, черков буюмларини, кийим-кечакларни имкон даражасида сифатли ҳамда чиройли қилиб яшашга, безашга интилган ва бу билан бадий ҳунармандчиликни юксалтирган.

Роман ва готик меъморчилиги. XI-XIII асрлардаги тараққиёт қурилиш соҳасида ҳам намоён бўлади. Бу борада энг кўп куч ва маблағ ибодатхоналар қурилишига сарфланган. Уларни юксалиб бориши орқали бутун ўрта аср меъморчилиги тарихини кузатиш мумкин. Дастлаб ибодатхоналар бир-бирини кесиб ўтувчи узун хочга ўхшатиб қурилган. Тошдан аркалар ва гумбазларни нефлар кесишган жойдаги қалин деворлар

тутиб турган. Уларнинг барчаси иншоотга салобат, аини пайтда, содда кўриниш бахш этган XI-XII асрларда кенг қўлланилган ушбу меъморчилик услуби “роман услуби” деб аталиб, Аппенин ярим оролида шаклланган.

XIII асрдан унинг ўрниви готика услуби эгаллайди. Бу пайтга келиб кўпайиб бораётган шаҳар аҳолисига эски роман ибодатхоналари бинолари торлик қила бошлади. Янги ибодатхоналарни кенг, ёруғ, баҳаво қилишдан ташқари шаҳар мудофаа деворлари ичидаги қимматли ерни тежаш ҳам лозим эди. Қолаверса, улкан собор шаҳарга фақат кўрк бериб қолмасдан, унинг аҳолиси қудрати ва бойлигини намойиш этадиган восита ҳам эди. Шунинг учун ибодатхоналар юқорига буй чўзиб, баъзида унинг баландлиги юз ва ундан ортиқ метрни ташкил этган. Бинонинг улкан деразалари рангли шишалардан терълган витражлар, ибодатхонада ним қоронғи вазминликни, осойишталикни яратган. Салобатли ярим ой шаклидаги аркалар, нозик учли ва ковурағали аркалар билан алмаштирилади. Уларнинг барчаси мураккаб таянч тизими билан биргаликда, деворларнинг енгил ва мустаҳкам бўлишини таъминлаган. Мухандислик илмининг бундай тантанаси, меъморлар ва қурувчиларининг иқтидори ва маҳорати намунаси эди.

Тасвирий санъат. Готика услубида бунёд этилган ибодатхоналарни бежиз саводсизлар учун “тошдан кутубхона” дейишмаган. Унда ўрта асрлардаги билим ва дунё ҳақидаги тасаввурлар ўз аксини топган. Ибодатхона ҳамма томонидан хайкаллар ва релефлар (Шартр соборидан минглаб хайкаллар бўлган) жойлаштирилган. Хайкаллар, фреска ва витражлардаги суратлар “Инжил”дан сахналар, авлиё-анбиёларни, тарихий воқеаларни, турли ҳунармандлар, қушлар ва ҳайвонларни акс эттирганлар. Меъморлар билан яхлит мажмуалар яратган рассомлар ижоди ўрта аср кишисининг қувонч ва ташвишларини, уларнинг дунёни борлиғича ҳис этиши, мистик орзуларини ифода этган.

Черков инсон англайдиган нарсаларнинг барчаси нариги дунёнинг заиф нусхаси деб таъкидлар, айнан шу нуқтан назарга асосланиб, ҳаётни санъатда намойиш этиш ҳеч қандай аҳамиятга молик эмас, деб ҳисоблади. Санъат фақат илоҳий, ғайритабiiий нарсаларга ишора сифатида хизмат қилиши лозим эди. Моддий борлик фақат идеал ҳаётнинг рамзи, шартли белигиси ҳисобланган. Шунинг учун ўрға аср санъати одатда рамзлар ва аллегорияларга тўла, одамлар ҳаётда мўжизани кутиб яшар, натижада санъатда ҳам мўжизани реал борлик сифатида тасвирлар эдилар.

Аммо Визангия таъсиридаги анбiанvвий черков санъатидан фарқлироқ, Ғарбий Европанинг номаълум рассомлари ижодида ўткир қузатувчанлик шакллана бошлагани сезилади. Китоб миниатюрасида хайкалгарошлик ва ибодатхоналар витражларида ўзига хос готика услубининг реалистик жиҳатлари акс этила бошлади. Инсон киёфаси ва танасининг турли ҳаракатлари баъзида жуда аниқ ва таъсирчан

ифодаланган. XIII аср урталаридан ҳайкалтарошлик ва рассомликда факат зодагонлар эмас, хунармандлар ва деҳқонлар меҳнати сахналари ҳам тасвирланадиган бўлади.

Китобни безаш санъати ҳам катта ютуқларга эришади. XII-XIII асрлардан диний, тарихий, илмий ёки шеърӣ мазмундаги қўлёзмалар каролинглар даврида пайдо бўлган рангли минатюралар билан безагилган.

Европа мамлакатлари маданиятларидаги хусусиятлар. Готика услубининг ватани Шимолий Франциядир. Айни Францияда ўрта аср схоластикаси ва адабиёти ўзининг якуний қўринишини олади. Провансаль маданияти қисқа, лекин ёрқин юксалишидан сўнг, Шимолий Франция маданиятида етакчилиكنи эгаллайди. Германия маданияти Рейнбўйи ва Ганза вилоятларини ҳисобга олмаганда, бирмунча сустривожланади. Шимолий Франция таъсиридан қўтилган давлатнинг марказлашуви ва черковнинг мустикалиги ҳаракатига таянган ивглиз маданияти ҳам аста-секин ривожлана боради. Испаниянинг санъати ва маорифи Шарқ ва Ғарб маданиятини ўзида мужассамлаган бўлиб, у араблар Шарқи ва Европа орасида воситачи ролини ўтайди. Шимолий ва Урта Италия шаҳарлари X асрдан юксала бошласа-да, унда ўрта асрлар маданияти шаклланмасдан, XIV асрдаги Уйғониш маданияти антик маданият асосида вужудга келади. Кейинги асрларда Уйғониш маданияти Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам тарқалади.

52 §. Византия маданияти.

Византия маданияти IV-IX асрнинг биричи ярмида. Византия XII асрнинг охирига қадар Европанинг маданияти энг юксак ривожланган давлати бўлиб, унда Ғарбдаги сунгари маданий анъаналарнинг инкирози кузатилмайди. Марказланган давлат ва қўллаб-шарҳларнинг бўлиши, саводхонлик ва маданиятнинг маълум даражасини талаб этган. Илк ўрта асрлар Византияси маърифий ҳаётининг хусусиятли жиҳати, унинг антик маданий мерос билан узвий боғликлигидир. Рим империясидан мерос қолган бошқарув маъмуриятига, маълумотли сиёсий арбобларга, ҳуқуқшуносларга, дипломатларга; сарой, ибодатхоналар ва мудофаа иншоотларини қурэдиган муҳандис, меъморларга; ҳазинага тушадиган даромадларни ҳисоблайдиган, солиқ ва боғларни аниқлаб берадиган мирзаларга; императорларнинг қудрати ва донишмандлигини улўғловчи рассомлар, нотиклар, адибларга эҳтиёж маориф ва маданият ривожланиши даражасини белгилаган.

Маданиятнинг тақдирини мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган. Византияда ҳам черков антик фалсафанинг энг ижобий жиҳатларини олиб, ўз эҳтиёжларига мослаштирган. Муҳими,

Византия маданияти инсоният учун юнон олимлари, шоирлари ва трагедиялар муаллифларининг бебаҳо асарларини сақлаб қолган.

Византия тараққиётининг илк асрларида маълум даражада яхлит маданият тушунчаси бўлмаган. Империянинг ранг-баранг этник таркибини Миср расмлари, Сурия нақшлари, Константинополь мозаикалари, Фессалоника фрескалари ақс эттириб, уларнинг барчасида кўп асрлик маҳаллий анъаналар муҳрланган эди. Европа ва Осиё чегарасида жойлашган Византия ўз замондошлари бўлган Шарқ цивилизацияларининг ҳам кучли таъсирини сезади. Антик санъат осору атикалари, форс ва араб дунёларининг ижобий таъсири Византия санъатида бетакрор асарлар яратилишига туртки беради. Юзлаб йиллар давомида Византия Урта Ер денгизи ҳавзаси ва Яқин Шарқ маданиятлари қоришадиган улкан устахона вазифасини ўтаб, империя маданияти ва санъати, ўз навбатида, Европа ва Осиёнинг кўплаб халқлари тараққиётига ижобий таъсир ўтказди.

Византия маданиятининг тараққиёти IV-VII асрларда христианликнинг ва антик мероснинг ўзаро қураши шароитида бўлади. Черков тазйики остида китоблар ёндирилган, антик фалсафа, фан ва адабиёт ўқитилган мактаб ва университетлар ёнилан; Искандария кўчаларида роҳиблар олима Ипатияни (V аср бошларида) тилка-пора қилганлар. Византия схоластикаси асосчиси дамашқлик Иоанн (VIII аср) Аристотелга таяниб, христианлик ғояларини маълум тизимга солади, “фалсафа илоҳиёт хизматчиси” деган шиорни илгари суради. Христианлик назариётчилари антик давр муаллифлари асарларини ўрганиб, ўз ақлларини пешлашар, христианлик учун уларни муҳим жиҳатларини ўзлаштирар эдилар. Бутга қарши қураш ва павликианликнинг юксалиши даврида расмий черков ғояларини юксалишида, унга қарши ижтимоий фикрнинг шаклланишида халқ оммасининг роли ҳам ошади. Ўз ғояларини мустаҳкамлашга черков барча имкониятларини қаратади. Рухонийлар саводхонлигини оширишга ҳаракат қилади. Константинополда IX аср ўрталарида антик мактабларга ўхшаш Магнавр Олий мактаби очилади.

Христианлик IV-IX асрларда табиатшуносликнинг ривожланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Бу даврда ҳатто теологлар асарларида ҳам ернинг шар шаклида эканлиги, зилзила, Ой ва Қуёшнинг тутилиши асл сабаблари ҳақида мулоҳазаларни учратиш мумкин. Математика ва механика билан шуғулланиш давом этган. Сифатли бўёқлар, мушқанбарлар “юнон олови” кимёдаги муваффақиятлардан далолат беради.

Адабиёт. Ушбу давр адабиётига турли жанрлар: маърузалар, суҳбатлар, шеърлар, эпиграммалар ва хатлар хос эди. Византия адабиётининг юксалган даври IV-VI асрларга тўғри келади.

Византияда VI-VII асрнинг бошларида аҳамиятга молик тарихий асарлар ҳам яратилади. Чунончи, кесариялик Прокопий, Юстиан I даври замондоши сифатида, “Сирли тарих” асарини ёзган. У бошқа муаллифларга ўхшаб, Юстинианни фақат улуғлаб қолмасдан, балки

халқнинг ночор ҳолатини, амалдорларнинг порахурлигини, сарой аъёнларининг айш-ишратларини ҳам тавсифлаган.

Византия илк меъморчилиги ёдгорликлари ўзида антик давр таъсирини намоён этади. Улардан энг йиринги – Ая София собори (жоме ибодатхонаси) биноси (532-537-йиллар) Константинополда император Юстиниан даврида бунёд этилган. Ибодатхона меъморлар милетлик Исидор ва траллик Амфимийлар бошчилигида қурилган. Улкан ибодатхона, киркта деразалари улкан гумбазнинг бино билан уланган жойидаги ойналардан тушган нурларга бурканган. Муқаддас София христиан империясининг кудрати ва бирлиги рамзига айланган. Ибодатхона ўзининг ички безаклари, мозаикаси, тиллоларию, мармар устунлари, фрескалари бўёқлари билан ажойиб санъат дурдонаси эканлигини намоён этади.

Византия маданияти. XI-XV асрлар. IX-XI асрларда Византия маданияти аксари юнон тилли халқ маданиятига айланади. Арабларга қарши курашда эркин деҳқонлар тоифаси асосий ўрин тутиб, бу воқеа халқ кўшиқларида ҳам ўз аксини топган. Айни ана шу урушлар “Дагенис Акрит” достони асосини ташкил этади. Адабиётда шаҳарликларнинг амалдор-зодагонлардан норозилиги, уларга қарши кураш жараёнлари ҳам ўз аксини топган. XII асрда битилган “Тамарион” ҳажвий асаридида дўзахга саёхат ва майитлар билан ажойиб учрашувлар асносида иккиюзламачилик, аҳмоқлик, ўзига бино қўйиш, олчоклик каби иллатлар устидан қуллинган.

Антик маданиятга қизиқиш кучайиб боради. Византияда ҳатто олий черков амалдорлари ёзишмаларида антик муаллифлар асарларидан иловалар келтириб, улардаги сиймолар, рамзлардан, аллегориялардан фойдаланганлар. Византияда антик даврда яратилган илмий билимларни тартиблаштиришга ҳаракат бошланган. Тиббиёт ва қишлоқ хўжалигидан курама энциклопедиялар тузилади. Илғирини мавжуд воқеаларни Худонинг хоҳиш-иордаси билан изоҳловчи тарихий асарлардан фарқлироқ, тарихчилар воқеаларнинг бир-бирини алоқадорлигини рационал изоҳлашга урина бошлайдилар.

Файласуф, тарихчи, нотик, комусий билимлар эгаси Михаил Пселлнинг “Хронография”си XI аср тарихшунослигининг ажойиб намунасидир. Ундаги воқеалар изоҳининг теранлиги, тавсифларнинг майинлиги, нозик психологизм, портретларнинг ёркинлиги, император саройидаги можаролар, василевслар сир-асрорлари билан кишини ўзига жалб этади.

Магнавр мактабининг ўрнида, XI асрнинг ўрталарида пойтахтда университет очилиб, унда фалсафа ва ҳуқуқшунослик факультетлари бўлган. Ундаги фалсафа факультетида антик фалсафани тадбиқ этиш илоҳиёт билан қўшиб олиб борилган.

Ушбу давр меъморчилигида янги услублар ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Анъанавий базиликалар ўрнига бут-гумбазли кичик ва ўртага

ҳажмдаги ибодатхоналар қурила бошланади. Ибодатхона тобора оилавий ибодат жойи тусига кира бошлайди. Черков тасвирий санъати X асрда ўзининг юксак чўққисига эришади. Икона ва фрескалардаги сиймолар маълум кишиларни тасвирламасдан христианлик авлиё-анбиёларининг жонсиз аллегориялари тусини олади. Китоблар безаклари ҳам ўзининг жозибадорлигини йўқотиб, эндиликда, фикр ва ҳаракатни эмас, кайфиятни ифодалай бошлайди.

Византиянинг сўнги даврида фалсафа ва адабиётдаги ғоялар кураши ўзининг кескин қуринишини олади. Жамиятдаги турли тоифаларининг шаклланиши ўз якунига етиб, уларнинг қизиқишлари манфаатларида акс этади. Мавжуд тартибларни мазлумлар томонидан танқид қилиниши эса ўзининг бадиий тусини олади. Масаллар яратилиб, уларда хўжайинлар шаънига ҳажвлар тобора кескин тус олиб боради.

Сўнги Византия фалсафасида, бир томондан, гуманизм ва рационализм пайдо бўлса, иккинчи томондан, Григорий Паламанинг (XIV аср) реакцион мистик доктринаси, яъни мавжуд воқеликни борлиғича қабул қилиб, ҳалос бўлишнинг ягона йўли тоат-ибодат деб билиш ғояси расмий черков таълимоти сифатида тарғиб қилинади.

XV асрда яшаган файласуф Георгий Гемист Плифон янги ғояларни тарғиб этади. У ерга нисбатан хусусий мулкчиликни бекор қилиб, мамлакат хунармандчилигини юксалтириш учун протекционизм сиёсатини қўллашни таклиф этган. Антик адабиёти ва фалсафасининг чуқур билимдони ва тарғиботчиси Плифон файласуф-гуманистларга катта ижобий таъсир утказди.

Шаҳарлар инқирози туфайли XIII аср бошларида Византия санъати X-XI асрларга нисбатан ҳам анча паст даражада бўлган. Фақат XIV аср бошларидан санъатда янги йўналишлар намоён бўлади. Константинополдаги Хори монастири (ҳозирги Каҳрия масжиди) мозаикалари санъатнинг янги услубида яратилган. Ундаги сиймолар гузал, ҳаракатчан қуринишда тасвирланиб, тавсифлар инсонийлик ва жонлилиги билан ажралиб туради.

53 §. Италияда илк уйғониш.

Уйғониш даврининг таракқиёти омиллари. Илк капиталистик саноат куртаклари XIV асрда Италиянинг таракқий этган шаҳарларида пайдо бўлиб, улар бу борада Европанинг бошқа мамлакатларидан илгарилаб кетади.

Янги, бозор иқтисодиёти шароитида эндигина шаклланаётган буржуазия тоифасида тадбиркорлик, бойишга ингилиш, бу йўлда баъзида қалтис саноат ёки савдо операцияларига қўл уриш кузатилади. Илк ўрта асрларга хос сокин ҳаёт тугаб, фаол турмуш бошланади. Буларнинг барчаси янгидан вужудга келаётган тоифа вакилларида дунёга ўзгача,

янгича қарашни шакллантиради. Ушбу замон вакилларида бирининг “ким пулнинг ва вақтнинг хужайини бўлса, барча нарсаларнинг эгаси ҳамдир” деган сўзлари ўз даври руҳини жуда тўғри баҳолаш эди. Бундай ижтимоий муҳитда шаклланган дунёни тасаввур этиш, аввалги жамиятдан фарқлироқ, инсоннинг жамиятдаги ўрни, унинг имкониятлари, кизиқишлари ва ҳуқуқларини янгича баҳолайди. Ҳақиқатан ҳам, йирик шаҳарнинг фаол ҳаёти, турли партиялар ва гуруҳлар орасидаги сиёсий кураш баъзида бой, айрим ҳолларда камбағал, лекин уддабурон кишиларга бойлик, лавозимга йўл очади.

Табий, янгича дунёқарашнинг шаклланиши жараёни раво ва энгил кечмаган, сабаби у куп жихатдан мураккаб жараён, бозор иқтисодиёти муносабатларининг вужудга келиши билан боғлиқ эди. Ушбу шароитда шаклланган янги ғоя – гуманизм илк буржуазиянинг қарашларини ифодалаган. Гуманизм маданиятнинг ғоявий мазмуни бўлиб, у Уйғониш (французча –Ренессанс) номини олади. Ушбу маданиятнинг негизини аввалги давр шаҳар маданияти ташкил этади. Уйғониш намоёндалари аввалги даврларнинг ижобий жиҳатларини мерос қилиб оладилар. Янги даврда сифат жиҳатидан кескин юксалган Уйғониш маданиятининг ажойиб намуналари ҳозирга қадар сақланиб келмоқда.

Уйғониш атамаси XVI асрда пайдо бўлган, сабаби у замонасининг файласуфлари, олимлари, рассомлари ва ёзувчилари ўз даврларини зулмат, ёввойилик ва жаҳолатнинг тугаши, антик маданиятининг тикланиши деб ҳисоблаганлар.

Италияда илк Уйғониш даври XIV-XV асрларда юз беради. Янги маданият Европанинг бошқа мамлакатларида фақат XV асрнинг иккинчи ярмидан саноат ишлаб чиқаришнинг шаклланиши билан, тараққий эта бошлайди.

Италия гуманизмининг ўзига хос хусусиятлари. Янги дунёқарашни шакллантирган кишилар–гуманистлар фалсафа, филология, ҳуқуқ ва адабиёт соҳаларида ижод қилганлар. Уйғониш даврида инсонни черков ҳомийлигидан қутулиши рўй беради. Бу даврга дунёга ва инсоннинг ўзига янгича муносабати хусусиятли бўлиб, у фақат фалсафада эмас, санъат асарларида ҳам намоён бўлади. Гуманистлар дунёнинг ранг-баранглиги, инсоннинг ундаги ҳаёти нақадар муҳимлигини тарғиб қилдилар. Улар ҳаёт лаззатларидан баҳра олишга интилайётган инсон сиймосини яратадилар.

Гуманистлар озодликка интилиш деб, ўз куч-қувватини ҳаракатга сарфлаш, уддабуронлик, чаққонлик, зарур пайтда жасурлик кўрсатиш, ўз мақсадларига эришишдаги фидойиликни тушунганлар.

Уйғониш даврининг таниқли вакили, ёзувчи ва олим Леонардо Брунига XV аср янги маданияти, айниқса адабиётни humanitas (лотинча humanus-инсон) деб аташига асос бўлиб, шу тарикка, гуманизм атамаси вужудга келади.

Гуманистларнинг қадимги юнон ва Рим маданиятига қизиқиши асосли эди. У гуманистларга гузаллик дунёсини намойиш этиб, Уйғониш даври санъатининг барча соҳаларига улкан таъсир кўрсатади. Гуманистлар антик файласуфлар, тарихчилар, адиблар асарларидаги ғоялардан ўрта асрларнинг диний дунёқарашидан воз кечиш учун фойдаланганлар. Антик маданиятга эътиқод Италияда (айниқса XV асрда) яққол намоён бўлиб, бу мамлакатда маълум даражада антик анъаналар, қадимги Рим меъморчилиги намуналарини сақлангани билан ҳам изоҳланади. Гуманистлар Рим тарихини ўзларининг миллий ўтмишлари деб билганлар.

Айни гуманистлар Европада катта қисми ўрта асрларда йўқотилган антик меросни тиклаб, ўша замон қўлэмаларини топиб, нашр қилганлар. XIV аср охирида Византиядан қатор юнон олимларининг Италияга келишлари билан деярлик унутилган юнон тилига қизиқиш қайтадан бошланади. Турклар истилоси туфайли XV асрнинг ўрталаридан Италияга яна қўплаб византиялик олимлар кўчиб келишади. Юнон тилини ўрганиш европаликларга Аристотель асарлари “Этика” ва “Сиёсат”, Платон асарлари, бошқа юнон файласуфлари, тарихчилари, шоирларининг илмий ва бадиий мероси билан танишиш имконини беради.

Тарихий ва тилшунослик, танқидчилик услубларини яратган гуманистлар илгари сифатсиз таржима қилинган асарларнинг асл матнларини тиклаб, Ғарбий Европада тарқалишига кўмаклашадилар. Бунинг оқибатида халқ ижодидан баҳра оладиган санъат ва адабиёт айниқса юксалиб, ҳатто ўз давридан илгарилаб кетади. Тасвирий санъат ва меъморчиликнинг юксалиши учун Италияда айни пайтда шаклланган санъатсевар омадли ишбилармонлар, савдогарлар ва банкирлар табакаси тўпланган маблағларни рассомлар, хайкалтарошлар, меъморлар ишига сарфлаш имконияти пайдо бўлади. Санъат ўз даври илғор жараёнларига мос равишда мазмун, янги реалистик руҳ олади.

Бу даврда Италияда миллатнинг айрим хусусиятлари шакллана бошлайди. Шоир ва қиссачилар лотинидан италян адабий тили шакллана бошлаб, унга тоскан шеваси асос бўлади. Мамлакатнинг қўплаб давлатларга бўлигани, улар орасидаги ихтилофлар қўплаб гуманистларга, ҳатто уларнинг ватани Италия эканлигини англаш имкониятини ҳам бермайди. Фақат ўз даврининг айрим алломалари, хусусан Данте ва Петраркаларда Италияни бирлаштириш унинг юксак қудрати асоси эканлиги ғояси пайдо бўлади.

Европада тажрибага асосланган фан тараққиёти ҳам ўз тарихини Уйғониш давридан бошлайди. Аммо ҳақиқий, тажриба асосидаги табиатшунослик, ишлаб чиқаришнинг маълум босқичида, XV асрнинг ўрталаридагина вужудга келади. Гуманистларнинг юнон олимларининг илм-фанга оид асарлари таржималари европаликларга антик даврда бу соҳада тўпланган билимлар билан танишиш имконини беради.

Илк Уйғониш маданиятининг ўзига ҳослиги унинг гуманистик ҳусусиятда бўлишидандир. Гуманистлар кизикишлари асосан этикада мужжесамлашган. Янги мафкура инсон фаолиятини бутунлай қайтадан баҳолашни талаб этаркан, гуманистларни инсоннинг жамиятда ўзини қандай тутиши, ўз олдига қандай мақсад қўйиши масалалари кизиктирган. Гуманистик мафкуранинг ижодкерлари олимлар, табиблар, ҳуқуқшунослар, ўқитувчилар, рассомлар, хайкалтарошлар, меъморлар, ёзувчилар ва х.к.лар бўлишган. Улар янги ижтимоий тоифа-зиёлиларни ташкил қилади. Ақлий меҳнат фаолияти билан шуғулланган бу инсонлар ўз даври ижтимоий ҳаётида катта ўрин тутганлар. XV асрнинг ўрталарида китоб босишнинг ихтиро қилиниши гуманистлар асарларини маълумотли кишилар орасида кенг тарқалиши ва Уйғониш даври гоёлари таъсирини кучайтиришга хизмат қилган. Адабиёт ва санъатда яратилган сиймолар, акс эттирилган янги гоёлар кучли таъсир этиш имкониятига эга бўлади.

Данте Алигъери. Мутафаккирлардан бири Дантени “Урта асрларнинг сунгги ва айни пайтда, янги даврнинг биринчи шоири” деб бежиз баҳоламаган. Янги маданиятнинг сиёсий бўҳронлари кучайган Флоренция Данте Алигъерининг (1265-1321-йй.) она шаҳри бўлибгина қолмасдан, уни сиёсий фаолиятга тортиб, шаҳар республикаси олий ҳокимият органи—приорлар кенгашидаги фаолиятига ҳам асос бўлади. Онласидаги анъанага кўра Данте вельфлар партиясида бўлиб, у бўлинганида мағлубиятга учраган “ок гвельфлар” томонида эди. Шоир кўплаб сафдошлари сингари шаҳардан умрбод сургун қилинади. Италия давлатлари орасидаги тинимсиз зиддиятларга чек қўйилишини, мамлакатни бирлаштишни орзу қилиб, маълум муддатга герман императори Генрих VII таъсиридаги гибеллинлар партиясига ҳам қўшилади. Бу борада у ҳатто латин тилида “Монархия ҳақида” номли триктат ҳам ёзиб, унда император ҳокимиятини ёқлаб чиқади. Асарда Данте папаликнинг дунёвий ҳокимиятга интилишини танқид қилади.

Кувгинлик йилларида Шимолий Италия шаҳарларида яшаган Данте ўзининг “Илоҳий комедия” асарини ёзиб, ўз номини абадийлаштиради. Ўз асарини шоир “Комедия” деб номлаган. Урта асрларда адабиётда ғамгин бошланиб, хурсандчилик билан тугайдиган асарлар айнан шу тарзда номланган. Илоҳий эпитети асарга кейинги асрларда, унинг бадний ва гоёвий мукамаллигини таъкидлаш учун берилган.

Данте “Янги ҳаёт” асарини, кейинчалик “Илоҳий комедия”ни ҳам логинда эмас, халқ тилида битган. Данте бу орқали итальян адабий тилига асос солади. “Илоҳий комедия” шоирнинг аввал Вергилий, сўнг ўзининг орзусидаги севгилиси Беатриче билан саргузаштлари, суҳбатлари шаклида ёзилган. Унда христиан ривоятларидаги “нариги дунё”нинг дўзах, покланмиш ва жаннатлари тавсифланган. Уларни тасвирлашда шоир замондошларига яхши таниш бўлган рамзлар, аллегориялар, кочиркиқлардан, сирли ракамлардан кенг фойдаланган. Католик рух, диний-

схоластик рамзлар шоирнинг дostonида акс этилган. Дантенинг дунёқарashiда янги дунё ва унинг кишиси уруғлари униб чиқаётгани яққол намоён булади. Улар шоирнинг тасвирлаган воқеаларига ёндашуvidан ҳам маълум булади. Данте нариги дунёдаги ҳаётни, энг аввало, ўзи кузатган бу дунё, яъни ердаги реал турмуш кечинмалари орқали тасвирлаган. Бу эса дoston қахрамонларига ўзига хос мазмун ва моҳият касб этади. Дostonда тасвирланган кишилар баъзида фантастик, ammo ҳар сафар аниқ чизилган режа асосида ҳаракат қиладилар. “Илоҳий комедия”нинг барча қахрамонлари тулақонли инсонлар, улар ўзларининг хусусиятларига эга. Бу ўрта асрлардаги табиат ва унинг гузалликларига, дунёвий ҳаётнинг қувончларига бутунлай зид муносабат эди.

Дostonда севгига янгича муносабат кузатилади. Асардаги Франческо да Рамини ва Паолалар учрашуvi ўрта асрлар аскетизмига зид. Данте томонидан қиз ҳамдардлик билан тасвирланган, рашк туфайли ҳалок бўлган жуфтлик дўзахга туширилса-да, ўқувчиларда уларга нисбатан ижобий туйғулар уйғотади.

Петрарка. Франческо Петрарка (1304-1374) баъзида биринчи гуманист деб номлаган. Антик ёзувчилар айниқса Цицерон асарларини тўплаган, унга ҳатто тирик киши сифатида ҳатлар ёзган. Шоир кўп жиҳатдан ҳаёт қувончлари санъатдан завқ оладиган, табиатнинг нозик жиҳатларини ҳис этадиган, ammo ўрта асрлар аскетизмидан узил-кесил қутилмаган янги инсон бўлган.

Унга умрбоқийлик келтирган нарса севги ҳақидаги сонетларидир. Уларнинг барчаси Лаурага, шоир бутун умри давомида севган ва унинг идеал сиймосини машҳур тўплами “Канцоньера”да қуйлаган аёлга бағишланган. Тўплам икки қисмга: “Мадонна Лаура ҳаёти” ва “Мадонна Лауранинг ўлими” га бўлинади. Бу шеърларда Петрарка инсоннинг ички кечинмаларини ва яқинлик ҳисларини қайтадан кашф этади.

Петрарканинг ўз ҳисларига муносабати яхлит эмаслиги билан ифодаланиб, баъзида уни гуноҳ сифатида баҳолашига қарамасдан, унинг ажойиб шеърляти инсоннинг катта муҳаббатга ҳуқуқини эътироф этиши билан бирга, унда юксак ғояларнинг дебочаси, эзгуликка йўл деб ҳисоблайди.

Шоир ижодининг ўзига хос хусусияти ўрта асрларнинг бошқа ижодкорлари эътибор қилмаган, ўзини ураб -турган табиатни ёрқин сиймоларда, жонли ифодалаб беришидир.

Бокаччо. Жованни Бокаччо (1313-1375-йй.). Петрарканинг замондоши ва дўсти. Ижоди Уйғониш даври реалистик адабиёти тараккиётидаги янги қалам бўлди. У дунё маданияти тарихига италян тилидаги илк бадиий проза асарлари муаллифи сифатида кирган. Бокаччонинг энг машҳур асари новеллалар тўплами “Декамерон” ёки ўн кундалик ҳисобланади. Асар ўн кун давомида уч йигит ва еттита хонимларнинг “қора ўлат”дан қочиб, Флоренция шаҳридан ташқаридagi

лиш ҳовлида бир-бирларига сўзлаб берган ҳикоялари гарзида ёзилган. Боқиччо янги жанр – қисқа ҳикоялар-новеллалар жанрини яратиб, ўрта аср шиҳарларида мавжуд бўлган ҳикоянавислик услубини юксак даражага кўтарди.

“Декамерон” юзта новелладан иборат бўлиб, уларда италян жамиятида ўша даврда мавжуд тоифалар турмуши ва удумлари тасвирланган. Бокаччонинг ўзи ҳам ўрта асрларда тарғиб қилинган аскетизм ҳаёт тарзининг тарафдори бўлмаган. У ҳақиқий гуманист сифатида инсоннинг ердаги ҳаётдан лаззат олиш ҳуқуқини ҳимоя қилган. “Декамерон” ўзида битмас-туганмас эзгуликка ишонч руҳини мужассамлаган.

Колуччо Салютати. Милан, Неаполь, Рим ва Италиянинг бошқа шаҳарларида XIV асрдан гуманистлар тўғараклари ташкил топади. Лекин Флоренция бежиздан илк гуманизм ватани ҳисобланмаган, у кейинчалик ҳам гуманистик фалсафа ва санъатнинг янги оқимларини бошқарган. Бунинг асосий омили Флоренциянинг ўз ҳужалигини ривожлантиришда бошқа шаҳар–давлатлардан илгарилаб кетгани, бу ерда гуманистлар таянадиган табақа иқтисодий кучли, сиёсий фаол бўлишида эди. Шу тарихқа, Флоренцияда янги турдаги маданиятнинг шаклланиши учун яхши муҳит вужудга келган эди.

Флоренцияда илк гуманистик тўғарак XIV асрнинг охирида тузилади. Унинг таникли иштирокчиси Колуччо Салютати (1331-1406-йй.) умрининг сунгги 30 йилини Флоренция республикаси канцлери лавозимида ўтказган ва у, энг аввало, кенг кўламли ёзишмалари билан шуҳрат қозongan. Унинг хатлари, дипломатик мактублари ўрта асрлар эмас, антик давр лотин тилида битилган. Замондошларидан бири уни бежиздан “антик шоирларнинг буюк ихлосманди” деб атамаган. Айни шу пайтдан, классик лотин тили Италияда, сунг ундан ташқарида ҳам давлат ҳужжатлари тилига айланади.

Леонардо Бруни. Поджо Браччолини. XV асрдан гуманизм ўз тарақиётида гуллаб-яшнаган даврига кириб, унинг асосий ғоялари аниқ кўриниш олади.

Ушбу давр гуманистлари орасида машҳурларидан бири Леонардо Бруни (1369-1444-йй.) бўлган. У узоқ йиллар Салютати сингари Флоренция республикаси канцлери лавозимида ишлаган. Ўз трактатларида Бруни *virtu* ҳақидаги гуманистик тасаввурни аниқ ифодалаб берган. У инсонни фуқаролик жамиятида фаол ҳаёт кечиришга чақиради. Унинг фикрича, фақат жамиятдагина инсон ўзига берилган барча қобилиятларни такомиллаштириб, бахт-саодатга эришиши мумкин. Бруни инсонларни ўз яқинлари ва жамиятга фойда келтириш учун хизмат қилишга чақиради.

Бруниникига ўхшаш мулоҳазалар унинг замондоши ва дўсти Поджо Браччолини (1380-1439-йй.) асарларида ҳам мавжуд. У антик ёзувчиларнинг асарларини Европанинг турли мамлакатларидан излаб

топган; новеллалар тўшлами муаллифи. Сақланиб қолган маълумотлар асосида илк маротаба Рим тарихини тиклашга уринган. Поджонинг фикрича, иш инсон учун жафо эмас, унинг энг яхши жиҳатларини намойён этувчи воситадир. Инсоннинг бу дунёдаги вазифаси, таркидунёчилик эмас, яшаш ва давлатга хизмат қилиш, келажакдаги шарафли кунларни сабр билан кутишдан иборатдир. Браччолини ўзининг шуҳрат хақидаги трактатида машхурлик маълум тоифа кишилари имтиёзи эмас, инсоннинг ўз илми ва фаолияти орқали эришиши мумкин бўлган нарсадир, деб таъкидлайди. Бу ғоя бошқа гуманистлар, хусусан Колуччо Салютати томонидан ҳам илгари сурилиб, ўрта асрлар жамиятининг тоифавий тизимига бутунлай зид эди. Инсоннинг дунёвий вазифаси – жамиятда фаол ҳаёт эканлиги ғояси XV асрда шакллана бораётган янги бойларга мос тижорат иши, мол-мулкка янгича муносабатни шакллантирган.

Бруни, агар ҳар бир деҳқон зарур маҳсулотлар билан фақат ўзини таъминласа, шаҳарлар фаровонлиги йўқолиши, санъат ўзligидан маҳрум бўлиши, бизнинг ҳаётимиз, ҳатто давлатнинг мавжудлиги хавф остида қолиши мумкинлигини уқтиради. У “Зиқналик хақида” мунозарасида пул ишлашга интилан кишиларни, давлатнинг асоси, негизи деб атайди.

Лоренцо Валла. Ажойиб гуманистлардан бири Лоренцо Валла (1405-1457-йй.) ер юзидаги ҳаётнинг завқларини тараннум этган. Унинг кўп жиҳатларини Эпикурдан ўзлашгирган фалсафаси, ҳаётни борлигича химоя қилишга қаратилган. Инсон ўз табиати хусусиятларига итоат этмоғи лозим, чунки унинг фақат руҳи эмас, танаси ҳам Худо томонидан яратилган, деб таъкидлайди у. Инсон ҳаракат қилиши, интилиши керак бўлган олий мақсад бу-фароғатли ҳаёт кечиришдир дейди у.

Лоренцо Валла филология, манбаларни илмий танқид қилиш каби фан тармоқлари асосчиси бўлган. Лингвистик танқид усулини илк бор 1440-ййили тарихий ҳужжатларни тадқиқ этишда қўллаб, папалар асрлар давомида Европада усгунликка даъво қилишига асос бўлган “Константин тухфаси”нинг сохта ҳужжат эканлигини исботлайди. Бу воқеа Л.Валла замондошларида катта таъсурот қолдиради. Шу тарика, филологик тадқиқот муҳим ижтимоий воқеаларга туртки беради.

Гуманистларнинг педагогик қарашлари. Гуманистик қарашларнинг умумий тизимида педагогика муҳим ўрин тутган. Сабаби гуманистлар янги инсонни тарбиялаш нақадар муҳим аҳамият касб этишини яхши билишган. Хусусан, Бруно ўзининг шахснинг фуқаролик фаолияти хақидаги қарашларини тарбия масалалари билан узвий боғлаб, бу орқали инсонда табиатан мавжуд бўлган эгуликка интилишни юксалтириш ва тўғри йўлга йўналтириш муҳимлигини таъкидлаган. Болалар кенг дунёвий таълим олишлари зарурлиги ва бу борада уларнинг шахсий хусусиятлари, қобилиятларига эътибор қаратилиши, ақлий ва жисмоний тарбияни қўшиб олиб бориш лозимлиги уқтириб борилган.

Бу ғоялар Витторино да Фельтре томонидан бағайси асосланибгина колмасдан, амалда ҳам қўлланилади. Витторино илк бор Уйғониш даври идеал кишиси- homo univertale –ҳар томонлама етук, жисмонан соғлом ва ақлий теран бўлиши лозимлигини асослаб беради. Мантус шахрида Фельтре ташкил қилган мактаби– “Қувонч уйида” да назарий ўқишларни гимнастика ва ҳарбий машқлар билан қўшиб олиб борган. Унда тарбия ўзаро ишонч руҳида ташкил этилиб, жазо фақат ўқувчилар таркибидан чиқариш шаклида бўлган. Антик давр муаллифлари асарларини, математика, юнон тили, тасвирий санъат ва ҳ.к.ларни ўрганиш гуманистлар учун одағий “муқаддас китоб”ни ўқиш, болаларга христиан дини асосларини сингдириш билан бирга олиб борилган.

Платон академияси. Флоренция гуманистларининг купчилиги Лоренцо Медичи саройида, унинг хомийлигида, рассомлар ва олимларни сахийлик билан таъминлашида фаолият олиб боришган. Унда XV асрнинг ўрталарида ташкил топган тўгарак –“Платон академияси”да фалсафий мунозаралар олимнинг асарлари, ғоялари доирасида олиб борилган.

Платон академияси аъзолари Марсилио Фичино ва Пико делла Мирандолалар Уйғониш даврининг марказий ғояси–инсоннинг роли ҳақидаги тасаввурни ривожлантиришади. Жумладан, Фичино инсон коинот марказидир деб ёзган. Пико делла Мирандола (1463-1494-йй.) “Инсон хосиятлари ҳақида” нутқида эркин кишининг чексиз имкониятларини шарафлайди. Олим “инсон ўз тақдирини ўзи яратади: у хайвонга айланиши ҳам мумкин, айти пайтда, юксак илохий ҳаёт тарзига эришишга ҳам қодир. Оҳ, инсоннинг юксак ажойиб бахти! Унга нимага интилса эришиш, ким бўлишни истаса ўша тахлитдаги инсон бўлиш имконияти берилган. Худо инсонни туғилган пайтиданок чексиз имконият ва ҳаёт кечирish воситалари билан сийлаган...” Демак инсоннинг қандай яшаши ўз қўлидадир, деган у.

Айти пайтда, Мирандола ўз фалсафаси асосига Платоннинг маънавий дунёнинг моддий дунёдан устуңлиги назариясини қўйиб, ҳаққоний билимга сезги эмас, ақл-заковат асосида эришиш мумкинлигини таъкидлайди. Олим бу ғояларни христиан теологияси ҳамда аристотелизм билан боғлайди. Ниҳоят, фақат юнон эмас, ўрта аср араб ва яҳудий мистик фалсафаларининг йирик билимдони бўлган Пико, бу фалсафаларда ҳам қисман ҳақиқат бор деб, уларни ўрганишга чақиради.

Гуманизмдаги ички зиддиятлар. Мураккаб ўтиш даврида шаклланган гуманизм учун ранг-баранг илмий йўналишлар элементларини мужассамлаш табиий ҳолдек қўринади. Ушбу даврнинг энг илғор мугафаккирлари ҳам ўрта асрлар билан хали қўлаб қўринмас иплар билан боғланган эди. Фақат муътадил ёки журъатсиз гуманистлар эмас, энг катъиятли гуманистлар қарашларида ҳам янгилик эски қарашлар билан чирмашиб кетган.

XV асрнинг иккинчи ярмидан кўпгина гуманистлар ўзлари яратган фалсафий ғояларни турли йўллар орқали христианлик билан яраштиришга интилганлар. Улар баъзида папалар хизматида ҳам бўлишган, жумладан Салютаги ва Брунилар маълум муддат папа куриясида котиблик қилишган. Папа теоракратиясига қарши қатъий ҳужум қилиб, танқиди учун инквизация судига тортилган Лоренцо Валла ҳаёти сўнгида Римда черков канониги лавозимини эгаллаган.

Гуманизмга хос зиддият инсон ҳақида яратилган идеал тасаввурларга қарши ўларок, индивидуализмнинг энг салбий жиҳатларини оқлашга интилишдир. Улар инсонлар фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучлари деб, маълум шахснинг хатто жамият манфаатларига қарши ҳолдаги қизиқишларини кўрсатишган. Хусусан, Браччолини жамиятда инсонлар орасидаги ўзаро муносабатларни, эркин индивидуумнинг ўз қизиқишларини жамиятдан юқори қўйиши муаммоларини танқид қилган. Поджо ўз “Диалоглари”да “фақат авом, фақат оддий халқ сизнинг қонунларингиз учун, фақат шу ҳилдаги кишилар учун қонун ишлайди....Кучли одамлар қонунни бузадилар, четлаб ўтадилар, демак бу қонунлар заифлар, ёлланма хизматчилар, хунармандлар, мулксизлар, умуман олганда оддий одамлар учун тузилган.....Амалда хотирада сақлашга арзигulik барча улуг ишлар қонунсизлик, зўравонлик ва қонунларни бузиш орқали қилинган” дейди.

Шунга қарамадан, гуманизмнинг ижобий аҳамияти ниҳоятда катта. Табиийки, гуманизмга яхлит оқим сифатида ёндашишимиз ноурин. унда кўплаб, бир-биридан фарқ қиладиган муътадил ёки кескин хусусиятиларга эга оқимлар бўлган.

Тасвирий санъат. Агар ўрта асрлар маданиятида тасвирий санъатнинг асосини аллегориялар ва рамзлар ташкил этган бўлса, Уйғониш даври санъати ўз фаолиятининг бошланғич босқичдан реализмга интилган. Инсон ўзининг бутун мураккаблиги билан рассомлар диққат марказида турган, унинг жисмоний ва маънавий гўзаллиги, етуқлигини тасвирлаш санъатнинг асосий вазифасига айланган.

Ўрта аср рассомлари инсон танасини гуноҳ рамзи ҳисоблаб, уни кийимларга бурқаб, хориган ва лимжон этиб тасвирлашса, Уйғониш даври мусаввирлари инсон танасининг гўзаллигини, антик даврдаги сингари реал тасвирлашга интилганлар.

Ўрта асрлар рассомлари табиатни тасвирлашга эътибор қаратмаган бўлса, Уйғониш даври рассомлари инсонни ўраб турган дунёнинг гўзаллигини завқ билан тасвирлаганлар. Рассомлар ижодида даслабки пейзажлар XIV-XV асрларда пайдо бўлади. Бу даслаб тасвирда иккиламчи восита сифатида хизмат қилса, кейинчалик у тасвирланган инсонларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш учун хизмат қилган. Ниҳоят, пейзаж ҳам тасвирий санъатнинг алоҳида соҳасига айланади.

Ўрта асрлар тасвирий санъатида диний мавзу устун бўлган ва асарнинг мазмунига ўз таъсирини ўтказган. Уйғониш даври санъати, аксинча, дунёвий хусусиятга эга бўлган. “Таврот” ва “Инжил”даги мавзулар кўплаб санъат асарларида ўз аксини топсада, черков ҳаётнинг барча соҳаларидаги ҳукмронлик мавқеини аста-секин йўқота бошлайди. Уйғониш даври мусаввирлари диний мавзудан ҳам онанинг гузаллигини ёки қаҳрамоннинг жасоратини ифодалаш учун фойдаланган. Рассомларнинг ушбу сахналарни замонавий бинолар ва шаҳар майдонларига кучиришидан ҳам тасвирий санъатнинг мазмун, моҳияти ўзгаргани кўринади. Ўрта асрларнинг аввалги давридаги зодагонлар тоифаси санъатига нисбатан, Уйғониш даврининг дунёвий ва инсоний, нисбатан демократик руҳдаги санъати аҳолининг кенг оммаларига тушунарлироқ бўлиб боради.

Уйғониш даврига Италия бошқа мамлакатларга нисбатан эртароқ киради. Бу маданият ўз тараққиётида учта: Илк, Юқори ва Сўнгги Уйғониш босқичларини бошдан кечиради.

Жотто. Илк Уйғониш буюк рассоми Жотто (1266-1337-йй.) санъатда янги реалистик йўналишнинг асосчиси бўлади. Жотто ўз асарларида жумладан, “Мария ва Елизаветанинг учрашуви” фрескасида қаҳрамонларини ўтмишдошлари сингари ҳаракатсиз эмас, балки фаолиятда тасвирлайди. Рассом одатдаги икона сингари тасвирлаш усулидан, расмларни ўлчамни бўшлиқда мутаносиб ифодалашга ўтади. Асардаги тасвирлар умумлаштирилган, лекин пластик ҳаракатларда ифодаланган. Жотто асарларида сюжетнинг мазмуни ҳамиша лирик кайфият билан мужассамлашгани хусусиятлидир.

Мазаччо. Италия санъатида реализмни юксалтиришда, флоренциялик рассом Мазаччо (1401-1428-йй.)нинг хизмати ҳам каттадир. Мусаввир диний мавзудаги расмларида маиший ва ҳаётий сахналарни изчил реалистик руҳда тасвирлаган.

Мазаччо тасвирий санъатда янги дунёвий жанр асосчиларидан бири бўлган. У Флоренция фуқаролари ҳаёти ва турмушини акс этгирувчи расмлар чиза бошлаган. Ушбу жанрдаги расмларидан бири “Фарзанд кўрган аёл хузурида”, деб номланиб, унда Мазаччо ёш жувонни фарзандли бўлгани билан табриклагани келган бир гуруҳ аёлларни тасвирлаган. Рассом аёллар имо-ишоралари, юз ифодалари, гавдаларини жонли ифодалаган. Рассом аёл ўтирган хонадаги маиший буюмлар, жиҳозлар ва иштирокчилар кийимларини ҳам синчковлик билан тасвирлаган. Мазаччо Мантенье билан биргаликда биринчилардан бўлиб истикболли тасвир усулидан фойдаланиб, кейинчалик бу усул рассомчиликнинг юксалишида катта роль ўйнайди.

Ботичелли. Флоренциялик Сандро Ботичелли (1444-1510-йй.) тасвирий санъатга узининг улкан шоирона фантазиясини олиб келади. Уни бежиздан “рассом-шоир” деб аташмаган. “Венеранинг туғилиши” ва

“Баҳор” номли асарларида Ботичелли машҳур антик ривоятлар мазмунига ўз бўёқлари сеҳри ва фақат унга хос бўлган чизгилар жозибаси орқали янгича завқ ва кутаринкилик бағишлай олади. Рассомнинг бу суратларидаги Венера ва бошқа аёллар сиймолари томошабинни ўзининг фақат инсоний хусусиятлари ва бетакрор грацияси билан эмас, антик давр севги-мухаббат илоҳасининг инсоний жозибаси ва Мадоннанинг ҳаёлчанлиги бирлашиб, кишини ўзига ром этади. Сандронинг ҳар икки асари жуда нозик дид билан тасвирланган пейзаж, унинг табиатни чуқур ҳис этиш хусусиятидан далolat беради. Ботичелли асарлари инсонларни бугунги кунга қадар тўлкинлантириб, уларга завқ бағишлаб келмоқда.

Донателла. XV аср Италиясида тасвирий санъат билан бир пайтда ҳайкалтарошлик ҳам юксалади. Флоренциялик буюк ҳайкалтарош Донателла (1386-1466-йй.) жасоратли инсон сиймосини абадийлаштиришга интилган. У ўз асарларида антик меросдан фойдаланиб, янги, ўз замонасини ифода этувчи реалистик сиймоларни тасвирлашга интилган.

“Давид” ҳайкалида Донателло анъанавий “Инжил”даги баҳайбат Голиаф билан олишган чўпон сиймосини тасвирлашдан воз кечади. У ўз Давидини ўрта асрлар санъатидаги каби кийимларда эмас, ажойиб танаси томошабинга завқ бағишлайдиган ўсмир йигит кифасида тасвирлайди. Давид ҳайкали—инсон қадриятлари ва унинг танаси жозибасининг жасуруна тасдиғидир.

Машҳур венециялик Гаттамелата лақабли кондотъернинг от устидаги ҳайкалини Донателла вазмин, улуғвор ва донишманд кифасида тасвирлайди. У Гаттамелатада Рим императорларининг айрим хусусиятларини мужассамлаб, уни антик давр либосида ялангбош, кутаришган қўлида асо(подшолик белгиси) билан тасвирлаган. Донателла бу ҳайкалда ўз иқтидори ва ҳаракатлари билан муваффақиятга эришган янги, кучли ва қатъиятли кишини улуғлайди. Чизгиларнинг сокинлиги ва қатъийлиги ҳайкалнинг улуғворлигини оширади.

Верроккьо. Илк Уйғонишнинг яна бир ҳайкалтароши Донателлонинг шогирди Верроккьо (1388-1445-йй.) асарлари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. У ҳам афсонавий Давид ҳайкалини яратиб, “Инжил”даги сиймога ўзига хос ёндашиб, қахрамонининг жисмоний қудратини эмас, асосий диққатни унинг ички дунёси: жилмайиши, танасини тутиши, имо-ишораларига қаратади.

Кондотъер Коллеонининг отдаги ҳайкалида эса, Верроккьо анъанадан воз кечиб, ўз қахрамонига улуғворлик бағишлаш ва мавқеини ошириш учун антик либосда тасвирламасдан, замонавий кийимларни танлаган.

Отлик гўёки, от билан яхлит, бирлашиб кетгандай тасвирланган. Бу қудратли, экспрессияга тўла ҳайкалда ўша, бўҳронли даврнинг жангари руҳи жамлангандай туюлади.

Илк Уйғониш меъмorchилиги. Адабиётда, тасвирий санъатда тараққий эттирилган гуманистик тамойиллар меъмorchилиқда ҳам ўз аксини топади. Уйғониш даври бинокорлиги инсон ва меъморий иншоот орасидаги уйғунликни топишга интилади.

Илк Уйғониш даврининг йирик меъмори Филиппо Брунеллески (1377-1446-йй.) қурган ибодатхоналар баландликка интилган готик соборлардан бутунлай фарқ қилган. Меъмор эришган бинонинг турли қисмлари мутаносиблиги, инсонга мос миқёслар эҳлитлиги, антик даврдан мерос ордер тизими (детунлар, пилястлар), сернурлик-буларнинг барчаси Уйғониш даври дунёқарашидаги ҳаётийликни, боқийликни ифода этиб, томошабинга хотиржамлик, завқ ва қувонч бағишлаши лозим эди.

XIII асрда қурилиши бошланиб, якунига етмай қолган Флоренция соборида Брунеллески улугвор, асосида 42 метр, баландлиги 35 метр бўлган, саккиз қиррали гумбазни ўрнатган.

XV асрдан дунёвий иншоотлар қуриш, айниқса шаҳар саройлари-“палатцо”лар бунёд этиш кенг тус олиб, меъмorchилиқнинг бу соҳасида ҳам ўз даври хусусиятлари намойн булади.

Уйғониш даври меъмorchилигининг юксалишида гуманист Леон Баттиста Альберти (1404-1472-йй.) катта урин гутади. У қўплаб ажойиб черков ва дунёвий иншоотлар қурилишига бошчилик қилиб, уларда антик анъаналардан янги давр талабларига мос, уйғунликка эришган ҳолда фойдаланади. Альберти меъмorchилиқнинг назариячиси ҳам эди. У инсон қузини қувонтиришга йўналтирилган, бинолардаги мутаносиблик, қисмларга бўлиш бўйича катор тамойилларни яратади. Альберти меъморий иншоотлар қисмларининг тўғри такрорланиши, уларнинг мослигига алоҳида эътибор қарагиб, бу жиҳатларни “муносабатлар мусикаси”, деб номлайди.

БИБЛИОГРАФИЯ

Манбалар ва илмий тадқиқотлар.

1. Каримов. И.А Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. "Шарк", 1998.
2. Хрестоматия по истории средних веков. Под. Ред. Н.П Грацианского и С.Д Сказкина. т I-II изд.2. М., 1949-1450.
3. Хрестоматия по истории средних веков. Под. ред. акад. С.Д Сказкина. Т. I-II, М., 1961-1963.
4. Салическая правда. Перевод Н.П Грацианского, М., 1960.
5. Стоклицкая-Герешкович В.В, Плешкова С.Л. Средневековый город в Западной Европе в XI-XV вв. Уч. мет.пособие. Вып. 1. М., Изд. МГУ. 1969.
6. Немецкий город XIV-XV вв. Сб. материалов. Вводн ст., подбор матер., перев., прилож. и. коммент. В.В.Стоклицкой-Терешкович М.,1936.
7. Анна Комнина. Алексиада. Вст. ст., перев., ком. Я.Н Любарского М., 1965.
8. Заборов М.А История крестовых походов в документах и материалах. М.1977.
9. Стоклицкая-Терешкович. В.В. Основные проблемы истории средневекового города. М. 1960.
- 10.История Болгарии, т.1 М, 1954.
- 11.История Византии, т.1-3. М., 1967.
- 12.История Венгрии, т.1 М.,1971.
- 13.История Италии, т.1 М., 1970.
- 14.История Франции, т.1 М.. 1972.
- 15.История Чехословакии, т.1 М., 1956.
- 16.История Швеции, М., 1974.
- 17.История крестьянства Европы. Эпоха феодализма. В 3-х т., т. 1,2 М., 1985, 1986.
- 18.Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М.,1992.
- 19.Элита и этнос средневековья/отв.ред. А.А Сванидзе. М., 1995.
- 20.Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987.
- 21.Левандовский А. Карл Великий: Через империю к Европе. М., 1987.
- 22.Лебек С. Происхождение франков V-IX века. М., 1993.
- 23.Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история (пер. А.А Чекаловой) М., 1993.
- 24.Тейс Л. Наследие каролингов IX-X века. М., 1993.
- 25.Райцес В.И. Жанна д'Арк: факты, легенды, гипотезы. Л., 1982.
- 26.Перну Р, Клэн М.В. Жанна д'Арк. М., 1992.
- 27.Ястребицкая А.Л. Западная Европа. Эпоха, Быт, Костюм. М., 1978.

28. Женщина, брак, семья, до начало нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. М., 1993.
29. Шервуд Е.А. Законы лангобардов. М., 1992.
30. Эйнгард. Жизнь Карла Великого//“Прометей”. Ж.З.Л. М., 1977.

Адабиётлар

31. Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия. Л., 1977.
32. Славяне и скандинавы. М., 1986
33. Корсунский А.Р. История Испании IX-XIII вв. М., 1976.
34. Уотт. У.М., Какиа П. Мусульманская Испания. М., 1976.
35. Гуревич. А.Я. История и сага. М., 1972.
36. Чизмадия А., Ковач К., Асталош Л. История Венгерского государства и права. М., 1986.
37. Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. М., 1987.
38. История средних веков. Т.1-2. Под ред С.П. Карнова. М., “Высшая школа”, 2003.
39. Беоувульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М., 1975.
40. Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV-XV веков. М., 1991.
41. Мэлори Т. Смерть Артура. М., 1993.
42. Руис Х. Книга благой любви. М., 1994.
43. Культура Возрождения и средние века. М., 1993.
44. Леви-Провансаль Э. Арабская культура в Испании. М., 1967.
45. Бекмухамедов Х.Ю. Тарих терминлари изохли лугати. Т., “Ўқитувчи” 1978.
46. Брагина Л.М. Итальянский гуманизм. М., “Высшая школа”, 1977.
47. Грановский. Т.Н. Лекции по истории средневековья. М., “Высшая школа”, 1987.
48. Гутнова Е.В. Историкография истории средних веков. М., “Высшая школа”, 1974.
49. Кристева О. Тондаги битиклар. Т. “Ғафур Ғулом”, 1987.
50. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. М., 1987.
51. Курбангаиева Р. Урта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
52. Курбангаиева Р. Машаринов О. Урта асрлар тарихидан қўлланма. Т., “Ўқитувчи”, 1989.
53. Семенов. В.Ф. Урта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. Т., “Ўқитувчи”. 1973
54. Сказкин С.Д. Книга для чтения по истории средних веков. М., “Просвещение”, 1969.

55. Удальцова З.В. История крестьянства Европы. Т.1-3. М., «Наука». 1985.
56. Удальцова З.В. История Европы. Т.1. М., 1988.
57. Удальцова З.В., Карпов. С.П. Истории средних веков. Т., 1-2 М. «Высшая школа», 1991.
58. Бродель Фернан. Структура повседневности. Возможное и невозможное. Т.1. М., «Прогресс», 1986.
59. Бродель Фернан. Игры обмена. Т.2. М., «Прогресс» 1988.
60. Филипп де Коммин. Мемуары. М., «Наука», 1985.
61. Усама ибн Мункъз. Книга назидания. Перев. М.А. Салье. М., 1958.
62. Левандовский А.П. Жанна д'Арк. Сер ЖЗЛ. М., 1962.
63. Гельмолд. Славянская хроника. Перев. с лат. и прим. Л.В. Разумовской. М., 1963
64. Кан А.С. История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция) М., 1971.
65. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. М., 1974.
66. Лозинский С.Г. История папства. М., 1961.
67. История дипломатии. Т. 1. Изд.2 М., 1967.
68. Пашуто В.Г. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
69. Рамм. Б.Я. Папство и Русь в XI-XV вв. М.-Л., 1968.
70. Каждан А.П. Византийская культура. М., 1968.
71. Боткин Л.М. Данте и его время. М., 1965.
72. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. Т. 1. Л. 1947; Т. 2. Л., 1961

Кирити	3
ТАРИХИЙ ҚИСМ	
I БОБ. "ЎРТА АСРЛАР" ВА "ФЕОДАЛИЗМ" ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ЎЗГАРТИШ ЧИҚИШИ ВА МАЗМУНИ МОҲИЯТИ	4
19. Феодализм дунёси: Худудларни бошқариш. Ижтимоий ташқилотлар	6
25. Ўрта аср шаҳарлари. Давлат, ҳуқуқ ва черков. Ўрта асрларнинг даврлаштириши	9
II БОБ. ЕВРОПА ФЕОДАЛИЗМИНИНГ ТАРИХИЙ ЎРНИ	11
36. Гирония ер эгаллиги жамиятининг ўзига хосликлари	11
48. Ўрта асрларга оид манбалар	12
58. V-XV асрлар тарихига оид манбалар	14
III БОБ. ЕВРОПА АНТИК ДУНЁ ВА ЎРТА АСРЛАР ЧЕГАРАСИДА	17
68. Халқларнинг буюк кучишлари	17
IV БОБ. ФРАНК ҚИРОЛЛИГИ	24
78. Франк қироллиги Меровинглар даврида	24
88. Йирик ер эгаллигининг юксалиши	31
98. Франклар қироллиги каролинглар даврида	37
108. Империяни бошқариш	41
V БОБ. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ IV-XI АСРЛАРДА	46
118. Шарқий Рим империяси IV-VII асрнинг биринчи ярмида	46
128. Византия VII асрнинг иккинчи ярми - IX асрнинг биринчи ярмида	57
138. Ўрта асрларда Византия шаҳарлари	57
VI БОБ. ЕВРОПА ИЛК ЎРТА АСРЛАР СЎНГИДА	62
148. IX-XI асрларда Европада ер эгаллиги	62
158. Франция IX-XI асрларда	66
168. Италия IX-XI асрларда	68
178. Германия IX-XI асрларда	72
188. Англия илк ўрта асрларда	76
198. Шимолий Европа IX-XI асрларда	82
208. Испания VIII-XI асрларда	86
VII БОБ. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБИ-ЖАНУБИЙ ВА ШАРҚИЙ СЛАВЯНЛАР	92
218. Ғарбий славянлар VI-XI асрларда	92
228. Польша давлати илк ўрта асрларда	95
238. Болгария подшолиги VII аср охири - XII асрларда	96
248. Шарқий славянлар илк ўрта асрларда. Русь давлатининг ташқилот топиши	101
ИККИНЧИ ҚИСМ	
РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПАСИ (XI-XV АСРЛАР)	
VIII БОБ. XI-XV АСРЛАРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚИЁТИ	107
258. Европада ўрта асрлар шаҳарлари	107

26§. Урта асрлар хунармандчилиги.....	113
IX БОБ. САЛИБ ЮРИШЛАРИ.....	124
27§. Христиан черкови ва салиб юришлари.....	124
28§. Якин Шарқдаги христиан давлатлари.....	130
X БОБ. ФРАНЦИЯ ЎРТА АСРЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНГАН	
ДАВРИДА (XI-XV АСРЛАР).....	139
29§. XI-XIII асрларда Франция.....	139
30§. Кишлокнинг пул-товар муносабатларига тортилиши.	
Францияда сиёсий тарқоқлик.....	142
31§. Франция XIV аср бошларида. Генерал Штатлар.....	146
32§. Юз йиллик уруш. Францияда марказлаштиришнинг	
яқун топиши.....	152
XI БОБ. АНГЛИЯ XI-XV АСРЛАРДА.....	166
33§. Англия XI-XIII асрларда.....	166
34§. Англия XIII асрда. Буюк озодлик хартияси ва инглиз	
парламентининг бошланиши.....	174
35§. Англия XIV асрда.....	182
36§. Англия XV асрда. “Қизил ва Оқ гуллар” уруши.....	188
XII БОБ. ГЕРМАНИЯ МАМЛАКАТЛАРИ XI-XV АСРЛАРДА.....	192
37§. Германия XI-XIII асрларда.....	192
38§. Германия XIII-XV асрларда.....	199
XIII БОБ. ЖАНУБИЙ ВА ЖАНУБИ-ГАРБИЙ ЕВРОПА	
РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА.....	205
39§. Италия давлатлари ривожланган ўрта асрларда.....	205
40§. Италиянинг аграр тузуми. Шаҳарлар.....	209
41§. Испания ва Португалия XI-XV асрларда.....	216
XIV БОБ. ЕВРОПАНИНГ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ РИВОЖЛАНГАН	
ЎРТА АСРЛАРДА.....	223
42§. Чехия XI-XV асрларда.....	223
43§. Польша XI-XV асрларда.....	231
44§. Болгария XIII-XV асрларда.....	236
45§. Русь князликларида сиёсий тарқоқлик.....	238
46§. Русь ерлари чет босқинчиларга қарши курашда.....	244
47§. Русь князликлари XIV-XV асрларда.....	248
XV БОБ. ВИЗАНТИЯ XI АСР ОХИРИ – XV АСРЛАРДА.....	252
48§. Империя XI аср охири-XII асрда.....	252
49§. Византия XIII-XV асрларда.....	257
XVI БОБ. ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПА МАДАНИЯТИ.....	265
50§. Европа маданияти илк ўрта асрларда.....	265
51§. Ўрта асрлар маданияти XI-XIII асрларда.....	268
52§. Византия маданияти.....	277
53§. Италияда илк уйғониш.....	280
54§. Библиография.....	292

